

ЗІГФРІД ЛЕНЦ УРОК НІМЕЦЬКОЇ

Р о м а н

З німецької переклав
ОЛЕКСА ЛОГВИНЕНКО

Ось уже стільки місяців неповнолітній злочинець Зіггі Єпсен пише в камері штрафний твір на тему: «Радість від виконаного обов'язку». Він прагне розібратися в тій історії, що сталася наприкінці війни в далекому німецькому містечку Ругбюлі. Чому Берлін заборонив малювати знаменитому художникові Макс-Людвігу Хансену? Чому батько Зіггі, ругбюльський дільничний поліцейський, так невтомно й нещадно переслідував художника — свого земляка й товариша? Чому батько, видав властям свого сина Клааса, що прострелив собі руку і дезертирував із армії? Зрештою, чому він сам, Зіггі, який хотів робити тільки ж добро — викрасти, переховати й зберегти картини, кінець кінцем попав сюди, в колонію?..

«Урок німецької» — це сторінка трагічного минулого німецького народу часів фашизму.

Перекладено за виданням:
Siegfried Lenz. Deutschstunde.
Hoffmann und Campe Verlag,
Hamburg, 1968

© Издательство «Радянський письменник», 1976 г.
(Перевод на украинский)

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе

Л $\frac{70304-045}{M223(04)-76}$ 88-76

Присвячується Л. Г. Л.

1

*

ШТРАФНИЙ ТВІР

Вони посадили мене писати штрафний твір. Йозвіг сам привів мене в камеру, поторгав ґрати на вікні, обмацав солом'яний матрац, перевірів залізну тумбочку і мою давню схованку за дзеркалом. Потім мовчки, так само мовчки, ніби аж ображено, оглянув стіл і вкриту зарубками табуретку, зазирнув у раковину, навіть кілька разів прискіпливо постукав щиколотками по підвіконню, переконався, що нема нічого підозрілого в грубці, й, нарешті, підступив до мене, щоб неквапно обшукати з голови до ніг і впевнитись, що я не приніс у кишенях нічого небезпечного.

Після цього докірливо похитав головою, поклав на стіл зошит — звичайний шкільний зошит, на сірій наклейці якого стояло:

*ДЛЯ ТВОРІВ З НІМЕЦЬКОЇ
ЗІГГІ ЄПСЕНА*

— і, не попрощавшись, рушив до дверей, розчарований, обманутий у своїх найкращих сподіваннях, бо такі кари, що ними час від часу вшановує нас дирекція, наш улюблений наглядач Йозвіг бере до серця ближче, переживає глибше й довше, ніж усі ми. Він був дуже засмучений, але не виказав мені цього словами, а дав зрозуміти тим, як замикав камеру: довго й мляво тикав ключем у двері, поки вставив, тоді повернув ключ один раз, постояв, знову відімкнув замок і зразу ж, мовби дорікнувши собі за нерішучість, двічі різко крутнув ключа. От тобі й маєш: саме Карл Йозвіг, цей стриманий і сором'язливий чоловік, замкнув мене писати штрафний твір!

Я сиджу трохи не цілий день, а почати не можу — і край. Машиналино позираю за вікно — там, ніби в тумані, тече скресла Ельба; заплющу очі — вона все тече, тече, а по ній густо пливуть, синювато полискуючи, крижини. Проводжаю поглядом буксири — від їхніх закіптюжених носів на воді розходиться рябе мереживо; дивлюся на течію, що могутньо вивалює на наш берег величезні крижини, громадить їх одну на одну, зі скреготом виносить далі на суху комишеву стерню і там полишає. Нехотя стежу за воронами; схоже на те, що в Штаде у них сьогодні якийсь зборище: вони злітаються поодиноці з боку Веделя, Фінкенвердена і Ганефер-Занда, збираються над нашим островом у зграю і кружляють косим клином, чекаючи, поки попутний вітер віднесе їх до Штаде. Мою увагу відвертає кущ вузлуватого верболозу, вкритого льодяною поливою і припорошеного сріблястим інеєм, біла дротяна сітка огорожі, майстерні, щити із застережними написами на березі, мерзле груддя на городі, який ми самі обробляємо навесні під пильним оком наглядачів, — мене відволікає все, навіть сонце, що світить мовби через матове скло й кидає на землю довгі гострі тіні. Та тільки-но я хочу взятися за роботу, як мій погляд неодмінно падає на припнуту ланцюгами пошарпану плавучу пристань, до якої саме причалює, поблискуючи міддю, низенький баркас із Гамбурга; щотижня цей баркас привозить сюди десь, щоб не збрехати, добру тисячу психологів, які виявляють просто-таки хворобливий інтерес до важковиховуваних підлітків. Я не

можу відвести очей, коли вони підіймаються покрученою стежкою від берега, коли їх запрошують до голубого приміщення дирекції і після звичайної вітальної церемонії, а може, й після нагадування бути обережними й провадити дослідження непомітно, нетерпляче висипають надвір і, ніби знічев'я, гуртами розбрідаються по острову, намагаючись якимось підступити до моїх товаришів,— скажімо, до Пелле Кастнера, Едді Зіллуса чи до запального Куртхена Нікеля. Мабуть, вони так цікавляться нами через те, що наша дирекція вирахувала: у вісімдесяти випадках із ста ті, хто відбув своє на цьому острові, на лаву підсудних більше не попадають. Якби Йозвіг не замкнув мене в камері писати штрафний твір, психологи, певно, полювали б тепер і на мене, наводили б на мою біографію, так би мовити, наукову лупу, намагаючись з'ясувати, що я за один.

Але мені треба надолужувати два уроки німецької, треба здати твір, якого від мене чекають худорлявий, лякливий доктор Корб'юн і наш директор Гімпель. На Ганефер-Занді, сусідньому острові, що лежить нижче по Ельбі в напрямку Твіленфлет-Вішгафена і що на ньому, як і в нас, міститься виправна колонія для важковиховуваних підлітків, цього б не сталося; хоч обидва острови дуже схожі, хоч їх омиває та сама брудна від нафти вода і минають ті самі пароплави, хоч на обох водяться такі самі чайки, проте на Ганефер-Занді немає ні доктора Корб'юна, ні уроків німецької, ані творів на задану тему, від яких — слово честі — більшості наших хлопців робиться просто-таки погано. Ось чому багато хто з нас волів би виправлятися на сусідньому острові, повз який пароплави з моря пропливають раніше, ніж повз наш, і де далеко навкруги видно омахи тріскучого полум'я над нафтоперегінним заводом.

На Ганефер-Занді, це вже напевно, мене б не примусили писати штрафний твір, бо такого, як у нас, там нема. А тут — маєте: припхався у клас отой глистюк Корб'юн, що весь просмердівся якоюсь маззю, зловтішно, хоч і не без страху, окинув нас оком, а тоді, дочекавшись, поки ми його привітали, без будь-якого попередження заходився роздавати зошити для творів. І хоч би тобі слово сказав! Де там; мовчки і, я б навіть сказав, з насолодою підійшов до дошки, узяв крейду, підняв миршаву руку — рукав у нього сповз до ліктя, оголивши суху й жовту, як у столітнього діда, шкіру,— і своїм косим, лицемірно прищуленим почерком написав тему: «Радість від виконаного обов'язку». Я злякано озирнувся на клас, але побачив тільки згорблені спини й розгублені обличчя; зачовгали подошви,

по рядах перебіг шепіт, хлопці зітхали й ховали під парти шпаргалки. Оле Пльоц, мій сусіда, поворушив м'ясистими губами, півголосом прочитав тему і, як завжди, приготувався до своїх конвульсій. Чарлі Фрідлендер, що досить непогано вміє, коли схоче, бліднути і навіть зеленіти — в усякому разі, прикидатися таким хворим, що вихователі зразу звільняють його від будь-якої роботи, — Чарлі вже вдався до своїх вправ із диханням, правда, на виду ще не перемінився, але завдяки якимось там хитрощам із сонною артерією в нього на лобі й на верхній губі вже виступив піт. Я дістав з кишені дзеркальце, повернув його до вікна, впіймав сонячний промінчик і спрямував «зайчика» на дошку. Доктор Кorb'юн злякано оглянувся, вмить опинився за кафедрою і звідти, мов із фортеці, звелів нам починати. Його суха рука ще раз знялася вгору, і палець вимогливо застиг, націлений на тему: «Радість від виконаного обов'язку». А щоб уникнути запитань, учитель попередив: кожен може писати, що хоче, аби тільки йшлося про радість від виконаного обов'язку.

Я вважаю свою кару — штрафну роботу, та ще під замком і з тимчасовою заборонаю побачень — незаслуженою; адже мене зачинили не за те, що я не зміг чогось пригадати чи уявити, а навпаки — за те, що я, сумлінно вишукуючи радощі від виконаного обов'язку, раптом збагнув: я можу написати про це надто багато — стільки, що просто не міг почати, хоч як намагався. Оскільки Кorb'юн вимагав, щоб ми знайшли, відчули й описали чи принаймні назвали не які-небудь радощі, а саме від виконаного обов'язку, то мені не міг прийти на пам'ять ніхто інший, крім мого батька Енса-Оле Епсена, — його мундир, його службовий велосипед, його бінокль і дощова накидка, його силует, що пливе над греблею проти дужого західного вітру. Під грізним поглядом доктора Кorb'юна в мой уяві враз постала картина: весна, ні, осінь чи, може, літо... Похмурого вітряного дня батько, як завжди, викочує свій велосипед на вузьку цегляну доріжку, як завжди, спиняється під табличкою «Ругбюльська поліцейська дільниця», підіймає заднє колесо і переводить униз педаль, потім, двічі підштовхнувшись ногою, закидає її на сідло й рушає — спершу повільно, похитуючись і петляючи під поривами західного вітру, — в напрямку Гузумського шосе, що веде до Гайде і Гамбурга. Біля торф'яного болота звертає — тепер вітер дме йому вже в бік — і їде повз сірі, мов кротова шкурка, рови до греблі, як завжди, минає безкрилий вітряк, за дерев'яним містком злазить з велосипеда і викочує його

навскоси на високу греблю; і вже там, на тлі безлюдного обрію, раптом значуще вписується в навколишній краєвид і, знов осідлавши велосипеда, пливе в своїй туго напнутій накидці, що, здається, ось-ось трісне,— самотній однощоглий вітрильник,— пливе над греблею у Блеекенварф, як завжди, в Блеекенварф. Так, батько ніколи не забував про свій обов'язок. Гнав осінній вітер по шлезвіг-гольштейнському небу каравани хмар,— мій батько був у дорозі. Чи то квітучої весни, чи то в дощ, навіть у похмурі недільні дні, вранці і ввечері, як у мирний час, так і в воєнний, він сідлав свого велосипеда і, натискаючи на педалі, знову вирушав у глухий кут своєї місії, що незмінно вела його в Блеекенварф, нині, і повсякчас, і навік-віків, амінь!

Ця картина, як я вже сказав, ці вічні митарства, що на них прирік себе поліцейський Ругбюльської сільської дільниці — найпівнічнішої поліцейської дільниці в Німеччині,— зразу постали в моїй пам'яті, і я, щоб догодити Корб'юнові, почав пильніше придивлятися до минулого; я ніби знов пов'язав шию шарфом, уместився на багажнику батькового службового велосипеда і, вчепившись, як завжди, замлілими пальцями за батьків пояс, теж вирушив, як не раз бувало, у Блеекенварф. Залізні планки багажника боляче врізалися мені в стегна. Я їхав із батьком і водночас ніби спостерігав нас обох збоку: ми простували греблею на тлі неодмінних у нас увечері хмар, шалений вітер з голого берега дув мені просто в обличчя, і я наче здалеку бачив, як наш велосипед нахиляється під поривами того самого вітру, і чув, як батько натужно покректує — не від втоми чи від злості на вітер, а так, лише для годиться, навіть з якимось прихованим задоволенням. Уздовж обмілини, понад темним зимовим морем ми їхали в Блеекенварф, що його я знав, як жодне інше місце, коли не рахувати напіврозваленого вітряка та нашого власного будинку. Блеекенварф лежав переді мною на занехаєному пагорку, оброслому з усіх боків вільшиною, гілля якої західний вітер різко позагинав на схід; я перенісся в думках до дерев'яних воріт, штовхнув обидві половинки і пильно оглянув будинок, хлів, сарай та майстерню — з неї мені, як завжди, лукаво підморгнув Макс-Людвіг Хансен і про всяк випадок посварився пальцем.

На той час вони вже заборонили йому малювати, і мій батько, ругбюльський поліцейський, мусив стежити за тим, щоб художник не порушував заборони ні вдень, ні вночі, ні влітку, ні взимку; батько, щоб ви знали, мав покладати край будь-яким спробам намалювати картину, всіляким там

небажаним світловим ефектам і взагалі даною йому владою робити все, щоб у Блеекенварфі їй не думали про живопис. Батько і Макс-Людвіг Нансен знали один одного здавна, ще змалечку; обидва були родом із Глюзерупа, тож добре розуміли, на що здатний кожен, чого можна чекати одному від одного, якщо таке становище затягнеться, або навіть здогадувались, що їм загрожує і чим усе те скінчиться.

Мало що зберегла моя пам'ять так виразно, як батькові зустрічі з Максом-Людвігом Нансеном; тим-то я впевнено розгорнув зошита, відклав дзеркальце і спробував описати батькові поїздки в Блеекенварф — ні, не самі поїздки, а й усі хитрощі та пастки, які він придумував для Нансена, всі прості й мудровані плани та каверзи, що їх народжувала забарлива і підозрілива голова дільничного поліцейського, всі трюки, підступи і — оскільки цього бажав доктор Корб'юн — зрештою радощі, які батькові перепадали, мабуть, при виконанні обов'язку. Але в мене нічого не виходило. Всі мої спроби закінчились невдало. Я раз у раз починав усе спочатку, посилав батька на греблю то в накидці, то без неї, у вітер і в тиху погоду, в середу і в суботу, — нічого не помагало. У голові в мене все сплутувалося, тривожно миготіло, події безладно заступали одна одну. Не встигав батько дістатися до Блеекенварфа, як я губив його з очей: то чайки здіймали переполох, то стара баржа з торфом, перевернувшись, ішла під воду, то над обмілиною зависав парашут.

Але найстрашніше було те, що перед очима в мене щомиті спалахував ненаситний язичок полум'я й злизував усі події і образи, які зринали в моїй пам'яті; ті події і образи відразу займалися й згоряли, а коли полум'я і не діставало їх, вони скручувались і обвуглювались або й просто танули в його мерехтливому світлі.

Тоді я спробував інакше — я перенісся подумки в Блеекенварф і пошукав початку розповіді там; і сіроокий, хитрющий Макс-Людвіг Нансен згодився допомогти мені дати лад моїм спогадам: він поманив мене пальцем до себе, виїшов задля мене зі своєї майстерні і попростував через присадок до циній, які так любив малювати, потім неквапно піднявся на греблю — цієї миті все небо залила похмура, ображена жовтизна, крізь яку лиш де-не-де прозирала темна синява, — і підніс до очей бінокль. Глянувши в бік Ругбюля, він одразу кинувся назад і сховався в будинку. Я вже був майже знайшов початок, коли враз розчохнулося вікно, й Дітта, Нансенова дружина, як завжди, простягла мені шматок солодкого пирога, посипаного цукром

і корицею. І враз на мене наринув цілий потік спогадів: заспівав хор школярів у Блеекенварфі, я знов побачив язичок полум'я і почув шарудіння — то батько серед ночі збирався в дорогу. Ютта, з Йостом, названі діти художника, сполохали мене в очереті. Хтось вилив у калюжу фарби, і тепер вода спалахнула несамопитим жовтогарячим сяйвом. У Блеекенварфі чекали міністра. Батько тримав руку під козирок. У Блеекенварфі зупинялися розкішні автомобілі з не нашими номерами. Батько тримав руку під козирок. Я спав у напіврозвалену вітряку, в своїй схованці, де зберігав картини, і мені снівся сон: батько привів на повідку язичок полум'я, розстебнув нашійник і наказав: «Шукай!»

І все це щодалі сплутувалось, перепліталось, змішувалось, поки на мене впав грізний Корб'юнів погляд; тоді я, напруживши уяву, так би мовити, розчистив перетяту ровами рівнину своєї пам'яті, змів із неї все другорядне, щоб головне було видно як на долоні — особливо батька і радощі від виконаного обов'язку. І я таки домігся свого: всі дійові особи вишикувались, мов на парад, попід греблею, і я вже хотів був звеліти їм продефілювати мимо, аж тут мій сусід Оле Пльоц, нарешті-таки забившись у конвульсіях, гепнувся на підлогу. Той крик урвав нитку спогадів, я загубив початок, махнув на все рукою і, коли доктор Корб'юн почав збирати твори, здав йому чистий зошит.

Юліус Корб'юн не зрозумів моїх мук творчості, не повірив, як важко було почати, він просто не міг собі уявити, що якір моєї пам'яті так ні за що й не зачепився, якірний ланцюг не напнувся, а тільки з брязкотом і гуркотом волочився по глибокому дну, хіба що підіймаючи самий мул, тож хвилювання не вщухло, і штиль, такий потрібний для того, щоб закинути сіть на минуле, не настав.

Одне слово, наш учитель німецької, здивовано погортавши мій зошит, наказав мені встати, оглянув мене почасти ледь зневажливо, почасти з видимим сумнівом і, вислухавши пояснення, вирішив, що вдовольнитися ним не має права. Він не повірив у добру волю ні моєї пам'яті, ні моєї уяви, не захотів і слухати про те, як важко було почати, а тільки й мовив: «Це на тебе не схоже, Зіггі Єпсен». Потім кілька разів повторив, що чисті сторінки в моєму зошиті сприймає як виклик собі особисто. Вчитель не тільки не повірив мені, а й запідозрив непокору, навіть опір тощо, а що такі випадки розглядає сам директор, то після уроку, який не дав мені нічогосінько, крім мук через безглузді, невиразні, в усякому разі, незв'язані спогади, повів

мене в голубе приміщення канцелярії, де на другому поверсі, зразу біля сходів, міститься кабінет директора.

Директор Гімпель, як завжди, у спортивній куртці і в бриджах, сидів серед десятків трьох психологів, що виявляли просто-таки фанатичний інтерес до проблем злочинності підлітків. На письмовому столі директора стояв блакитний кавник і лежали заляпані аркуші нотного паперу; на деяких із них його поквапним почерком були накидані нав'язні чарами природи композиції — коротенькі пісеньки про Ельбу, про вологий морський вітер, про гнучкий, але міцний дикий овес на березі, стрімкий політ чайок, про дівочі хустини, що мають на вітрі, і пронизливі гудки кораблів у тумані. Вдихнути в ці пісеньки життя покликаний був наш хлопчачий хор.

Коли ми ввійшли в кабінет, психологи замовкли і стали прислухатися до того, що доповідав директорові доктор Корб'юн. Той говорив півголосом, проте я зрозумів, що мова йде знову про опір і непокору; а на підтвердження вчитель передав директорові мого чистого зошита. Той стурбовано презирнувся з психологами, підійшов до мене, скрутив зошит у трубочку, постукав нею спершу себе по руці, а тоді по бриджах і нарешті зажадав від мене пояснення. Я дивився в напружені обличчя, чув позад себе стриманий хрускіт пальців — то виявляв нетерпіння Корб'юн,— і загальне чекання гнітило мене. За широким наріжним вікном, перед яким стояв рояль, текла Ельба, дві ворони билися на льоту за щось м'яке, що теліпалося в повітрі,— видно, шматок кишки,— навперемін виривали здобич одна в одної, ковтали її і знов виригали, поки вона врешті лягнула на крижину, і там її підхопила чайка, що весь час пильно стежила за воронами. Тоді директор поклав мені на плече руку, майже по-приятельському кивнув головою й попросив при всьому тому зборищі ще раз пояснити все до пуття. І я знов розповів про свою біду: як мені спало на думку найістотніше до теми, як потім усе розпливлося і як я нізащо не міг знайти стежки в глибину своїх спогадів. Розповів про силу-силенну образів, про неймовірне стовпище і плутанину в своїй пам'яті, де я не міг знайти ні початку, ні кінця. Не забув згадати, що радощі від виконаного обов'язку й досі зігрівають мого батька, і, щоб віддати їм належне, я повинен змалювати їх геть усі, а не окремі на самовільний вибір.

З подивом, а може, навіть із співчуттям слухав мене директор, тоді як дипломовані психологи, перешіптуючись і підштовхуючи один одного, ще тісніше обступали нас

і схвильовано згадували про якийсь «дефект сприймання за Вартенбургом», «ілюзорну інтерпретацію дійсності» або й «загальмоване мислення»; чути це останнє мені було особливо прикро. Одне слово, мене вже взяли на мушку, тож я відмовився давати дальші пояснення при тих суб'єктах, які так і намагалися влізти мені в душу; життя на острові мене дечого навчило.

Директор у задумі зняв руку з мого плеча, пильно оглянув її, ніби бажав переконатись, чи вона ще ціла, а потім під нетерплячими поглядами гостей відвернувся до вікна і хвилину дивився на гамбурзький зимовий пейзаж, мабуть, шукаючи там відповіді чи хоч поради. Бо зненацька він повернувся у мій бік і, опустивши очі, оголосив свій вирок. Мене, заявив директор, відведуть у камеру і, як він висловився, «належним чином ізолюють», але не для того, щоб покарати, а для того, щоб я міг спокійно усвідомити: твори з німецької писати таки треба. Отже, директор давав мені шанс.

Він пояснив, що тепер мене оберігатимуть від усього, що може відвертати мою увагу, наприклад — відвідин сестри Гільки; мене звільнять також від обов'язків у віниковій майстерні та в нашій бібліотеці. Одне слово, Гімпель обіцяв відгородити мене від усього на світі, а за це сподівався, що я впораюся з роботою і йому не доведеться зменшувати мені пайок. Я можу сидіти над своїм твором скільки завгодно, але мушу терпляче до кінця дослідити всі радощі від виконаного обов'язку. Поспішати не треба, у мене все повинне визріти саме собою, вирости, як росте сталактит; бо спогади, мовляв, то така штука, що може навіть обернутися пасткою чи й небезпекою, і тоді рани від них не вилікує навіть час.

Дипломовані психологи нашорошили вуха, але директор майже по-дружньому потис мені руку (на це він у нас мастак), потім звелів гукнути Йозвіга, нашого улюбленого наглядача, оголосив йому своє рішення і закінчив так:

— Самота. Ніщо так не потрібне Зіггі, як самота і час. Подбайте, щоб і того, й того він мав досталь.

Після цього він віддав Йозвігові мій чистий зошит і відпустив нас. Ми побрели через замерзле подвір'я, і в Йозвіга був такий зажурений і докірливий вигляд, неначе моє штрафне завдання прикро вразило і розчарувало його самого. Дорогою до моєї камери цей чоловік, якого не захоплювало ніщо, крім його колекції старовинних грошей та співу нашого хлопчачого хору, ображено замкнувся в собі. Тому я сам узяв його за руку і попросив не дуже

гніватись на мене. Та Йозвіга це не зворушило, він тільки сказав:

— Ти згадай Філіппа Нефа.

Цим він наче застерігав мене не піти стежкою Філіппа Нефа, одноокого хлопця, що його колись так само посадили писати твір з німецької. Два дні і дві ночі, як потім розповідали, бідолаха промучився, силкуючись знайти початок або хоч яку-небудь зачіпку (наскільки мені відомо, Корб'юн загадав тоді тему «Людина, що запам'яталася мені особливо»), а на третій день збив з ніг наглядача, вирвався з приміщення, задушив директорського пса — це справило на нас незабутнє враження, — устиг добігти до берега і втопився, спробувавши перепливати у вересні Ельбу. Єдине слово, яке Філіпп Неф, це трагічне свідчення згубної діяльності Корб'юна, залишив по собі в своєму зошиті, було: «Бородавка». Очевидно, йому особливо запам'яталась якась людина з великою бородавкою.

Так чи ні, а коли мене привезли на цей острів у колонію для важковиховуваних, то посадили у Нефову камеру, і тепер, як Йозвіг нагадав про того хлопця, застерігаючи не пускатися його стежкою, я відчув якийсь темний страх, якусь болісну нетерплячку: мене тягло за стіл і водночас я боявся його, поривався розмотувати нитку спогадів далі і потерпав, що вже не знайду її. Я вагався і брав себе в руки, зволікав і горів нетерпінням, хотів і не хотів. Я байдуже дивився, як Йозвіг оглядає камеру — ні, не просто оглядає, а готує до штрафної роботи.

І от я сиджу майже цілісінький день і, мабуть, давно б уже взявся до твору, якби моєї уваги не відвертали пароплави, що пливуть проти води зимовою річкою. Спочатку їх не бачиш, а тільки чуєш: ось долинає слабе гудіння машин, далі — гуркіт і скрегіт криги, що колеться й треться об залізні борти, а потім, коли гуркіт стає гучніший і чіткіший, на свинцево-сірому обрії з'являються й самі судна — невиразні, мокрі, тремкі, вони пливуть мовби в повітрі, а не по воді. І я не можу відірвати від них погляду, аж поки вони пройдуть мимо і зникнуть з очей. Їхні зледенілі форштевні, поруччя й ілюмінатори, обмерзлі надбудови і вкриті памороззю борти хоч трохи оживляють мертвий краєвид. Все, що пароплави залишають по собі, — це широкий і нерівний слід у кризі, схожий на розколину, яка біжить до обрію, звужується і врешті сходиться. Що ж до світла, то воно на зимовій Ельбі ненадійне: свинцево-сіре переходить у сніжно-біле, лілове весь час міниться,

червоне ніколи не має відтінків, а небо в бік Гамбурга все в плямах, наче в синцях.

Над протилежним берегом, звідки в мою камеру доливають глухі удари молота, простяглася вузька смужка брудного туману, схожа на запраний бинт. Трохи ближче, над серединою річки, зависло пасмо диму, залишене годину тому невеличким криголамом «Еммі Гуспель», який своїм носом люто проорав лискучий синюватий лід; те пасмо ніяк не хоче опускатися на воду, не хоче й розходитись, бо мороз так скував природу, що все життя в ній завмерло, навіть пара з рота застигає в повітрі. «Еммі Гуспель» уже двічі прочахкотів річкою — він мусить розбивати кригу, не давати їй збитися й утворити затори, що можуть призвести до небажаних наслідків в економіці.

На пустельному березі стоять перекошені щити з застережними написами; крижини порозхитували стовпи, повінь попідмивала їх, вітер похилив додолу. Тож тим, хто любить водний спорт, — а написи стосуються насамперед їх, — спершу довелось б дуже нахилити набік голову й прочитати, що причалювати, сходити на берег і ставити намети на нашому острові заборонено. До літа щити знову стоятимуть як слід, будьте певні, — адже для неповнолітніх порушників закону спортсмени-водники особливо небезпечні. Такої думки наш директор, такої самої думки, судячи з усього, і його пес.

Тільки в наших майстернях ні на мить не припиняється і не стихає життя; нас хочуть познайомити тут з перевагами праці й навіть відкрили в роботі якийсь виховне начало, тож наші вихователі пильнують, щоб небезпечна тиша не наставала: гудіння динамомашин на електростанції, передзвін молотків у кузні, уривчасте хурчання рубанків у столярні, цюкання і скрегіт у віниківій майстерні не вщухають ні на хвилину; цей робочий шум змушує забути про зиму, а мені нагадує про моє завдання. Треба починати.

Чистий старий стіл переді мною весь укритий потемнілими зарубками, пописаний незграбними ініціалами і всілякими датами, що нагадують про хвилини гіркоти, надії й затятості. На столі лежить розгорнутий зошит, він чекає много штрафного твору. Я більше не маю права зволікати, треба починати, я мушу повернути ключ, відімкнути тайники своєї пам'яті і винести на світло те, що відповідає Корб'юновим вимогам: радощі від виконаного обов'язку, а також простежити їхній вплив на себе самого; і все це спокійно, спокутуючи провину і стільки часу, скільки буде потрібно. Що ж, я готовий. А оскільки я мушу

весь час просуватися вперед, то спершу вернуся назад, подумаю, з чого почати, підшукаю місце дії, можливо, навіть ту саму Ругбюльську поліцейську дільницю чи краще відразу всю Шлезвіг-Гольштейнську рівнину між Глюзерупом, Гузумським шосе та греблею, — місцевість, через яку для мене веде лиш одна-однісінька дорога, а саме: з Ругбюля на Блеекенварф. І навіть якщо доведеться ворушити забуте минуле, все одно я мушу починати.

Отже, до діла.

2 * ЗАБОРОНА МАЛЮВАТИ

У квітні сорок третього року, почну з цього, в п'ятницю, десь уранці чи вдень, мій батько Єнс-Оле Єпсен, дільничний поліцейський з Ругбюля — найпівнічнішої дільниці у Шлезвіг-Гольштейні, збирався в службову поїздку до Блеекенварфа; він мав передати художникові Макс-Людвігу Нансену, якого в нас називали просто «художник», одержаний з Берліна наказ про заборону малювати картини. Батько неквапно готував у дорогу дощову накидку, бінокль, пояс, кишеньковий ліхтарик і зумисне довго товкся біля свого письмового столу. А я, закутаний у шарф, мовчки стояв коло дверей і чекав. Нарешті він уже вдруге застібнув на всі гудзйки мундир, раз у раз поглядаючи у вікно на непогожий весняний день і прислухаючись до завивання вітру. То був не простий вітер — то був норд-вест; він зі свистом налітав на двори, огорожі й дерева, несамовитими поривами випробовував їхню міцність і намагався змінити на свій лад усю природу, перетворивши її на якесь чорне, перекошлане пустирище, грізне і незбагненне. Від нашого норд-веста дахи, як мені здавалося, ніби починали чути, дерева скидалися на пророків, старий вітряк наче виростав, ровам під поривами вітру верзлося бозна що, а купи торфу на баржах немов лизень злизував.

Коли в нас зривався такий вітряк, доводилось набирати в кишені для баласту чого попало — коробок із цвяхами, свинцевих трубок, прасок. А то й носа з хати не показуй. Такий уже в нас вітер, і ми ніколи не могли нічого сказати Макс-Людвігу Нансену, що видушував на полотні цілі тюбики кіноварі, брав буйні відтінки лілового кольору й холодні білого і малював норд-вест — славнозвісний і гідний нас норд-вест, до якого оце так недовірливо прислухався батько.

В кухні клубами стелився дим. Було повно диму й смерділо торфом і у вітальні — вітер залетів у комин і прокурив нам увесь дім. А батько все сновигав сюди-туди і видимо шукав причини відкласти свою поїздку: то щось перенесе з місця на місце, то потримає у руках, то в кабінеті пристебне краги, то на столі в кухні розгорне службовий журнал, то ще щось знайде, аби лиш відтягти виконання свого обов'язку. І раптом він з подивом і досадою збагнув, що став зовсім іншою людиною і проти власної волі перетворився на ревного служачу-поліцейського, якому не потрібно вже більше нічого, крім службового велосипеда, що стояв у сараї, прихилений до дерев'яних козлів.

Отож того дня його погнала в дорогу, мабуть, не службова запопадливість, не любов до роботи і тим паче не одержане завдання, а просто звичка виконувати свої обов'язки; він і цього разу, як бувало часто, вирушав з дому, певно, тільки через те, що одягнув мундир і начепив на себе все належне. Прощався батько завжди однаково: ступив у напівтемний коридор, прислухався до зачинених дверей і гукнув: «Ну, будьте!..» Не діставши відповіді, він не здивувався, не образився, а навпаки, задоволено кивнув головою, наче йому хтось відповів, і потяг мене за собою надвір. На порозі він іще раз оглянувся, якось непевно махнув на прощання рукою, і нас вихопив з дверей порив вітру.

Надворі батько відразу повернувся до вітру боком і нахилив обличчя — сухорляве, незворушне обличчя, на якому все — і усмішка, і будь-який вираз недовіри чи задоволення — проступало дуже повільно і тому набувало, хоч іноді й не зовсім вчасно, величезної ваги, так що складалося враження, ніби батько все добре розуміє, тільки не зразу. Він нахилився вперед і рушив через подвір'я, де вітер підіймав і закручував у вихор сміття та рвав на клапті газету — рвав і жмакав перемогу в Африці, перемогу на Атлантичному океані й, можна сказати, вирішальну перемогу на фронті збирання металобрухту, — поки вона прилипла до дротяної огорожі саду. Батько простував до відчиненого сарая. Там він, кречнувши, посадив мене на багажник, узяв велосипед однією рукою ззаду за сідло, а другою за кермо, розвернув його і повів униз, до вимощеної цеглою доріжки. Зупинившись під табличкою «Ругбюльська поліцейська дільниця», що показувала стрілкою на наш червоний цегляний будинок, поставив зручніше ліву педаль, сів на сідло і рушив у тугу напнутій вітром накидці, скріпленій між ногами прицепкою, у бік Блекенварфа.

До вітряка чи майже до самого Гольмсенварфа з його скуйовдженими живоплотами все йшло добре: вітер дув нам у спину, і ми неначе пливли під вітрилом. Але потім, коли батько повернув до греблі і, нахилившись уперед, попхав велосипед нагору, він зразу ж нагадав мені постать туриста з рекламного проспекта «На велосипеді по Шлезвіг-Гольштейну» — отого відчайдушного туриста, що, зігнувшись у три погібелі й відірвавши від сідла зад, самовіддано демонструє труднощі, які чекають шукачів красот рідного краю. Однак проспект показує не тільки труднощі, а й уміння впевнено їхати при такому скаженому бічному вітрі самісінькою вершиною греблі; він дає уявлення про положення тіла досвідченого велосипедиста, підкреслює велич північно-східного обр'ю, сизо-білими силовими лініями позначає напрямок вітру, а щоб краєвид мав привабливіший вигляд, подає тих самих дурненьких кошлатих овечок, що проводжали очима і нас з батьком.

Але опис проспекту неминуче обертається в мене описом батька, що їде греблею в Блеекенварф, тож картина буде повніша, якщо я згадаю й чайок — морських, клуш і крячок, а також рідкісного в наших краях бургомистра; ті чайки, декоративно розкидані над головою в стомленого велосипедиста, через недбалість друкарів були трохи розвезені і скидалися на білі ганчірки, розвішані сушитись.

Опустивши додолу голубі очі й не звертаючи з вузенької стежки, що бурою стрічкою стелилася в невисокій траві, їхав мій батько, незважаючи на дужий вітер, м'яким вигином греблі вперед, а в його нагрудній кишені лежав ретельно згорнений наказ; батько не поспішав, спроквола натискав на педалі, і складалося враження, ніби він простує до дерев'яного, пофарбованого в сіре заїзду «Приплив», щоб зігрітися там склянкою грогу, потиснути руку господареві Гіннерку Тімсену, а може, й перемовитися з ним словом-двома.

Але ми прямували не туди. Не доїжджаючи до «Припливу», що двома дерев'яними місточками виходить на греблю, — через це він завжди нагадував мені собаку, який став передніми лапами на мур і визирає на вулицю, — ми збочили, стрімко, але впевнено скотилися на втоптану стежку попід греблею, а звідти звернули в довгу, обсажену вільшиною алею, що веде аж до Блеекенварфа і впирається в світлі двійчасті ворота з планок. Напруження зросло. В нас узагалі кожен, хто вирушає кудись через поле в квітні, та ще в такий поривчастий вітер, страшенно хвилюється.

Батько обережно штовхнув переднім колесом дощані ворота, і вони, ніби зітхнувши, впустили нас; дуже повільно, неначе батько хотів, щоб його помітили ще здалеку, ми поминули порожній іржаво-рудий хлів, ставок, сарай, проїхали попід самісінькими вузькими вікнами будинку і нарешті стали; батько оглянувся на прибудову, де була художникова майстерня, зняв мене з багажника, немов якийсь клунок, і повів велосипеда до ганку.

В наших краях важко підійти до чийогось будинку непоміченим, тож мені не доведеться розповідати, як батько стукав у двері чи гукав господарів у напівтемних сінях; не доведеться й описувати кроків за дверима та здивованих вигуків. Скажу лише, що батько сам штовхнув плечем двері, висунув з-під накидки руку й одразу відчув тепло і міцний потиск іншої руки, після чого йому залишилося тільки промовити: «Добридень, Дітто!», бо художникова жінка рушила до дверей, звичайно, ще тоді, як ми стрімко скотилися з греблі.

У своєму довгому строгому платті з грубої матерії Дітта була схожа на гольштейнську сільську ясновидицю; вона пішла поперед нас у дім, знайшла в темряві клямку, відчинила двері й запросила батька до вітальні. Але батько спершу вирішив зняти накидку; для цього він, як завжди, розставив ноги, ледь присів і шпортався рукою під полами доти, доки намацав прищепку; потім, нахилившись уперед, скинув через голову накидку, поправив мундир, трохи розсупонив мене і підштовхнув через поріг у кімнату.

У Блеекенварфі в них дуже велика вітальня, ціла зала, правда, не дуже висока, зате багато вікон; там можна навіть справляти весілля, запросивши щонайменше дев'ятсот гостей, ну, а коли не весілля, то посадовити класів сім учнів разом із учителями, й навіть не треба виносити силу-силенну громіздких меблів, що бундючно вишикувались попід стінами, зайнявши чимало місця: важенні скрині, столи, шафи, на яких викарбувані дати, схожі на рунічні написи; і всі своїм владним, грізним виглядом показують, що оселилися тут надовго. Такі самі й стільці — надміру важкі, владні, вони, як б сказав, наче зобов'язують сидіти на них непорушно, і не дай боже кліпнути оком! Темний і незграбний чайний посуд — тут його називали вітдюнський фарфор — стояв на полиці під стіною; ним уже хтозна-відколи не користувалися, й він наче просився, щоб у нього чим-небудь пошпурили. Але художник та його жінка були люди терплячі й нічого чи майже нічого не поміняли в Блеекенварфі, відкупивши його в дочки старого Фредеріксена —

чоловіка до того недовірливого, що, перш ніж повіситись на одній з величезних шаф, він про всяк випадок перерізував собі вени.

Нансени не оновили у вітальні нічого, хіба дещо на кухні; але всі сковороди, горщики, слоїки і кухлі так само стояли в суворому порядку, лишилися на своїх місцях і допотопні мисники з претензійними відюньськими тарілками та величезними супницями й тарелями; господарі не повикидали навіть вузьких і незручних, як нари, ліжок — цієї мізерної данини нічному сну.

Та коли вже батько зайшов до вітальні, йому довелося причинити за собою двері й привітатися з доктором Теодором Бусбеком, що, як завжди, сидів сам на дивані — твердому, метрів з тридцять завдовжки чудовиську; Тео Бусбек не читав і не писав, а ждав — роками покійно ждав, охайно вдягнений і сповнений якоїсь таємничої готовності, так наче зміна чи звістка, на яку він сподівався, могли прийти будь-якої хвилини. На його блідому обличчі не відбивалося майже нічого, точніше, все, що він пережив, було з методичною обережністю приховане, ніби змита; але ми, в усякому разі, знали, що він перший почав виставляти Нансенові картини, а відколи його галерею конфіскували й закрили, оселився в Блеекенварфі.

Усміхнувшись, він підвівся назустріч батькові й привітався, зауважив, що вітер сьогодні розгулявся не на жарт, потім, так само з усмішкою, кивнув мені і знову сів на диван.

— Тобі, Єнсе, чаю чи горілки? — спитала художникова дружина. — Я б не проти міцненької.

Батько махнув рукою.

— Не треба, Дітто, — сказав він. — Сьогодні не треба.

Цього разу батько не сів, як завжди, на стілець під вікном, не випив, як завжди, з дороги, не заговорив, як завжди, про біль у плечі, що час від часу нагадував про себе після того, як він колись упав з велосипеда. Не став батько й розповідати про останні події та всілякі випадки, які сталися на території Ругбюльської дільниці і про які поліцейський мав знати: і що когось там хвицнула копитом кобила, зробивши чоловіка калікою, і що десь таємно зарізали корову, і що хтось комусь пустив зі злості червоного півня. Він навіть не переказав привіту з Ругбюля і забув поцікавитись названими дітьми художника.

— Не треба, Дітто, — промовив він ще раз. — Сьогодні не треба.

Він так і не сів. Тільки водив пальцями по своїй нагрудній кишені, поглядав у вікно на майстерню й мовчки ждав. І Дітта з доктором Бусбеком бачили, що жде він художника,— невесело, навіть тривожно, наскільки мій батько взагалі міг виказувати тривогу; в кожному разі, те, що привело його сюди, не було йому байдуже. Очі його весь час блукали — як завжди, коли він був збентежений, невпевнений у собі чи по-своєму, по-фрісландському, схвилюваний; батько дивився на нас — і не бачив нас, погляд його то на мить зупинявся, то знов ковзав далі, то підіймався, то опускався, і через це сам він робився неприступним і замкненим. З того, як він стояв у своєму бахматому мундирі посеред широченної блеекенварфської вітальні,— майже відразливо, весь час ховаючи порожній погляд,— аж ніяк не можна було здогадатись, яку небезпеку він являє собою в цю мить.

І художникова дружина запитала, звертаючись до його спини:

— Щось із Максом?

А коли він незворушно, мов дерев'яна лялька, кивнув головою, доктор Бусбек устав, підійшов до Дітти і, взявши її за руку, боязко спитав:

— Наказ із Берліна?

Тоді батько здивовано і водночас якимось невпевнено повернув голову, вступивсь очима в невеличкого чоловіка, що своїм виглядом ніби вибачався за таке запитання і, здавалося, взагалі за все на світі, й нічого не відповів, бо відповідь і не потрібна була: дружина художника і його давній товариш своєю мовчанкою дали поліцейському зрозуміти, що й так уже знають, який наказ той має передати.

Звичайно, Дітта тепер могла б поцікавитись подробицями, і батько, гадаю, охоче, навіть з полегкістю усе б їй пояснив; проте ні вона, ні Тео Бусбек більше ні про що його не запитували, а тільки якусь хвилю ще постояли поруч, і Бусбек ніби сам до себе проказав:

— Отже, й Максіві теж. Дивно тільки, що це не сталося з ним раніше, як з іншими.

А коли обоє, ніби змовившись, відвернулися до дивана, художникова дружина мовила:

— Макс працює — там, над ровом за садком.

Вона кинула ці слова через плече, і для батька вони означали заразом і довідку, і прощання. Тож йому не залишилося нічого іншого, як знизати плечима — мовляв, він дуже шкодує, що йому випала така місія і взагалі не має до цієї історії ніякого відношення,— й рушити до дверей.

Там він стяг з вішалки накидку, підштовхнув мене, і ми переступили поріг.

Повільно, скоріше пригнічено, ніж самовпевнено, батько пройшов попід голим фасадом будинку, штовхнув хвіртку й, зупинившись у затишку під живоплотом, заворушив губами, наперед готуючи слова і цілі фрази, як це траплялося з ним часто, власне, щоразу, коли його чекала незвичайна розмова. Потім він попростував далі між скопаними і заскородженими грядками, проминув альтанку під соломяною стріхою і вийшов до порослого очеретом і заповненого стоячою водою рову, який оперізував усю садибу, додаючи їй виглядові ще більшої відлюдності.

Над ровом стояв художник Макс-Людвіг Нансен.

Він стояв у затишку на місточку без поручнів і працював; я знаю, як він працює, і мені не хочеться ні з сього ні з того перебивати йому роботу, змусивши батька підійти й поплескати його по плечу; я хочу відтягти їхню зустріч, бо вона не звичайна, до того ж не зайве згадати, що художник на вісім років старший за батька, нижчий на зріст, жвавіший, не такий стриманий, можливо, навіть хитріший і впертіший, хоч обидва вирости в Глюзерупі. Господи, Глюзеруп...

Художник був у капелюсі, в низько насунутому на лоб фетровому капелюсі, і його сірі очі ховалися у вузькій, але темній смужці тіні, що падала від крис. Пальто в нього було старе й витерте на спині — синє пальто з бездонними кишнями, що в них, як він одного разу нас лякав, можна навіть повкидати дітей, якщо вони заважатимуть йому працювати. Того вицвілого синього пальта він не скидав ні взимку, ні влітку, ні на вулиці, ні вдома, ні в сонячну погоду, ні в дощ; можливо, він навіть спав у ньому, в кожному разі, їх не можна було уявити одне без одного.

Правда, іноді літнього вечора, коли над мілиною збиралися череди важких хмар, можна було подумати, що то не художник, а саме пальто плентає уздовж греблі, придивляючись до обрію.

З-під пальта виглядав тільки низ пом'ятих холош та ще черевики — старомодні, зате дуже дорогі черевики, що сягали до самих кісточок і були обшиті вузькою смужкою чорної замші.

Ми вже звикли бачити Нансена в такому вигляді, й таким застав його тепер і мій батько; він стояв за живоплотом і, як мені здавалося, залюбки втік би звідси геть чи принаймні з'явився б сюди просто так, без усякого завдання,

без отого папірця у нагрудній кишені і тим більш без тяжких спогадів. Батько дивився на художника. Дивився спокійно, не виявляючи особливої службової пильності.

Художник працював. Його захопив вітряк, напіврозвалений безкрилий вітряк, що бовванів посеред квітцевого краєвиду. Ледь здіймаючись над хрестовиною, він нагадував якусь незграбну квітку на дуже короткому стеблі — похмуру рослину, що доживає свій вік. А Макс-Людвіг Нансен чаклував над ним, перенісши його в інший день, в інше оточення і в інші сутінки — ті, що панували перед ним на аркуші паперу. І, як завжди, за роботою художник розмовляв — не сам із собою, а з таким собі Балтазаром, що стояв біля нього, зі своїм Балтазаром, якого бачив і чув тільки він, з яким він весь час теревенив і сварився, а часом навіть давав йому ліктем штурхана під бік, та так, що ми, хоч ніякого Балтазара й не бачили, але раптом чули, як той невидимий порадник зойкає, а якщо й не зойкає, то в усякому разі огризається. І що довше ми стояли за спиною в художника, то дужче починали вірити в Балтазара, та і як було не повірити, чуючи його сердите сопіння, розчаровані вигуки, а також безупинне бубоніння художника, що звиряв йому найпотаємніші думки й тут-таки шкодував про це. Нансен і в цю хвилину сперечався з Балтазаром, але тепер переніс його в свої етюди й наділив щетинистою лисячою шубою фіолетового відтінку, косими очима й страшною бородою оранжевого кольору, з якої ніби скапував вогонь.

Проте художник рідко оглядався на свого Балтазара; поглинений роботою, він стояв, ледь розставивши ноги, і в нього рухався тільки тулуб — повертався в один бік, у другий, нахилився вперед, відкидався назад, а голова то схилялася набік, то гойдалася туди й сюди; часом Нансен витягував шию і наставляв голову, наче збирався когось буцнути; його праву руку сковувало якесь дивне заціпеніння; рухи її були скупі, напружені, вона ніби долала якийсь несподіваний і впертий опір. Та поки ця творча рука перебувала в стані дивного заціпеніння, все художникове тіло працювало.

Своїм тілом художник просто повторював і стверджував те, що саме малював, і якщо в затишшя йому треба було зобразити вітер, що гуляв поміж зеленою землею і блакитним небом, повітря зразу сповнював шум уявних флотилій та лопотіння вітрил, і навіть поли Нансенового пальта починали метлятися, а дим з люльки, коли вона стриміла у нього в роті, відлітав, мов звіяний вітром, — принаймні тепер мені здається, що це було саме так.

Отже, батько стежив за художником, пригнічений, безсилий на що-небудь зважитись, поки, видно, відчув на собі погляди від будинку — з вікна кімнати, яку ми щойно залишили; тоді ми, все відчуваючи на собі ті погляди, повільно рушили попід живоплотом, пролізли в дірку і відразу опинилися перед дерев'яним містком без поручнів.

Батько глянув у рів і побачив своє відображення серед зірваного очерету і хисткої ряски; там-таки вгледів його й художник, коли ступив убік і позирнув у застоюну, вкриту дрібними жмурами воду. Обидва помітили й відразу пізнали один одного в темному дзеркалі рову, і хто зна, можливо, ця зустріч збудила в обох той самий спогад, що зв'язував їх досі і зв'язуватиме вічно,— спогад, що переніс їх у невеличку, вбогу гюзерупську гавань, де вони за кам'яним молом вудили рибу, чи підтягувалися на припливних воротах, чи лежали проти сонця на вигорілій палубі крабоволовного бота. Та ні, мабуть, не про це згадали батько з художником, побачивши один одного в дзеркалі канави; найскоріше перед їхніми очима постала гавань того похмурого суботнього дня, коли мій батько, тоді ще дев'яти- чи десятирічний хлопчик, упав зі слизьких воріт, що пропускали й випускали припливну воду, а художник, певно, подумки знов і знов упірнав, як тоді, углиб, аж поки врешті вхопив малого за сорочку й витяг на берег, зламавши йому палець, щоб звільнитися від його мертвої хватки.

Вони ступили один одному назустріч — вгорі й унизу, на містку і в рову, подали один одному руки — перед мольбертом і у воді — й, як завжди, привіталися, назвавши один одного на ім'я з ледь відчутним запитанням у голосі:

— Єнс?

— Макс?

Після цього Макс-Людвіг Нансен вернувся до роботи, а батько засунув руку в нагрудну кишеню, дістав папір, розгладив його, протягнувши між двома пальцями, й, стоячи за спиною в художника, завагався, з якими ж словами вручити його. Він, очевидно, думав передати цю завірену підписом і печаткою заборону взагалі мовчки чи принаймні зауваживши: «Тут тобі папір із Берліна». Давши художникові самому прочитати текст, батько, безперечно, сподівався таким чином уникнути зайвих розпитів. Для нього, звичайно, найкраще було б доручити все однорукому листоноші Окко Бродерсену, але заборона надійшла по лінії поліції, й довести її до відома художника, так само як і простежити за її виконанням, входило в його обов'язки, ругбюльського дільничного поліцейського.

Тож батько тримав у руці розпечатаного листа і вагався. Він позирав то на вітряк, то на художника, то знов на вітряк і знов на художника. Зрештою, мимоволі підійшов ближче і тепер переводив погляд з картини на вітряк, потім знов на картину і знов на безкрилий вітряк; так і не знайшовши того, чого шукав, спитав:

— То що це в тебе вийде, Максе?

Художник оступився, показав на Вірного друга вітряка і мовив:

— Вірний друг вітряка.— І заходився далі наносити на землисто-зелене тло пагорба невиразні тіні.

Тоді, видно, і батько розгледів Вірного друга нашого вітряка, що непомітно підіймався з-за обрію: такий собі лагідний, смуглявий дідуган, з бородою, можливо, навіть чудодій; словом, добродушна й сумирна істота, що на очах виростала у велета. Його смугляві пальці мінилися вогнисто-червоними відблисками і були розчепірені, так наче він ось-ось крутне легенько крила вітряка, що стояв глибоко внизу в мертвотних сутінках, а потім крутитиме все швидше й швидше, поки вони, як мені здавалося, розженуть пільму, намелють ясного дня і осяють його радісним світлом. І це чудо крилам, безперечно, вдасться, бо добродушне дідуганове обличчя вже прибирало задоволеного вигляду, й було видно, що старий хоч і сонливий, а свого не пропустить. Правда, ставок біля вітряка своїм фіолетовим забарвленням виражав сумнів, але на це можна було не зважати: безмежна доброзичливість Вірного друга нашого вітряка розвіювала всі сумніви.

— Тепер цьому край,— озвався батько.— Вони більше не крутитимуться.

А художник:

— Завтра вони закрутяться, Єнсе, ось побачиш. Завтра ми й мак будем молоти, аж гай шумітиме.— Він поклав пензля, розпалив люльку й, похитуючи головою, задивився на картину. Не озираючись, простяг батькові кисет і, навіть не поцікавившись, чи той натоптуватиме люльку, зразу сховав його в свою бездонну кишеню.— Ще трохи люті, правда, Єнсе? Трохи темно-зеленого — люті, ось тоді крила аж захурчать!

Батько притискав до себе руку з листом, несвідомо ховаючи його і очікуючи слушної миті, щоб вручити, але ніяк не міг ту мить вибрати. Нарешті він сказав:

— Їм уже не pomoже ні вітер, ні люті, Максе.

А художник:

— Зажди, ці крила ще й нас із тобою перериплять. Завтра вони ще й як закрутяться!

Може, батько зволікав би й далі, якби остання фраза не прозвучала так упевнено; в усякому разі, він раптом простяг руку з листом і, тримаючи її так, вимовив:

— Ось, Максе, це з Берліна. Ознайомся зразу.

Художник недбало взяв конверт і сунув його в свою бездонну кишеню, далі повернувся до батька, легенько лягнув його по плечу, потім штовхнув, уже дужче, в бік і підморгнув:

— Гайда, Єнсе, вшиємося звідси, поки Балтазар у вітряку. В мене вдома такий джин — ух! Не джин, а мрія! Не з Голландії, а з самої Швейцарії — у мене там в одному музеї є приятель. Ходімо в майстерню.

Але батько й не думав іти, він тицьнув пальцем на бездонну кишеню й промимрив:

— Ти його...— Потім, трохи помовчавши: — Ти цей лист одразу прочитай, Максе. Він із Берліна.— І, оскільки усної вказівки йому здалося замало, ступив назустріч художникові й перепинив йому на містку шлях додому.

Художник здвигнув плечима, дістав листа, прочитав зворотну адресу — так наче хотів зробити поліцейському приємність,— спокійно й зневажливо кивнув головою і сказав:

— А, це оті ідіоти...— І скинув очима на батька, але погляд, який він зустрів, здивував його. Він вийняв з конверта листа й тут-таки, на дерев'яному містку, почав читати. Читав дуже довго, тобто повільно і що далі, то повільніше; нарешті сховав листа назад у кишеню, скривився й відвів очі. Він дивився через степ, над яким гуляв вітер, на вітряк і ніби шукав ради в лабіринту ровів та каналів, у розкошланих живоплотів, у греблі і в статечних садиб... Та що там довго розказувати: просто дивився вбік, щоб не бачити мого батька

— Це ж не я придумав,— озвався батько.

— Знаю,— кинув художник.

— І змінити нічого я не можу,— заявив батько.

— Та знаю,— відказав художник і, вибиваючи об підборюльку, додав: — Я все зрозумів. Крім підпису. Підпис нерозбірливий.

— Їм багато чого доводиться підписувати,— мовив батько.

— Вони ж у це не вірять,— розлючено сказав Нансен.— Адже вони в це самі не вірять, оті бельбаси. Заборонити художникові малювати! Заборонити людині робити своє

діло! Може, вони ще заборонять їсти й пити? Та вже ж, під такою дурницею розбірливо не підпишешся.

Він схилив голову набік і почав розглядати Вірного друга вітряка, ніби хотів переконатися, що цей смуглявий чудодій майже домігся свого й крила не сьогодні-завтра з рипом і гуркотом закрутяться. Але батько урвав Нансенові роздуми, промовивши своїм звичайним тоном:

— Заборона набуває чинності негайно, з моменту вручення. Адже там так написано, Максе?

— Так,— відповів художник здивовано.— Написано саме так.

— Отож-бо, з цієї самої хвилини,— проказав батько неголосно, але чітко.

Після цього художник зібрав фарби і склав мольберт — сам, без допомоги ругбюльського поліцейського, та він, мабуть, і не сподівався ніякої допомоги.

Обидва пролізли один за одним крізь живопліт і, мов дерев'яними ногами, подибали через садок.

Вони йшли до майстерні, прибудованої до будинку за планом самого художника,— одноповерхової, зі скляним дахом, з десятками ніш та всіляких закапелків, утворених старими шафами, вщерть набитими стелажми та численними дощаними столами. Ті тимчасові столи інколи здавалися мені лежачками, на яких уночі спали химерні і грізні художникові витвори: жовті пророки, міняйла, апостоли, домовики,* а також зеленуваті лукаві гендлярі. Тут спали, напевно, й словенці, й пляжні танцюристи, й зігнуті під вітром селяни в полі; я так ні разу й не порахував тих лежаків. А лавок та складаних парусинових стільчиків було стільки, що здавалося, ніби тут часом, світячись блідим фосфоричним сяйвом, розсідалася вся ця створена уявою художника братія разом із білявими, млосними грішницями. За столи в майстерні правили і ящики, а банки з-під повидла та величезні глеки були вазами; тих ваз було стільки, що довелося б спустошити цілий садок, аби заповнити їх квітами; і в них справді завжди стояли квіти: щоразу, коли я приходив у майстерню, на кожному столі полум'янів і вабив мене букет.

Навпроти дверей у кутку, біля раковини, стояв широкий стіл на кóзлах, поруч гончарний круг, а над ним на полиці сохли глиняні фігурки та якісь довгасті голови.

Отже, батько з художником увійшли в майстерню, Нансен поклав мольберт і фарби й рушив до дерев'яного ящика, де був джін. Батько сів, потім устав, скинув накидку і знов сів. Подивився на вузькі вікна будинку. Шибки були

трохи випуклі, і крізь них погляд не проникав усередину. В одному з ящиків зашаруділи стружки, розірвався тоненький папір, і на підлогу щось упало. Художник дістав пляшку, подивився на неї проти світла, витер полою пальта, знов підняв проти світла — і лишився задоволений. Поставивши пляшку на стіл, він спритно зняв з полиці дві чарки з товстого зеленого скла на високих ніжках і почав неpravно — в кожному разі, не так упевнено, як завжди, — наливати джин. Одну чарку він подав батькові, запрошуючи випити.

— Ну, то що я казав? — спитав художник, коли вони спорожнили чарки.

— Добрячий джин, Максе, — підтвердив батько. — Йй-богу, добрячий.

Художник налив ще по одній і поставив пляшку на високу полицю, звідки її ледве можна було дістати. Обидва сиділи мовчки і дивились один на одного — уважно, хоч і не насторожено. Прислухались, як над будинком завиває вітер і залітає в камін. На подвір'ї він підхопив зграйку горобців, підкинув їх угору і змішав з вервечкою шпаків. Фігурки вершників на даху і флюгер ходили ходором. У повітрі чувся якийсь непевний запах горілого; батько з художником знали, що то за запах. «Голландці палять торф», — сказали вони один одному і заспокоїлись.

Художник мовчки кивнув на чарки, вони випили, й батько встав. Зігрітий джином, він заходив туди-сюди, потім рушив від столу до стелажа в кутку, там підвів погляд і спинив його на картині «П'єро приміряє маску»; подивившись також на «Лошат увечері» та «Продавщицю лимонів», батько вернувся до столу: він нарешті зрозумів, що хотів сказати. Показавши непевним, але широким рухом руки у бік картин, він мовив:

— І все це Берлін хоче заборонити.

Художник знизав плечима.

— Є й інші міста, — озвався він. — Є Копенгаген, Цюріх, є Лондон, Нью-Йорк. І є Париж.

— Але Берлін — це Берлін, — заперечив батько. Потім спитав: — Як ти гадаєш, Максе, навіщо вони це роблять? Чим ти їм не догодив? Чому вони тобі забороняють малювати?

Художник відповів не зразу.

— Можливо, я зайве кажу, — врешті промовив він.

— Кажеш? — здивувався батько.

— Колір завжди має про що розповісти, — пояснив

художник.— Іноді він може навіть стверджувати. Колір — го така штука...

— Вони пишуть у листі про якусь отруту,— нагадав батько.

— Я знаю,— кисло посміхнувся художник і додав, помовчавши: — Отрути вони не люблять. Але трохи отрути не завадить. Для ясності.— Він нахилив до себе високу квітку — по-моєму, то був тюльпан — і почав бити вказівним пальцем по пелюстках, як Вірний друг вітряка по його крилах; аж позбивавши, мов шаблею, всі пелюстки, він відпустив голе стебло. Після цього звів очі вгору на пляшку, проте з полиці її не зняв. Батько, видно, зрозумів, що повинен іще щось сказати Макс-Людвігу Нансеніві, і додав:

— Все це не я придумав, Максе, повір. До цієї заборони я не маю ніякого відношення, моє діло тільки передати її, і все.

— Я знаю,— мовив художник.— От божевільні, наче не розуміють, що не можна заборонити художникові малювати. Вони, мабуть, таки мають неабияку силу і можуть багато чого заборонити, безперечно. Та щоб художник кинув малювати... Це навіть їм несила зробити! Це пробували вже й інші, задовго до них. Нехай візьмуть та почитають: проти небажаних картин ще ніколи ніщо не помагало. Художника проганяли, виколювали йому очі, навіть відрубували руки! А він брав пензля у зуби. От дурні! Ніби не знають, що є й невидимі картини.

Батько обійшов круг столу, за яким сидів художник, але більше нічого не спитав, а тільки обмежився тим, що констатував:

— Але заборону підписано й оголошено, Максе. Оце тобі й усе.

— Атож,— погодився художник.— Підписано в Берліні.— І подивився батькові в очі — відверто і пильно; він не зводив з нього погляду, немов хотів примусити його сказати те, що сам зрозумів уже давно. Він, певно, таки помітив, як нелегко далися моєму батькові слова:

— За додержанням заборони вони, Максе... вони до-ручили стежити мені. Щоб ти й це знав.

— Тобі? — здивувався художник.

— Так, мені, адже я тут під боком.

Вони звели один на одного очі — один сидячи, другий стоячи — і мовчки зміряли один одного поглядами, мабуть, пригадуючи все, що знали один про одного, й намагаючись уявити, як надалі поводитиметься кожен із них, і таке

інше. В усякому разі, й той, і той запитував себе, чого можна тепер чекати від другого, зустрівши його там чи там. Дивлячись, як вони вивчають один одного, я пригадав картину Нансена, що називалася просто — «Двоє біля тину»: залиті оливково-зеленим світлом два діди, сусіди по садку, які, видно, дуже давно знайомі, але аж цієї миті з подивом побачили один одного по-справжньому й завмерли, немов приготувались до захисту. Я майже був певен, що в художника крутилося на язиці зовсім інше запитання, коли він нарешті промовив:

— Але ж як, Єнсе? Як ти збираєшся стежити за додержанням заборони?

Батько вдав, ніби не вчув у Нансеновому голосі нотки довір'я, і сказав:

— Сам побачиш, Максе.

Тоді підвівся й художник і, ледь схиливши голову набік, окинув батька таким поглядом, наче вже знав, на що той здатен; а коли батько вирішив, що час уже взяти накидку і, розставивши ноги, скріпити її поли прищепкою, художник сказав:

— Адже ми з тобою глүзерупці, еге ж?

На що мій батько, не підводячи голови, відповів:

— Вище себе не підскочиш, хоч і глүзерупці.

— Ну, тоді не спускай мене з очей,— порадив художник.

— Та це, либонь, неважко буде,— відповів батько і подав Макс-Людвігу Нансеніві з-під накидки руку. Той плеснув по ній та так і не випускав зі своєї руки, поки вони йшли до порога. Перед дверима, що вели в садок, вони врешті розняли руки. Батько стояв біля самих дверей, майже притиснутий до них художником, і ніяк не міг знайти клямку; він усе мацав і мацав у себе біля боку, але марно, потім нарешті схопив клямку і зразу натиснув її, щоб якомога скоріше піти звідси.

За порогом на нього налетів вітер. Батько мимоволі підняв руки і розвів їх, та не встиг норд-вест підхопити його, як він повернувся до нього боком і рушив по свій велосипед.

Художник, пересиливши опір вітру, зачинив двері і підступив до вікна, що виходило в двір. Очевидно, йому хотілося чи навіть треба було на власні очі побачити, як ми з батьком вирушаємо проти вітру в дорогу. Може, він уперше відчув необхідність переконатися в тому, що батько справді покинув Блеекенварф, тож і спостерігав, як ми через силу виїжджаємо за ворота.

Я гадаю, що Дітта з доктором Бусбеком теж дивилися нам услід, поки ми доїхали до пофарбованого в червоне й біле автоматичного маяка. І тоді Дітта, мабуть, спитала:

— Виходить, дійшла й до тебе черга?

А художник, не повертаючи голови, відповів:

— Так, дійшла. І стежитиме за додержанням заборони сам Єнс.

— Єнс? — певно, перепитала Дітта.

А художник:

— Атож. Глюзерупець Єнс-Оле Єпсен. Адже він тут під боком.

3 * ЧАЙКИ

Хтось підійшов до вічка у дверях. Досить було мені відчутти на спині колючий, пронизливий холод, і я вже знав: то чиєсь око припало до вічка і пильно, я б сказав, з крижаним інтересом спостерігає, як я пишу й пишу. Вперше я помітив, що за мною стежать, коли описував, як батько з художником випивали; відтоді я весь час відчував на потилиці чийсь настирливий, нестерпний погляд, він блукав у мене по спині й лоскотав шкіру, неначе дрібний сипучий пісок; до того ж за дверима камери весь час чулося човгання ніг, шепотіння, а то й ледве стримувані радісні вигуки — не інакше, як під моїми дверима в коридорі, незважаючи на протяг, нетерпляче товпилися щонайменше сотні дві психологів: мовляв, що ж то воно за феномен пише штрафний твір?

Видовище, яке відкривалося перед ними крізь вічко, мабуть, так вразило їх, що дехто не міг утриматися від невимушених коментарів, як-от: «Симптом Бульцера!» або «Поріг симультанної об'єктивності!» І хтозна, можливо, їхня черга ще й досі тяглася б вервечкою попід моїми дверима, якби я не припинив рішуче цієї комедії: отой колючий холод на спині, оті настирливі погляди на потилиці до того мені остогидли, що я впіймав дзеркальцем світло від електричної лампочки і несподівано спрямував його на вічко. Того, що підглядав, наче вітром змело. В коридорі почувся здушений зойк, хтось цитнув, зачовгали й затупали ноги, і нарешті пролунали кроки цілої колони — психологи відступали, вже не маскуючись. Зате я знов міг вільно випростати спину, не відчуваючи більше ні колючого холоду, ні лоскоту.

Я задоволено розгладив долонею зошит для творів і, не встаючи з-за столу, трохи розім'явся, але цієї миті в замку заскреготав ключ, двері відчинились, і в камеру мовчки ввійшов Йозвіг — і досі ображений, проте з вимогливо простягнутою рукою. Йозвіг прийшов за твором, він вимагав данину урокові німецької; а послав його до мене Корб'юн або Гімпель, найскоріше сам директор. Я вдав, що здивований, ба навіть розгублений, я навіть дозволив собі докірливо глянути на нашого улюбленого наглядача, але той показав на вікно, за яким над Ельбою підіймався світанок, і сказав:

— Давай свою писанину і вшивайся звідси.— І, схопивши зошит, він перегнув його, пропустив сторінки під великим пальцем і переконався, що я не бив байдиків.— От бачиш, Зіггі,— мовив він далі, і в його голосі я вчув батьківське задоволення.— Як треба — то треба, хоч би це був і твір.— І він тепло обняв мене однією рукою за плечі, усміхнувся й закивав головою. Я ж бо, мовляв, писав цілісіньку ніч. Директор мене неодмінно похвалить. Потім Йозвіг вдячно зазирнув мені в очі і взявся сам віднести твір у канцелярію; він уже навіть рушив до дверей, але я гукнув його і зажадав зошит назад. Наш улюблений наглядач втупив у мене спантеличений, підозрілий погляд, стис у руці скручений у трубку зошит і, піднявши його над головою, сказав:

— Але ж ти, Зіггі, відбув своє покарання!

Я замотав головою і відповів:

— Нічого я не відбув. Я тільки підійшов до «радощів від виконаного обов'язку». Все ще попереду.

Карл Йозвіг погортав мій перший розділ, перелічив сторінки і недовірливо спитав:

— Ти писав цілу ніч і не скінчив?

— Я лише описав, як радощі виникають,— пояснив я.

На те він знову трохи ображено:

— І на це ти згаяв стільки часу?

— Але ж і радощі тривають довго,— заперечив я й додав: — До того ж штрафний твір — це не жарти, чи не так?

— Та вже ж,— погодився Йозвіг.— Від успіху покарання залежить успіх виправлення.

— Отож-бо,— притакнув я.

— Ти знаєш, чого я від тебе чекаю,— сказав він.

— Знаю,— сказав я.

— Ти повинен написати мені справжній твір. Тому сидитимеш у камері доти, доки скінчиш роботу. Їстимеш тут.

Спатимеш теж тут. Вирішиш сам, коли тобі пора вертатись до нас.

Потім він нагадав, яке завдання поставив переді мною директор Гімпель, ще раз сказав, що часом я не обмежений, і таке інше; під кінець Йозвіг, перше ніж піти по мій сніданок, віддав мені зошит і зі щирим співчуттям спитав:

— За що ж це вони тебе так мучать, Зіггі?

— За радощі від виконаного обов'язку, — відповів я.

— Господи, — зітхнув він і ледве чутно додав: — Мені тебе так шкода, Зіггі. — Він несамохіть сягнув рукою в кишеню, дістав дві зім'яті сигарети й пачечку картонних сірників, поквапно засунув усе те під мій матрац і безбарвним голосом промовив: — Курити в камері заборонено.

— Угу, — озвався я.

І він пішов, а я від самого сніданку стою біля заграбованого вікна, дивлюся на світанок над Ельбою і на вкриту кригою течію, де потужні буксири та криголам «Еммі Гуспель» мережать свої недовговічні узорі. Під натиском крижин бакени понахилялися. У небі над Куксгафеном ніби хто розстелив вохряно-руде полотнище, і тепер навколо нього збираються снігові хмари. Невисокі язички полум'я над нафтоперегінним заводом пригинаються до обрію під поривами вітру, що дедалі дужчає, злішає і вже доносить у мою камеру стукіт клепальних молотків із верфі.

У наших майстернях та в бібліотеці, де мої обов'язки виконує тепер майстер оббирати жіночі сумочки Оле Пльоц, уже давно почалася робота, та мене це не пригнічує; я не нудьгую за своїми товаришами, навіть за Чарлі Фрідлендером, — за Чарлі, що вміє наслідувати все і всіх — голоси, манери, жести, вміє, скажімо, розмовляти, як Кorb'юн, і триматися, як Гімпель. Мені охота посидіти тут самому, в цій камері, що видається хисткою дошкою трампліна, на який вони мене випхнули, і тепер я мушу щоразу стрибати, стрибати й пірнати на дно, ще і ще, поки визбираю, так би мовити, доміно своєї пам'яті й викладу його все до одного на стіл перед собою.

Ось Ельбою вниз знову пливе танкер, це вже шостий, відколи я поснідав, і зветься він чи то «Кішу Мару», чи то «Куші Мару» — чи не все одно, як той танкер зветься, однаково він пройде мимо, так само, як і «Клер Б. Напассіс» та «Бетті Еткер». Вони сидять у воді не дуже глибоко, їхні гвинти виглядають над поверхнею і збивають із крижаної води такий собі гогель-могель; судна проминуть Глюкштадт, Куксгафен і біля островів, так я гадаю, повернуть своїм курсом на захід — майже навпроти нашого закладу.

Та поки що у мене немає бажання сісти на судно, щоб потім зійти на берег десь у Дхарані чи в Каракасі, я не можу дозволити собі здатися на волю ні течії, ні власного настрою: я мушу йти своїм курсом, визначеним теж не мною, і веде той курс у Ругбюль, до пристані спогадів, де все вже складене у стоси й чекає на мене. Мій багаж у Ругбюлі. Ругбюль — це порт мого призначення, Ругбюль, а також Глюзеруп, і я не маю права випускати з рук стерна.

Як настирливо добиваються у двері моєї пам'яті образи й події — тепер, коли швартови віддано, — і як виразно все знов постає в моїй уяві: я розстилаю, мов килим, широку рівнину, розтинаю її кількома ровами та каналами з каламутною водою, а на них ставлю голландські шлюзи; на кожному з п'яти насипних пагорбів у мене виростає по вітряку — ті вітряки видно від нашого сарая, і серед них мій улюблений без крил, а навколо вітряків і білих та іржаво-рудих садиб споруджую коліно захисної греблі, на заході додаю ще маяк під червоним ковпаком і змушую Північне море котити хвилі на буни — і саме там, де сидить у своїй дощаній хатині на березі художник, спостерігаючи пінясті вали, наскоки й відступи стихії. А тепер мені тільки залишається трохи пройти вузькою цегляною доріжкою, і переді мною вигулькне Ругбюль, тобто спершу табличка «Ругбюльська поліцейська дільниця», що під нею я не раз дожидав батька, а часом діда і вже рідше Гільку, свою сестру.

Як непорушно все застигло в моїй уяві: рівнина, різке світло, цегляна доріжка, ставки на торфовищі, прибіта до облупленого стовпа табличка; як спокійно тепер усе це випливає з туманних глибин моєї пам'яті — обличчя, криві дерева, пообідні години, коли влягався вітер... Все зринає переді мною, мов живе, і я знову стою босоніж під табличкою, стежу за художником чи, власне, за його пальтом, що, метляючи полами, просувається греблею у бік коси, а на півночі в нас саме весна, повітря солоне, а вітер холодний, і я знов сиджу в своїй схованці — старому візку без коліс і з задертим у небо дишлем, чекаючи на сестру Гільку та на її нареченого, що ось-ось мають вирушити на косу збирати чайні яйця.

Я їх так просив, так благав узяти на косу й мене, але Гілька відмовила, Гілька зі мною довго не церемонилась: це, мовляв, не для тебе, і квит. Отож я лежав, згорнувшись калачиком, на потрісканому днищі візка і ждав хвилини, щоб непомітно — якомога непомітніше — піти за ними. Батько був удома, він сидів у невеличкому кабінеті, поріг якого мені переступати не вільно, і своїм розгонистим почерком

писав донесення, а мати зачинилася в спальні — вона часто робила так тієї нещасливої весни, коли Гілька привела до нас у дім свого нареченого, свого Адді, як вона називала Адальберта Сковроннека. Я почув, як вони вийшли з будинку, і крізь щілину побачив, як простують повз сарай до цегляної доріжки: сестра попереду — це її звичка скрізь бути першою, всіма командувати й ні від кого не терпіти заперечень, — він, як завжди, на крок позад неї і майже не згинаючи ніг. І щоб вони вам узялися за руки та переплели пальці чи щоб обнялися, як ото ходять хлопці з дівчатами, де там! Вони прошурхотіли в своїх дощовиках до вимощеної цеглою доріжки і, жодного разу не озирнувшись, повернули на греблю. Гілька з Адді йшли так, ніби знали, що за ними хтось стежить, — сковано, підкреслено однаковою ходою, і аж із шкури пнулися, аби показати: єдине, що їх цікавить, це чайні яйця. Вони неприродно випростували спину, ступали важко, неначе були в пудових черевиках, і уникали торкатися одне одного, — й усе це, здавалося, тільки через те, що завіска на вікні спальні весь час ледь ворушилась, то напиналась, то знов опадала або чиясь рука нетерпляче її відслоняла.

Я добре знав, що там стоїть вона. Я знав, що вона осудливо дивиться з вікна і по-своєму, як не вміє ніхто інший, лютиться; губи в неї зневажливо скривлені, суворе червоне обличчя непорушно застигло. «Циган!» — тільки й процідила вона крізь зуби до батька, довідавшись, що Адді Сковроннек музикант і грає на акордеоні в ресторані того самого гамбурзького готелю «Тихий океан», де Гілька працює кельнеркою. — «Циган!» — і зразу зачинилася в спальні. Гудрун Єпсен, моя мати і опора в житті.

Припавши боком до днища й підібгавши одне коліно, я нишком лежав у візку, дивився на завіску і прислухався до голосів, що віддалялися у бік греблі та моря; діждавшись, поки завіска на вікні заспокоїться, а голоси вдалині стихнуть, я звівся на руках, сплигнув з візка на землю і скотився в придорожній рівчак, а потім, пригинаючись за схилом, подався рівчаком за сестрою з нареченим.

Гілька несла луб'яний кошик. Вона йшла тепер, трохи нахилившись уперед, так наче ось-ось розженеться, стрибне — і тільки її й бачили. Її побілені крейдою парусинові черевики аж світилися на червоній цегляній доріжці. Довге волосся, яке вдома вона розпускала, Гілька запхнула за комір плаща, але не дуже глибоко й не дуже туго: воно вибивалося з-під коміра густими пасмами, і ззаду здавалося, мовби в неї немає шиї, а голова скидалась на приплюснутий

футбольний м'яч. Близько поставлені ноги з міцними, трохи викривленими всередину литками ніби от-от мали спіткнутися, литки раз по раз черкалися, чіплялись одна за одну, проте Гілька цього не помічала та, мабуть, і взагалі не знала, бо вся її хода була в полоні тієї самої відчайдушної, сліпої енергії, що керувала всіма її вчинками й намірами. Одне слово, не дівчина, а мурашка, руда мурашка. Вона жодного разу не озирнулася, щоб переконатись, чи все гаразд, зате він, Адді-акордеоніст, раз у раз швидко повертав голову назад і пильно до чогось придивлявся — наче вагався, наче чогось побоювався; тож я мусив остерігатись, щоб він мене не помітив або щоб йому замість чаїних яєць раптом не спало на розум щось інше. Він, видно, змерз, бо сховав руки в кишені, курив, а вітер відкидав йому за плечі невеликі пасомця диму. Час від часу він підстрибував, повертався спиною до вітру, а потім, зіщулившись і втягнувши голову в комір дощовика, кілька кроків задкував, і тоді я міг розгледіти його обличчя — бліде обличчя з нездоровою шершавою шкірою, яке, здавалось, не виражало нічого, крім привітного терпіння; цим виразом він зустрічав геть усіх і не розлучався з ним навіть тоді, коли бачив, що моя мати не запрошує його сідати або сусіди, до яких його потягла Гілька, не хочуть з ним і розмовляти. Дивлячись на Адді, ніхто не міг сказати, що його мучить, нікому він сам не звіряв своїх радощів чи побоювань: своїм обличчям, усім своїм виглядом Адді не виражав нічого, крім отого привітного терпіння. Таким ми побачили його вперше, таким він лишився в нашій пам'яті назавжди.

Однаке я не дам їм загубитися по той бік греблі, я не спускатиму їх з очей і йтиму за ними назирці, як ішов того разу: пригинаючись за схилом рівчака, потім, випроставшись і підібравши поли, поза шлюзом, у густих заростях очерету я майже не ховаюсь, а під самою греблею ще простіше: досить мені присісти, якщо вони оглянуться, — і мене не видно. Вони перейшли греблю там, де батько під час численних своїх поїздок до Блеекенварфа випихав велосипед нагору, ні на мить не забарились, щоб, як годиться, помилуватись морем, а відразу збігли на другий бік насипу, на стежку, що в'юнилася понад викладеним камінням берегом і вела до заїзду «Приплив» та на косу.

Там Гілька з Адді зупинились. Вони стояли одне побіля одного. Гілька прихилилась плечем до його грудей і показала рукою на море, хоч я й не побачив там нічого надзвичайного; не опускаючи руки, вона описала нею широке півколо, з чого я зробив висновок, що вона дарувала своєму

нареченому все Північне море разом із хвилями, мушлями та мінами, а також уламками кораблів на похмурому дні. Адді обняв сестру за плечі й поцілував. Потім узяв у неї з рук кошика, щоб і вона могла обняти його, однак Гілька тільки щось йому сказала, а він, весь напружившись, щось відповів, показав рукою туди, де кінчається світла піщана коса, і теж подарував моїй сестрі клопоть Північного моря — десь так з півтора квадратних кілометра.

Хвилі били в обкладений каменем берег, і бризки долітали аж до Гільки й Адді, а з щілин між камінням виривалися здіблені й запінені язики і з плескотом падали у воду; вдалині над морем виростав темний такалаж дощових хмар і, понапинавши марселі, брамселі й гроти, насувався на берег. Саме про це, певно, Адді щось і сказав моїй сестрі, а вона йому щось відповіла, засміялася й відкинулася усім тілом назад, тож йому, мабуть, нічого іншого й не залишалося, як жартома схопити її, мов поліцейський, за руку і потягти за собою по залитій водою стежці.

Понад самою стежкою проходила лінія припливу — викинуті на берег водорості, суха стрілиця, рінь, а вздовж цієї лінії тяглися інші, давніші: кожен великий приплив лишав по собі такий слід, свою пам'ятку, що свідчила про силу зимового моря чи про його лють. Кожен приплив брав у моря свою здобич: один викидав на суходіл виполоскане, аж біле, коріння, інший — шматки коркового дерева чи розбиту клітку для кролів; валялися тут і жмути водоростей, і черепашки, й подерті сіті, й просякнуті йодом та схожі на химерні шлейфи рослини. А моя сестра з акордеоністом простували повз усе те на косу. Вони не стали підійматися до заїзду «Приплив», а побралися за руки і обійшли його з боку моря, і їхні вологі від солоних бризок обличчя палали. Далі, де коса положисто спускалася до води, на пісок набігали пінясті хвилі-баранчики, що котилися з темної далечини; на мілководді вони ставали дибки і враз розсипалися, наче осколки після вибуху; і ні на мить не стихав глухий, монотонний шум.

Коса входила в море, немов гострий корабельний ніс; проте здіймалась вона м'яко й переходила в пасмо дюн, де не росло нічого, крім цупкого дикого вівса. Там і гніздилися чайки. Там вони щовесни мостили сякі-такі гнізда — між будиночком пташиного сторожа та художниковою хатиною, що притулилася на вітрі під дюною і виходила на море низьким, зате дуже широким вікном.

Тепер я йшов греблею, і за «Припливом» мені вже не видно було ні Гільки, ні її музиканта; це, мабуть, вона впро-

сила його притягти до нас додому свій акордеон, і Адді нам таки щось загравав би, але щоразу, як тільки він брав у руки інструмент, оздоблений чи то срібними, чи то посрібленими ініціалами «А. С.», мати робила незадоволену міну і демонстративно виходила з кімнати. А батько б залюбки послухав свою улюблену пісеньку, та і я замовив би що-небудь Адді, проте мати явно не могла його терпіти, і важкий акордеон тільки марно стояв у Гільчиній кімнаті. Я вже грішним ділом подумував, як би його нишком поцупити і вночі трохи порипати в моєму старому візку.

Я піднявся на дерев'яну терасу заїзду й крізь одне з двох широких вікон зазирнув усередину: за порожнім столом на весь зал сидів сам-самісінький чорнявий чоловік, він показав мені язика і вдав, ніби хоче пошпурити в мене попільницею, з якої виглядав обсмоктаний кістяк макрелі; тоді я прошмигнув по під вікнами і, знов опинившись на схилі греблі, просто перед собою побачив Гільку з нареченим. Вони йшли берегом, переступаючи одне за одним з каменя на камінь, поки спустилися на рівний піщаний берег коси; там вони знов узялися за руки і між викинутих на світлий і голий пляж шматків дерева та водоростей побрели на тлі Північного моря до дюн; дивлячись на них, можна було подумати, що то Тім і Тіна, пара з роману Асмуса Асмусена «Море світиться».

А втім, навряд — Тім не став би так занепокоєно показувати рукою в бік моря, де стіною падав дощ, тим більше не тремтів би від холоду, як оце Адді, і не присів би так низько й перелякано, коли на нього, склавши крила, кинулася срібляста чайка, немов білий снаряд, що зі свистом наближається до цілі. Адді до того нажахався, що не тільки присів, а й відвернувся і не бачив, як чайка над самісінькою його головою знов шугнула вгору й, підхоплена вітром, злетіла на безпечну висоту, там пронизливо, з погрозою крикнула, а потім жалісно закигикала.

З цього завжди й починалося. Спершу в бій кидалась якась одна птаха. Срібляста чайка. Або чайка звичайна. Або трипаллий мартин. Жодна чайка на нашому узбережжі не віддасть своїх яєць без опору. Вони нападали. Червоноокі, жовтодзьобі, вони нападали немов по-справжньому.

Мені здається, що такого нашому акордеоністові ще не траплялося бачити: мільйонів зо два чайок з пронизливим криком злетіли в небо, утворивши над косою сріблясто-сіру хмару, що з шумом і тріпотінням то здіймалася, то опускалась, у шаленій люті кружляла, відсувалася і з лопотінням переформовувалася, поливаючи землю дощем із

білих пір'їн чи, краще сказати, вкриваючи її снігом із пуху; той сніг, м'який і теплий, засипав балку між дюнами, і моя сестра зі своїм нареченим, якби хотіли, могли б навіть переночувати на тій перині. (У мене мало не вискочило серце з грудей, коли я писав про це).

Ледве-но чайки позлітали зі своїх убогих гнізд і галасливою хмарою застелили все небо, я збіг із греблі на берег, заліг за розламаним ящиком з-під риби і, затамувавши дух, став прислухатися до рокоту, що сповнював повітря; в руці я стискав палицю — на випадок, якби довелося захищатись від отих сизокрилих нирців. Я просто розбив би котрійсь чайці голову або, може, тільки перебив би крило, відніс її додому й навчив говорити.

Чайки давно вже мене помітили, і наді мною також закружляла хмара, затріпотіли й лиховісно заплескали крила: поки жирні бургомістри, немов важкі бомбовози, набирали висоту, верткіші трипалі мартини шугали над самісінькою землею, з якоюсь граційною люттю кидались на мене, аж під крилами в них розлітався пісок, перед носом у мене раптово розвертались і, зробивши крутий віраж, відлітали далеко в море, щоб перешикуватись для нових атак.

Я скочив на ноги і почав швидко крутити над головою палицею, як отой — ну, як його? — крутив над головою мечем, щоб не змокнути на дощі; отак я й відходив з берега: розмахуючи палицею, відбиваючись від блискавичних атак і намагаючись не загубити слідів тих двох — єдиних слідів на мокрому піску.

Що духу промчавши поміж покинутих тепер гнізд із голубувато-зеленими, сірими й темно-бурими яйцями, я замить знов побачив їх.

Адді був мертвий. Він лежав горілиць. Його вбив буревісник, а може, десяток клуш чи сотня елегантних крячок. Вони заклауали його, подзьобали йому все тіло. Сестра стояла над ним навколішки, спокійна і зосереджена, в усякому разі, вона не вдалася в розпач, а клопоталася біля його одягу; наша Гілька, що ніколи не губилася, все вміла передбачити і знести — все, крім непевності і вагання. Вона нахилила своє обличчя до його, обняла хлопця, припала до нього всім тілом і таки домоглася свого: ноги в Адді почали здригатися — раз, ще раз, засовались, руки скинулись угору, плечі судомно стріпнулись і відірвалися від землі.

Я забув про все на світі. Не перестаючи відбиватися палицею від чайок, що з кигиканням налітали на мене,

я підбіг до сестри з нареченим, упав на коліна й побачив, що вкрите багровими й синіми плямами обличчя Адді пересмикнулося, щелепи зціпились, і він заскреготав зубами. Всі пальці на руках у нього були скарлючені, а великі міцно затиснуті в кулаку. Обличчя блищало від поту. Коли він розтулив губи, я вгледів, що кінчик язика у нього прикушений.

— Облиш його,— сказала сестра.— Не чіпай.

Гілька ще не встигла отямитись і навіть не спитала, звідки я тут узявся. Вона застебнула на Адді сорочку і сором'язливо погладила його по щоці — не схвильовано і не злякано, а саме сором'язливо, і я бачив, як під її ніжним доторком Адді заспокоюється; глибоко зітхнувши, він розгублено усміхнувся, встав і підморгнув мені, помітивши, що я відганяю палицею від нього чайок.

Я встигав своєю палицею скрізь, і спроби чайок налетіти на нас були марні. Водночас я вдавав, що мені ніколи вислуховувати докори, з якими вже хотіла накинутися на мене сестра: я бився за Адді. Так! Я виборював вільний простір у нього над головою. Я відступав убік, підстрибував, крутив зап'ястком, усіляко відбивався від птахів, тоді як Гілька похапцем збирала в кошик яйця; приголомшений Адді стояв і розтирав потилицю — навдивовижу старечу, як мені впало в око, і зморшкувату потилицю з уже трохи зашкарублюю шкірою.

Раптом чайки змінили тактику. Вони, мабуть, зрозуміли, що самими вдаваними атаками нічого не доб'ються; тепер тільки окремі птахи-камікадзе, переважно буревісники, ще шугали на нас, гарно складаючи перетинчасті лапки, роззявляючи коралово-червоні дзьоби і розставляючи крила, як у «юнкерса-87». Але то було всього лиш кілька дурних упертюхів, решта ж переформувалася в суцільну хмару; лопочучи крилами, вони зависли вгорі й намагались доклати нас своїм галасом. Пікіруючі нальоти чайкам не допомогли, тож вони вирішили прогнати нас криком. Вони вищали. Завивали. Кавчали. В повітрі стояв тріск і скрегіт. Від того лементу колупало в голові, у спині, обдавало морозом.

Адді стояв, затуливши вуха, і всміхався. Гілька, нахилившись, збирала в кошик яйця, а на неї з неба лилися косі патьоки чайного посліду. Я все щосили шпурляв палицею в чайну хмару, вибиваючи з неї пух і пір'їни. Іноді палиця зовсім зникала серед крил та пташиних тіл, а одного разу я навіть влучив у бік поморника, проте на землю він не впав, не гепнув до моїх ніг. Мені ніяк не вдавалося

пробити те розтривожене чайне небо. Я не міг його ні злякати, ні вгамувати. Чайки лементували, аж надсаджувалися, але ми не відступали.

Одна чайка дзьобнула мене в ногу, і я, не поціливши її палицею, жбурнув у неї яйцем; яйце розбилося в чайки на спині, жовток розтікся, оздобивши птаху жовтими емблемами,— тепер вона могла б представляти Бразілію.

Помітивши мій успіх, Адді схвально кивнув, потім підійшов і сховав мене під свій дощовик, бо якраз у цю мить з моря налетів шквальний вітер, від його різких подувів враз поліг дикий овес, а пісок, наче його хто кидав пригорщами, боляче шмагонув мене по голих ногах.

Нарешті Адді гукнув Гільку, що й досі завзято збирала яйця. Він показав на море і на стіну дощу. Обрій над морем звузився, потемнів, сховався за білуватою поволокою, що хвилями насувалася на нас. Біля берега вода блищала й світилася, а з гребенів хвиль вітер зривав сріблясті шлейфи.

— Годі тобі! — крикнув Адді, але сестра не почула, а може, й почула, та хотіла набрати повен кошик; тоді ми обидва поволі рушили за нею, тобто я попереду, прокладаючи палицею шлях, а Адді за мною. Під його дощовиком я почував себе в безпеці; вистромивши руку, я визирав у щілину і орудував палицею.

Я відчував тепло його тіла, прислухався, як він хекає від швидкої ходи, і мені було приємно, що його рука ледь спирається на моє плече.

— Та годі тобі! — знов гукнув Адді, бо вітер раптово стих і полив дощ. За густою сіткою крапель Гілька враз неначе поменшала і віддалилась, але вона так само бігала, пригинаючись, від одного покинутого гнізда до іншого, поки спалахнула блискавка, точніше не спалахнула, а розітнула небо, розпласталась, мовби вирване коріння, на темному обрії, і такий собі славний, я б навіть сказав, добродушний грім прокотився над Північним морем у наш бік. Аж тоді моя сестра випросталась, глянула на море, тоді на нас, показала кудись рукою і зразу пустилася туди прожогом, раз у раз чіпляючись литкою об литку; нам не лишалось більш нічого, як побігти за нею.

Чайки метнулися вгору. Приготувавшись боронитися, вони пороззявляли дзьоби. Поки ми втікали берегом, через дюни, поміж гнізд від дощу та грози, навздогінці нам лилися потоки несамовитого крику. Знов зірвався вітер, забиваючи нам в обличчя дощ, ругбюльський весняний дощ,

що зрівнює з землею рови й канали, затоплює луги і змиває з худих коров'ячих задів налиплий за зиму й присохлий кізяк.

Коли в нас починаються дощі, рівнина втрачає свою безкрайність, свою беззахисну глибочінь, над нею зависають клапті туману і заслоняють собою світ; усе наче вгрузає в землю, зступається або набрякає якимись чорними вузлами, й тоді вам ніколи не перечекати десь під чужим дахом дощу, бо йому нема кінця-краю, і аж якогонебудь ранку, прокинувшись, ви з радістю помічаєте, що він урешті вщух. Якби ж тільки лив дощ, то ми, гадаю собі, рушили б додому спокійнісінько; одначе гроза погнала нас через дюни бігом, а над морем гарцювали блискавки, а вгорі гуркотів грім, а вітер збивав з ніг: хіба ж гаятимешся, як знялось таке страховиння! Спотикаючись на грузькому розмоклому піску, ми з Адді доганяли Гільку, що тепер мчала до хатини художника; ось вона добігла до порога, розчахнула двері, але не причинила їх за собою, а спинилась на заштрихованому дощем темному вході й нетерпляче замахала нам рукою — швидше, мовляв, швидше! Коли ми нарешті опинилися коло неї, вона затягла нас у хатину, причинила за нами двері і полегшено зітхнула.

— Засув,— нагадав їй художник.— Замкни на засув.

Сестра вдарила кулаком по засуву, і ось ми всі троє в Нансеновій хатині — мокрі як хлющ.

Я виліз із-під Аддиного дощовика, обійшов навколо художникового столу, підступив до широкого вікна і, як і того разу, визирнув надвір, сподіваючись знов побачити у воді тіло мертвого льотчика, що його хвилі то прибивали до берега, то відносили в море; художник, видно, здогадався, чого я так видивляюсь на берег, бо всміхнувся й мовив:

— Сьогодні там, крім грози, нічого нема.

Я, треба сказати, часто приходив з ним у цю хатину і всідався поруч нього на стіл, а він спостерігав, як народжуються і вмирають хвилі, як пропливають хмари і якими барвами грає небо над морем; а того разу, коли ми разом побачили мертвого льотчика, він довго не пускав мене додому і все не відводив очей від безвладного тіла, що слухняно плавало, перекочувалось у воді й так увібрало в себе ритм мертвої хвилі, що немовби вже й саме ледь погойдувалось і перекочувалось; ага! мені ще тоді здалося, що той танок на хвилях тривав цілу вічність, поки ми врешті збігли вниз і витягли труп на берег.

— Сама гроза,— знову проказав художник і всміхнувся в сутінках хатини. Потім дістав велику носову хустину й почав витирати мені обличчя, а я все блукав очима по пінястому прибою і, на думку художника, надто крутився, бо він раз у раз гримав на мене: — Стривай, та постій же хвилинку, Віт-Віте!

Тільки він називав мене так. А чим погане ім'я? «Віт-Віт» — так скрикують злякані уліти, більш їм нічого не спадає на думку. Художникові, мабуть, теж не спадало на думку ніяке інше прізвисько для мене, принаймні він завжди називав мене так, і на поклик «Віт-Віте!» я зразу озирався, підходив ближче або принишкав. Нансен витер мені насухо й чуприну, шию та ноги, а потім передав свою велику хустину Гільці, яка теж почала витиратись, а тоді розчесала пальцями мокрі коси й викрутила їх. З моря налітали пориви колючого вітру і зчиняли за дверима цілий гармидер. Чайок більше не видно було, навіть їхні сторожовики не з'являлися над хатиною. Море пінилось і ряхтіло, а я згорбився, схилив набік голову, дивився поверх тої піни й ряхтіння, і море здавалося мені небом, а темне небо — морем, а коли я підвів голову і обернувся, то раптом побачив її.

Ютта безмовно й непорушно сиділа біля шафи, сиділа просто долі, по-турецькому, згорнувши руки в пелені, і її худі стегна туго-туго облягало плаття. Я завважив, що вона всміхається у відповідь на знічену й розгублену усмішку Адді, і здивувався. Я переводив погляд з одного на одне, з вилицюватого глузливого обличчя Ютти, що чимось нагадувало хортицю, на Адді, який неначе вкопаний здивовано стояв посеред хатини — ну чисто вам манекен. Стоїть, мов бовдур, і визирається на шістнадцятирічне дівчисько з худющою шиєю, тонкими, як у кози, ногами і бистрими, меткими очицями — на Ютту, що каже одне, а думає зовсім інше й, однак, зачарувала весь Блеекенварф, відколи після смерті її батьків, теж художників, Нансен узяв її до себе разом з меншим братом, отим урвитеlem Йостом.

Я спробував розгадати ту німу сцену зустрічі між Юттою та акордеоністом і вже хотів був щось сказати, та мене випередила Гілька:

— Витрись і ти, Адді, дощ холодний.— І, тицьнувши йому в руку хустину, штовхнула його, як завжди робила, ліктем: мовляв, відійди вбік.

Він звів на неї безтямний погляд, але послухався й почав мовчки витирати собі обличчя та шию. А поки він

метляв у нас перед очима величезною хустиною, Гілька пояснила художникові:

— Це Адді, мій наречений. Він приїхав до нас у гості. Художник усміхнувся й показав рукою в куток:

— А це Ютта, вона з братом живе в нас.

Після цього Гілька простягла руку Ютті, Адді — художникові, а коли я подав руку Ютті, Адді й собі привітався з нею, а я похопився, що ще не поздоровкався з Максом-Людвігом Нансеном, і поспішив це зробити, а тоді й Гілька збагнула, що дала маху, й хутко подала руку художникові; я вже мало не простяг був руки й Гільці, та між нами став художник, щоб узяти з полиці люльку.

— Я думаю, воно скоро минеться,— мовила Гілька.

— Гроза — так,— відказав художник.— Але не дощ.

— Так тобі й треба,— кинула Гілька в мій бік.— Знатимеш тепер, як за нами ходити.

А я на те:

— Змок, то й змок.— І вгледів, як Адді з художником насмішкувато-схвально презирнулись у мене над головою, неначе спільники.

Адді запропонував художникові сигарету, але той тільки вийняв з рота люльку, показав її і відмовився. Потім він розкурив люльку, підійшов до вікна і виглянув; небо над морем потемніло, гуляв вітер. Мабуть, Нансен щось побачив своїми спостережливими сірими очима. Я вже навчився помічати, коли він занурюється поглядом у невидимі процеси, рухи і явища, знав його позу, в якій він розмовляв чи сперечався зі своїм Балтазаром. Мені досить було зиркнути на нього, навіть не стежачи за його поглядом, і я вже знав: усю його увагу поглинули фантастичні створіння, що їх він бачив скрізь,— дощові королі, хмаровики, хвилеходи, повітряні візники, духи туманів, вірні друзі вітряків, берегів і садів. Вони виростали перед ним просто з-під землі, ледве-но його погляд проникав у їхнє невидиме, таємниче існування.

Попахуючи люлькою, художник стояв біля вікна і вдивлявся у прибій; очі в нього були примружені, голова похилена, ніби він збирався буцнути лобом у шибку. З пільми тихо вийшла Ютта і усміхнулась, оголивши міцні різці, наче знов хотіла здивувати Адді.

І враз позад мене пирснула Гілька. Вона крутила в руках якийсь аркуш паперу. Художник і не помітив, як вона витягла його з-під папки на столі.

— Ти чого? — обернувся я.

— Йди сюди,— поклікала вона.— Та йди ж сюди, Зіггі.— Вона глянула на аркуш і знов засміялась.

— Що це з тобою? — здивувався я.

Гілька поклала аркуш на стіл, розгладила його і спитала:

— Ти його впізнаєш?

— Чайки,— кинув я.— Самі чайки.

Бо спочатку я й справді не побачив на малюнку нічого, крім чайок: одна стрілою падала вниз, друга сиділа на яйцях, третя ширяла в повітрі, немов дозорець; та потім я помітив, що на голові в кожній поліцейській кашкет, а на випнутих грудях — емблема орла. Та це ще не все: всі чайки були схожі на мого батька, в кожній — довгасте сонне обличчя ругбюльського поліцейського, а їхні трипалі лапки були взуті в маленькі черевички з крагами — як у мого батька.

— Поклади в папку,— мовив художник якимось нерішуче. Але Гілька не послухалась.

— Подаруй його мені, га? — почала благати вона.— Ну подаруй, будь ласка.

А художник знов:

— Поклади, кажу, в папку.

А як побачив, що Гілька вже хоче скрутити малюнок у трубку, забрав його в неї, сунув у папку й сказав:

— Я не можу його віддати, він мені ще потрібен.— Тоді потяг папку до себе й приклав її коробкою з тюбиками з-під фарб.

— А як цей малюнок називається? — поцікавилась Гілька.

— Я ще не вирішив,— відповів художник.— Можливо, «Чайка звичайна виконує службові обов'язки». Одне слово — не знаю.

— Ні то й ні,— раптом мовила Гілька.— А чому ти не намалюєш мене? Ти ж колись обіцяв. Або нас із Адді.— І моя сестра, схопивши нареченого за руку, енергійно підштовхнула його вперед, ніби хотіла сказати художникові: «Ну ж бо, починай, з Адді ти матимеш менше клопоту, ніж з іншими чоловіками».

— Нічого не вийде,— хитнув головою художник.

— Чому? — здивувалася сестра.— Чому нічого не вийде?

— Я опікся,— пояснив Нансен.

— Дуже?

Художник кивнув головою:

— Дуже й надовго.

Тим часом гроза досягла коси, і мені вже пора, як годиться в таких творах, описати спалахи блискавок, перейти до поривів вітру і всіляких там розкотів грому; я міг би змалювати саїтну хатину біля підніжжя дюни, показати, як стогнуть дошки під натиском вітру, як дрижить підлога й осипається з вікна замазка: адже такі грози в нас — звичайне явище.

Та мені запам'яталася не так гроза, як Гільчині слова про те, що ця оселя давно вже не бачила віника й хазяїнської руки; у спалаху блискавки сестра помітила таке, на що ніхто з нас і уваги б не звернув: у кутку валялася геть зализана щітка. Ні в кого нічого не питаючи, Гілька скинула пальто, відсунула вбік табуретки й заходилася прибирати. Спершу вона змела в один куток весь пісок, перегнала нас до столу, а вже потім почала від порога. Табуретки вона поскладала одна на одну. Поприбирала на полицях. Почистила занехаяну спиртівку. Заклопотано, неквапно снувала вона по кімнаті, надто малій для такої хазяйки, і все не розставляла табуретки, бо це означало б, що роботу скінчено.

Ну, а Ютта? Ютта вилізла з ногами на дерев'яний тапчан і, поблискуючи в усмішці міцними різцями, не зводила очей з Адді, а той ніяково переходив з кутка в куток, щоб не заважати Гільці. Він і радий був би розтулити рота, а ще з більшою радістю, як мені здається, наступив би ногою на невеличку щітку, що метлялася в нього перед очима, й розтоптав би її, однак тільки мовчав і слухняно робив усе, що казала Гілька.

Я ще й досі бачу, як він здригнувся, бачу його перелякані очі в ту мить, коли знадвору раптом постукали в двері; на той стукіт, що порушив звичайний шум грози, ми всі сполохано презирнулись і поставали, хто де був. Нарешті художник рушив до дверей, хоч біля самого порога стояв Адді, й відсунув засув. Тільки-но він натиснув і відпустив клямку, як вітер вирвав у нього з руки двері і вдарив ними об стіну хатини.

За дверима на сірому тлі піщаних дюн непорушно стояв батько. Вітер метляв у нього за плечима накидку, по його обличчю перебігали спалахи блискавок. «От гнида пузата, — промайнуло в мене. — Лазить по дощу, як мара. І чого йому тут треба? Стовбичить собі й мовчить; хоч би через поріг переступив або що. Ти ба, велике цабе, наче аж тішиться, що застав нас зненацька».

Раптом батько тихо покликав:

— Зіггі!

— Тут я! — озвався я й відразу шмигнув до дверей, а він висунув з-під накидки руку, схопив мене за лікоть і смикнув через поріг до себе, а потім мовчки повернувся і під зливою потяг мене до греблі.

Ні вам докорів, ні погроз. Я чув лише, як він сопе, і відчував, як мою руку стискають немов залізні лещата; отак, спотикаючись, ми перебрели через дюни й вийшли на греблю, де лежав його службовий велосипед. Досі батько не промовив жодного слова, і я теж не важився розтулити рота: мене стримував страх, і десь у глибині душі я вже знав, що мене чекає; кажи не кажи — однаково не допоможе. Тож я нишком сидів на рамі, скоцюрбившись і вчепившись руками за кермо, а батько підпхнувся ногою, сів і, незважаючи на сильний бічний вітер, проїхав під грозою всю греблю й ні разу не зліз. Я знав, яких зусиль йому коштувала та дорога. Я чув, як він сопе, аж задихається, у мене над вухом, чув, як він крекче, коли налітали дужі пориви вітру. Хоч би вже вилаявся, чи що! Краще б уже дав мені ляпаса, коли витяг мене з хатини! Якби він заговорив, мені б навіть легше було подолати свій страх. Але батько всю дорогу мовчав: він карав мене своєю мовчанкою, що тільки провіщала ще одну кару — головну. Така вже в нього була звичка: про все попереджувати. Несподіванок батько не любив, і, коли йому з обов'язків служби треба було, скажімо, «вжити заходів», він рідко робив це без попередження: «Увага! Я вживаю заходів!»

Отже, ми мовчки з'їхали з греблі й рушили цегляною доріжкою до будинку; біля ганку батько дав мені зіскочити з рами й показав пальцем на сарай — мовляв, відведи велосипед туди, — а потім, тільки-но я вернувся, знову схопив мене за руку й потяг у будинок. Поки йшли, він скинув накидку й, уникаючи зустрічатися зі мною поглядом, — так наче боявся, що всі його образи й гнів прорвуться завчасу, — пішов за мною сходами нагору в мою кімнату, де вже горіло світло.

Відколи мій старший брат Клаас зумисне покалічив себе і його забрали, я жив у кімнаті сам; стіни й підвіконня належали мені, мій був і висувний стіл, майже весь накритий блакитною морською картою, підклеєною полотном, де в мене відбувалися карколомні морські бої; я мав навіть власного ключа і міг свою кімнату замикати. Але світло горіло. Воно проникало крізь щілини в дверях, і я здогадувався, хто стоїть коло шафи — випроставшись, з тугим, строгим вузлом волосся і скривленими губами; я бачив крізь зачинені двері матір у її зневажливій, заляклій

поставі, і, коли батько відчинив двері, я, анітрохи не здивований, став на своєму злочасному порозі.

Батько підштовхнув мене в кімнату. Він очікувально подивився на Гудрун Єпсен, але та не поворухнулась, а дивилася на мене ніби звідкись іздалеку. Батько чекав довго, дуже довго, а тоді сказав:

— Ось він.

Потім якимось дуже обережно перейшов кімнату, запитливо глянув на матір, дістав з-під мого ліжка дубця, ще раз запитливо глянув на матір і, вернувшись до мене, наказав:

— Скидай штани!

Я знав, що він це скаже, але випереджати його наказ не поспішав; я стягнув штани, подав батькові і став дивитися, як він ретельно розгладжує мокрі холоші і кладе штани на стіл; проте я не нагинався, чекаючи наказу: «Нахились!», а тоді вперся долонями в тремтячі коліна і враз випростався — ще до того, як батько вдарив.

Незадоволено, я б навіть сказав, осудливо батько опустив руку з дубцем і зазирнув матері в очі, так наче хотів вибачитись перед нею за мій непослух. Але мати не поворухнулась. Дубець знову знявся в повітря, я нахилився, напружив голий зад і, зціпивши зуби, скопив очі вбік, на матір, однак знов миттю випростався, не чекаючи удару. Я ступив кілька кроків по кімнаті, розім'явся, трохи потер зад, вернувся до батька й нагнувся перед і досі піднятим дубцем. На цей раз я твердо вирішив витримати удар, та перше ніж дубець зі свистом опустився на моє голе тіло, цвяхи в підлозі ожили, раки повпивалися клешнями мені під жижки, а в потилицю клюнув дзьобом альбатрос. Я не витримав: я впав навколішки й жалісно заплакав.

Мати, видно, не сподівалась, що я викину такого коника: вона прокинулася зі свого заціпеніння, опустила руки, зміряла мене стомленим, зневажливим поглядом і, втративши будь-який інтерес до моєї покари й ні на кого не глянувши, вийшла з кімнати. Батько спантеличено подивився матері вслід, пориваючись, мабуть, затримати її, потім щось промурмотів їй навздогінці, але вона вже перейшла коридор і повернула за собою ключ у дверях спальні.

Батько стиснув плечима, розгублено й неохоче зиркнув на мене, і я зрозумів, що це мій шанс: схлипнувши, я всміхнувся до нього й спробував навіть підморгнути, як один спільник другому після пережитої небезпеки. Та в мене вийшло, мабуть, не підморгування, а якась гримаса; батько кинув погляд на кишеньковий годинник, так само неохоче вхопив мене за комір і поволік до столу. Там він старанно

нагнув мене й поклав животом на стіл. Я спробував трохи звестися. Він притис мене знов. Я ще раз спробував звестися. Він ляснув мене по потилиці. Я гепнув на стіл і трохи звівся на руках. Моє підборіддя впиралося в блакитну морську карту з неосяжними океанськими просторами; у мріях я часто розігрував на них великі морські баталії і почував себе морським вовком: тут я перемагав при Лепанто і Трафальгарі, тут повторилися Скагеррак і Скапа-Флоу, а також Оркней і битва біля Фолклендських островів; а тепер, зазнавши катастрофи, з обірваними вітрилами, я йшов на дно у водах своїх омріяних перемог.

Я не думав, що вже перший удар обпече мене, мов вогнем, тим більше, що рукою з дубцем керувала все-таки неохота і навіть досада; та вже після першого удару на заду в мене набіг гарячий рубець. Я був сіпнувся, але батько лівою рукою притис мене до столу, втовкмачивши носом у вогненне, глибоке море болю й приниження, а правою все здіймав і опускав дубець— досить дошкульно, хоча й по-своєму неухажно. На кожен удар я почав відповідати — правда, трохи перебільшено — тонким, пронизливим зойком, а батько час від часу став прислухатися до того, що діється за дверима, чекаючи матері: моїми зойками він сподівався якоюсь мірою погамувати її розчарування.

Звуки, що супроводять цю езекуцію, міркував собі батько, все ж таки проникнуть у самотню і прохолодну спальню, й мати не залишиться байдужою; і він знов і знов повертав голову, прислухався й позирав на двері. Мій батько. Вічний виконавець чужих наказів. Бездоганне знаряддя.

Але мати не з'являлася. Вона не з'явилася навіть тоді, коли в мене вирвався короткий, здушений крик, що мав здатись їй не схожим на попередні зойки; це явно збентежило батька: дубець ще кілька разів машинально пройшовсь по мені, а коли я оглянувся, батько показав мені ним на ліжку.

Я впав на постіль. Батько просунув дубця мені під бороду і примусив підвести голову; крізь сльози, що застигли мені очі, я побачив, який він змучений і нещасний. Та, немов бажаючи розвіяти таке враження, він суворо спитав:

— Ну, то що скажеш?

Щоб йому не довелося запитувати вдруге, я хутко відповів:

— У грозу я мушу сидіти вдома.

Він задоволено кивнув головою і витяг з-під мого підборіддя дубця.

— От-от,— мовив.— У грозу ти мусиш сидіти вдома. Цього вимагає мати, цього вимагаю і я: в грозу з дому аніруш.

Тоді витяг з-під мене ковдру, вкрив мене і знуджено всівся на стілець перед моїми морями й океанами; тепер йому робити було нічого, і він, дослухаючись до дверей, якимось безпомічно скривив обличчя: батько зостався без завдання, а не маючи завдання, він не почував себе повноцінною людиною. Не те що батько не звик ледарювати; не шукав він собі роботи й довгими зимовими вечорами, коли ніяких подій на дільниці не ставалося й доводилось годинами просто сидіти на кухні й дивитися на плиту. Але найкраще батько почував себе, безперечно, тоді, як йому доручали чітке й конкретне завдання, і він аж із шкури пнувся, щоб виконати його, а особливо, коли треба було придумувати і ставити комусь усілякі запитання.

Я досить-таки переконливо схлипував і краєчком ока стежив з-під ліктя за батьком; рубці на заду горіли вогнем, ковдра нестерпним тягарем давила на шкіру, що взялася пухирями, і в ту хвилину я нічого так не бажав, як щоб батько вийшов з кімнати і залишив мене самого. Та він спокійнісінько терпів собі моє схлипування і, здавалося, нікуди й не думав іти. Один раз він навіть устав, підійшов до мене, поплескав легенько по плечу й сказав приблизно таке:

— Мізкувати тобі нема чого: роби те, що кажуть. Оце і все. Зрозумів?

— Зрозумів,— буркнув я. І щоб скоріше спекатись його, повторив ще раз: — Зрозумів.

— Хто хоче бути корисною людиною, мусить слухатись,— проказав він.

— Еге ж, тату, еге,— енергійно закивав я головою.

А він знов так нудотно й повчально:

— А ми з тебе таки людину зробимо, ось побачиш.— Тоді раптом: — Він що, малював там, отой художник?

Я не зразу добрав, що йому від мене треба, а він знов:

— Ну, в хатині він щось малював, художник, коли ви прийшли?

Я здивовано звів на нього очі і зрозумів, що знаю щось важливе і від моєї відповіді багато чого залежить; я вдав, що силкуюся пригадати чи, краще сказати, що від його лупки мені забило памороки.

— Чайки,— мовив я нарешті.— Він показував нам чайки, і кожна — викапаний ти.

Тоді батькові закортіло довідатися більше, але більше я йому не міг сказати; та й того, що він узнав, було досить, щоб він переїнився на виду: його нерішучість як водою змило, він ураз наче прокинувся, пожвавішав, насторожився, обличчя ожило, й на ньому з'явився вираз розчарування і образи; батько кинув у вікно короткий погляд, в якому були — принаймні так мені тепер здається — й погроза, й розчарування водночас, а потім — цього я повік не забуду — сів до мене на ліжко, пильно, допитливо й палко — авжеж, саме палко — подивився мені в очі і поволі проказав:

— Будемо працювати разом, Зіггі. Ти мені потрібен. Помагатимеш мені. Нас двох ніхто не перехитрує — навіть він. Працюватимеш на мене, а я з тебе зроблю людину. Це діло потрібне. А тепер слухай сюди! Перестань схлипувати. Та слухай же!

4 * ІМЕНІНИ.

Все вище, стрімкіше, швидше. Все сильніші змахи. Все ближче широка, розтріпана крона старої яблуні, що її посадив ще Фредеріксен замолоду. Коли гойдалка на натягнутих, як струни, вірвовках зі свистом падала із зеленкуватої сутіні вниз, кільця скреготали, в обличчя мені біла хвиля вітру, а по Юттиному тілу, напруженому для рівноваги, перебігала ряба тінь від гілок. Дівчина здіймалася вгору, на мить зависала в повітрі, а потім летіла вниз, і тоді в цей політ втручався я: хапав на льоту дошку або Ютту за стегно чи за невеличку сідницю й щосили штовхав уперед і вгору — під крону яблуні; наче викинута катапулькою, вона, розімкнувши коліна, злітала вгору, плаття лопотіло й прилипало до живота, вітер свистів і відкидав назад волосся, від чого її худе насмішкувате обличчя здавалося ще гострішим. Вона робила все, щоб перекинутися разом з гойдалкою, і я теж, як міг, помагав їй, але в нас нічого не виходило, навіть тоді, коли вона стала на дошку й широко розставила ноги, — чи то гілляка була надто крива, чи то в мене бракувало сили добре розгойдати гойдалку. Було це в художниковому садку, на шістдесятиліття доктора Бусбека. І коли Ютта побачила, що в мене нічого не виходить, вона знов сіла і вже без усякого шанобства, ледь усміхаючись, погойдувалася вперед-назад та все стріляла на мене поглядом, якого її ніхто не вчив, а потім раптом

упіймала мене й затисла своїми худими і засмаглими колінами; тоді я просто забув про все на світі, крім того, що поряд Ютта. Принаймні я відчув її близькість, і вона — можу заприсягтися — зрозуміла це, і я сказав собі: «Стій спокійно й чекай, що буде далі». Але далі нічого не було: Ютта сухо й недбало цмокнула мене в щоку, випустила зі своїх кліщів, злізла з гойдалки й побігла до будинку, де Дітта, вихилившись із одного з незліченних вікон, тримала на долоні кілька шматочків світло-жовтого пирога, посипаного цукровою пудрою з корицею, — так, наче хотіла погодувати птахів.

Я схопив свою палицю й подався слідом за Юттою. Щоб скоротити шлях, я побіг навпростець через клумби й кущі. Але даремно ми з Юттою поспішали: не встигли ми добігти до вікна, як я побачив Йоста: з альтанки під соломою вискочило чи скоріше викотилося, наче величезна кульова блискавка, товсте, але спритне чудовисько з куцими пальцями й товстими губами; топчучи пишні маки та цинії, перемішуючи всі ті одна одної кращі барви, він, звичайно, перший добіг до вікна, вирвав з Діттиної руки шматки пирога і два засунув у кишеню, а третій, заплющивши від насолоди очі, проковтнув одразу. Видно було, що Йост не збирається ділитися здобиччю, — він ніколи не випускав того, що падало йому в руки, — тому Дітта й не пробувала вмовити його, а зразу поманила нас до себе в чисту і неозору блеекенварфську вітальню.

Мені так хотілося наздогнати Ютту в темному передпокої, однак вона, не відповідаючи на мій оклик, побігла вперед і вже відчинила двері, а я все шукав її напомацки попід стінами, нашттовхуючись то на діжки, то на віники, то на скрині. Дверей за собою вона не причинила. Навіть не озирнулась. Тиша насторожила мене, і я тихенько підкрався до порога, сподіваючись застати вітальню порожньою й покинутою. Я ще був подумав: «Де ж це вони справляють іменини, коли не тут?» Я нерішуче переступив поріг, роззирнувся на всі боки і вжахнувся, як ужахнувся б на моєму місці кожний, увійшовши до вітальні: за вузьким і безкінечно довгим святковим столом урочисто сиділа старезна підводна братія, мовчки пила каву і поглинала сухі пісочні тістечка, горіхові торти та світло-жовті пироги, посипані цукровою пудрою з корицею. Кожне було цілком захоплене собою. У величних блеекенварфських кріслах, оздоблених різьбленням, порозсідалися бундючні омари, краби й раки; там і тут сухо похрускували цупкі, вкриті панциром кінцівки, бряжчали чашки, що їх ставили на стіл

роговими клешнями омари, а декотрі з гостей ковзали по мені байдужим поглядом своїх скляних очей.— просто вам незворушні, монументально байдужі божки! І кожне з цього мовчазного морського збориська страх як було схоже на знайомих мені людей: двоє нагадували старих Гольмсенів із Гольмсенварфа, здалося мені, що я впізнав і пастора Трепліна та вчителя Пльонніса, потім я помітив свого батька і навіть Гільку з Адді, а біля дуже ніжної кумжі, як дві краплі води схожої на доктора Бусбека, сиділа моя мати з кислою міною на обличчі і тугим вузлом волосся у вигляді зубчастого плавця. І тільки один із тієї братії не мовчав, а крякав і весело метушився по кімнаті, мов риба-ліхтар. То був художник. Саме художник раптом вигукнув:

— Мільку за малий стіл!..

Але Дітта вже схопила мене за руку, потягла до невеличкого столика і м'яко посадила на старомодний стілець, де мені зразу довелося випростати спину і не ворушитись, щоб не зсунутися з ледь похилого сидіння. Дітта забрала в мене обтикану кнопками палицю й поклала її на підвіконня. Потім звеліла Ютті налити мені молока і трохи повернула до мене тарілку з пирогом — десь на чверть оберта.

— Ну, вгощайтесь,— привітно мовила вона й поплескала мене по шиї, а тоді вернулася до того фантастичного збориська і, щойно діставшись до стільця, обернулася на пласку камбалу.

Я забув і про пиріг, і про молоко й не зводив очей з Ютті, що сиділа навпроти; мені раптом так захотілося, щоб вона звернула на мене увагу, що я в думці наказав їй глянути в мій бік, і, коли з цього нічого не вийшло, штовхнув її ногою під столом, потім ще раз, поки вона забрала свою ногу; на її застиглому обличчі не було й тіні докору — воно не виражало взагалі нічого. Я не знав, про що вона міркує чи мріє, я лише дивився в її темні, бездумні очі, в яких відбивалося світло призахідного сонця, дивився, як її міцні різці вганяються в пиріг, відкушують його, тоді як її погляд ковзає повз мене по вітальні, де ще й досі панувала багаторічна тиша й самота минулих зим.

Юттині плаття в біло-червону крапку, тоненькі руки, пасма волосся, бліді губи, щохвилини ладні відмовитись від кожного сказаного слова,— як легко зринає в моїй пам'яті її образ і як мало треба для того, щоб посадити її ще раз за невеличкий столик навпрости. Знов і знов бере мене той самий подив: як же швидко Ютта забула й гоїдалку, і те, як я хотів її розгойдати... Але така вже Ютта вдалася: тут вона вам подруга, співучасниця й спільниця,

а тут візьме й відвернеться від вас. Я її добре знав, але чого від неї не сподівався, то це що вона раптом устане і, не дожувавши пирога, рушить через усю вітальню до святкового столу, там щось шепне Адді Сковроннеку — та так, що він з несподіванки й слова не зможе сказати всупереч, а потім, пригнувшись, позадує до дверей і, навіть не кивнувши мені головою, зникне.

Я вирішив не йти за нею. Я поклав свій шматок пирога на її тарілку і перелив своє молоко в її склянку. Потім сів на її стілець і навіть не виглянув за вікно, де легко міг би її побачити біля живоплоту на дерев'яному містку без поручнів. Дивлячись на зборисько за столом, я й собі почав їсти, а оскільки на тому невеличкому столику стояла ще й третя тарілка і третя склянка, то про всяк випадок ум'яв увесь пиріг і випив усе молоко; хоча ні, брешу — куди б воно мені влізло; решту молока я вилив у глибоку тарілку з-під пирога і розбудив кицьку, що, вигнувши спину і склавши лапи, спала на третьому стільці — Йостовому; скосивши на молоко зеленкуваті очі, вона спершу один раз лизнула його, а тоді заходилася жадібно хлебтати. Під кінець кицька вилизала тарілку — так, що я зразу міг поставити її на стіл, солодко потяглася, лягла на черево, вмилась лапою і обережно перебралася до мене на коліна, а там кілька разів перевернулась, неначе навколо осі, і згорнулася калачиком. Зігнувши передню лапу, вона поклала її мені в долоню і замуричала.

Я дивився на мовчазне зборисько, яке все плямкало, запихалось, давилось і багатозначно прокашлювалося за довжелезним столом, що закінчувався десь далеко, можливо, серед обмілин та заток, і тепер я впізнав і свого діда Пер-Арне Шесселя, ненажеру й краєзнавця, а також доглядача греблі Бультьоганна та Андерсена, дев'яностодворічного капітана з Глюзерупа, який зіграв капітана в добрій півсотні науково-популярних фільмів, бо мав саме таку, як годиться, акуратно підстрижену й рівномірно посріблену борідку, а водяниста порожнеча його погляду успішно замінювала тугу за морськими просторами. Та якби я заходився оце перелічувати всіх за тим столом, минула б зима і крига на Ельбі розтанула б, тому згадаю ще тільки Гільду Ізенбюттель та колишнього пташиного сторожа Кольшмідта — я розгледів їх серед лускатих і круглоротих гостей, а також помітив одну фосфоруєчу креветку з товстими литками, яка весь час робила мені знаки, що могли означати лиш одне: якщо хочеш торта, ходи сюди.

Торта я не хотів. Я ждав, коли почнуться самі іменини. Одначе по тій компанії не видно було, що вона збирається коли-небудь переставати жерти; ніхто не зітхав, не стогнав, ніхто й не думав відмовлятися від цілих гір пирогів та тортів, що без упину пливли вздовж столу, а мій дід-краєлюб — і поготів: мов мудрий, оброслий черепашками омар, сидів він за столом і неквапно, але зі смаком поглинав цілі тарелі пирогів, видимо заохочуючи цим самим і кінокапітана. У нас коли вже їдять, то їдять — хоча б тому, що, як казав мій дід, за їжею непомітніше збігає час, і це було для всього збориська, здавалося, головне; навіть убрана в мундир пікша, що її можна було прийняти за мого батька, вминала шматки горіхового й медового тортів завбільшки з підметку тільки для того, щоб швидше збавити час.

Жінки теж успішно змагалися з часом: поки вони сонно дожовували один шматок, їхні очі вже намащували другий, а коли в них застрягало в горлі чи стомлювалися щелепи, вони просто заливали в себе гарячу каву.

Багато цікавого можна помітити, коли глязерупці зберуться за кавою. Якщо запліщити очі на їхню ліниву жадібність, що нерідко впливає з дивного бажання дошкулити господареві, то не можна не похвалити перш за все дев'ять неодмінних сортів печива, які подають у суворій послідовності, далі цукорниці, повні рафінаду, — його вмочають у каву, а потім розжовують, — а також тарілки зі збитими вершками, що їх розбовтують у каві, спершу доливши в неї чистої горілки.

Та я не стану описувати ці деталі, з яких може вийти ціла історія, не намагатимусь і розгадати мовчанку, що панувала за столом; з куди більшою охотою і нетерпінням я змушу художника встати з високого різьбленого крісла і рушити просто до Тео Бусбека, що сидить на чолі столу, — як не є, а йому сьогодні сповнилось шістдесят.

Коли художник підійшов до Бусбека, той, як мені здалося, ще більше засоромився і опустив очі, зіщулився, мов моліоск від дотику, посірів і наче аж поменшав, а потім мотнув головою і озирнувся назад, ніби сподівався побачити там ще одного Бусбека, якому легше пережити увагу, що нею його раптом ушанували. Художник ледь нахилився до нього, дозволив собі фамільярно поплескати його по плечу і, підбадьоривши так зніченого іменинника, почав:

— Любий Тео, любі друзі!

Під тягарем цього звертання «любий Тео» аж згорбився, зате «любі друзі», захихотівши, попідводили очі

й ще більше засоромили невеличкого чоловіка, якщо це взагалі можливо було.

— Я не люблю довгих промов,— сказав художник і, як виняток, довів правдивість своїх слів: він обмежився тим, що нагадав Бусбекові про якийсь вечір у Кельні тридцять років тому. Якщо я зрозумів його правильно, Дітта була тоді хвора і лежала хай не в холодній, мов льох, але все-таки в занехаяній кімнаті якогось занехаяного пансіону; може, через кімнату навіть висіла шворка для білизни, а електричну лампочку викрутила сама хазяйка. Щоб картина була повніша, можна згадати, що за кімнату кілька місяців не плачено. Одне слово, Дітта лежала в ліжку і, судячи з усього, важко дихала, а художник, що марно намагався влаштуватися вчителем у художньо-ремісничу школу, саме мив позичений посуд; і тоді неосвітленими дерев'яними сходами до них дістався якийсь доктор Бусбек і надивовижу соромливо спитав, чи можна що-небудь подивитися. Відмовляти йому, звичайно, не стали. Як я зрозумів, його посадили в кутку біля вікна і дали переглянути кілька папок; гість сидів тихо, як миша, і нічим про себе не нагадував, тож скоро про нього, як я зрозумів, майже забули, принаймні аж ніяк не сподівалися, що він раптом підійде до накритого клейонкою столу з десятьма аркушами в руці. Він мовчки відрахував на стіл чотириста золотих марок і тільки й спитав, чи можна прийти ще. Це запитання пролунало скоріш як прохання, тому художник, як він сам сказав, не посмів відмовити.

Виходить, і таке буває на світі; й художник, розговорившись, нагадав собі і Бусбекові про той березневий день у Кельні, він навіть не забув числа й, щедро вдаючись до форми минулого часу, подякував товаришеві за тридцятирічну дружбу, а часом і поблажливе ставлення.

— А тепер, Тео, ти в нас, у Блеекенварфі. Ми ніколи не забудемо, хто ти для нас. У Кельні, та і в Люцерні, в Амстердамі... Пригадуючи нашу спільну боротьбу з великим Шальбергом... А тому нам хотілося б сьогодні, в день твого шістдесятиліття... Я бачу, що всі, хто тут зібрався, одностайні... Так, Тео.

Кицька в мене на колінах раптом злякано схопилась і сплигнула на підлогу, бо всі, хто сидів за тим безкінечним святковим столом, попідводилися й випили за здоров'я доктора Бусбека; кожен підносив тремтячою рукою до рота чарку з прозорою горілкою і перехиляв її так, ніби пив з огидою, через силу. Потім усі стукнули чарками, ставлячи їх на стіл, і заgrimіли стільцями, знов підсовуючи

їх до столу, а він, доктор Бусбек, лишився стояти, засоромлений і зворушливий у своєму зніяковінні; здавалося, він вибачається за те, що товариству довелося задля нього вставати. Він зайшов за стілець і глянув на свої руки, що погладжували різьблену спинку. А тоді висловив те, про що, видно, вже багато думав,— спершу подякував художнику й Дітті, а також гостям, а потім перепросив усіх за те, що так довго обтяжував їх своєю присутністю. Він натякнув, що нинішнє своє становище вважає тимчасовим і що заслуги в минулому для нього означають не більше, ніж заслуги нині. По-моєму, він навіть зважився сказати, що не втратив надій колись повернутися на своє колишнє місце, де він зможе бути корисним. Говорячи, він жодного разу не звів очей на зборисько за столом, тільки часом, повернувши голову й схиливши її набік, позирав на Дітту, а художникова дружина щоразу відповідала йому усмішкою. І знову він заходився дякувати. Знову казав, що не почуває себе самотнім, має дах над головою, а головне — честь дружити з людиною, яку там — він так і сказав: «там», очевидно, сам не усвідомлюючи всього значення отого «там», — вважають одним з найбільших драматургів світла й тіні, і таке інше. А на закінчення він і справді вклонився Дітті й усій фантастичній компанії, схопив чарку, яку йому підсунув художник, і одним духом вихилив її до дна. Після цього йому, видно, зразу полегшало. Він весело почав кивати головою через стіл то тому, то тому. Накрохмалені манжети, що вилазили з рукавів піджака, Бусбек ховав із дивовижним терпінням. Навіть попросив налити ще горілки. Потім утер спітніле чоло й сидів задоволений.

Зрештою, доктор Бусбек мав підставу бути задоволеним, переконавшись, як багато він для нас важить. Коли ж Макс-Людвіг Нансен сказав: «А тепер гайда дивитися подарунки», Бусбек підвів бліде, невиразне обличчя і не зрушив з місця, поки двоє гостей, не довго думаючи, підняли його зі стільця й повели поперед усіх у майстерню, де художник чи Дітта,— а найскоріше обоє разом,— задалегідь приготували стіл для подарунків і прикрасили його. Тільки-но компанія підвелася з-за столу, як я сплигнув зі стільця, першим прошмигнув у темний передпокій і подався до дверей майстерні; але батько грізно посварився на мене, отож біля столу з подарунками я був не першим — та все ж таки четвертим. Що було на столі? А що могли не пошкодувати ругбюльці та глүзерупці людині, яку не мали за свою, але яка внаслідок майже зрозумілих їм подій опинилася серед них? Пригадую шпильку

до краватки. Далі пляшка житньої, фруктовий пиріг, грілка для кавника, шкарпетки, книжка Пер-Арне Шесселя — авторське видання, коробка лойових свічок. Пригадую ще кiset з тютюном. А також кашне і вже напевно пляшку кубанської горілки — її принесли ми. Та найдужче мені запам'яталася картина «Вітрила, що тануть у світлі».

Картина стояла по той бік столу, зіперта на стіну, а поруч вишикувались, мов на парад, пляшки; попереду послужливо згорнулися шкарпетки, поряд, напиндючившись, стояла грілка для кавника, фруктовий пиріг теж претендував на увагу, а кашне обгорнуло свічки, наче хотіло помалу їх затушити. Всі подарунки прагнули показати себе в якомога кращому вигляді, однак нічого не могли вдіяти проти картини, що зводила нанівець усю їхню службову запопадливість.

Я глянув на доктора Бусбека й побачив, як його осяяло світло картини, як він ступив до неї, нерішуче, простягнувши одну руку вперед, по-моєму, навіть недовірливо, я побачив також, як він ледь торкнувся полотна пальцями, зразу ж відступив назад, примружив очі і враз, ніби його пройняло холодом, стеноу плечима. На картині море і небо зливалися водно. Блідо-лимонна жовтизна вмовляла ясну блакить піддатися, капітулювати. Вітрила нечутно пливли і вабили в далечінь, натякали на якусь минулу історію й задля омріяного злиття жертвували своєю білістю. Вітрила розчинялися, танули, так що нічого, крім світла, вже не лишалось, а саме світло здавалося мені якимсь одностайним хоралом. Знов доктор Бусбек простяг руку і ступив до картини.

І тоді художник сказав:

— Як бачиш, Тео, мені треба дещо доробити.

— Вона готова,— заперечив Бусбек.

А художник на те:

— Білий я хочу трохи пригасити:

Тоді Тео Бусбек промовив:

— Це надто дорогий подарунок, Максе, я його не можу прийняти.

Та художник тільки моргнув йому і сказав:

— Дарма, приймеш, хай-но я її закінчу.

Всі скупчилися навколо столу з подарунками, оцінювали, порівнювали, хвалили, прикидали вартість у марках і пфенігах, роззиралися на всі боки, намагалися вгадати, хто що приніс,— буде ж про що побалакати на зворотному шляху. Гості брали подарунки в руки, захоплювалися ними, передавали одне одному, висловлюючи свою думку; і не

було такого, чого б вони не покрутили в руках чи не помацали. Ніхто не важився пропустити якийсь подарунок повз увагу чи не похвалити. Прицмокуючи язиком, вони розглядали пляшки проти світла, засовували жартома кулаки в грілку, приміряли собі шпильку до краватки, а Пер-Арне Шессель розгорнув свою книжку, тицяв її усім під ніс і чіплявся до кожного з давно остогидлими краєзнавчими поясненнями. Всі ахали від захоплення і були щедрі на похвалу. Всі кивали головою й присвистували крізь зуби. Всі розпитували, звідки це воно та як це воно, а кінокапітан показав коричневою сучкуватою палицею на картину і сказав:

— Штривайте, чи че, бува, не Ла-Манш? На Ла-Манші завше штоїть отаке шонче.

— У Глюзерупі це,— озвався Бультйоганн,— на моїй дільниці.

А художник поплескав і того й того по плечу і без слів погодився з обома.

Гості облишили подарунки і, жваво перемовляючись, обступили картину, але я їх уже не слухав, бо дерев'яним містком без поручнів, що біля живоплоту, бігла боса Ютта, тримаючи в руках щось чорне; я ще загледів у вікно, як вона зі своєю чорною ношею прошмигнула в альтанку. Тоді я вибрався з юрби гостей, що, глибокодумно киваючи головами, розглядали картину, прихопив у вітальні свою палицю і тільки-но вистрибнув через вікно в садок, як позад мене з'явився Адді. Він теж виплигнув з вікна й подався навпростець через клумби до альтанки; мабуть, він також помітив Ютту, а може, вона сама подала йому знак; у всякому разі, Адді промчав повз мене і мимохідь дав мені під бік штурхана. В альтанці просто на нерівній чорній землі лежав Аддин акордеон. Збоку над ним, широко розставивши ноги, стояла Ютта і насмішкувато чекала сварки; але Адді не розкричався, він не сказав жодного слова, а тільки розгублено дивився на дівчину й хитав головою.

— Заграй,— попросила Ютта.

Адді не поворухнувся.

— Та заграй же,— знов промовила вона.— Адже сьогодні іменини.

Адді знизав плечима.

— Ну, хоч тихенько,— сказала Ютта, а я додав:

— Атож, хоч тихенько, лиш для нас.

Та Адді замотав головою.

— Колись я теж мала акордеон,— заявила Ютта.— Аж два. І теж уміла грати.

— То заграй ти,— запропонував я.

Але вона кивнула на Адді і сказала:

— Це його рипавка, хай сам і грає.

— Твоїй матері,— мовив до мене Адді,— їй це не подобається.

— Зате іншим подобається,— заперечив я, і ми всі трое обернулися до дверей, звідки саме впала тінь: там стояв товстий Йост і шкірив зуби, так наче застукав нас на чомусь негарному. Він подивився на акордеон, на нас, знов на акордеон, потім, важко тупаючи, підійшов ближче, вийняв інструмент із футляра, розправив ремені... Та чи варто мені й далі відтягувати те, що однаково мушу сказати: Адді всунув обидві руки в ремені, кивнув нам головою, і ми поставали один за одним позад нього, а тоді, поклавши руки передньому на стан і вигукуючи «гей-гоп», рушили вервечкою з критої соломою альтанки надвір.

Ютта трималася за Аддині стегна, я — за вузькі й кістляві Юттині, а на мої стегна м'яко лягли теплі м'ясисті пальці Йоста. Отак, вихиляючись, пританцьовуючи, а головне — понагинавшись,— ми й пройшли алеєю до майстерні; а вітер віяв, Адді грав, і його акордеон наспівував Блеекенварфу найкращі пісні далеких Гаваїв.

З будинку нам уже стукали у вікна й кликали до себе, а наш куцохвостий музикальний дракон, погойдуючись, проминув майстерню і поповз попід усіма чотирмастами вікнами вітальні; ми рухалися туди-сюди почорнілими алеями садка, викликаючи й запрошуючи до себе інших, і я ще пригадую, що першою до нашої вервечки приєдналася Гілька, а за нею вийшли пастор Треплін і Гольмсен, а також сторож Кольшмідт і Дітта, й саме Дітта, порівнявшись із моїм батьком, схопила його за руку і поклала її собі на стан; і раптом у нашій процесії виникла якась внутрішня водоверть, якась непереборна сила, що притягувала й засмоктувала все на своєму шляху,— радісні, хмільні чари, яким не міг не піддатися жоден, хто опинявся надто близько до нас, так що наша вервечка все росла, росла і вже утворила кілька звивів. Тепер з нами був і художник, і доглядач греблі Бультйоганн, і Гільда Ізенбюттель; не було тільки моєї матері, і я знав, що на неї не вплинуть ніякі чари й вона до нас не приєднається; навіть її суворий силует у глибині майстерні виражав погордливу відмову: де ж пак — Гудрун Єпсен, уроджена Шессель! А тим часом їй не завадило б узяти приклад із капітана Андерсена, що в свої дев'яносто два хоч спробував пройтися з нашим звивистим драконом по чудовому піску Люнебурзького степу. Той фотогенічний стариган упхався між Адді та

Юттою, нагнувся, потріскуючи кістками, і мені здалося, ніби я чую, як лопаються пересохлі маківки і з капітанових холош на землю сиплеться мак; старий справді прошкандибав з нами кілька метрів, поки, так би мовити, висіяв увесь свій осінній мак, і, задихавшись, відійшов убік. Адді вів нас уперед, а Ютта міцно тримала його за стан і керувала ним; поминувши садок, ми протиснулися крізь живопліт і затупали по дерев'яному містку, потім через луг, далі вийшли на греблю і дісталися б, мабуть, дном Північного моря до самої Англії, якби Адді раптом не передумав. Він круто повернув назад, і, коли ми, штовхаючись, спускалися з греблі, наша довга вервечка своїми вихилясами майже точно повторювала рухи, що їх випишував міх Аддиного акордеона. Ми рушили назад у бік Блеекенварфа попід стіною вільшин, що відбивалися в рові й, певно, були незадоволені своїм відображенням, бо вітер куйовдив і псував дзеркальну поверхню й стовбури на ній хиталися так, наче десь під водою нуртувала буря. Щоб наш ланцюг не перервався принаймні через мене, я обіруч обхопив Ютту, Ютта обхопила Адді, та й усі інші зробили те саме.

Пам'ятаю ще, коли ми дісталися до двійчастих воріт, то побачили там Окко Бродерсена, однорукого листоношу. Його велосипед стояв під ворітьми, а сам він держав у руці якийсь папірець і розмахував ним над головою — мовляв, він спинився тут не просто так, а в справі.

— Гайда з нами! — гукнула йому Ютта, а я й собі:

— Гайда з нами!

Ми оточили Окко Бродерсена з усіх боків, підхопили його разом з поштовою сумкою і рушили далі повз іржаворудий хлів, ставок, сарай, а коли обминали майстерню, я озирнувся й побачив, що наш виводок розпавсь чи майже розпавсь, бо всі потюпалися, хоча й розвеселились, авжеж, таки розвеселились, і це, мабуть, визнала й моя мати. Але, й розпадаючись, гурт не відставав від Адді, що й далі грав, потім завернув у садок і там ушкварив «Як пахне в Берліні, в Берліні, в Берліні...», та так, що ми відчули ті запахи й тут, у Блеекенварфі. Після цього дехто з нас, завбачливо поглянувши на небо над морем, заходився виносити надвір столи та стільці. Ясні клапти неба між темними хмарами, а також блакитні калюжки та пухнасті білі хмарки, що швидко пропливали над нами, заспокоїли всіх, і ми перенесли іменини в садок.

Ну ось, а тепер не заважатиму тим, кому закортить уявити собі, як виносили ті меблі, як їх підіймали, волокли, витягали боком крізь вікна, і взагалі оту веселу веремію,

пов'язану з переїздом на свіже повітря, під звуки «Голубки» та «Ідемо додому» у виконанні Адді; не заважатиму, бо треба ще знайти свою палицю, обтикану канцелярськими кнопками палицю, яку я десь покинув, коли почалось оте вихиляння. Але де вона? У вітальні? В майстерні? Я обійшов усі алеї. Обнишпорив кожний кущик. Я шукав на подвір'ї і під сараєм. Не видно було палиці й на жодному з підвіконь. У ставку вона теж не плавала.

— Ви не бачили моєї палиці? — спитав я обох чоловіків, що стояли коло ставка.

Батько і Макс-Людвіг Нансен мовчали. Вони нічого мені не відповіли, навіть не похитали головою, а тільки якось тривожно мовчали, і я кинувся шукати далі, поки в мене раптом закралася підозра, і я вернувся до ставка, де пара старих білих качок навчала чотирьох каченят плавати строем. Пригнувшись за купою тополевих колод, я підкрався до двох давніх товаришів-глузерупців, уліз просто в ту купу і крізь майже рівну щілину між двома колодами побачив перед собою художника й батька — чи то пак лише їхні ноги, — побачив обох так близько, що міг розгледіти в них відстовбурчені кишені й навіть здогадатися, що там. Земля в моїй схованці була гладенька й прохолодна, з усіх боків у щілини задував поривчастий вітер. Я зводився на ноги, присідав, і постаті переді мною то виростали, то зменшувались, але побачити обличчя мені не вдавалось.

Спочатку я помітив, що художник тримає в руці листа, та ще й термінового, бо конверт перекреслений червоними лініями; очевидно, він його щойно прочитав і саме повертав батькові, владно й розгнівано, коротким, різким рухом. Я збагнув, що батько, опинившись перед вибором — або переказати зміст листа самому, або дати його прочитати художникові, — зважився, як завжди, на те, що було для нього легше. Він дав художникові самому прочитати листа, а тепер спокійно забрав його назад у свої порослі рудим волоссям руки й почав ретельно складати.

— Та ви всі з глузду з'їхали, Єнсе! — вигукнув художник. — І як ви могли додуматись до такого!

Я завважив, що Нансен звертається до батька у множині, відверто зараховуючи до неї і ругбюльського поліцейського.

— Ви не маєте права, — заявив художник.

А мій батько на те:

— То не я писав, Максе, й не я додумався до такого. — І він якось непевно, безпорадно розвів руками.

— Авжеж,— кивнув головою художник,— додумався не ти, ти тільки з шкури пнешся, щоб вони могли здійснити те, до чого додумались.

— А що я маю робити? — холодно спитав батько.

А художник:

— Усі картини за останні два роки! Ти розумієш, що це означає? Ви заборонили мені працювати. І цього вам мало? Що ви ще придумаете? Адже ви не можете конфіскувати картини, яких не бачила жодна жива душа. Які знає хіба Дітта та ще, може, Тео.

— Ти сам читав листа,— мовив батько.

— Та вже ж,— відказав художник,— читав.

— Тоді ти знаєш,— провадив батько,— що наказано конфіскувати всі картини за два останні роки. Завтра я мушу здати їх упакованими в Гузумське відділення.

Вони замовкли, а я подивився крізь свою щілину вбік і побачив, як із будинку вийшли дві круглі, немов димохідні труби, холоші. Почувся голос:

— Ми вас шукаємо, чого ви не йдете?

— Зараз, зараз ідемо,— відгукнулися батько з художником.

Така відповідь задовольнила димохідні труби, вони повернулись і, не згинаючись, подибали назад до будинку, а по хвилі я почув батьків голос:

— А може, Максе, вони ще повернуть тобі картини? В Палаті їх тільки подивляться й пришлють назад.

Коли мій батько, ругбюльський дільничний поліцейський, щось отак запитував чи висловлював припущення, це звучало навіть вірогідно, і ні в кого не виникало підозри, ніби він каже не те, що думає. Художник був дуже спантеличений і відповів не зразу.

— Слухай, Енсе,— мовив нарешті він, і в голосі його чулася гіркота й поблажливість,— господи, Енсе, коли вже до тебе дійде, що вони просто бояться і чинять так зі страху: забороняють малювати, конфіскують картини. Пришлють, кажеш, назад? Хіба що в урні! Тепер художня критика, Енсе, взяла собі на озброєння сірники. Щоправда, самі вони це називають художнім аналізом.

У позі батька, що стояв перед художником, уже не було колишньої нерішучості, навпаки, всі його рухи виказували скоріше нетерпіння й вимогу; я помітив це зразу і не здивувався, коли батько сказав:

— Так вирішили в Берліні, от і все. Ти сам читав, Максе. Прошу бути присутнім при конфіскації картин.

— Ти що, збираєшся накласти на картини арешт? — спитав художник.

А батько на те сухо і без усякого потурання:

— Ми з'ясуємо, які картини підлягають конфіскації. Я складу список, а завтра вранці їх можна буде забрати.

— Ого! — мовив художник. — Просто вухам своїм не вірю.

— Віриш чи не віриш, — сказав батько, — а від цього нічого не зміниться.

— Ви вже й самі не тямите, що робите, — кинув художник, і раптом у мого батька злетіло з язика:

— Я тільки виконую свій обов'язок, Максе.

Ту мить я побачив художникові руки — дужі, вправні руки, які він поволі підняв, а тоді ніби вхопив ними повітря; затамувавши дух, я спостерігав, як він спершу розчепірів пальці, а потім стис їх у кулак, мовби на щось зважуючись. Батькові руки, навпаки, в'яло й покійно висіли вздовж тіла і здавалися мені двома такими собі слухняними інструментами; в усякому разі, вони не дуже впадали в око.

— Ну, то ходімо, Максе? — спитав батько.

Художник не поворухнувся.

— Нехай вони хоч побачать, що я виконав свій обов'язок, — додав батько.

А художник раптом:

— Це вам не допоможе. Це ще нікому не помагало. Забирайте все, чого ж ви боїтесь! Конфісуйте, ріжте, паліть, — того, що зроблено, однаково не знищити!

— Ти не маєш права так розмовляти зі мною! — обурився батько.

— З тобою? — перепитав художник. — З тобою я маю право розмовляти ще й не так. Якби я тоді тебе не витяг, гнів би ти досі на дні морському.

— Пора коли-небудь списати борги, — буркнув батько.

— Послухай, Єнсе, є речі, від яких не можна відмовитись. Я й тоді не відмовлявся, коли пірнав за тобою, і тепер не відмовлюсь. Затям собі: малювати я не кину. Я створюватиму невидимі картини. На них буде стільки світла, що ви нічого не розберете. Так, невидимі картини!

Батько підняв руку і повільно провів у повітрі долонею, ніби щось зрізав.

— Ти знаєш, Максе, — проказав він застережливо, — який у мене обов'язок.

— Аякже, знаю, — відповів художник. — Ще б пак! Але й тобі не завадить знати: мене аж з душі верне, коли ви

починаєте торочити про обов'язок. Коли ви заводите про обов'язок, то так і сподівайся якогось паскудства.

Батько ступив крок до художника, заклав обидва великі пальці за ремінь і весь аж витягся.

— Про оті малюнки з чайками я тобі нічого не кажу,— промовив він.— Так що тепер ми сквиталися. Але від сьогодні, Максе, стережись! Єдине, що я тобі можу порадити,— стережись!

— Я й без тебе це знаю,— відказав художник, а батько по хвилі:

— Ну, то ходімо, Максе?

— Як хочеш,— мовив художник.— Ходімо.— Проте ще додав нерішуче: — Тільки щоб ніхто ні про що не здогадався, Єнсе, чуєш? Особливо він, Тео.

Ругбюльський дільничний поліцейський змовчав, і я собі вирішив, що він погодився.

Вони пройшли один за одним повз мою щілину через безлюдне подвір'я, де гуляв вітер, і я міг би дістати до них рукою чи навіть злякати їх, але тільки ще дужче пригнувся, стежачи, як обидві постаті віддаляються, меншають, а коли вони зникли в будинку, я нарешті як слід оглянув свою нову схованку, прикинув на око її довжину й ширину і зробив висновок, що тут вистачило б місця й для двох, скажімо, для Ютти і для мене. Потім я вибрався з тієї купи колод, підійшов до ставка і несподівано влаштував качиному виводкові справжній Скагеррак: попереду, позаду й між каченятами декоративними фонтанами полетіли бризки. Снаряди в мене були різноманітних калібрів; вода кругом завирувала, скаламутилась, закипіла, вкрилася пухирями, і качки змушені були раз у раз шикуватися наново, щоб ухилитися від снарядів, а під кінець я дав їм понюхати, що таке загороджувальний вогонь, і побіг назад у садок.

Одне з каченят розгублено вискочило із строю і, б'ючи крилами по воді, кинулось якраз у той квадрат, який я обстрілював. А якби держалось було старших, то зовсім і не попало б під снаряд.

Отже, я поспішив у садок, де Адді й досі нарипував пісеньку про дівчину, яка будь-що, всупереч вітрам і штурмам, хоче бути зі своїм моряком, бо вони, бачте, належать одне одному, як море і небо, ну й таке інше. Під цю мелодію на просторому лужку танцювали — тобто не танцювали, а човгали ногами, притупували, штовхались і вперто, зосереджено сновигали одне круг одного Гільда Ізенбюттель, учитель Пльонніс, а також старі Гольмсени, нагулюючи

апетит до вечері. Я не дуже придивлявся, хто там товчється ще, не цікавили мене й ті, що порозсідалися на стільцях та лавах у хисткій тіні дерев,— непорушна, проте насторожена морська братія,— бо з першого ж погляду помітив у глибині майстерні обох чоловіків, що стояли один позад одного; в першого були підняті плечі, в другого — похилена голова. Я припав до шибки. В майстерні більш нікого не було. Вони стояли біля столу з подарунками для доктора Бусбека. Я затулив обличчя з обох боків долонями і тепер, коли скло вже не блищало, побачив, що обидва стоять перед картиною, на якій вітрила танули у світлі; між ними, видно, зайшла гостра суперечка: батько суворо тицяв пальцем у картину, а художник намагався заступити її собою; один щось вимагав, другий ті вимоги відкидав, один наполягав, другий вперто відмовлявся,— і жодного звуку, сама тривожна, акваріумна тиша. Вони ще довго сперечалися, переконували один одного, і раптом художник схопив тюбик з фарбою, видушив з нього коротенького черв'ячка, нахилився над картиною й почав щось міняти чи домальовувати; спершу він розмазав фарбу пучкою, далі зігнутих пальцем і врешті, як він часто робив, ребром долоні. А батько незворушно, грізно стояв у нього за спиною, неначе бакен у небезпечному місці річки. Ось художник випростався й витер пальці. На його обличчі я побачив вираз прихованого презирства. Він підморгнув батькові, і той, поміркувавши, кивнув головою, видимо не знаходячи заперечення — принаймні поки що. Скориставшись цим, Нансен відтіснив батька в куток, і я його більше не бачив. Та я здогадався, чим скінчилася їхня суперечка. Обернувшись, я пошукав очима доктора Бусбека і помітив його під старою яблунею, де він стояв рука в руку з Діттою, ніби сховавшись за рябою сіткою тіні.

Я вже подумав був, чи не влізти мені крізь одне з відчинених вікон у вітальню і спробувати проникнути звідти в майстерню, аж раптом музика урвалася, і Адді, як з ним уже колись було, гепнув на землю й, як і того разу, засовав і задрігав ногами, почав тіпатися всім тілом і скреготати зубами. Я кинувся до нього, але Гілька випередила мене і, як і тоді, в дюнах, стала навколішки й схилилася над ним; вона зняла з нього розтягнутий важкий акордеон, що обхоплював його груди, немов рятувальний жилет.

— Ідіть собі,— проказала Гілька.— Йдіть.

Але гості підходили з усіх боків, обступали їх щільним колом, і кожне прагнуло протиснутись наперед; то було коло здивованих, ошелешених і, напевно, переляканих істот,

бо ніхто нічого не казав, ніхто навіть не штовхався, всі тільки презиралися, стоячи над Адді, обличчя в якого зробилося як крейда, а губи були міцно стулені. Всі, хто тут був, стояли до Адді боком: і старі Гольмсени, які ще хвилину тому танцювали, і пастор Треплін, і пташиний сторож Кольшмідт, і доглядач греблі Бультйоганн. Мовчки дивились на хлопця і мій дід, і вчитель Пльонніс, і капітан Андерсен. А трохи збоку, поза колом, стояла, випроставшись на весь зріст, моя мати — не так вражена, як гордовита й байдужа; і стежила вона не за Адді, а за Гількою.

Єдиний, хто пропхався крізь коло і тихо, але настійливо звернувся до решти, був доктор Бусбек. Він не став мовчки чекати, не став ні про що розпитувати. Він попросив усіх розступитись, опустився на коліна навпроти Гільки, дістав хустину і витер мокро від поту Аддине обличчя; а тим часом Адді вже й сам розплющив очі й безтямно озирнувся довкола.

— Йому б оче чогось попоїшти, — прошамкотів кінокапітан, але його ніхто не підтримав.

— Йому вже краще, — сказала Гілька, — все вже минулося.

Адді через силу сперся на лікоть, звівся з допомогою доктора Бусбека на ноги й розгублено оглянув гурт навколо себе. І враз Гілька зробила найкраще, що можна було зробити: взяла Адді за руку і, всміхнувшись, повела його спершу до гойдалки, а потім стежкою, яка огинала лужок, до альтанки. Так що збориську просто не лишалось нічого іншого, як розійтися, хоча дехто, особливо Пер-Арне Шессель, і далі зиркав із-під важких повік туди, де щойно лежав Адді. А потім я помітив, як біля альтанки Адді підняв із землі мою палицю і показав її Гільці. Він, видно, ще сказав сестрі: «Та це ж Зіггина палиця!» На радощах я аж підскочив і щосили замахав руками:

— Ось я, ось я!

Адді, побачивши мене, шпурнув палицю через садок під гойдалку, де я її й підібрав.

Я ще хотів був помахати йому рукою, але не встиг: у цю хвилину на стежці з'явилася мати, яка, видно, вирішила перейняти дочку з нареченим біля старої криниці в кінці садка — там, де бузкова альтанка. Тоді я сів під гойдалкою, розгорнув свою голубу хусточку, пришпилив її кнопками до палиці і, коли над головою в мене замайорів голубий прапорець, бадьоро рушив назад до святкової компанії — повз лави, стільці та столи, де гуртами сиділи гості, курили, перешіптувались і задумливо сопіли носом. Мій

прапорець лопотів на вітрі, і я високо здіймав його над головою, хоча в Ругбюлі й не було жодної людини, яка б зрозуміла мене і зробила висновок.

Оце й усе — поки що все, бо я не можу змовчати, що тієї самої миті, коли я високо підняв над головою свій голубий прапорець, у двері моєї камери постукали — дуже неспіливо, дуже обережно, але досить чітко, щоб просто-таки зразу урвати мої спогади; я згорнув зошита й сердито обернувся до дверей. За вічком щось промайнуло — спершу коричневе, потім біле. Спалахнула й замиготіла наче якась лампочка. В очі мені блиснуло раз, удруге. Я неохоче підвівся, бо двері нестерпно повільно, як у детективному фільмі, почали відчинятися, протягло й настирливо порипуючи,— не було тільки завіски, що відхиляється на протягу, та книжки, в якій сторінки гортаються самі. Одне слово, це не віщувало нічого доброго. Я не хотів надовго відкладати блеекенварфські іменини і ввічливо сказав:

— Заходьте, а то тягне.

Він швидко увійшов, відступив убік і дав Карлові Йозвігу, якого я вгледів у коридорі, замкнути за ним двері. Він явно не знав, що сказати, кутики рота в нього посмикувались, і тепер, коли я пригадую його, він здається мені молодим дресирувальником, що вперше наважився увійти в клітку до звірів. Молодий психолог невпевнено, але привітно всміхнувся і ніяково переступив з ноги на ногу. Він хотів був легенько вклонитись, але в нього нічого не вийшло, бо він стояв надто близько до дверей. Він був років на три, а може, на п'ять старший за мене, тендітний і дуже блідий. Як він був одягнений, мені сподобалось,— по-спортивному і трохи недбало. Я ніяк не міг збагнути, чому лівий кулак у нього судомно стиснутий,— можливо, він приніс мені, так би мовити, гостинець, а може, там була й зброя. Я його в гості не запрошував, тож тільки мовчки дивився на нього і міряв поглядом, у якому були подив і роздратування; мій погляд вимагав від нього не тягти kota за хвіст.

— Пан Єпсен? — люб'язно спитав психолог, на що я, хвилю помовчавши, досить стримано відповів:

— Авжеж.

Ця відповідь, видно, нітрохи його не спантеличила; відштовхнувшись задом від дверей, він подав мені свою в'ялу руку і відрекомендувався:

— Макенрот. Вольфганг Макенрот. Радий з вами познайомитись.— Він знову привітно усміхнувся, скинув пальто й поклав його на стіл, потім не знати чому фаміль-

ярно взяв мене за лікоть, з надією зазирнув у вічі й жестом попросив дозволу сісти на мій стілець. Я з жалем похитав головою: стільця, мовляв, віддати не можу.

— Це, щоб ви знали, робоче місце;— пояснив я йому.— Я тут пишу штрафний твір.

Він це знав. Молодий психолог уже знав мою історію і щедро похвалив мене за мій задум, навіть вибачився, що перешкодив мені, але послався на особливий дозвіл, даний директором Гімпелем як виняток.

— У мене до вас прохання, пане Єпсен,— мовив гість.— Від вас дещо залежить, і ви повинні мені допомогти.

Я знизав плечима і ввічливо порадив:

— Катай звідси, хлопче, мені ж ніхто не помагає.

І, щоб показати йому, що мені з ним ніколи розводити балачки, я всівся на єдиний у камері стілець і почав гратися дзеркальцем. Я ловив світло від електричної лампочки і пускав зайчики на грубку, раковину, вікно, трохи посвітив на вічко, з якого на мене пильно дивилося Йозвігове око, тремтливими світловими гірляндами розмалював стелю і нечутно покрав на вузькі смужки двері камери. Молодий психолог усе не йшов, і я ще вирішив почистити зайчиком свої черевики — одне слово, я поведився так, наче був сам. Не звертаючи уваги на гостя, знов розгорнув зошита, прочитав останню сторінку і спробував повернутися в блеекенварфський садок. Вольфганг Макенрот не йшов. Він стояв і розглядав мене уважно і з любов'ю, ніби, я б сказав, щойно придбану річ, до якої ще треба придивитись і звикнути. Мимоволі я відчув, що цей науковець своїм панібратством починає викликати в мене просто небажану симпатію, і спитав його, чи в ті двері він потрапив.

— Ви і я, пане Єпсен,— сказав він,— ми з вами повинні об'єднатися.

І молодий психолог заходився розповідати мені про свої плани. Йому треба було писати дипломну роботу. Ця дипломна, що він її називав добровільним штрафним твором, потрібна, мовляв, для його наукової кар'єри. Він вправно скрутив собі й мені по цигарці й, потираючи шию, запропонував мені бути об'єктом його дипломної роботи. Молодий психолог мав, як він сам висловився, перенести мене в свою дипломну й ретельно дослідити. Одне слово, мене чекав науковий похорон за першим розрядом.

— Всю вашу історію,— казав він, симпатично так іронізуючи над собою,— я опрацюю з усіма плюсами й мінусами...

Ну, і так далі. Назва у нього вже теж була готова: «Мистецтво і злочинність. На прикладі Зіггі Є.». А щоб дипломна не тільки вдалася, а й здобула в наукових колах належне — він так і сказав: «належне» — визнання, моя допомога була просто необхідна. За це психолог, підморгнувши, дотепно запропонував мені досить-таки своєрідну винагороду: той вельми рідкісний вид страху, що, на його думку, був справжньою причиною моїх вчинків у минулому, він мав намір назвати «епсенофобією», а це давало мені шанс одного чудового дня потрапити на сторінки психологічної енциклопедії.

Після того, як молодий науковець, що прийшов з особливого дозволу директора Гімпеля, так щирсердо поділився зі мною своїми планами, він, не відходячи від столу, поклав мені на плече руку, нахилився, і на його обличчі розпливлася усмішка, доречна хіба що між змовниками, а не між психологом і неповнолітнім в'язнем. Його усмішка збила мене з пантелику, й мені не стало духу мовчки відшити його, тим більше, що він і далі говорив пошепки і пошепки пояснював, як собі уявляє загальну спрямованість дипломної роботи: він мав намір стати на мій захист, довести, що я не винен, і домогтися мого звільнення; він мав намір виправдати мої крадіжки картин, а створення приватної колекції в старому вітряку витлумачити як позитивне явище; і взагалі, обіцяв показати, що в моїх вчинках не було нічого злочинного, й зажадати для мене вироку, якого ще не виносив жоден суд. Спокійний, непохитний фанатизм, з яким Макенрот розвивав свої думки, навіював довіру. По правді кажучи, серед тисячі двохсот психологів, які часом перетворювали наш острів у такий собі науковий манеж для дресування, Вольфганг Макенрот виявився єдиним, кому я ладен був, хоча й з осторогою, відкрити душу.

Що мене в ньому трохи насторожувало, то це те, що він надто багато знає. Макенрот вивчив усю мою справу, знав геть усе. Спочатку мене так і поривало допомогти йому й водночас заручитись його підтримкою, а особливо, коли він погодиться приносити мені сигарети; та почувши, що директор Гімпель йому мало не приятель, я кинув про це думати. Я став придивлятися до нього ближче: невеличке бліде обличчя, тонка шия, тендітні руки; я критично прислухався до його голосу, і хоча той Макенрот з кожною хвилиною не тільки не падав у моїх очах, а, навпаки, ще більше виростав, я йому сказав, що його пропозиція для мене надто несподівана і мені, на жаль, треба подумати.

— А приходити? — спитав він.— Приходити до вас час від часу можна?

Приходити я дозволив і, щоб швидше здихатися його, згідливо кивнув головою й на пропозицію, щоб я вряди-годи, зовсім не часто, переглядав деякі уривки — переважно теоретичного характеру — з його дипломної роботи; він їх передаватиме просто сюди,— він так і висловився: «просто сюди». Макенрот подякував мені. Тоді похапцем, неначе боявся, що я передумаю, одягнув пальто і сказав:

— Я вас не розчарую, пане Єпсен.

Він по-дружньому потис мені руку, ступив до дверей і постукав, а Йозвіг, не показуючись на очі, відчинив з того боку й випустив молодого психолога з камери.

Я прислухався до його кроків. Він зразу подався геть — видно, дуже поспішав.

А я відтоді сиджу за порізаним столом, силкуюся намацати перервану нитку спогадів, повернутись до іменин і, сидячи в камері, бути водночас там, у Блеекенварфі, в художниковому садку серед святкової морської братії, що дожидає вечері. Я міг би описати, як ту вечерю подавали, міг спершу — хіба на честь доктора Бусбека — накидати величний захід сонця — отой патетичний дует червоного й жовтого, можна було б кінець кінцем змалювати повітряний бій на восьмикілометровій висоті, що на кілька хвилин змусив нас забути про все на світі, але від цього нічого не зміниться, факт залишається фактом: перший з іменин пішов я. І пішов не з доброї волі.

Де це сталося? Де вона мене впіймала? Біля гойдалки, в альтанці, на містку? Не пригадую. Але вітер тоді вже стих, голубий прапорець я ще тримав у руках і все не міг чогось знайти. Несподівано переді мною, мов із-під землі, виросла мати, сувора, дуже збуджена; вона хотіла щось сказати і не могла: в неї вихопився лише короткий стогін, і вона вискалила свої жовті зуби — як часто робила, коли втрачала самовладання або коли була ображена чи розчарована. Вона схопила мене за руку і притисла її до своєї ноги. Потім рвучко крутнулась на підборах, закинула назад голову — наскільки дозволяв тугий, скріплений сіточкою та шпильками вузол волосся, схожий на лискучу пухлину, й потягла мене з садка і з іменин. Коли вона, пласкогруда, висока, так і не проронивши жодного слова, щосили тягла мене за руку через лужок, повз майстерню, через подвір'я, в її ході було щось страшне, аж панічне; вона навіть не глянула в бік кінокапітана Андерсена, який нам нічого ж такого не сказав, хіба що гукнув: «Шкоро покличуть жа

штiл!» Не випускаючи моєї руки, вона штовхнула двійчасті ворота і подалася довгою, обсадженою вільшинами під'їзною алеєю до греблі; майже навкарачки ми вибралися на насип і, ні разу не озирнувшись на Блеекенварф, спотикаючись, збігли на другий бік, де море.

Мені чогось здається, що віддалік Гудрун Єпсен була схожа на нещасну матір, яка вкрай зневірилась і вирішила навіки піти разом із сином у хвилі Північного моря. Я вже міркував, що мені робити далі і чи не зобов'язує мене перш за все синівський обов'язок увійти з матір'ю у хвилі прибою і разом смиренно потонути біля буя, поставленого над уламками корабля, аж нараз вона знову звернула вбік, рушила попід греблею, й тепер від Блеекенварфа нас уже нікому не було видно. Нарешті мати випустила мою руку і наказала йти попереду, а я, не повертаючи голови, спитав, чого це ми ні з сього ні з того втекли з іменин. Відповіді я не дістав. Тоді я поцікавився, чи й батько пішов з іменин або, може, саме збирається йти, та вона тільки фиркнула й промовчала. Вона мовчала, аж поки ми дійшли до автоматичного маяка під червоним ковпаком. Там мати врешті промовила:

— Скоріш! Ану ворушись! Мені треба випити заспокійливе й лягти.

Після цього вона випередила мене і вже навіть не озиралася, чи я встигаю за нею.

Та я не відставав. Я підстрибом збіг слідом за нею на ганок, і ми разом увійшли в кухню, де вона зразу кинулася до блискучих, педантично вишикуваних у ряд банок на рис, манку, борошно, саго, перловку, наповнених чим попало, тільки не тим, що обіцяв напис у золотистій рамочці. Висипавши одну з банок на стіл, мати знайшла в купі скляних трубочок, пачечок та бляшаних коробочок маленький пакетик з порошком, висипала його в склянку з водою і сидячи, із заплющеними очима випила. Наляканий такою її поведінкою, я сумирно стояв поруч, здивовано і з докором розглядав її — гостре підборіддя, рудуваті вії, широкі ніздрі, скривлені губи — і не важився доторкнутись до неї. Мати сиділа, впершись руками в край стільця. Все її тіло напружилось. На мить вона затримала віддих. Я спитав, чи порошок уже помагає, і зразу попросив дозволу вернутись у Блеекенварф на іменини; мати, видно, не мала охоти відповідати, і я спитав, навіщо було так бігти додому. Тоді вона глянула на мене з-під напівопущених повік, підвелася й наказала йти за нею.

Ми зійшли на другий поверх, поминули мою кімнату, вилізли на горище й відчинили двері до мансарди, де жив Адді. Там стояв його картонний чемодан. На підвіконні поблискувало приладдя для гоління. Поруч лежав светр. Під табуреткою стояли, чекаючи кращої погоди, нові парусинові черевики. На комоді лежали кашне, стосик хусточок і кашкет, а на подушці — книжка «Ми брали Нарвік».

— Спакуй усе це, — звеліла мені мати і, оскільки я не зрушив з місця, сказала знов: — Спакуй усе це в чемодан.

Йй довелося ще раз повторити наказ скласти Аддині речі в його картонний чемодан, а коли я під її пильним оком зробив усе, що треба, вона тихо промовила:

— Гляди, щоб ми нічого не забули, хай забирає все своє манаття, геть усе. — Вона подала мені дешевенький, але ще новий-новісінький фотоапарат і сказала: — Поклади між шкарпетками.

Краватку вона сама згорнула і сховала під сорочки. Ми складали, пакували, запихали, поки в комірчині не лишилось нічого, що б нагадувало про Адді, крім чемодана; а коли Гудрун Єпсен узяла його й винесла за поріг, не можна було не помітити, який він їй огидний, — у неї аж руку звело від огиди.

Про що я тоді думав? Спершу про те, що вона хоче наділити Адді кращою кімнатою; я вже навіть сподівався, що він перейде до мене. Ба ні, ми спустилися вниз, і в коридорі, під дверима батькового кабінету, вона, не нахилиючись, випустила з руки чемодан, присунула його ногою до стіни й витерла одна об одну долоні.

— Він кудись їде? — спитав я.

Мати, вже заспокоївшись, відповіла:

— Він тут нічого не загубив, нехай їде. Я з ним уже побалакала.

— А чому? — допитувався я. — Чому він мусить їхати?

— Ти цього не зрозумієш, — відрубала вона і глянула у вікно, де серед рівнини лежав Блеекенварф. І враз, не повертаючи голови й не підносячи голосу, процідила: — Хворих нам у сім'ю не треба.

— А Гілька теж їде? — поцікавився я.

Мати відповіла:

— Побачимо. Скоро ми взаємо, які узи, — вона так і сказала: «узи», — міцніші.

Я подивився на її суворе червоне обличчя й відразу зрозумів, що для мене іменини скінчились — у Блеекенварф мати мене не пустить; огож коли вона дала мені бутерброд із ковбасою і відіслала спати, я лише мовчки

кивнув головою. У кімнаті я затемнив вікно, роздягся і, як вона мене вчила, склав одержу конвертом на стільці коло ліжка: спочатку старанно розгладжені штани, зверху чотирикутником светр, далі верхню сорочку навиворіт, на неї, складочка в складочку,— спідню. Завтра вранці я одягну все це в зворотній послідовності. Я прислухався. В будинку стояла тиша.

5

*

СХОВАНКИ

Але той ранок я повинен описати. Навіть якщо ті самі речі поставатимуть у спогадах щоразу в новому світлі, я повинен відновити в пам'яті той довгий світанок, коли невгомний жовтий колір змагається з сірим і к'оричневим, я повинен згадати літо з неозорим обрієм, каналами і розпростертими чаїними крилами, я повинен прокреслити в небі слід літака, і хай за греблею бадьоро постукує катер; щоб відновити в пам'яті той ранок, я повинен повиганяти на пасовища чорно-білих корів і поставити на місце всі дерева й кущі, а також низькі садиби, над якими ще не здіймаються стовпи диму. Такий був той ранок, коли я прокинувся, коли я мусив прокинутись, бо в моє вікно щось дрібно постукувало й подзьобувало, дедалі настирливіше і нетерплячіше. Спочатку я тільки лежав, прислухався до тих звуків і думав про пташок-короликів. Коли це по шибках наче пороснув дощ — ні, не дощ, а пісок. Піщинки били в скло, мов невеличкі камінчики. Я сів у постелі і придивився до вікна: незважаючи на весь цей стукіт, жодна шибка не тріснула. Ще кілька піщинок-камінчиків, що їх я тільки почув, а не побачив, дзвінко вдарилися об скло, а тоді я вгледів, як по шибці з шумом і тріскотом розлетілася ціла пригорща піску. Я скочив з ліжка, підбіг до вікна і виглянув. Стояв тихий світанок. Ні на подвір'ї, ні далі я нічого такого не помітив, зате ближче, в сараї між к'облами та порубаною дровітнею, щось мигнуло — то нетерпляче махнула чиясь рука, намагаючись привернути до себе мою увагу. Я не зразу розпізнав чи то впізнав Клааса, свого брата,— це він стояв унизу в солдатській формі і з незграбно перев'язаною рукою. От тобі й на! Та хто ж би міг подумати, що він з'явиться сюди в таку ранню годину та ще й без попередження: відтоді, як Клаас сам себе покалічив, ми знали тільки, що його поклали в гамбурзьку тюремну лікарню, й нікого з нас до нього не пускали. Вдома про нього більше не згадувалось, а обидві листівки,

що він їх написав з лікарні, залишились, певна річ, без відповіді.

Клаас вийшов із сарая, махнув мені і знову сховався, а я кинувся до ліжка, потім до дверей, прислухався, підбіг до ліжка і натяг сорочку й штани; перш ніж спуститися вниз, я подав йому з вікна знак. У коридорі — ані шелесь. Вони ще спали. Спали в своїх довгих, кусючих нічних сорочках. Спали під важкими пуховиками на грубих сірих домотканих простирадлах, а над тими соньками з двох протилежащих стін презиралися з єдиних тут портретів Теодор Шторм і Леттов-Форбек; і обидва — письменник із Гузума і генерал — не хотіли відвести сповнених недовіри поглядів, якими вони день і ніч свердлили один одного. Крадучись попід стіною, я прошмигнув повз спальню, боком зійшов сходами вниз і поминув ругбюльського дільничного поліцейського, що висів на плічках у стінній шафі. Тиша в домі стояла неймовірна. А який холодний ключ у дверях! Я повільно повернув його, відчуваючи опір пружини в замку; ключ мені вдалося повернути нечутно, але двері несподівано з рипом відскочили, і я вже злякався був, що зараз нагорі з'явиться батько і так далі. Одначе кругом було так само тихо. Я вислизнув надвір. Обережно причинив за собою двері й метнувся через двір до сарая. Там і справді сидів навпочіпки Клаас, мій брат: світлоокий, кругловидий, з коротким і злиплім русявим чубом. Його забинтована рука лежала на дровітні, верхні гудзики мундира були розстебнуті. Брат аж зіщулився від страху, і страх той не тільки робив зайвим будь-яке запитання, а й пояснював геть усе: як Клаас утік з тюремної лікарні, як обминав патрулів і контрольні пункти, як добирався нічними поїздами, а потім від станції сюди, додому, як довго вичікував, перебігав від схованки до схованки, — про все це розповідав за Клааса його страх.

Брат не став вітатися, він просто схопив мене за сорочку й потяг униз, до дровітні, звідки ми могли стежити за вікном спальні, тобто з вікна не спускав очей Клаас, а я тим часом розглядав його зморене, огрубіле обличчя, забруднену землею солдатську форму і незграбну гіпсову пов'язку, об яку хтось — чи, мабуть, він сам — погасив сигарету. Він, видно, боявся, що мене в домі почули і, не знайшовши в ліжку, почнуть підглядати за мною з вікна; але жодна завіска не колихнулася, жодна тінь не мигнула за вікнами, і брат, зачекавши ще трохи, примусив мене сісти на землю, а сам, зітхнувши, прилаштувався поруч, широко розставивши ноги й прихилившись спиною до стіни. Губи в нього

тремтіли. Його трусило від втоми. На підборідді в Клааса стирчала рудувата щетина. «Де ж його кашкет?» — подумав я і, не побачивши ніде кашкета, уявив собі, як він його загубив, стрибаючи вночі на ходу з товарняка або десь через рівчак. Не встаючи, я обережно підсунувся до брата, став навколішки і довго дивився йому в обличчя, поки він урешті розплющив очі й сказав:

— Ти повинен сховати мене, малий.

Я поміг йому встати; ноги в нього ледь підігнулись, він похитнувся і мало не впав, але вчасно схопився за мене, потім узяв себе в руки, спробував усміхнутись і спитав:

— У тебе ж є яка-небудь надійна схованка?

— Є,— відповів я і з тої миті став наче його хазяїном.

Він не заперечував, щоб я вийшов із сарая і виглянув, чи нікого не видно. Та й не тільки це; відтепер він лише дивився мені в очі і ладен був робити чи повторювати все, що я казав або робив сам. Я підбіг до старого візка і сховався за ним. Він теж підбіг до старого візка і сховався за ним. Я перескочив цегляну доріжку і скотився в рівчак. Він і собі перескочив цегляну доріжку і скотився в рівчак. Я до шлюзу — і він за мною. Я сказав:

— А тепер через луг, в очерет.

І він повторив:

— Гаразд, в очерет.

Він не питав, куди ми біжимо і чи далеко ще, він біг за мною, не виявляючи ні інтересу, ні нетерпіння, а я прокладав шлях через очерет, витягши руки вперед і стуливши їх долонями; я тримав курс на старий млиновий ставок та на занедбаний безкрилий вітряк, де вітрові вже не було чого робити. Болотяний ґрунт прогинався під ногами. Часом мох не витримував, нога провалювалась, і бура торф'яна вода цвіркала в дірку. Злітали сполохані дикі качки. Скрізь мені ввижалися очі. За спинами в нас шелестів і випростувався очерет. Дикі качки, трохи покружлявши над нами, знов сідали позад нас на свої гнізда. У тих зеленкуватих сутінках у мене було таке відчуття, неначе я йшов по морському дну, а навколо причаїлася зрадлива тиша і тільки ледь колихалися хаші водоростів. Та ось очерет порідшав, і ми вийшли до ставка, за яким на іржавому хрестовинні стояв вітряк.

— Це тут? — спитав брат, і я кивнув головою, потім роззирнувся на всі боки, переліз через дощану огорожу й побіг дорогою, що вела до вітряка.

Як мені змалювати свій улюблений вітряк? Він стояв на насипному горбі, був повернутий на захід і, хоча й не

мав крил, ніби чогось чекав; його восьмигранний, схожий на цибулину дах з покладених одна на одну планок був укритий сланцевими плитками і витримав уже два удари блискавки. Високо прорізані вікна в білих рамах були повибивані, а розламані на шматки крила валялися зі східного боку, перегниваючи в траві серед жорен, що відслужили своє, коліс без шпиль та іржавих підків. Двері розсохлися і довго не причинялись, поки я не вийняв з-під них землю і не перечепив завіси. Сходи не витримали дощів, вітру та років і завалилися. В моєму вітряку гуляли протяги, тріщало, свистіло, гупало, а коли вітер мінявся із заходу на схід, під дахом наче товклися чорти і згори щоразу зі скреготом спускалися талі, не знаходячи внизу вантажу. Тут щодня дробилися на ще менші скалочки уламки шибок, нечутно шугали кажани, схожі на шматки картону, а бляшана обшивка повідставала і гуркотіла від найменшого подмуху вітру. Зanedбаний, пошарпаний і розбитий, запаскуджений купами засохлого посліду, мій вітряк був покинутий напризволяще, він стояв почорнілий і нікому не потрібний у степу між Ругбюлем та Блєєкенварфом і коли взагалі на щось і годився, то хіба лиш на те, щоб викликати у нас подив: ні весняні бурі, ні осінні урагани не могли його здолати.

Але нам із Клаасом не можна довше затримуватись перед вітряком, хоча про його зовнішній вигляд можна розповісти ще багато,— наприклад, про відображення у ставку і про вирізані на дверях ініціали та серце із стрілами; ні, в нас немає часу на оглядини, ми мусимо, пригинаючись, бігти утрамбованою дорогою вгору, потім повз провалені східці до входу, глибоко врізаного в насипний горб. Навіть Клаас — так я собі гадаю — спершу не побачив у моєму вітряку нічого, крім високого чорного одоробла; та, зрештою, йому й не треба було нічого бачити — він-бо беззастережно довірився мені й тепер тюпав за мною, важко дихаючи, притискаючи до себе перев'язану руку і так низько нахиливши голову, що, крім моїх босих п'ят, йому, мабуть, нічого й не було видно.

Я шарпнув двері. Впустивши Клааса у прохолодні сутінки, я підштовхнув його до сходів і зачинив двері. Ми принишкли один біля одного, дослухаючись до того, що діється нагорі, але не почули нічого, крім приглушеного татакання катера за греблею; не чути було навіть кажанів, хоч вони давали знати про себе щоразу, тільки-но ввійдеш сюди. Вузкий і гострий промінь світла тремтів у сутінках. Я повинен згадати ще й протяг та як хиталися дерев'яні

сходи, а може, то мені тепер лише здається, що вони хиталися. Клаас намацав мою руку і спитав:

— Тут?

А я відповів:

— Нагорі. Моя комірчина нагорі.

І повів його сходами нагору, в борошномельню; там я приставив драбину, яку ховав за старими коритами, і ми полізли; протиснувшись в отвір, витягли за собою драбину, поставили її ще раз і нарешті опинилися в комірчині майже під самим дахом. Цю комірчину я й називатиму своєю.

Клаас легенько відіпхнув мене вбік і ввійшов перший; він зразу побачив під вікном моє лігво з очерету й мішків, але не ліг і навіть не сів на ящик з-під апельсинів, хоча, поки дістався сюди, вкрай знесилився. Здивована усмішка розпливлась у нього на обличчі, коли він побачив силу-силенну картинок; він запустив у свій злиплий чуб пальці, по-моєму, навіть протер очі, однак картинки ані зникли, ані змінили свого вигляду. На картинках, що ними я обліпив усі стіни моєї схованки у вітряку, були переважно вершники. Невдовзі після шістдесятиріччя доктора Бусбека я почав вирізати з календарів, журналів та книжок ілюстрації, де були зображені вершники; спершу я затуляв ними тільки щілини, а згодом обклеїв усі стіни: з однієї просто на глядача мчали наполеонівські кірасири, на другій імператор Карл V об'їздив верхи поле бою під Мюльбергом, князь Юсупов красувався в татарських шатах на баскому арабському скакуні, а на білому андалузському конику мчала у вечірніх сутінках королева Ізабелла з династії Бурбонів. Драгуни, вольтижери, мисливці, лицарі — кожен по своєму сидів у сідлі, кожен критично поглядав на своїх сусідів, і хто хотів, міг почути тут цокіт копит та іржання коней.

— Що це таке? — спитав брат.

— Виставка, — відповів я. — Тут відкрито виставку.

Клаас, усміхнувшись, зморено кивнув головою, доплівся до вікна і знесилено впав на лігво, а я сів у нього в головах і обвів поглядом свої картинки, а тоді подивився на брата — той заплющив очі й ніби прислухався до чогось такого, що переслідувало його і не давало спокою навіть тут. Йому так і не вдалося розслабитись і випростатися на весь зріст; все в нього було насторожене — то він шукав очима схованку, то напружував м'язи, немов хотів стрибнути, то ховав за спину свою незграбну пов'язку. Я поклав йому на груди руку. Він здригнувся. Я витер у нього з обличчя піт. Він схопився. Аж коли я припалив і подав йому

сигарету, він ледь заспокоївся й підібгав обидві ноги, поклавши їх на лігво з очерету та мішків, що було для нього трохи закоротке.

— Подобається тобі моя схованка? — спитав я.

Брат подивився на мене довгим поглядом і промовив:

— Якщо ти кому-небудь хоч слово, мені кінець. Щоб ніхто нічого не знав, а надто оті, вдома. А схованка нічого-генька, малий.

— Тут іще не була жодна жива душа, — похвалився я.

— Це добре, — сказав він. — Хай ніхто не знає, що я тут.

— А батько? — спитав я. — Адже батькові можна сказати, він тобі допоможе.

А брат знов так повільно і майже з погрозою:

— Якщо ти йому хоч натякнеш, малий, я тобі голову відірву, я тебе в землю втопчу. Зрозумів? — Він глянув на мене прищуленими світлими очима, видно, чекаючи відповіді, потім раптом схопив мене за барки, кинув біля себе на підлогу й, керований страхом, навалився на мене всім тілом; аж тоді я зрозумів, чого він від мене жде, й пообіцяв мовчати, як риба; після цього він, знеможений, але задоволений, відкинувся на лігво і наказав мені витягти з вибитого вікна шмат картону.

Ми вистромили голови з вікна, мало не торкаючись щоками, і виглянули на залиту вранішнім сонцем рівнину, яку обшукали й промацали поглядами всю аж до вигину греблі на обрії та автоматичного маяка під червоним ковпаком. Машину ми вгледіли одночасно. Вона їхала сюди з боку Гузумського шосе, і сонячні промені мовби відскакували від її вітрового скла. Темно-зелена легкова машина, що повільно посувалася повз дзеркальні поверхні ровів, зненацька звернула на цегляну доріжку до Ругбюля і поїхала ще повільніше, проте не зупинилась, а сховалася за розкошланими живоплотами Гольмсенварфа, і вигулькнула знов, коли я її вже й не сподівався. І знов від вітрового скла полетіли сліпучі бризки сонця. Забачивши машину, корови тують бігли їй назустріч, але в оставню мить перед дротяною загорожею злякано сахалися, ставали дибки, а тоді звертали вбік. А машина нечутно їхала далі і спинилася під табличкою «Ругбюльська поліцейська дільниця». Одна шибка опустилась, і у вікно висунулася чиясь голова та обтягнуте блискучою шкірою плече. Якщо чоловік, що ото вихилився з машини, хотів навіть лише прочитати табличку, то й тоді він мав би довго придивлятися, щоб розібрати змитий дощами і двічі наведений напис.

Схвильований Клаас безтямно схопив мене за плече й міцно його стис, бо в цю мить дверцята машини відскочили і вийшло четверо чоловіків у шкіряних пальтах; не змовляючись, вони звично й хтозна-як іще рушили з різних боків до нашого будинку і досить шпритно, хоч і без особливих зусиль, оточили його, — четверо чоловіків в однакових пальтах, в однакових капелюхах, і в усіх чотирьох руки в кишенях. Видно, вони своє діло знали і вміли розсипатися й непомітно просуватися на місцевості. А тим часом один уже легко перестрибнув через огорожу і опинився в садку.

Тепер я розумію, чому Клаас, не повертаючи до мене голови і не перестаючи стискати моє плече, раптом сказав:

— Катай звідси, малий, мерщій додому!

Я знаю також, чому він не дав мені опам'ятатись і щось запитати, а настирливо й нетерпляче підштовхнув мене до отвору.

— Катай!

І більш ні слова; аж коли я вже спустився з драбини, він гукнув навздогін:

— Попоїсти! Як ітимеш сюди знов, принеси попоїсти!

Я звик свого брата слухатись і стрімголов, як він і наказував, скотився з драбини, сховав її за коритами, помчав, як він і наказував, до ставка, перебіг крізь очерет, дістався до шлюзу, а далі, пригинаючись, подався понад рівчаком. Біля старого візка я випростався на весь зріст і прибрав належного вигляду: тепер спробуй довести, що я самовільно виходив з дому! Неквапно я рушив до машини, що й досі стояла під табличкою, обійшов її кругом, зацікавлено глянув на спідометр — яка ж у неї найбільша швидкість? — і натиснув на клаксон. Як наслідок, з будинку вискочив кремезний, низенький тип у шкіряному пальті й схопив мене за комір. Хто я такий, бачте! І чого мені тут треба так рано. Давай, мовляв, поясний! Щоб зразу відповісти на всі запитання, я сказав, як мене звати, показав на своє вікно і заявив:

— Отам я живу.

Але так він мені й повірив! Не випускаючи мого коміра, коротун повів мене в будинок — просто в батьків кабінет.

Там вони зібралися всі. Спиною до вікна сиділо трое в шкіряних пальтах, а перед ними, в самих штанях та спідній сорочці, з перекрученими на плечах підтяжками, ще не голений, не вмитий, не зачесаний, одне слово, перед непорушними силуетами затягнутих у шкіряні пальта чоловіків

сидів збентежений ругбюльський дільничний поліцейський, якого явно щойно підняли з постелі і який мав вигляд щонайменше дев'яностоп'ятирічного діда. Його спитали, чи правда, що я його син і живу тут. Він довго придивлявся до мене, наче й справді ніяк не міг упізнати, та, коли запитання повторили ще раз, хвалити бога, кивнув головою — хоч і спроквола, але все ж кивнув, і мене перестали смикати за комір. Кремезний коротун відпустив мене, став поперед батька й, заклавши за спину руки, почав розгойдуватись на своїх товстих гумових підшвах — вперед-назад, вперед-назад; його телячі очі були вилуплені на вислів у рамці, що висів над батьковим письмовим столом: «Хто рано встає, тому бог дає». Мене ніхто не проганяв, і я хутенько роззирнувся по кабінету, входити в який батько мені забороняв; проте я не побачив нічого такого, що могло б мене зацікавити, хіба трохи дивну вішалочку, з якої звисало чотири печатки, та ще плетену китичку, що мінилася сріблом на поліцейській шаблі. А сонний батько лише покійно сидів на стільці, наче взагалі сном-духом нічого не знав; руки його спокійно лежали на колінах долонями вниз, спина приросла до спинки стільця, підборіддя було підібгане, а нижня щелепа відвисла. Він не міг приховати, що гарячково міркує, хоча краєм ока й стежив за кремезним коротуном, а той неквапно, аж невічливо, розглядав тепер фотокартки, якими була завішана вся стіна над столом.

Про що розповідали ті фотокартки? Вони розповідали про Глюзеруп, про похмуру, тісну крамничку, де такий собі Петер-Пауль Єпсен торгував свіжою морською рибою, вони повідомляли, що в риботорговця Єпсена народилося п'ятеро дітей, з яких одне — щуплявеньке хлопчєня, яке щоразу дивилося на фотографа з тим самим стриманим недовір'ям, — було разюче схоже на ругбюльського дільничного поліцейського. Розповідали фотокартки про те, як двісім'ї ловили крабів — котра швидше й більше; вони представляли глюзерупський дитячий хор — і то, так би мовити, посеред пісні, з навіки розтуленими ротами; далі вони показували школяра Єнса-Оле Єпсена з величезним пакунком у руках, потім його ж таки уже як конфірманта й лівого захисника глюзерупської футбольної команди. Овальна фотокартка засвідчувала той факт, що колись був такий собі молодий артилерист Єпсен — він саме стояв навколішки біля легкої гаубиці, немов перед віттарем; а ось той самий артилерист уже в Галичині, цього разу в шинелі, разом з іншими артилеристами він співає біля різдвяної ялинки. Спершись на лікоть, поперед команди вусатих

спортсменів лежав уже курсант поліцейського училища Єнс-Оле Єпсен, а на задньому плані грізно бовваніли цегляні гамбурзькі казарми. Потім на сцені з'явилася така Гудрун Шессель; фотокартки розповідали про її прихильність до білих платтів та білих панчіх, показували, які жахливо довгі в неї рудуваті коси, що спадали аж нижче спини, і свідчили про те, що Гудрун Шессель уміє читати,— на кожному знімку в руках вона тримала книжку. Те, що одного чудового дня Єнс-Оле Єпсен і Гудрун Шессель з'єднали свої долі, підтверджував весільний знімок: навколо молодих стояли, мов на команду «струнко», з піднятими келихами гості, витріщали очі в об'єктив і, видно, хором вигукували «многі літа». Інші фотокартки інформували про поїздку подружжя в Берлін, прогулянку на пароплаві по Рейну з Бінгена до Кельна, і, нарешті, ще один знімок стверджував, що в цієї пари народилося троє дітей: Гільку й Клааса можна було впізнати зразу, а оте голомозе опудало в колясці на високих колесах був, мабуть, я.

Кремезний коротун у шкіряному пальті не поспішаючи оглянув усі фотокартки, а батько тим часом покійно сидів перед ним і навіть бровою не повів, коли гість узяв службовий журнал і перебіг очима останні записи, зроблені розгонистим почерком. Решта троє сиділи, немов манекени; один весь час курив, не виймаючи з рота сигарети. Все, що ті троє мали сказати один одному, вони вже, певно, сказали. Я забився в куток і ждав, що буде далі, аж нараз у кабінет нечутно увійшла мати, кивнула мені головою, взяла за рукав і потягла в кухню, де на невеличкому столику стояв мій сніданок: крута каша з вівсяних пластівців із цукром та скибка хліба з ревеневим повидлом.

— Їж,— глухо сказала вона.

І я почав снідати під її наглядом, не пропускаючи повз увагу, що вона напружено прислухається до звуків у кабінеті.

— Вони чогось шукають,— кинув я, а вона на те:

— Сиди мовчки і їж.

— Вони з Гузума, це точно,— додав я.

— Тебе не питають,— гримнула мати, потім причинила кухонні двері, налила собі чашку чаю і, не сідаючи, почала пити.

Я спитав:

— Вони заберуть батька в машину?

Мати знизала плечима.

— Не знаю,— проказала повільно, тоді поставила чашку і вийшла в коридор.

Я зиркнув скося у бік вітряка, де мене ждав Клаас, і відчинив набряклі двері до комори: слоїк маринованих огірків, півхлібини, солонина, кілька цибулин, миска ревеневого повидла без цукру, пачка маргарину, кільце копченої ковбаси, четверо сирих яєць, кульок борошна та торбинка вівсяних пластівців — ось і все, що я там знайшов. Я злизав зі свого хліба повидло, переломив скибу навпіл, склав і засунув у кишеню. Голоси в кабінеті стали гучнішими. Ось заговорив кремезний коротун, решта теж підгавкували, тільки батько все мовчав і мовчав; а потім мати знов прослизнула до мене в кухню, поквапно схопила чашку й припала до неї губами: чоловіки саме виходили з кабінету в коридор, і кожен на прощання подавав ругбюльському дільничному поліцейському руку; зазирали вони й до нас із матір'ю, побажали смачного сніданку і так далі, а потім, уже не поспішаючи, вийшли з будинку, одначе не рушили зразу до машини, а спершу розійшлися в різні боки і гайда роззиратися та придивлятися до всього — до ровів, лугів, живоплотів — і так аж до самої греблі, а око, треба сказати, в них натреноване. Навкруги не рухалося, не стояло, не лежало і не причаїлося нічого такого, що могло б викликати в них підозру. Один із тих чотирьох марно перерив усе в сараї, інший оглянув шлюз. Струхлявілого візка вони теж перевірили на лояльність, а кремезний коротун дістав із машини бінокль і довго видивлявся на торф'яні ставки. Вертаючись до машини, вони мали незадоволенний вигляд. Поїхали розчаровані.

А батько стояв на ганку і проводжав поглядом машину, що повільно просувалася вздовж ровів; він стояв доти, доки машина виїхала на Гузумське шосе, й аж тоді ввійшов у будинок, сів у чому був за кухонний стіл і поклав руку на руку. Мов статуя, сидів він у грубій спідній сорочці з перекрученими підтяжками, очі в нього слъозили, щелепи ледь помітно рухались і скреготали зуби; він не помічав чашки з чаєм, яку йому підсунула мати, не помічав і мене, проте зовсім не через неуважність: я бачив по ньому, що він усвідомлює не лише причину цього раннього візиту, але й можливі наслідки. Батько напружено думав. Він прикидав і зважував, відмітав і обмірковував усе спочатку. Брови в нього посмикувались. Він важко дихав. Раптом він підняв праву руку, безсило опустив її на стіл і сказав:

- От буде номер, якщо він раптом заявиться додому.
- То вони його вже шукають? — спитала мати.
- Він лежав у тюремній лікарні, звідти й накивав п'ятами, — пояснив батько. — Тепер його розшукують.

— Коли ж він утік? — поцікавилась мати.

— Вчора, — відповів батько, — вчора ввечері. Сам собі все зіпсував, я в них питався. Якби Клаас цього не зробив, то відбувся б тюрмою або штрафним батальйоном. А тепер хай сам на себе нарікає.

— Але нащо, — допитувалась мати, — нащо він це зробив?

— Спитаєш його сама, — огризнувся батько. — Ось постукає до тебе в двері, отоді його про все й розпитаєш.

— Він сюди не прийде, — зауважила мати. — Після всього, що ми через нього зазнали, він, либонь, не посміє й носа сюди поткнути.

— А я кажу прийде, — стояв на своєму батько. — Тут усе почалося, тут усе для нього й скінчиться. Він сам прийде їм просто в руки.

— Ти, бува, не хочеш його попередити? — спитала мати. — А може, ти його й переховаєш, якщо він сюди з'явиться?

— Не знаю, — буркнув батько. — Сам не знаю, що його робити.

А мати на те:

— Але ти, сподіваюся, розумієш, чого від тебе ждуть?

Вона накрила на стіл, дістала хліб, маргарин та коричневу миску з ревеневим повидлом і підсунула все те до батька: виконавши цей обтяжливий обов'язок, мати ніби відчула задоволення. Але сама до столу не сіла. Налила собі чашку чаю, прихилилася спиною до мисника і сказала:

— Щодо мене, то я знати його більш не хочу. У нас із Клаасом усе скінчено, і, якщо він сюди поткнеться, хай на мене не розраховує.

Батько мовчки дивився на сніданок і нічого не брав.

— Колись ти не так про нього говорила, — нагадав він, — до того ж Клаас поранений.

— Покалічений, — поправила його мати. — Клаас не поранений, а покалічений. І доклав до цього рук він сам.

— Та вже ж, — погодився батько. — Воно-то так, покалічив він себе сам, але ж не з доброго дива.

Мати трохи помовчала, а тоді:

— Еге ж, не з доброго дива, а зі страху. Атож, зі страху!

— До Клааса нам усім було далеко, — проказав батько. — Хлопець мав попереду куди більше, ніж я.

— Ми довго з ним панькались, — озвалася мати. — Ми надто довго з ним панькались. А він? Якщо всім нам було до нього далеко, то чом же він раніш не подумав, до чого

воно призведе — оте, що він зробив із собою? Чом же, га? А тепер уже пізно.

Батько нічого не їв, не пив. Він усе пригладжував ріденький свій чуб і раптом схопився за ліве плече, немов озвалися давні болячки.

— Поки що Клааса тут нема,— промовив він,— і хто зна, чи йому взагалі пощастить дійти сюди.

— А як пощастить? — спитала мати.

— Я своє діло знаю,— відказав батько, і в голосі його забриніли нотки стриманого докору. Він повернув до матері неголене обличчя, подивився на неї довгим, зневажливим поглядом і додав: — Що має бути, того не минути. Тут ти можеш бути цілком спокійна.

Тоді встав, простяг руку і ступив до неї, але мати ухилилась від нього: вона швидко поставила чашку, сахнулася назад, обійшла задки стіл і, не зронивши більше ні слова, піднялася нагору, де, скоріш за все, замкнулася в спальні.

Батько знизав плечима. Потім скинув підтяжки, підійшов до раковини, взяв із невеличкої полицки в кутку помазок та мило і, розставивши ноги, заходився намілюватися над раковиною, не спускаючи з мене очей.

— Ти, звісно, чув,— несподівано промовив він,— що Клаас утік і може з'явитися тут.

Я бухнув собі в кашу ложку ревеневого повидла і нічого не сказав.

— Він напевне з'явиться тут,— провадив батько.— Колись він однаково прийде, почне в нас канючити сього й того — то його нагодуй, то переховай... Так ось: щоб ти нічого не робив без мене. Кожен, хто йому допоможе, порушить закон, навіть ти, ти теж порушиш закон.

Я спитав:

— А що йому зроблять, якщо спіймають?

На те батько, стріпнувши з пальця мило, неначе шмарккі, не знайшов сказати нічого іншого, як:

— Що заслужив, те й зроблять.

Потім узяв бритву, перекривив обличчя й почав шкребти щетину від вуха до підборіддя, витягши губи дудочкою, немов збирався засвистіти; а я собі плямкав над тарілкою із сіро-білою розмазнею і длубався в ній ложкою доти, доки батько поголився. Йому й досі не хотілося ні їсти, ні пити. Він сполоснув бритву та помазок, натягнув на плечі підтяжки — все це аж надто зосереджено, повільно, тоді довго намацував гудзика, що давно відскочив, висякався, не пошкодував часу як слід роздивитися носовика, а потім

ще й підійшов до вікна і кілька хвилин дивився на шосе, де не було нічого, де тільки сонце розтоплювало асфальт.

Батько потовкся ще трохи,— наваксував чоботи, почи- стив люльку, накрутив будильника,— тоді вийшов з кухні й почалапав у кабінет, а я випив його чай, відніс хліб, мар- гарин та миску з тягучим ревеневим повидлом, що міні- лося то червоним, то зеленим, у комору, розставив усе те на місця і прислухався. Ніде ані звуку. Я відкраяв кілька скибок хліба в палець завтошки і сховав їх за пазуху, туди ж таки поклав шматок копченої ковбаси та двоє яєць; сорочка надулася й відвисла над паском. Тоді я обережно пересунув свої запаси назад і відчув прохолодні яйця та крихкий хліб за спиною. Ковбасу я запхнув у кишеню. Від- різав я ще й шматок блідо-рожевої солонини і сховав її теж за спину. Тепер сорочка відвисла ззаду і скидалася на якийсь прирослий до спини чи надто опущений рюкзак. Але й цього мені здалося замало. Яблука! Я згадав, що в моїй кімнаті на шафі лежать гравенштейни, і вирішив при- хопити кілька штук. Отож я вийшов з кухні і, відчуваючи з кожним кроком, як прохолодні яйця, хліб та вологе м'ясо труться по спині, рушив попід стіною сходами нагору; щас- ливо діставшись на другий поверх, я проминув таку небез- печну спальню, відчинив двері до себе — і похолов: на моєму ліжку лежала з незаплющеними очима мати. Вона не пішла, як я собі гадав, у свою спальню, не стала, як я собі гадав, за завіскою, гордовито підібгавши губи, щоб подивитися на греблю, на обрій чи на мерехтливе море і за- спокоїтись; ні, вона лежала на моєму ліжку, підібравши ноги і вкрившись по груди, а білі, всіяні ластовинням та родимками руки звільна поклала поверх ковдри. Пізніше таке траплялося досить часто і чи й тривожило мене, але того разу мені досить було побачити матір, і я прикипів до місця. Я стояв і тільки сторопіло дивився на неї. Я навіть не подумав, чого це їй заманулося розлягтись на моєму ліжку і таке інше. Волосся її розсіпалося по подушці, тіло під ковдрою здавалося колодою, хоч насправді було пласке, як дошка. Може, вона хоче вижити мене з моєї кімнати? Або перебратися до мене? Отак я стояв, дивився на неї, і раптом вона нагадала мені мою сестру Гільку.

В її розплющених очах я не прочитав ніякого пояснення, не вважала вона за потрібне й вибачитись. Вологий, про- холодний дотик до спини повернув мені тям, і я почав мір- кувати, як би його вшитися з її очей. Я вирішив відступати задки, як загіпнотизована кішка, і вже взявся був рукою за клямку й відчув під ногами цоріг, аж вона промовила:

— Ану йди сюди. Ближче, ближче.

Я послухався.

— Повернись,— наказала вона.

Я повернувся й підібгав сідниці, сподіваючись, що, може, вона таки не помітить, як сорочка ззаду в мене відвисла мішком. Але вона сказала:

— Розсупонюйся.

І я пересунув запаси під сорочкою ззаду наперед, до пуна, поліз рукою за пазуху, дістав усе одне по одному й поскладав долі: хліб, яйця і шмат блідо-рожевої солонини. Тим часом я приготувався до будь-якого запитання і вже ладен був розповісти що-небудь про свою схованку — не про ту, що у вітряку, а про ту, що на косі, в будиночку пташиного сторожа,— і вже б якось умудрився переконати її в необхідності мати про чорний день запас, але Гудрун Єпсен не забажала нічого слухати, лише сказала:

— Однеси все назад у комору, чуєш, у комору!

В її голосі не було ні застереження, ні погрози, ані розчарування; тієї хвилини, коли вона мені наказувала віднести все, що я набрав для Клааса, в комору, в її голосі звучала нотка страждання, і я, здивований, довго не міг зрушити з місця і все дивився на неї, дивився й чекав — що було цілком природно — неминучої карі. Але страх мій був даремний: несподівано мати всміхнулась і навіть підбадьорливо кивнула мені; тоді я витяг сорочку зі штанів, зібрав усе в пелену й поніс униз, у комору.

Що ж із нею сталося? Чому вона не покарала мене? Чому не замкнула? Я поклав яйця до яєць, м'ясо до м'яса, ковбасу до ковбаси, тільки переламану і складену вдвоє скибку хліба залишив у кишені й кілька разів провів по ній долонею,— щоб не так випирала.

На кухні я весь час поглядав з вікна на вітряк, сподіваючись звідти якого-небудь сигналу, а тим часом у мене за спиною, в кабінеті, батько заходився телефонувати; у батька була своя манера: крикне в трубку коротку фразу, а потім ще двічі-тричі повторить останнє слово. Розмовляти по телефону, як усі люди, він просто не вмів, і я вже ждав, що мати, як не раз траплялося, зараз спуститься вниз і причинить двері кабінету — це хоч і не заглушало батькового крику, однак робило його не таким нестерпним. Але нагорі — ані звуку. У вибитому вікні, за яким лежав Клаас і чекав на мене, теж ніяких ознак життя. «Папери з Гузума одержав!» — кричав батько. Я уявив, як брат спить на моєму лігві з сухого очерету й мішків, і навіть сонний зігнувся, мов для стрибка, навіть у тривожному

сні він готовий до будь-якої несподіванки. «Ніяких особливих подій! — горлав батько. — По-дій!»

Я міркував, який шлях вибрати на цей раз, щоб непомітно потрапити до свого вітряка, і подумки пробирався вже вздовж ровів, пильно придивлявся до греблі і, якщо мене не зраджує пам'ять, навіть жалкував, що не маю підземного ходу. А поки я прокладав кружний шлях, на очі мені попався Окко Бродерсен, що їхав зі своєю поштовою сумкою від Гольмсенварфа в наш бік. Велосипед під ним хитався — видно, обшарпана шкіряна сумка заважала чоловікові тримати рівновагу. «Коли що, донесення надішлю негайно!» — надрирався батько.

Окко Бродерсен завернув до нас; його велосипед процідеренчав через невеличкий місток із колод, і листоноша, незадоволено бурмочучи сам до себе, рушив далі, націляючись узяти на таран стовп із табличкою, але в останню мить передумав, проскочив мимо і, зробивши хвацький віраж, загальмував біля нашого ганку. Лайнувшись, він зліз із велосипеда; сколений шпилькою порожній рукав його форменої куртки сіпався й метляв, неначе під ударами електричного струму. Пересунувши сумку на живіт, Окко піднявся сходами, без стуку увійшов у кухню, буркнув усім, хто тут був: «Доброго ранку» — і сів за кухонний столик; потім дістав свого кишенькового годинника й поклав перед собою. Надивившись на годинник, він, видно, лишився задоволений, бо кивнув головою; та коли й мені закортіло поглянути на циферблат, він не дав, а підсунув до мене листівку з видом Гамбурга і сказав:

— Ану читай, коли вмієш. Гілька приїздить. Твоя сестра хоче назовсім вернутись додому.

— Надішлю негайно! — кричав батько в кабінеті.

— В неділю можеш зустріти її на станції, — додав листоноша і знов почав уважно розглядати свого годинника — схвильовано, але задоволено; так він робив завжди, тількино випадала нагода посидіти, і часом мені навіть здавалося, що його годинник показує час і ділить день не так, як усі інші годинники, і що йому й самому ніяк не вдається збагнути, в чому ж та різниця.

Старого однорукого листоношу анітрохи не обходив батьків крик у кабінеті. Захопившись своїм годинником, він сопів і ждав, поки батько зайде в кухню; і ось листоноша нарешті підвівсь, і обидва чоловіки привіталися за руку, назвавши один одного на ім'я з запитальною інтонацією:

— Єнс?

— Окко?

Потім Бродерсен забрав у мене листівку, подав її разом із газетою батькові і знову сів. Він обвів очима кухню, ніби щось шукав.

— Чаю? — спитав батько. — Вип'єш чашку чаю?

— Ага, ага, — закивав головою листоноша, — це в акурат те, що треба: чашечку чаю.

І вони заходилися чаювати і навперебивки вихваляли темний, дуже насолоджений чай і, сьорбаючи, позирали один на одного поверх чашки. Оце й усе, що вони робили, але насправді зовсім не все, бо потай кожен тільки про те й думав, із чого б його почати, як би непомітніше підступити до того, щó вони хотіли один від одного; адже в нас так повелося: коли хтось мав намір про щось побалакати, неодмінно починав іздалеку, ніби між іншим.

Тим-то Окко Бродерсен у моєму творі й не може зразу приступити до діла; щоб він у мене був схожий на самого себе, доведеться й мені посидіти за кухонним столом, почекати і спершу згадати про вступну розмову, яку обидва повели з дивовижним терпінням і довгими паузами, про штурмову авіацію і про велосипедні камери; я мушу ще раз мовчки вислухати, як вони до дрібниць розпитували один одного про здоров'я рідних та знайомих; я повинен згадати також, які в них були неквапні, але обдумані жести. Порожній рукав Бродерсенової форменої куртки замітав наш кухонний стіл. Батько складав і пригладжував газету. Розповідаючи, як важко тепер дістати велосипедну камеру, Бродерсен весь час позирав на свій годинник. А ругбюльський дільничний поліцейський час од часу підводив голову, немовби десь у будинку почулося підозріле шарудіння.

Так вони підступали один до одного, довго й ретельно-таки готували один одного, поки старий листоноша врешті вирішив, що пора вже поговорити про мету свого приїзду.

— Дай йому спокій, Єнсе, — сказав він.

Батько начебто нічого іншого й не сподівався.

— Ну от, — мовив він, — тепер і ти тієї самої, як отой старий Гольмсен. Був він тут учора ввечері, я від нього тільки й чув: «Дай йому спокій» та «Дай йому спокій». А що, власне, сталося? Заборона малювати прийшла з Берліна, я її не придумав, а конфіскувати картини теж Берлін розпорядився. У мене інструкції, і я їх не переступив.

— Кажуть, ти його переслідуєш, — зауважив листоноша.

— Переслідую? — повторив батько. — Що значить «переслідую»? Адже комусь та треба було довести до його відома те розпорядження; ну, а тут — це мій прямий обов'язок.

— Кажуть,— правив своєї листоноша,— що ти не спускаєш його з очей ні вдень, ні ввечері і навіть серед ночі.

— Якщо заборонено, значить, треба стежити,— відрубав батько.

Та Окко Бродерсен був готовий до такої відповіді.

— Люди кажуть, що ти перебираєш мірку — одне слово, робиш більше, ніж від тебе вимагають.

— А звідки людям знати, скільки від мене вимагають? — огризнувся батько.

— Воно-то так,— погодився листоноша,— це їм, звісно, не відомо, зате вони нібито знають, чого ти сам добиваєшся в цьому ділі. Люди кажуть, що ти сам щось затіваєш.

Ругбюльський дільничний поліцейський тільки стенив плечима; він байдуже поглянув на цього чоловіка, якого можна було побачити поруч із ним самим на багатьох фотокартках у його кабінеті — навіть на тій овальній, де артилеристи стоять навколішки перед гаубицею. Батько заплющив очі, замислився і довго мовчав, перш ніж сказати приблизно таке:

— Він знає своє, а я знаю своє. Я йому пояснив, чого він не має права робити, а він мені заявив, що він і далі це робитиме. Я не можу допускати винятків, а він, бач, хоче бути винятком. Ти так і перекажи тим, хто надто багато базікає. Іди собі з богом і перекажи їм, що кожен із нас робить своє: і він, і я. Ми з ним сказали один одному все, що мали сказати, і кожен розуміє, чим це для нього може скінчитись.

Окко Бродерсен кивнув головою; він, видно, не мав чого заперечити, хоча власної думки теж не висловлював.

— Дехто турбується,— промовив він.— Дехто турбується за тебе. Люди гадають, що часи можуть змінитись, а в нього, адже ти знаєш, багато приятелів.

— Я знаю ще й не таке,— відповів батько.— Мені відомо, як із ним носяться там, за кордоном; вони ним навіть захоплюються, і я знаю, що й у нас дехто пишається ним. Це мені підтвердив і старий Гольмсен. Пишаються, бо він, мовляв, чи то відкрив красу нашого краю, чи то сам її створив, чи то прославив. Я навіть чув, нібито на заході чи на півдні, як тільки зайде мова про наш край, передусім згадують про нього... Авжеж, мені відомо чимало такого, будь певен. А щодо турбот, то я скажу ось що: хто виконує свій обов'язок, тому нема чого турбуватися, навіть якщо часи коли-небудь зміняться.

— Люди кажуть,— мовив листоноша,— що ти конфіскував усі його картини останніх років.

— Таж прийшло розпорядження з Берліна,— відмагався батько.— Я ще поклопотався, щоб у Гузум картини доставили добре упаковані. А що з ними було далі, цього я не можу сказати.

— Їх відіслали в Берлін,— пояснив листоноша,— там половину з них спалили, а решту розпродали. Такі ходять чутки.

— Чого не знаю, того не знаю,— відповів батько.— Я за це не відповідаю і нічого такого не чув. Я відповідаю лише за Ругбюль.

— Але чому вони заборонили йому малювати, чому позабирали всі картини останніх років? — не вгавав Окко Бродерсен.— Адже це тобі відомо?

— В розпорядженні сказано, що його творчість чужа народові і тому небезпечна для держави, а сам він небажаний елемент або, просто кажучи, виродженець, якщо ти розумієш, що я маю на увазі.

— Хто його знає,— мовив листоноша,— але дехто турбується за тебе. Особливо двоє, вони й досі не забули, що то він витяг тебе з води — тоді, в глюзерупській гавані.

— Коли-небудь давні борги треба списувати,— заявив батько.— І ми з ним розраховалися; так що затям це собі сам і іншим перекажи — тим, хто так багато патякає. Ми з ним обидва глюзерупці — він і я, і з минулим ми розраховалися. Тепер усе залежить тільки від нього, побачимо, що воно вийде.

— І все ж таки,— не відступав Окко Бродерсен,— ти мушиш дати йому спокій, Єнсе.

І, поки батько мовчки дивився на нього, неначе ніяк не міг його зрозуміти, листоноша узяв свого годинника, приклав до вуха, прислухався, поквапно накрутив і сховав у кишеню. Тоді допив одним духом уже холодний чай і, загуркотівши стільцем, устав. Він раптом дуже заспішив — мабуть, йому стало прикро, що так забалакався, і я допоміг йому поправити сумку. Кивнувши батькові: «Ну, бувай...», і не чекаючи відповіді, він вийшов, а дільничний поліцейський так і лишився за столом — і не схвильований, і не зажурений; він не схопився на ноги й не почав викрикувати погрози, він навіть не занепокоївся, а тільки нишком сидів і по-своєму стримано, спокійно розмірковував.

Як багатозначно батько вмів замислюватись! Хоча він розглядав раковину і позеленілий мідний кран, з якого поволі капала вода, погляд його до певної міри був звернений до самого себе, віддих зробився нечутний, пульс немов уповільнився, та й увесь він неначе трохи зіщулювався, руки

в нього напружилися, стискали і м'яли одна одну, а носки черевиків нерівно погойдувались. Коли батько замислювався, ніщо не могло завадити йому: товчись біля нього, розмовляй, роби що завгодно,— він і бровою не поведе.

Я знову скопив очі на вітряк, де мене ждав Клаас. Хліб чимраз дужче відтягував мені кишеню, і його вже не можна було не помітити. На підвіконні лежав мій саморобний голубий прапорець, я взяв його й помахав у батька перед очима. Чи то від вітру, чи то від того, що я махав надто довго, батько зрештою підвів голову, і я зразу побачив, що він думає і про мене. Батько розпалив свою носогрійку. Тоді помацав ячмінець, що саме сів у нього на правому оці, напиндючився й почав попахкувати люлькою, надуваючи губи і плямкаючи.

Я ненавиджу оту його владну позу, боюся отого багатозначного мовчання, ненавиджу врочистої словоощадності, спрямованого в далечінь погляду і жестів, які важко описати; я боюся, дуже боюся отої нашої звички прислухатися до самого себе й уникати слів.

Тепер ругбюльський дільничний поліцейський втупив свій погляд — затуманений ясновидючий погляд — крізь клуби диму в стіну, і я б не здивувався, якби на тому місці раптом виступила пляма чи випала цеглина.

Я хотів попроситися в нього на вулицю, але не наваживсь; я не наважувався заговорити з ним, звернути на себе отой його доісторичний погляд. Потім я заходився мовчки виписувати прапорцем по кухні вісімки і мало не змів з полиці всю батарею рисово-манко-саго-перлово-борошняних банок, аж раптом батько схопив мене ззаду за сорочку, притяг до себе і сказав:

— Гляди ж, не забудь: тепер ми працюємо разом. Як тільки що-небудь помітиш, зразу дай знати.

— Прапорцем? — спитав я.

— Чим хочеш, аби лиш дав знати. З нами двома, Зіггі, ніхто не впорається.

Це я від нього колись уже чув.

— А тепер можна мені йти? — мерщій спитав я.

— Іди,— кивнув він головою.— Про мене, іди хоч і в Блеекенварф, тільки не лови гав.

Він хотів додати ще щось, але в кабінеті задзвонив телефон, батько злякано схопився на ноги, поклав люльку на блюдечко, пригладив зачесане на чіткий проділ волосся і на ходу застібнув мундир. Я був уже на ганку, коли мене наздогнав його голос:

— Ругбюльський дільничний поліцейський Єпсен слухає!

Я злетів з ганку, побіг до цегляної доріжки, непомічено — в усякому разі, мене ніхто не гукнув — дістався до шлюзу, там присів і про всяк випадок зачекав якусь хвилину, спостерігаючи, як крізь шлюзові ворота просочується каламутна вода, а потім накинув гак, вийшов до греблі і, зробивши ще один гак, опинився біля очерету, звідки подався назад до вітряка. Цього разу я пішов не через очерет, а обминув ставок і вийшов до вітряка з іншого боку — з-за насипного горба; біля поламаних сходів я довгенько постояв, принаймні доти, доки переконався, що отих двох чоловіків на лузі навпроти кладовища цікавлять таки дренажні роботи, а не щось інше. Тоді я спустився до входу і відчинив двері.

Я побачив його не зразу. Я стояв принишклий у прохолодних сутінках і прислухався, що робиться нагорі. За старими коритами, де я ховав драбину, щось хруснуло. Війнуло вітром, і я почув докірливий зойк — ні, не зойк, а скоріше якесь хрипіння, схоже на зойк; високо над головою, як завжди, щось пролетіло, мигнуло в глухій п'їтьмі, залопотіло і впало. Однак то були не чайки. Потім, коли я дістав драбину і вже зібрався був її приставити, я побачив Клааса. Брат лежав біля корит, якраз під отвором. У здоровій руці він тримав шмат вірьовки, а над ним повільно, нечутно й невинно погойдувався ланцюг старих талів, з допомогою яких Клаас хотів спуститися вниз. Він вирішив прив'язати до ланцюга вірьовку і навіть якось скріпив їх, але його вагу витримав тільки ланцюг. Я поклав драбину, став перед Клаасом навколішки, взяв з його руки кінець вірьовки і витяг її з-під нього всю: то була та сама вірьовка, яку я ховав у себе під лігвом про всяк випадок. Вірьовка й не порвалася, а просто не поладнала з ланцюгом і випорснула з нижнього кільця, почорнівши на кінці від тертя й ваги. Та хоч яке докладне це пояснення, воно не допоможе поставити мого брата на ноги; після того, як я забрав у нього вірьовку, він і далі лежав скорчившись, або, як подивитися на нього згори, в позі бігуна перед стартом; в усякому разі, Клаас не ворушивсь, а коли я обережно взяв його за плече і поторсав, він тільки тихо застогнав.

Я дістав із кишені хліб, простяг йому, простяг ті два крихкі шматочки до самого його обличчя і попросив з'їсти чи бодай розплющити очі, але Клаас лише застогнав; його рука в незграбній гіпсовій пов'язці піднялася і знову впала. Я відломив трохи хліба, обережно підніс до його губів,

легенько натиснув, натиснув дужче, поки відчув, що хліб уперся у зціплені зуби; мені так і не вдалося засунути йому хліб у рот. Зрушити його з місця, підтягти до стовпа і прихилити до нього спиною я теж не зміг — просто він був надто важкий. Переконавшись, що сам нічого не вдію, я сів коло Клааса і почав розповідати, що робиться вдома.

Я терпляче говорив, нахилившись до його круглого обличчя, і не знав, чи він мене розуміє, а коли й розуміє, то що думає, яке враження справляють на нього мої слова. Однак моя розповідь нічого не дала — Клаас лежав, так само скорчившись. І мені не лишалося нічого іншого, як час від часу вибігати надвір, вилазити на розвалені сходи й терпляче назирати не лише за дренажниками, а й за підводою, що вигулькнула з боку Глюзерупа, за непорушною постаттю якогось чоловіка на терасі заїзду «Приплив» і знову й знову за будинком та сараєм ругбюльського дільничного поліцейського.

Та досить про ту біганину! Що там уже не було, а коли я одного разу, не помітивши нічого підозрілого, вернувся зі свого спостережного пункту, мій братик уже не лежав біля корит, а сидів, зіпершись спиною на гладенько обтесаний сокирою стовп. Клаас звівся сам; тепер він важко дихав, дивився на мене зацькованим поглядом і кволо кивав головою, ніби підтверджуючи все, про що я вже здогадався сам,— і панічний страх, що раптом охопив його, коли він зостався сам, і бажання втекти з моєї схованки, де він почував себе, як у пастці, і спробу прив'язати до старих талів віршовку й спуститися вниз, тримаючись однією рукою, і саме падіння; Клаас нічого не приховував — навіть болю в животі, до якого він притискав здорову руку, відкинувши назад голову й заплющивши очі. Брат і тепер не хотів їсти. Я ще раз простяг йому на долоні хліб, але він відмовився.

— Забери мене,— попросив через силу.— Забери мене звідси, малий.

А я йому:

— Ходімо додому, Клаасе. Коли вже будеш дома, вони тобі допоможуть.

— Болить,— простогнав він.— Отут унизу болить.

— Я відведу тебе додому,— запропонував я.

— Ні, ні,— злякався він,— тільки не додому, вони мене викажуть.

— То куди ж, як не додому? — спитав я.— До кого ж тебе відвести?

Та Клаас, видно, все вже обміркував, адже не випадково він сказав:

— До художника... Відведи мене до художника.

— Ти ж іще нічого не знаєш...

— Тільки він,— не слухав мене Клаас,— тільки він мене сховає, я певен.

— Ти ж не знаєш, що сталося,— знову сказав я.

— Він мене сховає,— прошепотів брат, потім ухопився за стовп, звівся через силу на ноги й поманив мене до себе. Він махнув перев'язаною рукою, і той жест був схожий скоріше на погрозу.— Художник...— проказав він.— Мені слід було зразу йти до нього, ще вранці стукатись у його двері.

Клаас випустив із рук стовпа, сперся мені на плече і передусім спробував, яку частину його ваги я зможу витримати; виявилось, що це не дуже й багато, і з кожним кроком робилося все менше, а коли ми вийшли на сонце, він зняв із мене руку, присів над калюжею і почав вимашувати гіпсову пов'язку грязюкою. Він робив це дуже ретельно, а я йому помагав; ми вимазали всю пов'язку мокрою торф'яною землею, а тоді ще кілька разів умочили її в калюжу, поки вона зробилася схожа на довгастий і кострубатий шматок торфу. Аж тоді ми вирушили до Блеекенварфа. Ми прослизнули повз ставок, попригинались і дістались до ровів, і що ближче підходили до садиби, то настійніше я намагався переконати Клааса повернути таки додому; брат байдуже слухав мене й нічого не казав. Ми не довіряли тиші, не довіряли літній млості, що розлилася над чорними, нагрітими сонцем ровами: у нас тільки вийдеш із дому, і вже тебе всі бачать, ми це добре знали, і нас не дуже заспокоювало те, що довкола нікого й нічого не було видно. Ми з братом знали: у наших краях хтось та неодмінно причаїться за парканом, ворітьми чи завіскою і пильно стежитиме за рівниною та ровами; тож ми мчали до Блеекенварфа так, неначе нас давно вже помітили чи й наздоганяють: короткими перебіжками поминули шлюзи, толочачи молодий очерет, подалися понад ровами, а водопої перейшли вбрід і, спотикаючись, поспішили через грузькі, збиті сотнями ратиць тирла, куди зганяли доїти корів. Я ще й досі чую, як дрижить і скрегоче дротяна огорожа, коли ми гарячково її розплутували, щоб пролізти, і ще й досі бачу, як ми припадаємо до землі й прислухаємось. Я біг за Клаасом, бо звик робити все, що він накаже; і річ тут зовсім не в його страхіві, навіть не в його болі, від якого він стогнав щоразу, як тільки ми падали на землю. Я брата

не покидав, хоча певен був, що Макс-Людвіг Нансен віді-
шле нас назад — як не додому, то у вітряк безперечно.

Останній відтинок шляху ми бігли, не пригинаючись. Тут, за блеекварфським живоplotом, нас ніхто вже не міг побачити. За дерев'яним містком без поручнів Клаас упав, спробував звестися, спершись на коліно, але в нього нічого не вийшло. Він навіть не встояв на колінах і впав ницьма. Я проліз у дірку в живоplotі, подивився, чи нікого нема в садку та біля будинку, тоді вернувся до брата і відтяг його вбік. Під голову я йому поклав жмут трави. Потім спитав у нього:

— Привести його сюди?

Брат лиш дивився на мене безтямним поглядом, і я на-
стійливо повторив:

— Привести його сюди?

— Так,— тихо мовив він,— приведи.

Перше ніж піти, я присів навпочіпки коло брата і, як міг, пооббирав траву, зішкріб присохлу грязюку з його форми, обтер чоботи. Потім поправив на ньому комір і за-
стебнув усі гудзики.

— Лежи й не ворущись,— наказав я.— І нікуди не від-
ходь.

І я пішов.

Зручно вмовившись у дірці в живоplotі й розвівши руками листя, я обвів поглядом садок, будинок і майстерню; я не хотів ризикувати, не хотів попадатись на очі Ютті чи Йостові — отому малому гладкому опудалові,— а тим більше відкривати їм таємницю. Між грядками у квітнику бігали кури — золотисто-рябі гамбурзькі несучки та бельгійські леггорни; вони порпалися серед люпину і циній, скльовували з лілей жучків і таке інше. Кругом — ані душі, альтанка теж порожня. Всі півтисячі вікон будинку наче посліпли, поглухли й поніміли. Хто це гойднув гойдалку під яблунею? Чому хитається високій мак? «Зазираю в майстерню,— подумав я.— Пошукаю його там». Я зайшов у садок, прошмигнув попід живоplotом, а далі, не спускаючи очей з квітника та будинку, звернув на заскороджену граблями бічну стежку й підійшов до майстерні ззаду. Почулися голоси; я прислухавсь — ні, то тільки один голос, він роздратовано щось запитував і сам-таки в'їдливо відповідав. Двері були незамкнені. Я тихенько прочинив їх, шмигнув усередину і десь збоку знов почув художників голос: суперечка, здається, тільки розпалася, й цілком можливо, що це саме того разу художник сказав: «Не мели дурниць, Балтазаре, в кожній картині тільки одна дія,

а саме: світло». Ступаючи босоніж по твердій підлозі, я підкрався ближче — навіть тепер бачу себе, як крадуся навшпиньки, — став на один із саморобних тапчанів, відгорнув край ковдри, почепленої замість ширми, і просто перед собою побачив його — в старому синьому пальті й капелюсі. Він працював. Сперечався зі своїм Балтазаром і працював над «Краєвидом з незнайомцями».

Полотно було прикріплене до внутрішнього боку правої половинки дверцят шафи, а зліва у висунених шухлядках лежали «допоміжні засоби», як він називав свої фарби. Досить було причинити обидві половинки дверей — і картина з фарбами зникала. Але в цю хвилину підозріле шарудіння, чийсь кроки або навіть голос навряд чи змусили б художника причинити шафу: він, видно, так був захоплений суперечкою з Балтазаром, так палко бажав довести своєму візаві у фіолетовій лисячій шубі, що краєвид із добре вписаною групою велетенських постатей незнайомців повинен відтворювати передчуття близького насильства й катастрофи не померклими тонами чи згасаючими барвами, а жахливо яскравими кольорами, наприклад, жахливо жовтогарячим або ж білими, покривною фарбою нанесеними цятками. В чорно-сіре треба кинути різкий крик: жовтий, коричневий і білий кольори, і тоді зразу настане край німоті, стриманості й покорі й почнеться драма. А ще — мідна зелень, внизу він, як завжди, щедро поклав мідної зелені, вона була йому просто необхідна — з неї в нього все й починалося. А Балтазар не міг чи не хотів цього зрозуміти.

Я подивився на художника, на незнайомців і знов на художника; тепер він, прислухаючись, намагався повторити вирази облич своїх персонажів, а ті, самотні й безпомічні, явно відчували загрозу, попавши в цей краєвид не власною охотою, після мандрівки, а з примусу, з чужої волі. Тож загальний настрій жаху був цілком виправданий. Мене вразили тоді — та, власне, й досі вражають — головні убори незнайомців: і не феска, й не тюрбан, а щось середнє, і, може, це наводило на думку про турецькі війни. Але відчуженість, страх і безнадію тих людей фатально підтверджував увесь настрій краєвиду.

А тепер я обережно відпущу край ковдри, що висіла замість ширми біля саморобного лежачка, підкрався назад до порога і ввійду в майстерню вдруге, так би мовити, офіційно, бо тоді я так і зробив. Я підійшов навшпиньки до входу, постукав, відчинив і зачинив за собою двері й гукнув:

— Дядьку Нансен! Ти тут, дядьку Нансен?

Художник відповів не зразу — спершу він замкнув шафу, вийняв ключа, а потім озвався:

— Що там таке? Хто це? — І повільно вийшов з неосязної глибини майстерні — не знехотя і не сердито, як буває, коли його відірвуть від роботи, а добродушно човгаючи ногами.

Я зачекав, поки він підійде ближче.

— Віт-Віт? — проказав він, побачивши мене, але в голосі його я не вчув ні подиву, ані полегкості.— Ну, Віт-Віте? — Він прислухався до того, що діється в нього за спиною, неначе Балтазар міг скористатися його відсутністю, одчинити шафу й переробити краєвид по-своєму, потім спитав: — Сталось щось?

Я мовчки показав у бік живоплоту і мовив:

— Клаас.

Художник спочатку нічого не зрозумів, і його сірі очі подивилися кудись поверх мене. Тоді я пояснив:

— Клаас прийшов, допоможи йому.

— Але ж твій брат там,— мотнув Нансен головою.— Він поранений і лежить у госпіталі.

— Він лежить коло містка,— відповів я і додав: — Він хоче до тебе, тільки до тебе.

Художник обіпнувся пальтом, сховав у кишеню непогашену люльку, прислухався, що там робить Балтазар, і вийшов з майстерні. Я причинив двері й подався за ним.

— Ну й заварили ж ви кашу,— бурчав він, короткими кроками поспішаючи через садок.

А я до його кремезної, хоча й трохи згорбленої спини:

— Вони його шукають, уже приходили до нас додому.

— З вами тільки клопоту наберешся,— провадив він.— Нікóли від вас немає спокою.

Його сине пальто сягало до кісточок, і зовсім не видно було, як він перебирає ногами. Мені здавалося, що він просто пливе поперед мене, гнаний власним гнівом чи принаймні образою. І знов я почув його докірливий голос:

— Оце-то заварили кашу!

Щоб скоротити шлях, ми добігли попід живоплотом до дірки, вилізли з садка і знайшли Клааса. Він лежав на землі так, як я його й уклав: головою на жмуті трави. Художник нахилився, поли широкого пальта впали на мого брата, сховавши його від чужих очей і від пекучого сонця; одне слово, я змушений визнати, що ця група з двох постатей — одна розпростерта на землі, друга вклякла над нею в бездоганній позі розрадника,— нагадала мені улюблену

фюрерову картину «Після бою», правда, тут прихилена на коліно постать, що до певної міри має навівати втіху, була схожа скоріше на жіночу. А втім, художник не збирався втішати мого брата, він просто хотів з'ясувати, що з ним, чому той лежить за цим живоплотом без такої собі ефектної цівки крові на скроні й досі не підводиться.

— Клаасе,— покликав художник,— Клаасе, хлопчику мій, що з тобою?

Він підняв із землі мов неживу братову руку, яку той двічі прострелив упритул, і знов опустив її. Потім почав обмацувати його плечі, груди, живіт, але раптом Клаас стеленувся і простогнав:

— Не треба, там не треба!

— Ти можеш іти? — спитав художник.

— Так, звичайно, я вже можу встати. Ось так...— І Клаас із допомогою художника сів, обтрисився.— Мені треба сховатися,— сказав він і нарешті звівся на ноги.

— Господи боже! — промовив художник.— От заварили кашу! Ну, з вами ковтнеш лиха!

— Вдома мені не можна з'являтися,— прошепотів брат.— Не можна. Вони там уже були і ще прийдуть.

— Завдавати клопоту ви вмієте,— буркнув художник, підтримуючи Клааса, а той, застогнавши, відповів:

— Якщо на цей раз вони мене заляпають, мені амба.

— Просто життя од вас нема,— знов буркнув художник і, міцно притиснувши Клааса до себе, змусив його зрушити з місця. Отак, не перестаючи бурчати, нарікати й похитувати головою, Хансен потяг Клааса до дірки в живоплоті, а далі через садок в альтанку. Тут, у затінку, він посадив його на широкий лакований плетений стілець, узяв за підборіддя і підвів йому голову — не для того, щоб поговорити з ним віч-на-віч, а ніби знов хотів побачити на хлопцевому обличчі той своєрідний вираз схвильованості, що свого часу спонукав художника зобразити мого брата на кількох картинах. Той вираз, що часом проступав на Клаасовому обличчі, живила хоч і не зовсім природна, однак подиву гідна простота, і Макс-Людвіг Хансен узяв мого брата у свою «Тайну вечерю», де він, повиставлявши свої маслаки, нетерпляче заглядає в келих; Клааса, опецькуватого, мов лялька, можна знайти і на «Натюрморті з червоним конем», він стоїть навкосо від Хоми невірного, немов зібрався підставити йому ногу, й на картині «Танцюристи і випадкові курортники на пляжі» Клааса теж можна впізнати в світлоокому хлопчині з голубим обличчям, який спостерігає цю сцену й намагається зрозуміти, що тут діється.

На доброму десятку картин Клаас демонструє свою знамениту схвильованість, і коли там, у альтанці, художник підвів і повернув його обличчя до світла, я подумав, що він хоче побачити саме той своєрідний вираз. А може, я помилявся, бо раптом Нансен спитав:

— Ти розумієш, ти хоч розумієш, що від мене вимагаєш?

Але Клаас тільки безтямно дивився на нього.

— Ну що ж, ходімо,— мовив художник.— Вставай, вставай.

І він знов міцно притис брата до себе. Ми вийшли з альтанки й рушили попід вікнами будинку на подвір'я; всю дорогу художник бурчав, лаявся і докоряв нам — мені також — за те, що ми заварили цю кашу, а в нього, мовляв, і своїх клопотів вистачає. Замок Нансен аж у коридорі. Він відімкнув двері у східне крило будинку, де вздовж вікон тягся ще один коридор, а в нього виходило сто десять — їй-богу не менше — дверей, важких, пофарбованих сіро-зеленою фарбою дверей, в яких стриміли неймовірно великі, очевидно саморобні, ключі. Він повів мого брата коридором повз усі ті двері, що за ними, як мені уявлялося, жили не люди, а птахи: голошиї стерв'ятники, гладкі кондори, а на подряпаних бильцях ліжок сиділи сонні беркути. Прислухатись до дверей я не наважився. На кам'яній підлозі були викарбувані дати: «1638—1912», а під ними ініціали: «А. Й. Ф.» і «Ф. В. Ф.»; краї цифр і літер були зчовгані ногами, а декотрі плити розкололись.

Чи ті двері відчинив художник? Чи саме ту кімнату відвів для Клааса? Так чи ні, а зненацька він спинився, відімкнув одні з дверей, зник за ними, одразу повернувся, кивнув головою і обережно повів Клааса всередину. Це була ванна, тобто майже ванна: хтось із господарів, очевидно старий Фредеріксен, обрав цю кімнату й наказав поставити тут душ і саму ванну — матово-біле страховидло на ніжках у вигляді грифових лап; але ні душ, ні ванна так і не побачили води — тут не було ні крана, ні зливної труби, ані взагалі ніяких труб, отож сама напрошувалась думка, що старому Фредеріксенові перехотілося доводити діло до кінця або ж не стало духу віднайти цю кімнату серед інших, а потім він її й зовсім забув. Тепер уже важко пояснити, чому у величезній неопорядженій ванній кімнаті виявився цілий комплект складених на купу старих матраців, одначе матраци все-таки були, і художник заходився просто скидати їх один на один, готуючи постіль; з кожного матраца стовпом здіймалася курява, і її перетинали

навкоси вузькі пасма сонячного світла. Нарешті художник звелів Клаасові лягати.

Мій брат став навкарачки, потім унав на бік і випростав ноги. Його морозило.

— Укритися,— прошепотів він.— Тут нема чим укритися?

— Дамо тобі все, що треба,— відповів художник і почав наводити лад під прорізаним високо від підлоги вікном: склав подвійну драбину і відставив її вбік, зібрав свинцеві трубки, вентиля, ножівки, прокладки і скидав усе те в картонку, згорнув ногою до купи засохлий розчин, папір і недокурки, зняв із гвіздка пошарпаний піджак у сосонку, обмацав кишені, склав його і підсунув братові під голову замість подушки.

Клаас важко дихав і дивився на мене нещасними очима. Тепер; коли я пригадую його на тих матрацах, бачу його крізь хмару куряви та млу спогадів, мені здається, ніби він зробив мені непомітний знак, дав таємний сигнал, благаючи не покидати його. Курява осідала йому на лице й повіки. А я того сигналу не зрозумів. Художник, похитуючи головою, пройшовся по кімнаті, подивився, що ще треба зробити, однак лишив усе так, як було. Брат повернувся на бік і уткнувсь обличчям у руку.

— Він ще нічого не їв,— мовив я і поклав хліб у Клааса в головах.

— Не все зразу,— відповів художник.— Коли ви вже заварили цю кашу, треба все робити по черзі. Поступово він одержить усе, що треба. А тепер ходімо, хай побуде сам. А я тим часом подумаю, що ж воно діється.

6

ЯСНОВИДІННЯ

А тепер я погашу світло і всю відповідальність за першу половину вечора перекладу на проєкційний ліхтар, цю зареєстровану власність глүзерупського краєзнавчого товариства. Ліхтар куплено вже не новим, і голова товариства Пер-Арне Шессель, якого я за звичкою називаю своїм дідом, зберігає, протирає і обслуговує його особисто. Та штука стоїть на столі, стіл — посеред проходу, а обабіч розставлено важкі і — не буде перебільшенням сказати — неоковирні лави, на яких майже в усіх глядачів бозна-чому дуже скоро мліють ноги. Щоб трохи підняти ліхтар, спереду під нього підклали обидві книжки, які завжди лежали напихваті для цього діла: Штормові «Сини сенатора»

і Клопштокова «Мессіада»; загальний обсяг книжок був такий, що основа світлового конуса збігалася з екраном.

Екран — це зворотний бік історичної карти Шлезвіг-Гольштейну, сірувато-білий, ледь забруднений у верхньому лівому кутку прямокутник, на якому під невблаганним пучком світла проступають обриси островів, берегів та дельти річок, і скептики зайвий раз можуть переконатися, що хоч море й не омиває цього клаптя землі з усіх боків, зате з двох воно все ж таки котить на нього свої хвилі. На той екран спрямовані погляди восьми, ба ні, що я кажу, дванадцяти чи навіть шістнадцяти чоловік, що сидять праворуч і ліворуч від проходу; декотрих сліпить світло, яке падає з щілини в проекційному ліхтареві і відбивається від засклених шаф та ящиків попід стінами й між завішеними вікнами. В пучку світла дзижчать комарі й пурхає гладкий метелик — він уже вкотре перемірює відстань від лінзи до екрана і щоразу, наштотхнувшись на щось, дрібно і глухо тріпоче крильцями. Глядачі пошепки перемовляються, то там, то там хтось кашляне, проте курити ніхто не курить. У приміщенні душно.

У сусідньому сараї час від часу уривчасто побрязкує ланцюг — видно, корова мотає головою; іноді чути, як кінь б'є копитом або нетерпляче гребе землю. Гуляє вітер. Десь валують собаки. Перед екраном з напівтемряви з'являється видовжене, червоне й похмуре обличчя мого діда: навіть тінь його голови на екрані і та здається похмурою. Пер-Арне Шессель селянин, він не сміється і навіть не усміхається, він нікому не підморгне, ані кивне головою; він просто стоїть перед екраном, довготелесий і замислений, мов журавель, і ось наслідок: перешіптування стихає, лише зрідка хтось кашляне, та й то так, про запас. Одне слово, картина, думаю, ясна.

Ну ось. А тепер я хочу скористатися тишею, яка настала, і сказати, що досі — до появи мого діда перед екраном — усі вечори в Кюлькенварфі нічим не відрізнялися один від одного й були присвячені нашому краєві між Гузумом та Глюзерупом, його становленню й розквітові, його дивовижному нашаруванню порід, дорогоцінному намулові, фауні й флорі, каналам, а передусім його сутності. Якщо я добре зосереджусь, напружу уяву, то мушу визнати, що від усіх тих зборів краєзнавчого товариства моя пам'ять зберегла насамперед ось що: напівтемрява, духота, пучок світла від проекційного ліхтаря, очманілі комарі, звуки в сусідній стайні і спокійне, я б сказав, терпляче перешіптування учасників засідання, що їх у Кюлькенварф, у цей

так званий «родовий фільварок Шесселів», Пер-Арне Шессель запрошував письмово і то частіше взимку, ніж улітку.

Але я не забув і того, що під час засідань у приміщенні між будинком та сараєм, яке мій дід поставив на службу вивченню рідного краю, демонструвалися експонати — як під замком, так і відкрито, — що розповідали про історію, культуру і, звичайно ж, про неповторну природу нашого краю. Візьмімо хоча б зубчастий гарпун з оленячого рога. Або крем'яні скребки, сокири і молотки. Чи ті ж таки урни. Браслети середнього бронзового віку, обшивку піхов для меча, багато оздоблені посудини пізнього кам'яного віку — я б навіть поставив у них які-небудь квіти на коротеньких стебельцях. Не можу я не згадати і руків'я мечів, різьблення по дереву і знаменитий трееенбарзький золотий диск, а також численні зразки землі, піску та гірських порід, рештки човна з Норшлотського болота, химерний, але, без сумніву, справжній одяг стародавніх мисливців і жителів торф'яних боліт і, нарешті, окрасу експозиції: висохлий, зморщений, задубілий, мов шкура, труп дівчини, задушеної зашморгом, — певна річ, із шкури північного оленя; те фатальне намисто так і лишилося навіки на її шиї. Не можна обминути і книжок — тематичної бібліотечки, зібраної Пер-Арне Шесселем: «Пам'ятні історико-геологічні місця Шлезвіг-Гольштейну», «Утворення і розвиток узбережжя», «Життя, прожите в Шобюллі», «Зелені шати моїх островів», «Подих світанку», а також стоса дідових власних брошур і книжок, виданих власним коштом, серед них — «Мова курганів», «Сліди жертвопринесень у районі Норшлотських боліт», «Великі штормові припливи і їхні наслідки» та інші.

Якщо хтось помітить, що я не назвав тут якоїсь книжки чи археологічної знахідки, то хай просто впише її сюди сам, а я на цьому скінчу свій перелік, бо не хочу, щоб мого діда й далі сліпив проекційний ліхтар, хоча старий — це й інші люди пам'ятають — міг скільки завгодно вдивлятися в темряву і так само скільки завгодно, без жодної для себе шкоди, дивитись на будь-яке світло. Крім того, я бачу, що пора вже розвіяти враження, ніби той краєзнавчий вечір, почавшись звичайно, як і всі інші, так само звичайно й проходив і тому нічого його так розмальовувати.

Як уже сказано, до тієї миті, коли Пер-Арне Шессель виріс перед екраном, я не ждав від вечора чогось особливого, якихось видатних подій — і не тільки я, а й, напевно, більшість присутніх; та коли дід раптом здійняв обидві

руки вгору, підозріливо скосив очі на двері й зажадав цілковитої тиші, всі відчули якусь несподіванку. Ми принишкли, як миші, і навіть капітан Андерсен пересилив своє бухикання. За дверима — ані телень. Ледь розтуливши рота й виставивши напоказ гнилі зуби, дід уперто дивився на двері. Тепер уже всі повернули голови в той бік, аж повставали з лав і затамували дух, проте ніякого чуда не ставалось — не з'являвся ні карлуватий мисливець за оленями, ні допотопний житель боліт, ні король Свен, який у прадавні часи плавав до берегів Англії.

Та чим довше ми придивлялися до дверей, тим більше упевнювалися, що за ними таки щось діється; ось за вузенькою молочною шибкою спалахнув вогник сигарети, хтось кахикнув, і не встиг Пер-Арне Шессель зробити хай скупуватий, але все ж таки запрошувальний жест, як на порозі став Асмус Асмуссен — автор книжки «Море світиться» і почесний голова глүзерупського краєзнавчого товариства. На ньому була морська форма штабс-обер-ефрейтора, однак усі його відразу впізнали й привітали вигуками та оплесками, на що він недбало, а все ж по-військовому відкозиряв і погасив сигарету. Це був творець Тіма і Тіни, досить популярних серед нас персонажів із «Море світиться», — якщо мене не зраджує пам'ять, вони познайомились одне з одним із допомогою пляшкової пошти, і цей спосіб спілкування видався їм таким зручним, що вони користувалися ним і після того, як заручилися й побрались, та й потім невтомно бавилися в ту гру далі і навіть на схилі віку вважали пляшкову пошту найкращим чи принаймні найдешевшим видом зв'язку, а своєму творцеві дали тим самим можливість ще й довго після їхньої смерті знаходити на далеких берегах закорковані листи, що з них той писака безсоромно черпав усе нові подробиці з життя Тіма і Тіни.

Одне слово, Асмус Асмуссен, що служив на сторожовому катері в Північному морі, приїхав із Бременгафена в кількадечну відпустку. Це був кривоногий чоловік із густим червоним — можна сказати, як вогонь, — чубом і жахливо розвиненими, мов у штангіста, шийними м'язами; очі в нього грали цілою гамою виразів — від холодної відваги до добродушної теплоти, й навряд чи можна було б уявити в ньому творця Тіма і Тіни, якби не отой прикметний рот, що був дзеркалом його душі, — сентиментальний, кругленький, я б сказав, ротик монеткою.

Асмуссен хвацько скинув безкозирку з довгими стрічками, затис її, як і годиться, під пахвою — кокардою з ор-

лом наперед і вислухав привітання, з яким до нього звернувся Пер-Арне Шессель. Майже після кожної дідової фрази він кивав головою. Він, видно, був цілком згоден з оратором, який спершу назвав його «глибоким знавцем рідного краю», а потім — його «мужнім захисником»; не заперечував він і проти того, що дід оголосив його «символом долі рідного краю», а під кінець навіть «сумлінням Глюзерупа». На все те Асмус Асмуссен лиш безмовно кивав головою, а коли мій дід повідомив тему вечора — «Море і батьківщина» — й надав слово компетентній людині — Асмусу Асмуссенові, той тільки прихильно всміхнувся. Після цього дід сів.

Автор книжки «Море світиться» поклав безкозирку на стіл — та так, щоб стрічки спадали вниз рівно й на всю довжину, засунув руку за пазуху, тоді ще далі, проте ніяк не міг чогось дістати і, піднявши плечі й відставивши зад, заходився мацати рукою десь біля лівого стегна; ось він завмер, ошкірився, повільно, дуже обережно витяг конверт зі знімками і підняв його над головою у світло проєкційного ліхтаря: можна, мовляв, починати. Я зразу хотів був перелізти в перший ряд, та батько схопив мене ззаду й силоміць посадив на місце; так що довелось мені лишитися з ним біля вікна і звідти спостерігати, як Асмус Асмуссен підійшов проходом до ліхтаря і вставив перший знімок, хоч на екрані його поки що й не показував.

Але що сталося з батьком? Поки Асмус Асмуссен дякував, переказував привіт від команди корабля і переходив до вступу, батько зробився такий збуджений, яким я його ніколи не бачив. Він просто не міг спокійно всидіти на місці. Він мацав пальцями собі очі, бгав у руках хустину, розправляв її і смикав. Іноді батько так відхилявся всім тілом назад, що я боявся, аби він не перекинувся й не впав на коліна пташиному сторожеві Кольшмідту. Над верхньою губою в нього виступив піт. Часом він здригався, неначе під впливом якоїсь незбагненої внутрішньої сили. На його обличчі застиг вираз подиву, й здавалося, він і сам не розуміє, що з ним діється. Раз у раз батько різким, нетерплячим рухом утирав лоба.

Але та батькова поведінка, його незвичайне збудження впадає мені у вічі більше тепер, ніж того вечора, бо тоді я, певна річ, прислухався до Асмуса Асмуссена і все не міг дочекатись, поки він покаже на екрані перший знімок.

Асмуссен, однак, не поспішав і спочатку детально зупинився на назві теми «Море і батьківщина». Він підходив до неї з різних боків, переінакшував її так і сяк, добував

чи витискав із неї новий зміст, заміняв сполучник «і» на «як», пропонуючи присутнім замислитись, які несподівані можливості відкриються, якщо море розглядати як батьківщину. Він навіть запропонував не довго думаючи скоротити назву і говорити про «море-батьківщину» — це, на його думку, звучить ще всеосяжніше, вагомніше і, як він висловився, «ще проникливіше». Найдовше Асмуссен товкся на варіанті «вітчизняне море», що викликав у нього цілу низку асоціацій: він довго розводився про поняття «материнство», не забувши, однак, про могутність, що виховує силу, наполегливість і впертість; потім перескочив з одного на друге і попросив нас задуматись, скільки ще треба зробити, щоб ми могли назвати море «вітчизняним».

— Але тут ясно одне,— заявив він,— а саме: захищати можна не просто море, а тільки вітчизняне.

Тоді Асмус Асмуссен показав нам свій перший знімок. На екрані по небу, вкритому білопінними хвилями, плив сторожовий катер, а під ним тягся похмурий низький обрій. Ми засміялись; величезні, на весь екран пальці схопили за край знімок, повернули його, й катер цілком нормально став на воду. Ніхто не мав сумніву, що оте озброєне рибальське суденце, яке на знімку дуже накренилося, зачерпнуло води і, яке, здавалося, ось-ось накриє хвиля, і є той самий сторожовий катер, що на ньому Асмус Асмуссен стоїть на варті свого «моря-батьківщини». Знімок, видно, робили із спостережного поста на щоглі; з команди нікого не було видно, тільки на носі сиділи навпочіпки двоє і махали фотографові, але за бризками піни їх важко було розгледіти. Вигляд того сторожового катера, що не мав навіть назви, а мав тільки номер і справляв пропаше чи принаймні безнадійне враження, дуже нас зворушив. Ми, так би мовити, ніби зійшли на борт, піднесли до очей бінокль і відчули запах макаронів по-флотському. Що означають оті двоє білих кілець на лафеті двоствольної тридцятисемиміліметровки, мені було добре відомо. Але визначити силу вітру зі знімка я не зміг.

— Це наш катер,— пояснив Асмус Асмуссен голосом, що звучав рівно й настійливо, немов вода, яка стікає поміж камінням після припливу. І додав: — Наш славний катер. Завважте,— провадив він далі,— це лиш один з багатьох, один із сили-силенної катерів глибокоешелонованої охорони нашого вітчизняного моря. Катери стоять на варті вдень і вночі. В дощ і в хугу. Вони утворюють надійний оборонний пояс. І прослизнути крізь нього не вдасться нікому. Жодному морському вовку, тим більш англійцям.

Немає ліку катерам, що їх, як і наш катер, фюрер порозставляв на морських кордонах.— Амуссен так і сказав: «порозставляв».

Рука в батька здригнулася. Він підняв її, простяг уперед і націлився пальцем на сторожовий катер, але слово застрягло у нього в горлі, й, коли Асмус Асмуссен уклав у проєкційний ліхтар новий знімок, батькова рука поволі опустилась. Ми побачили на екрані пустельне море, над ним — молочно-біле сонце. Катера не було видно, однак нікому й на думку не спало, що він уже пішов на дно: по водяній гладіні тягся білий пінястий слід, а його міг залишити тільки гвинт судна. Другий знімок якраз і був присвячений отому бурхливому кільватерному струменеві, що різко перетинав море, поступово ширшав і на обрії розпливався — яскрава смуга з недовговічних пінних узорів.

— Та че ж, либонь, кільватерний слід! — вигукнув капітан Андерсен.

Тоді Асмус Асмуссен поблажливо, щоб викликати подив, мовив:

— Плавати на сторожовому катері — це не тільки служити на флоті, чи не так? Море любить тих, хто вміє витримати його натиск, тільки тим воно довіряє свої настрої і таємниці.

— Так то все-таки кільватерний слід? — допитувався капітан Андерсен.

Та Асмус Асмуссен, захопившись лірикою, правив своєї:

— Людині сторонній, чужій цей розмаїтий світ не відкриється; той, хто проживе життя на суходолі, ніколи не зрозуміє знаків моря. Зверніть увагу на цей знімок. Хоч він і не зовсім вдалий, але який фейєрверк, правда ж? Ми називаємо це «морським свінням». Вода неначе горить, палає, жовті й зелені блискавки мигають над морем. У такі хвилини гармати змовкають. Кільватерний слід сяє, немов комета, а особливо вночі. Море ніби вітає людей, що їм воно надало право громадянства. Море шле привітання кораблеві, на якому погашено всі вогні, але ніхто не спить, поки спалахи блискавок освітлюють ніс і корму.

Асмуссен змовк і застиг, дивлячись на екран; можливо, він, як і я, захопився отим гладким метеликом, що раз по раз намагався кинутись у білопінний кільватерний слід, але тільки глухо бився в зворотний бік карти. Асмусу Асмуссеніві, як мені здається, просто несила було відвести погляд від знімка, і він мало не розгубився, коли дев'яностодволітній фотогенічний капітан спитав:

— А хіба море швітитьшя не від такої шобі манюшінької погані — ночешвітка, чи як там її? Ми чашто таке шпоштерігали.

— Певна річ,— сказав Асмус Асмуссен.— Світіння має свою причину. Те, що внаслідок відповідного подразнення так сяє і мерехтить,— звичайні мікроскопічні мешканці моря, джгутикові, або, якщо хочете точніше, дрібні одноклітинні. Але хіба без них можна уявити море? А хіба одне не світиться в óдному і одне завдяки одному?

Він не став відповідати на своє запитання і сам не ждав ні від кого відповіді, він просто зробив паузу, пригадуючи щось. Але паузою скористався батько: ледь відірвавши сідниці від лавки, він вигукнув:

— Еф-пе двадцять два, еф-пе двадцять два!

Кілька глядачів вражено повернули голову в наш бік — серед них і мій дід, Гільда Ізенбюттель та Дітта.

Асмус Асмуссен здивовано підтвердив:

— Так, це номер мого катера.

Але у відповідь на зацікавлені погляди всіх присутніх батько лише зніяковіло всміхнувся, яось непевно, я б навіть сказав, безпорадно, розвів руками, наче вибачався, і повільно сів. Одну руку він поклав мені на коліно і сидів так довго, аж поки помітив, що то не його коліно, й забрав руку назад. Мені й у напівтемряві було видно, що з ним щось діється; він був збуджений, страшенно збуджений, як на мене, його просто щось мучило. Ясно принаймні одне: саме того вечора, присвяченого вітчизняному морю, у ругбюльського дільничного поліцейського з'явилися симптоми хвороби — правда, не такої вже й рідкісної в наших краях, що певною мірою вплинула на всі події, пов'язані з його службою.

Та краще я зупинятимусь лише на найнеобхіднішому, відкриватиму тільки по одній карті з колоди, бо якраз у цю хвилину Асмус Асмуссен приймає з екрана морське світіння й показує нам інший знімок. Який саме? Здається, то був надвечірній пейзаж; усі повиходили на палубу відпочити — до речі, море теж відпочивало,— кілька матросів сперлись на поручні й дивилися не в далечінь, якої перед ними було вдосталь, а на іншого матроса, що розтягував гармонію. За спиною в нього низько пливли вечірні хмари, з-за яких щомиті могло вигулькнути скільки завгодно бомбардувальників «бленім».

— Тут, власне,— мовив Асмус Асмуссен,— і дивитися нема на що. Вечір як вечір, правда ж? Команда після вахти. Хлопці відпочивають, співають пісню, а з правого

борту вахта — тоді саме стояли ми — пильно стежить за обрієм. Гармати, як бачите, мовчать. Ми наловили риби, зготували вечерю. Пікша, тріска, навага. Непоганий додаток до пайка. Море годує всіх. Так, море... Ліворуч угорі — наша чотириствольна зенітка. На капітанському містку скраю стоїть командир корабля — правда, його саме не видно. На цьому знімку взагалі мало що видно. Ось цей буде, напевно, цікавіший.— І Асмус Асмуссен, наш глибокий знавець моря, вставив новий знімок.

Над водною гладінню — яскраве вранішнє сонце, таке ясне й чисте, що аж мороз по шкірі йде. Мертва хвиля. Добре видно, як хитає ФП-22. Вахтовий на кормі саме зігнав кілька чайок. З труби підіймається тоненький димок і будить спогади про домівку, де рано-вранці мати розтоплює в плиті. Сонний кухар, мабуть, бурчить і заварює для команди ФП-22 каву. Матроси, мабуть, чистять пошкоджені цингою зуби. А з репродукторів на всіх палубах і у всіх кубриках звучить, мабуть, вранішня музика.

— Зверніть увагу,— сказав Асмус Асмуссен,— праворуч у повітрі висять бомби. Чотири бомби, вони ось-ось... Проти сонця їх важко розгледіти, та як краще придивитися... Всі вони впали за правим бортом.

Я схопився на ноги. Ті, що сиділи поперед мене і поруч, подалися всім тілом уперед і повитягали шиї. Такого ніхто не чекав, ніхто до цього не був підготовлений: загальний настрій знімка не давав підстав сподіватися ніяких бомб. Того спокійного ранку над сторожовим катером, по-моєму, можна було ждати чого завгодно, тільки не бомб. Але ми їх усе ж таки побачили. Холоднокровний матрос-сигнальник устиг їх сфотографувати, і дві навіть поблискували у вранішньому сонці чорними боками. Бомби падали на різній висоті, і якби стабілізатори всіх чотирьох з'єднати прямою лінією, то вийшла б діагональ через увесь кадр. Зараз вони шубовснуть у воду і відразу або на заданій глибині вибухнуть, подарувавши художникові-мариністу чудові перспективні ефекти — чотири бомби середнього чи навіть малого калібру, скинутих невидимим на знімку літаком. Але швидкість катера, його курс, кут падіння бомб... Цього разу математика спрацювала на користь ФП-22.

— Звичайнісінький собі ранок,— провадив далі Асмус Асмуссен,— і ось маєте... Щомиті треба бути напоготові. Море завжди мовчить. Шкода, що не пощастило зняти вибухів — такі розкішні фонтани води... У своєму щоденнику я тоді назвав те видовище «лісом фонтанів», крізь який наш катер «неухильно тримає курс»... Ну, і так далі.

Раптом капітан Андерсен вигукнув:

— А хіба іж дна нічого не шпливає?

Асмус Асмуссен нібито не відразу зрозумів запитання, а коли він усе ж таки відповів, у його голосі не можна було не почути роздратування.

— Море швидко змиває сліди бомб,— сказав він.— Звичайно, спершу спливають водорості — червоні, бурі. Зелених не видно. Всю поверхню вкриває морська трава і мертва риба. Тут вам і камбала, і пікша, і морський язик, багато наваги. Зрідка трапляються й морські скорпіони. Ще рідше — хрящові, як, скажімо, скати чи колючі акули. Зовсім немає черепашок і ракоподібних. Море байдуже сприймає такі втрати. Мине трохи часу, і все це розпливається, потопає, опускається на дно. Невдовзі ніхто й не скаже, що тут упала бомба. Море змиває всі сліди.

— Ну, а шудно? А шаме шудно? — не вгавав Андерсен. А оратор на те:

— У нас втрат не було, якщо ти це маєш на оці.

Поки Асмус Асмуссен при світлі, що падало з щілини у проекційному ліхтареві, переглядав, складав і тасував решту знімків, батько бгав у р'юках величезну свою полинялу голубу хустину, в'язав на ній вузлики, і в нього виходив то заєць, то їжачок, а раз він залишив посередині тільки один вузол, розтяг хустину за р'южки і зробив удава, що проковтнув кролика. І все те батько робив не тому, що колись уже бачив знімки й тепер нудився. Ні. Батько хотів розважитись. Йому треба було просто розрядитись. Так би мовити, випустити пару. Бо, чого доброго, можна було подумати, що біля мене не людина, а такий собі невеличкий перегрітий паровий казан. Коли ж він нарешті вибухне?

Він вибухнув, коли Асмус Асмуссен, прицмокнувши язиком, уставив ще один знімок: команда ФП-22 прибирає судно. Цього разу праворуч за бортом не падало ніяких бомб, море було спокійне. На шкафуті шестеро матросів — серед них і творець Тіма й Тіни,— постававши в ряд на однаковій відстані один від одного, драїли влад палубу. Всі вони попідіймали швабри і дивилися в об'єктив. Усі сміялися. Очевидно, вони з радістю драїли палубу свого катера, і ніхто не звертав уваги на перекинуте відро, з якого текло рідке мило. Небо було похмуре, видимість погана. Десь на задньому плані чи збоку неважко було уявити собі гармонію — вона допомагала матросам працювати, не збиваючись із ладу.

— Чистота! — виголосив Асмус Асмуссен.— Море любить чистоту. Хочу звернути вашу увагу на перекинуте

відро: щоб видраїти палубу, треба четверо таких відер рідкого мила! І плавуча вітчизна повинна сяяти чистотою. Як луска на рибі. Як камінчики на морському дні. Близька небезпека — то не виправдання для бруду. Ви тільки погляньте, яка піна!

— Ні! — вигукнув несподівано батько. — Ні, Асмусе! — Він устав, показав витягнутою рукою на ФП-22 і, проковтнувши слину, знов вигукнув: — Ні, Асмусе, ні!

Майже всі, хто був, пооберталися до нас. Батько витер хустиною лоба, ледь хитнувся і спробував відвернутись від екрана, неначе не міг бачити матросів, що ритмічно драїли палубу. Однак Асмус Асмуссен не вийняв знімка, він повернувся до батька, глянув на нього примруженими очима і спитав:

— Що означає твоє «ні»?

Тепер уже всі дивилися на нас і напружено чекали, що відповість ругбюльський дільничний поліцейський; але той спершу поквалпно розстебнув два верхні гудзики мундира і заходився витирати об себе руки, наче вони в нього мокрі. Батько все вагався. Нарешті він підійшов до Асмуса Асмуссена. Смушка світла з щілини в проекційному ліхтарі впала йому на щоку, мов вогненний шрам. Батько взяв за лікоть зігнуту руку творця Тіма й Тіни і, мабуть, потис її. У перших рядах з обох боків дехто встав, щоб краще почути, що скаже поліцейський.

— Ну, то що ж? — перепитав Асмус Асмуссен, мимоволі притискаючи до грудей конверт з іще не показаними знінками.

У цілковитій тиші ругбюльський дільничний поліцейський спокійніше, ніж можна було чекати, промовив:

— Нічого в тебе не вийде, Асмусе, чуєш, поки що нічого не вийде. Я сам вас бачив.

— Що він там шкажав, га? — крикнув капітан Андерсен.

Йому хтось пояснив:

— Він начебто щось бачив.

— Я бачив вас у диму, — сказав батько, — потім налетів вітер, розігнав дим, і від вас і сліду не лишилось.

Чути було тільки рівномірне гудіння проекційного ліхтаря та ще приглушений брязкіт і шурхання в сараї. На екрані й досі шкірили зуби шестеро матросів із піднятими швабрами і надраювали свій катер до передреченої загибелі.

— Я вас бачив у диму, — знов проказав батько, — а коли дим розвіявся, на поверхні залишились самі ряту-

вальні жилети і поплавки, без людей. І той огорнений димом катер був якраз ваш еф-пе двадцять два.

Він озирнувся, ніби шукав у напівтемному приміщенні підтримки й підтвердження своїх слів, але всі ошелешено мовчали, мовчали не тільки ошелешено, а й перелякано, але перш за все розгублено, і ніхто не хотів чи не міг підтвердити того, що мій батько побачив проти власної волі на екрані, неначе знімки показувалися тільки для нього самого. Батько мав такий вигляд, неначе ось-ось попросить вибачення за свої слова. Плечі в нього опустилися, він увесь обм'як, безмовно стояв і дивився собі під ноги.

Ну, а що ж Асмус Асмуссен? Гадаєте, поплескав батька по плечу і заспокоїв? Чи, спираючись на своє глибоке знання моря, закликав не дивитись так похмуро на долю ФП-22? Або, може, раз і назавжди заборонив передрікати майбутнє свого судна? Ні, Асмус Асмуссен просто подав батькові руку. Надовго затримавши її в своїй, він без слів подякував поліцейському, і їхні стиснуті руки, що, власне, поривалися вгору, опускалися дедалі нижче й нижче і нарешті рознялися. І аж коли капітан Андерсен вигукнув: «То він що, яшновидючий?» — Асмус Асмуссен, дивлячись на батька не так здивовано, як боязко, промовив:

— Я над цим подумаю, Єнсе. Сам подумаю і іншим скажу. Ми будемо пильнувати.

Після цього він заспокійливо поплескав батька по руці, повернув його за плечі і так розрахував стусана в спину, що батько не впав, а плавно сів коло мене. Самовладання він не втратив і легко знайшов своє місце, зате тиск у цьому казані помітно впав. Вигляд батько мав геть змучений. З нього ніби викачали повітря, видушили всі соки. Але ніхто того не помічав, усі витріщали на нього з напівтемряви очі, дехто навіть застиг з подиву чи й зі страху, що батько ще, чого доброго, почне конкурувати з проєкційним ліхтарем і все, що з'явиться на екрані, або тлумачитиме по своєму, або ж узагалі відкидатиме.

«Та починай же!» — подумав я, і Асмус Асмуссен заклапав новий знімок. Тільки-но він оголосив, що обидва чоловіки в надувному човні, які підгрібають до борта корабля, — американські пілоти, вся увага нашого краєзнавчого товариства враз була прикута до нього. Пілотів сфотографували згори і збоку. На них були надувні рятувальні жилети, що ніби наповненими кишками обхоплювали їхні шиї, і складалося враження, неначе ті жилети ось-ось задушуть їх. Обидва влад занурювали у воду гребки і, наскільки

можна було судити зі знімка, мали задоволений вигляд. Вони гребли, щоб здатися в полон. Гребли до борту ФП-22, звідки вже звисала мотузьяна драбинка, а в повітрі до надувного човна саме летів кінець ливни,— все інше уявити собі не важко.

— Це наша тридцятисемиміліметровка,— пояснив Асмус Асмуссен.— Ми їх збили на першому заході. Хвіст диму, вимушена посадка на воду. Сіли — і зразу сигнальну ракету. Як не крутять, а формально вони зазнали аварії на морі. Їм відомо, що й до чого. Одне слово, американці.

— Для них і війна бізнес,— мовив мій дід.

— Їм ніщо не зв'язує руки,— додав Асмус Асмуссен.— Почуття обов'язку, священні узи — все це їм чуже, вони скрізь відчувають себе як удома.

— Їдять якусь вату й запивають підфарбованим лимонадом,— знов похмуро озвався мій дід,— я сам читав. Які люди, така й їжа.

— Через те, що вони скрізь як удома,— вів далі Асмус Асмуссен,— справжнього дому у них немає ніде. Їхні пісні — то пісні блукачів. Їхні житла — то житла кочовиків. Їхні книжки — то книжки волоцюг. Американець живе, поки живеться: сьогодні тобі одне, завтра — друге, а після-завтра все покине й візьметься за третє. Одне слово, життя на колесах.

— Сказано, не вояки,— зневажливо кинув дід,— не вояки та й годі. І ніяка військова форма їм не допоможе.

— От-от,— притакнув Асмус Асмуссен і видав афоризм: — Великі урагани не страшні тільки осілому.

Ця фраза мала підсумувати все сказане. Асмус уже виїняв із конверта новий знімок і тільки хотів був уставити його в проєкційний ліхтар, як у цю сцену знов утрутився батько, але не для того, щоб устроїти в розмову й свій ніс поліцейського, ні. Губи в нього гарячково ворушилися, немов примірялись вимовити слова, він подибав до оратора і схопив його за барки. В широко розплющених очах поліцейського стояли картини майбутньої катастрофи, коли він заявив, забезпечуючи вечорові ще одну кульмінацію:

— Тебе, Асмусе, тебе я бачив у надувному човні. Ти не ворушився. Твоя рука звисала через борт у воду. І нікого з тобою, Асмусе, не було, а кругом порожнісінько-порожнісінько.

Більш батько не мав чого сказати, та, мабуть, більш і не треба було нічого казати. Асмус Асмуссен виставив про всяк випадок уперед руки і, не підпускаючи батька до себе, сказав:

— Та стривай, стривай же, кажу тобі!

— А ти лежав у надувному човні й не ворушився,— додав батько тихо, ніби вибачався.

А Асмус на те:

— Я проситиму тебе не перебивати раз по раз мій виступ.

Ругбюльський дільничний поліцейський розпачливо озирнувся довкола. Він чогось шукав очима. Може, він шукав ще один екран? Може, він хотів спроектувати картини, що проявилися в камері-обскурі його голови, на світлий екран і довести присутнім, які важливі й невідкладні його відкриття?

— Ні, то й ні,— промурмотів він.— Хіба я що.

Адже до батька доходило все дуже повільно — в цьому й полягало його щастя, тим-то він і міг терпіти багато чого і насамперед себе самого. Зітхнувши, він знизав плечима і сховав у кишеню хустину, в яку зав'язав усі свої тривоги. Він анітрохи не здивувався, коли побачив перед собою Гіннерка Тімсена — очевидно, того хтось намовив,— який узяв його за рукав і сказав:

— Може, підемо, Єнсе?

Не здивувався батько і з того, що всі повставали, коли він дибав проходом до дверей. Гіннерк Тімсен, господар «Припливу», рушив за ним, і батько з полегкістю переступив поріг — з таким виглядом, немов офіційна, не дуже цікава частина вечора закінчилась. Уже на порозі він сказав:

— Про мене, Гіннерку, можемо й піти.

Він наче й не помітив мовчазних рядів, повз які йому довелося йти, а я довго не знав, що робити, а потім, дочекавшись, коли люди почали сідати, вибіг слідом за батьком і Гіннерком на залите калюжами кюлькенварфське подвір'я. Я побачив обох посеред подвір'я у світлі ясного літнього вечора; вони йшли пліч-о-пліч, а втім, ні: Тімсен підхопив батька під руку і вів його кудись нагору, в бік греблі.

Може, розповісти що-небудь про Гіннерка Тімсена? Він завжди носив кашне, таке саме довжелезне, як і низка професій, що за них він хапався, недовго думаючи і щоразу невдало. Обвислий прапор невдахи — ось чим було те довге, аж по коліна, кашне. Тімсен плавав на кораблі, торгував худобою, шив мішки на зерно, працював у поміщика, був лахмітником, продавав лотерейні квитки, а перед тим, як дістав у спадщину від сестри заїзд «Приплив», ми бачили його з тачкою на гумових колесах: він розвозив

молоко. Тімсен був чоловік енергійний і спочатку розмахнувся зробити зі свого «Припливу» великий, так би мовити, перший такий заклад на всю округу; там грала музика, був і конферансьє, і комік, і фокусник (у всіх трьох ролях — він сам). Та його зусилля щоразу сходили нанівець: не додивившись виступу до кінця, бідні клієнти розплачувались, покидали недопите пиво і втікали від повних тарілок. Тімсенове шанобство було ображене, і він давно б уже пошукав щастя на іншій ниві, якби не війна.

Одне слово, Гіннерк Тімсен, цей рішучий, енергійний чоловік, людина високих поривань, вів мого батька на греблю. А я то забігав наперед, то плентався позад них. Заклопотані своїм, мене вони не помічали. Батько, видно, тяжко переживав, що бовкнув зайве чи навіть виказав військову таємницю. Він наче не пам'ятав, що з ним сталось; у нього тільки лишилося відчуття, ніби він змушений був відверто заявити про щось таке, за що всі на нього образились.

— То кепсько вийшло? — все допитувався він. — Скажи, Гіннерку, кепсько, га?

А Тімсен, чоловік важкої долі, що спробував щастя в багатьох професіях, тільки похитував головою та досить-таки стурбовано, а часом, як на мене, і з потаємним захопленням позирав збоку на зажуреного дільничного поліцейського: господар «Припливу» вірив, що той знає куди більше, ніж уже сказав у Кюлькенварфі.

Хай там як, а тривога підганяла Тімсена, і він, не уважно заспокоюючи батька, підштовхував його і тяг за собою на греблю, потім схилом униз, понад морем, хвилі якого розгубили свою силу біля бун і тепер мляво набігали на берег, знеможено перекочувались через каміння, наче в уповільненій кінозйомці. Ні гуркоту, ні стрімких потоків води назад у море, ні пінястих язиків та прямовисних струменів між каменями та бетонними брилами. Того вечора високо над нами у напрямку Кіля летіли ескадрильї літаків. Йодистий запах моря, солоні вітри... Як усе те близько, дуже близько! Треба тільки вибрати мить, знайти відповідне слово, підійти з того боку, прислухатись, почути голос, що час від часу долинає з минулого, і все відразу вернеться...

Але тільки не полегшувати собі справу, тільки не довіряти голосові, що не знає сумнівів! Ось гребля, ось Північне море, а поперед мене йдуть батько з Тімсеном.

Ми спустилися до «Припливу» і вийшли на дерев'яну терасу, що виетупала над греблею. Широкі вікна на море

були затемнені. Невеличка повітряна куля, що правила за флюгер, непорушно звисала зі щогли. На море лягли сині тіні, покраяні сірими доріжками. Батько узяв зі стояка свій велосипед і повернув його, але Гіннерк Тімсен сказав:

— Зайдемо, вип'ємо по одній.

— Сьогодні не можу,— відмовився батько.

Але Тімсен наполягав:

— Лиш по одненькій, га?

Кілька хвилин вони сперечалися, поки батько, все ще пригнічений, зрештою поставив велосипед назад у стояк, і ми один за одним увійшли бічними дверима в залу, де не було жодного відвідувача, а сиділа сама Йоганна і щось плела; побачивши нас, вона й не подумала відкласти плетива. Колись Йоганна була Тімсеновою дружиною, а тепер працювала в його заїзді; вона стримано відповіла на наше привітання і знов ніби відгородилася від нас своєю роботою, тож Тімсен сам посадив нас за стіл і заходився обслуговувати дільничного поліцейського.

Він обслуговував його дуже старанно й запобігливо: швиденько витер стіл, поклав підставки для чарок, з багатою значною міною дістав пляшку рому, яку зберігав для особливих випадків, дав зрозуміти, як щедро наливає цього разу, і так далі. Ще ніколи він не обслуговував батька так запопадливо. До того ж він одразу поламав домовленість, виставивши на стіл усю пляшку — мовляв, пригощайся, скільки завгодно. На його обличчі з'явився вираз якоїсь молодецької, відчайдушної веселості; той піднесений настрій, в якому було щось навіть загрозливе, мабуть, і спонукав Тімсенових клієнтів тікати геть. Пригадую ще, я й сам довго не зважувався доторкнутись до лимонаду, що його він мені приніс.

Тімсен, видно, добре обміркував усе заздалегідь, бо, перш ніж підсісти до нас, прогнав Йоганну: він скорчив їй гримасу і крізь зуби кишкнув на неї, як ото кишкають на курей; наслідок був той, що плечиста, недбало одягнена жінка з викладеним і зашпиленим каштановим волоссям підвелася, сердито згребла жужмом плетиво і зникла. Тімсен сів між нами. Він підніс чарку, цокнувся з батьком, потім, підморгнувши, цокнувся зі мною і оголосив причину випивки:

— За тебе, Єнсе, за цей цікавий, повчальний вечір.

Отож ми сиділи в «Припливі», тоді як у Кюлькенварфі переконливо доводили, що море-батьківщина може дати відповіді на всі запитання. На всі-всі. Чому тільки в нас бояться зізнатися в своєму невігластві в тій чи іншій,

у будь-якій галузі? Страшенна обмеженість, до якої призводить поклоніння рідному краю, виявляється, певно, все-таки в тому, що люди вважають себе компетентними давати відповідь на всі запитання. Ця бундючна обмеженість...

Та ми залишаємось у «Припливі»: низька, пофарбована в темно-зелений колір стеля, оздоблені мушлями одвірки, сигнальні морські ліхтарі, вимпели гюзерупського товариства взаємного кредиту, невеличка модель штурвала з лампочкою всередині, перед вікнами — порожні ящики для квітів, пооблуплювані білі віконні рами, темні чавунні попільниці з рекламними написами, столи, ретельно оббиті заляпаною клейонкою, біля стойки — круглий стіл для завсідників, шлюпка-скарбничка товариства порятунку на водах, столик для вазонів, на ньому — старі газети, нечіткі фотографії з курортного життя за останню тисячу чи принаймні за триста років...

Ми сиділи за столом для завсідників. Я перший упорався зі своїм лимонадом. Батько розмазав пальцем круглу калюжу води навколо графина і надав їй форми Індостанського півострова, а на заході поставив кілька острівців. Він замкнувся в собі і байдуже пив, пригнічений почуттям власної провини, почуттям, яке він не міг чи не хотів для себе пояснити. Гіннерк Тімсен надпив один раз зі своєї чарки і більше до неї не доторкався; він тільки зосереджено розглядав батька, зосереджено і якимось аж жадібно — так дивляться на рулетку, що з гудінням крутиться перед очима, і підраховують свої шанси. Схилившись над склянкою грогу, що парував і помалу холов, Тімсен не зводив очей з батька і чекав від нього чогось цілком певного.

А втім, сцена в «Припливі» уже, напевно, достатньо підготована — та пам'ятна сцена, що почалася так.

Поліцейський (не підводячи очей). Ну, нам, мабуть, пора.

Тімсен (схоплюючись на ноги). Стривай, Енсе. Мені ще треба побалакати з тобою про одне діло. Та наливай собі ще, чого там!

Поліцейський (змучено). Тільки не сьогодні. Ось доп'ємо — і додому.

Тімсен (стає в батька за спиною, набирається духу). Якщо тобі не дуже важко, Енсе... Всього одна порада... Більш нічого. Ти нічим не ризикуєш. *(Несподівано підливає батькові в чарку).* Для тебе це суто дрібниця.

Поліцейський (згорбившись). Сьогодні можеш торочити мені що завгодно. Однаково вже нічого не тямлю.

Просто не доберу, що в мене з головою. Тепер мені хоч кажи, хоч не кажи.

Ті м с е н (відступивши вбік і розглядаючи батька в профіль). То дарма, Єнсе. Я й сам зметикую, що й до чого. (Десь далеко чути вибух, деренчать шибки). Мабуть, міна. Чи ще якась погань у морі. Певне, вибухло саме по собі. Ну, то слухай же.

П о л і ц е й с ь к и й (відмахуючись). А я тобі кажу, що в мене голова більше не варить. А тут ще й хлопець. Йому пора спати, та й у мене самого очі злипаються. (Затуляється долонею від світла).

Ті м с е н (запобігливо). То, може, погасити світло? (Підбігає до вимикача й гасить світло). Гаразд, можна й у темряві, коли вже в тебе болять очі.

П о л і ц е й с ь к и й (розгублено). Увімкни світло. А то я засну.

Ті м с е н (розпалюючись). Можеш відповідати не зразу. Час ми маємо.

П о л і ц е й с ь к и й. Зараз мені увімкни світло!

Ті м с е н (простягає руку до вимикача, розпалюється ще більш). А що б ти робив на моєму місці? Я маю звідки діставати яйця. Маю звідки діставати спирт. Усе розраховано. Я хочу відкрити невеличкий лікерний заводик, фабрику. Яечний лікер! Дуже поживно. І зігріває. Я постачатиму нашу армію!

П о л і ц е й с ь к и й (стомлено). Та відчепись ти від мене зі своїми яечним лікером. І хто його тільки вигадав!

Ті м с е н (не звертаючи уваги на батькові слова). Та чи перспективний такий завод? Ось що мене цікавить. Дозвіл одержати — не штука. А після війни завод можна розширити.

П о л і ц е й с ь к и й (сміється). Ну, як будеш розраховувати на мене, то підеш із торбами, Гіннерку!

Ті м с е н (знову вмикає світло, нетерпляче провадить далі). Тож я й думаю: а може, все-таки є шанси? Уявляєш, чистенький дистиляційний зал, висока цегляна труба, приміщення дирекції... За вікнами — чоловіки й жінки в білих халатах, всіляки там пробірочки. У широких воротах — вантажні машини — ту-ту-ту. Ті в'їздять, ті виїздять. І на кожній плящі — наліпочка: «Яечний лікер Тімсена».

П о л і ц е й с ь к и й (надпиває з чарки, всміхається). Знаєш, що я тобі пораджу? Їж сам яйця. А коли охота, випий ще й чарочку горілки. А решту викинь з голови.

Ті м с е н (здивовано). І це все, що можеш сказати?

Поліцейський (відверто). А що тут казати? Ти тільки уяви собі таку пляшку. Наливаєш, а з неї в чарку такий жовтий кавалок— бовть! Подивишся— і з душі верне.

Тімсен (вертаючись до столу). А потім— експорт. Є країни, де яечний лікер тільки подавай! Кінець кінцем його можна робити й не таким густим.

Поліцейський (стомлено, але не без задоволення). А мені, Гіннерку, як я вже до тебе прийду, мені подавай усе окремо— і горілку, і яйця.

Тімсен (розчаровано п'є). А ти все ж таки повороши мізками! Може, щось краще придумаєш, коли трохи поворошиш мізками.

Поліцейський (нічого не тямлячи). Як це— поворошити мізками? Я ту гидоту колись пробував— у день конфірмації. З мене досить, у рот більше не візьму. (Допиває чарку і встає, але відразу знов сідає, впізнавши чоловіка, що з'являється в дверях. Макс-Людвіг Хансен нерішуче спиняється на порозі. В руках у нього етюдник).

Художник. Добри вечір вам! Чи не знайдеться й для мене чашечка чаю? З чимось таким... (Сідає за столик біля вікна).

Тімсен. Можу налити навіть грогу. Вода ще гаряча.

Художник (вибиваючи люльку). Тим краще, Гіннерку. Виходить, мені пощастило.

(Поліцейський відкидається на стільці й розглядає художника).

Тімсен (готуючи грої). Де це ти вештався? Треба було навідатись у Кюлькенварф, от здивувався б! Ти не повіриш, хто туди заявився. Асмус Асмуссен!

Художник. А я думав, він бовтається на своєму сторожовому катері десь у Північному морі.

Тімсен. Він показував знімки. З життя на судні— то се, то те. Пояснював, що й до чого.

Художник (кришачи ножиком недокурок сигари). Мабуть, такдо набалакав... Вечір уже скінчився?

Тімсен (простягає художникові склянку). Якби ти пересів до нас, мені не довелося б так далеко ходити.

Художник. Не хочу псувати вам компанію. (Встає, бере склянку і вертається до свого столика. Задоволено кланяється). За ваше здоров'я, за всіх!

Тімсен. Ми пішли з Кюлькенварфа раніше. Єнс був не в гуморі.

Поліцейський (роздратовано). Що значить «не в гуморі»?

Т і м с е н. Той собі виступає, а цей узяв та й бовкнув. Його просто прорвало. Інакше не скажеш.

Х у д о ж н и к (*натоптує люльку, потім розпалює її*). Щось я нічого не доберу.

Т і м с е н. А ти пригадай Гету Бантельман. Або Дітріха Гріппа. Все, що вони казали, збулося.

Х у д о ж н и к (*здивовано*). Як?! Єнс уже береться передрікати майбутнє? Єнс? Досі за ним такого не помічали.

Т і м с е н. Спитай в Асмуса Асмуссена. Тепер той знає, що його жде, знає все чисто. Сьогодні ввечері Єнс розповів йому все як по писаному. Так, шкода, що ти не прийшов у Кюлькенварф.

П о л і ц е й с ь к и й. Годі про це. Що було, те загуло.

Т і м с е н. Якби ж тільки один раз... А то нема-нема, та й знов дає про себе знати. Це як та малярія. Мій брат так її й не позбувся. Один раз побачиш майбутнє — і так довіку. Гета Бантельман, було, як скаже, чий будинок має загорітися, то наче у воду гляне.

Х у д о ж н и к (*за клубами диму його майже не видно*). В Єнса така робота, що це йому, гадаю, може знадобиться. Тепер це йому як нахідка.

Т і м с е н. Він бачив Асмуса Асмуссена в надувному човні, його несло на хвилях, а одна рука звисала у воду.

Х у д о ж н и к. От тобі й маєш! І чого його понесло в те море!

П о л і ц е й с ь к и й (*роздратовано стукає порожньою табакеркою по столу*). Я б тобою бувши помовчав. Такі слова до добра не доведуть.

Х у д о ж н и к (*із-за клубів диму*). Тепер тобі немає потреби провадити всілякі там розслідування. Якщо вже ти ясновидець... Я мав на увазі тільки це, більш нічого.

Т і м с е н (*намагається перевести розмову на інше*). Дітріх Гріпп казав мені, що таке знаходить не тоді, коли схочеш. Тут треба мати терпець, треба виждати. Та коли вже воно на тебе найде, майбутнє перед тобою — як на долоні. Після того в Дітріха боліло все тіло, він був геть знесилений. І в скронях кололо.

П о л і ц е й с ь к и й (*випиває чарку до дна*). Не знаю, як у кого, а в мене, щоб ви знали, ніде не коле. А тепер годі вам про це. Що було, того нема.

Т і м с е н. А очі? Ти ж казав, що в тебе ріже в очах!

Х у д о ж н и к. Це буває, коли занадто до чогось придивлятишся.

П о л і ц е й с ь к и й (*підводиться, затуляє на собі пояс*

і, заклавши за нього великі пальці, підступає до художникового столика). А дозволь запитати, що в тебе в папці?

Х у д о ж н и к (безтурботно). Я був на кості. У своїй хатині. Спостерігав захід сонця. Червоне й зелене. Ціла драма. І майже ніякого заломлення. Вам теж не завадило б подивитись.

П о л і ц е й с ь к и й (показуючи на папку). Я питаю, що там у тебе?

Х у д о ж н и к (серйозно). Я працював над заходом сонця. Я ще раніше його почав.

П о л і ц е й с ь к и й (владно). Розкрий папку!

(Художник сидить, як сидів; ззаду зацікавлено підходить Гіннерк Тімсен).

П о л і ц е й с ь к и й (твердо). Я маю право вимагати, щоб ти відкрив папку. І я вимагаю.

Х у д о ж н и к (спокійно). У мене ще не все гаразд із відтінками. Замість жовтогарячого — фіолетовий. (Повільно, майже врочисто розкриває етюдник, обережно виймає кілька чистих аркушів і розкладає на столі). Поки що все надто декоративне. Декоративна схожість.

Т і м с е н (розгублено). Я тут взагалі нічого не бачу. Хоч убийте, нічого не бачу.

Х у д о ж н и к (звертаючись до мене). А ти, Віт-Віте? Адже ти бачиш, що тут заходить сонце?

Я (знижуючи плечима). Не знаю. Поки що не бачу.

П о л і ц е й с ь к и й (бере аркуші в руки, розглядає їх, дивиться на кожен проти світла, потім кидає весь стос на стіл). Ти що, гадаєш, я дурень, еге ж?

Х у д о ж н и к. А чого ж ти сподівався? Адже я тобі сказав, що не можу кинути свого. Жоден із нас не може кинути свого. Видиме ви мені заборонили, і я взявся за невидиме. Придивися до нього добре, до мого невидимого заходу й прибою.

П о л і ц е й с ь к и й (недбало підіймає один із чистих аркушів проти світла). Придумай щось інше, Максе.

Х у д о ж н и к (зневажливо). А ти придивися пильніше своїм призвичаєним оком. Своїм оком ясновидця.

П о л і ц е й с ь к и й (спалахнувши). Я тобі забороняю розмовляти зі мною таким тоном! Хай ти хоч тричі зватимешся Нансеном. Надто багато про себе думаєш.

Т і м с е н. Та заспокойтеся! Ви ж свої люди.

П о л і ц е й с ь к и й (все ще розглядаючи проти світла чистий аркуш). Оцей папір!.. Всі ці аркуші я негайно конфіскую.

Х у д о ж н и к (люто). Отакої!

П о л і ц е й с ь к и й. Якщо хочеш, можеш одержати квітанцію.

Х у д о ж н и к. Так, я наполягаю.

П о л і ц е й с ь к и й. Але тут я не можу її виписати. Квітанційна книжка у мене в кабінеті.

Х у д о ж н и к. Дарма, я почекаю.

Т і м с е н (украї розгублено). Отуди-бо, Єнсе! Для мене це — просто папір, та й годі. Конфіскувати чистий-чистісінький папір!

П о л і ц е й с ь к и й. Це вже мій клопіт. (Старанно складає аркуші в папку, закриває її і забирає собі).

Т і м с е н (до художника). Та скажи йому сам! Адже ти навіть не доторкнувся до цих аркушів. Вони ж чисті й невинні, як свіжий сніг.

Х у д о ж н и к. Хіба ти не чув, що серед них є невидимі картини? Мабуть, тепер і їх заборонили.

П о л і ц е й с ь к и й (застережливо). Слухай, Максе, ти знаєш, про що тут ідеться. Знаєш, що від мене вимагає мій обов'язок. Ці аркуші підуть на експертизу.

Х у д о ж н и к (люто). Про мене! Віддавайте їх на експертизу, пускайте під ніж! Однаково ви їх не знищите! Нові люди — нові картини.

П о л і ц е й с ь к и й (спокійно). Мушу тебе попередити, що ти розмовляєш недозволеним тоном. Колись це може для тебе погано скінчитись.

Т і м с е н. Може, ви побалакали б один з одним, як люди.

Х у д о ж н и к. Принаймні в чужій голові ви не можете вчинити трусу. Все, що у мене ось тут, в голові, сховано надійно. Звідси ви нічого не конфіскуєте.

П о л і ц е й с ь к и й (до мене). Ходімо.

(Ми рушаємо до дверей).

Х у д о ж н и к. Як щось знайдеш, дай знати. Ану ж під твоїм поглядом на папері повиступають фарби.

(Поліцейський обертається, хоче щось сказати, але передумує. Ми йдемо).

Я б залюбки лишився в «Припливі», випив би ще склянку лимонаду і послухав суперечку про білий, хоч явно й не зовсім невинний папір, одначе слухняно вийшов слідом за батьком і, поки він брав зі стояка велосипед, тримав папку з чистими аркушами, а потім, уже сидячи на багажнику, міцно притискав її до себе. Ми мовчки проїхали греб-

лею; стояла якась непевна темрява, збоку повівав легенький вітерець. Батько на мене не оглядався, і я міг би спокійно дістати з папки й пустити схилом униз як не всі, то хоч частину аркушів. Я уявляв собі широкий луг, устелений чистими аркушами паперу, ніби великими хустинами, розкладеними сушитись. Що подумав би старий Гольмсен, побачивши ті розкидані аркуші?

Але папки я не відкрив.

Ніде не світилося; за похиленими від вітрів живоплатами в темряві стояли садиби з насуненими на вікна дахами. З усіх кінців перегавкувались собаки. Від моря долинув гуркіт, неначе велике судно кидало якір.

— Що там за корабель? — спитав я, справді сподіваючись, що батько скаже назву чи номер судна — так само, як він раптом назвав номер Асмуссенового катера.

Але батько мене розчарував. Він відповів:

— Не питай мене, чуєш, не питай мене зараз ні про що!

І все ж таки я й далі вірив, що він своїм зором бачить корабель та його назву, і я й досі пам'ятаю, як тоді, дорогою додому, мене зненацька охопив страх: а що, коли батько побачить і довідається ще багато чого? Той страх попереджував, насторожував мене і не відступав, мабуть, довше, ніж мені не сором признатися.

Проте я хочу, я повинен сказати, що порадив мені той дивний страх, бо хіба то не він заборонив повертати голову в бік мого безкрилого вітряка? Чому я уникав думати про свою схованку під дахом? Чому, коли ми порівнялися з Блєекенварфом, я не подивився ліворуч? Жодного необережного погляду, жодної думки! Чому я щосили намагався прогнати образ недоробленої і занедбаної ванної кімнати, що вперто поставав переді мною? Чому я силував себе не думати про ім'я, яке не виходило у мене з голови?

Якщо досить тверезо підсумувати все, що сталося того вечора, то я — хочу того чи ні — мушу констатувати таке: на засіданні глєзерупського краєзнавчого товариства під час перегляду знімків виявилось, що мій батько, поліцейський із Ругбюля, найпівнічнішої поліцейської дільниці в Німеччині, якому у війну було доручено сповістити художника Макса-Людвіга Хансена про заборону малювати, а також стежити за виконанням тієї заборони, має хист до ясновидіння. У нас це трапляється хоч і не рідко, але й не часто, проте за батьком такого ніколи не помічали. Про спадкову схильність до ясновидіння не може бути й мови. Однак той хист у нього виявився, і наслідки не забарились.

Я чую, як Йозвіг виходить зі своєї голої наглядацької, і моя уява малює весь його довгий шлях до камери: кручені металеві сходи, в'язка ключів, що побрязкують з кожним кроком, ребристі кахляні плити і цілий лабіринт похмурих коридорів, дні, немов нанизані на нитку кружальця сушених яблук, раптова тиша, його примружене око у вічку, знов неквапне човгання — кроки наближаються наче з якоїсь безнадійної далини, головний коридор із дошкою для оголошень, тиша — став почитати, куток, до чорного витертий нашими плечима й колінами, перерва на сніданок, наглухо зачинене вікно, свисток на плетеному шнурку, човгання вже десь біля комірчини з віниками, — здається, минає цілих півдня чи десь так, поки він, внеслений і все частіше сплячучись перепочити, дістанеться звідти до умивальні, а там — останні зусилля, короткі відчайдушні кроки, випростана рука, і ось уже нетерпляче брязкає ключ, дзень — упав, ні, не впав, а тицьнувся в двері, з першого разу в нього нічого не вийшло, але потім він швиденько впорується з замком... Господи, скільки разів я це чув!

Я ніколи не вираховував точно, скільки часу Йозвіг іде від наглядацької до моєї камери, але думаю, що за той час я б устиг сяк-так випрати три пари шкарпеток, скрутити десятків зо два цигарок або спокійно, так щоб ніхто не підганяв, поснідати. Йозвіг згаює багато часу на кахельних плитках; він наближався зі свого далекого, прикрашеного лише календарем барлогу так само повільно, як із-за обрію впливає корабель, розпалюючи наше нетерпіння. В усякому разі, коли я чув його кроки й бачив в уяві знайомі образи та картини, то починав вірити Куртхенові Нікелю, а той запевняв, що, поки Карл Йозвіг одного разу волочив ноги від свого барлогу до його камери, він устиг зшити порізане на кілька смужок простирадло.

А Йозвіг усе йшов і йшов. Я зачесався перед кишеньковим дзеркальцем і подивився у вікно на буксирний караван, що повільно пересувався з одного квадрата в інший; на ті квадрати Ельба була поділена ґратами на моєму вікні. Я провів поглядом чайок, що летіли за водою на своє велике зборище. Якийсь пароплав, аж надриваючись, просив сиреною буксира. Йозвіг усе йшов. Чи принесе він чисті зошити? Чи дозволив директор Гімпель видати мені чорнило й пера, щоб я міг писати далі штрафний твір? Я підставив руку під сильний струмінь крижаної води з крана.

Розтер між долонями над раковиною кілька недокурків і змив їх водою. Щоб не дратувати добрягу Йозвіга, я спеціально задля нього розгладив на ліжку ковдру. Потім на превеликий подив угледів на Ельбі двох спортсменів, що несамовито гребли проти течії. Криги на річці вже не було. Чи й досі горить факел над нафтоперегінним заводом? Горить. Чи й досі Гамбург забарвлює обрій у звичайні свої відтінки — біло-сірий і цеглясто-рудий? Йозвіг невпинно наближався. Як вони оцінили мою роботу? Чи виправдала вона в Гімпелевих очах моє прохання дати ще паперу? Недовго думаючи, я швиденько вдягнув чисту формену куртку, скинув тапки і взув черевики, дістав із залізної тумбочки свіжу хусточку. Дзеркало на стіні оцінило мій вигляд досить поблажливо: попелясто-русявий чуб з вихором на маківці прилизаний, очі глибоко посажені й світлі, як у Клааса, ніс звичайний, ледь увігнутий, рот вугластий, схожий на лускачик для горіхів — Пелле Кастнер це влучно завважив; міцне підборіддя, зуби попсовані, ніби сточені, — вони мені, напевне, дісталися в спадщину від Шесселів; трохи задовга, хоч і не худа шия, щоки цілком пристойні. Це — мій портрет. Те, що я день і ніч чипію над штрафним твором, на мені не позначилось. А втім, кишенькове дзеркальце було не зовсім такої думки: на противагу стінному, воно згущувало мені кола під очима і взагалі трохи змінювало мій вигляд — з нього дивилося якесь пом'яте, перетомлене, навіть роздратоване обличчя. З котрим із цих дзеркал погодиться Йозвіг, побачивши мене? Ну йди швидше, Йозвігу, не зволікай, нема чого зазирати в умивальню, то просто капає вода з кранів, виходь на фінішну пряму, відмикай двері й додай мені нарешті впевненості чи того, що ми за звичкою так називаємо.

Я, як завжди, поспішив йому назустріч — став під самими дверима, втупився поглядом у засув та дірку в замку, що в неї саме просунувся чи скоріше, раз у раз зачіпаючись, протиснувся тупий кінець ключа; ось той кінець повернувся — то борідка відсунула в замку засувку. Замок був примітивний, ригельний; інша річ моя колекція замків та ключів: замок із зворотною натискною пружиною або ж із клямками, що підіймаються й опускаються, з літерним шрифтом, брамський, чебівський, штирковий, замок із секретом, готичний ключ, французький ключ, ключ у стилі барокко! Чи ж побачу я їх коли-небудь знов?

Нарешті двері відчинились.

Але Карл Йозвіг, наш улюблений наглядач, не ввійшов у камеру, я тільки почув його голос:

— Виходь, Зіггі, виходь у коридор!

Я його послухавсь, переступив поріг і здивувався: Йозвіг замкнув порожню камеру! Може, він зробив це машинально, за звичкою тридцятип'ятирічної служби? Або не хотів, щоб за моєї відсутності хто-небудь увійшов туди, де я писав свій штрафний твір?

— Директор жде,— мовив Йозвіг і попросив мене йти попереду — захід, до якого він вдавався про всяк випадок лише в перші тижні мого ув'язнення. Я, звичайно, не образився, але все ж таки здивовано підвів на нього погляд, і мені здалося, що в його очах я побачив приховану недовіру й невблаганну рішучість. Не встиг я поцікавитись, чому він сьогодні такий небалакучий, як Йозвіг ніби щось підколупнув у повітрі потемнілим, сплюснутим великим пальцем і рішуче показав уздовж коридора; мені не лишалось нічого іншого, як рушити попереду.

До дошки для оголошень у головному коридорі Йозвіг ішов позад мене, і його кроки звучали, неначе спотворена луна моїх власних, а його старечі зітхання — немов пародія на мої зітхання. Порівнявшись із дошкою, я спитав через плече:

— То мені дозволили?

Йозвіг незадоволено відказав:

— Потерпи трохи. Невже ти не можеш потерпіти?

Я рушив далі, відчуваючи на потилиці його погляд; ноги в мене дерев'яніли чимраз дужче й дужче, а в спину мовби впивалися тисячі колючок. Що я міг, що я повинен був зробити? Всі ми тут знаємо: нема нічого легшого, ніж завоювати Йозвігову прихильність, треба тільки вміти наговорювати на себе; чим жалюгіднішим постанеш у його очах, тим упертіше він тебе захищатиме чи й подарує тобі свою приязнь. Але в чому я міг звинуватити себе в ту хвилину, щоб викликати його на розмову? Як я міг оббрехати самого себе? Я важко ступав поперед нього й намагався збагнути, чому він прийшов без зошитів, без чорнила, без дрібки тютюну і замість того, щоб, як завжди, поспівчувати, наказав іти не абикуди, а до самого директора. Виходить, моя справа кепська? Вони незадоволені тим, що я написав? Може, вони взагалі мають намір перервати урок німецької, до якого самі ж мене прирекли?

У голій наглядацькій задзвонив телефон. Але я не пішов швидше. Телефон не переставав дзвонити — шість, вісім, десять разів. Я не прискорював ходи, а тільки краєчком ока позирав праворуч, сподіваючись, що Йозвіг ось-ось прослизне повз мене й подасться попереду, щоб взяти

трубку. Та де там, низько насунутий формений кашкет не промайнув мимо, не брязнула й в'язка ключів: Карл Йозвіг незворушно човгав позаду. І аж коли ми порівнялися з його барлогом, він скомандував:

— Стій!

Я, як мені й наказано, зупинився. Я дивився перед себе і не зводив очей з восьмого східця залізних сходів.

— Почекай тут,— звелів Йозвіг.

Я кивнув головою.

— Зараз я вернусь,— додав він.

Я знову кивнув головою, скосив очі набік і почав стежити, як він узяв трубку, пересунув кашкета на потилицю й, прислухаючись до того, що йому казали, заходився лічити ключі, перевіряти їх чи вивільняти ті, які заплутались. Вираз його обличчя не змінився. Як і мій батько, він лиш або коротко відповідав, або так само коротко перепитував. Телефонна розмова ні зіпсувала, ні піднесла йому настрої. Поклавши трубку, Йозвіг поманив мене до себе; я переступив поріг барлогу і мало не задихнувся: повітря там було не тільки затхле — воно геть просмерділося залежаними й гнилими копченими оселедцями.

— Прислали двох новеньких,— мовив Карл Йозвіг.— Мене викликають, а ти дорогу до канцелярії, гадаю, і сам знайдеш.

Я кивнув головою, але з місця не зрушив, хоч він роздратованим жестом руки наказав мені йти.

— Чи, може, ти забув дорогу? — спитав він.

Я ще трохи постояв, пильно подивився йому в очі, а тоді, опустивши погляд, спитав, чим я заслужив таку його неласку. Йозвіг розчинив переді мною двері й проказав:

— Ти і твої приятелі, всі ви... Задля вас тільки й живеш, віддаєш вам усю душу, здоров'я не шкодуєш... А ви що робите? Згинь з моїх очей! Тебе жде директор! — Він випхав мене за двері й замкнувся.

Такого натяку йому здалося достатньо, а пояснювати, чому його ставлення до мене змінилось, він, видно, не вважав за потрібне; отож я вирушив у приміщення дирекції сам. Ледве згинаючи задерев'янілі ноги, я спустився залізними сходами вниз. У вестибюлі гуляли протяги; я поплескав по мармуровій лисині сенатора Г. В. Й. В. Л. Рібензама, який хоч і не створив нашого острова, зате благословив теперішнє його призначення, й мимохідь полоскотав йому холодне, мов лід, підборіддя. Скільки ж це я його не пестив? Одного разу я побачив, як дев'яностовосьмирічна сенаторська вдова ніжно гладить мармуровий бюст, і з

того дня вже не міг пройти мимо, щоб не поплескати його вірнопіддано по лисині. Не зустрівши нікого дорогою, я відчинив важкі двері й вийшов — уперше відтоді, як почав писати штрафний твір.

Раптом мене гукнув якийсь гудок. Невже мене? Принаймні я злякано повернув голову і глянув у бік плавучого причалу, до якого підходив, поблискуючи міддю, баркас із Гамбурга, напхом напханий нетерплячими психологами: вони всі до одного були в пильовиках — або в коричневих, або в жовтих, як пісок. На причалі стояв д-р Альфред Тіде, Гімпелів заступник; Тіде вітав психологів широким всеосяжним жестом, явно перейнятим у самого директора. Я мимоволі озирнувся, шукаючи очима, куди б його чкурнути, затримав погляд на нашому городі, проте тікати мені не довелось: д-р Тіде уже зібрав психологів на причалі й виголошував перед ними одну зі своїх не позбавлених оптимізму промов. З берега, де колись похилені кригою застережні щити вже знову стояли рівно, віяв прохолодний вітер і куйовдив кущі верболозу. Туман над Ельбою розійшовся, повітря було чисте, прозоре, і в тому прозорому повітрі далекий протилежний берег неначе підступав ближче, а вода в річці, завжди така невимовно темна й каламутна, посвітліла, й там, де були обмілини і ковбані, тепер видніли темно-зелені та чорнувато-сині латки. З'явився прикрашений різнобарвними прапорцями пароплав — очевидно, він виходив у своє перше плавання. З майстерень хлопці викочували тачки зі стосами віконних рам; був там і Едді Зілус.

Я не хотів ні з ким зустрічатися — кортіло скоріше взнати, як там моя справа, — і подався поза майстернями, ховаючись від вітру й чужих очей, а потім вийшов на звивисту стежку, що вела до голубого приміщення дирекції. Двома стрибками я подолав кам'яні сходи. Смикнув за ручку лакованих дубових дверей. Глибоко перевів дух. Потім рушив нагору, до кабінету директора. Я мав готові відповіді на всі можливі запитання, особливо на провокаційні. Я вирішив стояти на своєму й нізащо не відмовлятися від уроку німецької. Я, можна сказати, ладен був боротися за право довести штрафний твір до кінця. З такою рішучістю я й підійшов до директорового кабінету. З такою рішучістю я підняв руку, щоб постукати. Та не встиг мій палець торкнутися дверей, як за ними раптом зірвався цілий ураган музики: могутнім акордом, що нагадував грізне слово творця всього суцього, налягаючи щосили на форте. Гімпель просто-таки розтрощив тороси і глетчери, безжальними

вступними каденціями звільнив зразу декілька гірських річок від крижаного тягара і взагалі владно розправився з зимою, пославши її за тридев'яте царство... Ну, і так далі. І все задля того, щоб стало чути рокіт, дзюркотання і навіть шепіт весни. Тільки геть глухий не почув би, що спершу Гімпель відтворив грозове небо, під яким зітнулося кілька ворожих сил, а потім весну, якій довелось зовсім не легко пробиватися крізь увесь той гуркіт, клекіт і темний морок, щоб нарешті високо піднести свій голубий стяг — якщо це вам що-небудь каже. І ось уже весна вступила в свої права — кигикання чайок, пароплавні гудки, ледве чутний шум прибою, радісний плескіт хвиль і якийсь п'янке мурмотіння; очевидно, наш хор найближчим часом розучить цей урочистий гімн і навіть виступить з ним, — оскільки запрошення вже одержано, — по Північнонімецькому радіо, в програмі для моряків.

Мій стук не міг перекрити гуркоту й тріску глетчерів, і мені довелося зачекати, поки весна переможе остаточно. Тоді я постукав іще раз. Мене почули й запросили увійти. Директор Гімпель, у спортивній куртці й бриджах, підвівся зі стільчика біля рояля, нахилився над заляпанним аркушем нотного паперу, вигукнув: «Пум-па-пам!» — задоволено кивнув головою і, простягнувши руку, ступив мені назустріч. Його долоня була волога й тепла.

— Місцями треба буде ще пошліфувати, — промовив він і показав на щось позад себе.

Я кинув швидкий погляд на його письмовий стіл і впевнився, що він перечитав геть усі мої густо списані зошити з твором; та хоч вони були ретельно складені, я все ж таки завважив, що моя справа встигла вилетіти у нього з голови і тепер він не має ніякого бажання розводитись зі мною на цю тему: директора тягло до його незакінченого приходу весни. Аж коли він зазирнув у настільний календар, до нього врешті дійшло, що я і є той самий хлопець, прізвище якого він обвів червоним олівцем і який певною мірою зацікавив його; і тоді він удруге привітав мене з-за письмового столу, піднявши руки й склавши їх долонями. Потім директор запросив мене сісти. Сам, однак, не сів, а застиг у незручній позі й почав гортати мої зошити; з його усмішки я здогадався, що він уже пригадає. Він то скептично похитував головою, то схвально кивав, то супив брови і про щось замислювався, скрушно прицмокуючи язиком, а один раз навіть хотів був ляснути себе по стегну, але попав тільки по відстовбурченій холошій бриджів. Погортавши отак зошити й почитавши то там, то там, він пригадав усе,

що йому було треба, підбіг до дверей свого секретаріату, розчинив їх, гукнув: «Повідомте в чотирнадцяту!» — зачинив двері й, підкреслено уникаючи зустрічатися зі мною поглядом, вернувся до столу. Я вже знав напевно, що про розмову віч-на-віч нема чого й думати.

Над столом висів намальований олійними фарбами портрет худорлявого сенатора Рібензама, який дивився байдужим поглядом з епігонської півтемряви і, здавалося, цікавився більше суднами на Ельбі, що йшли з якого-небудь Камеруну, ніж тим, що оце діялося в кабінеті директора Гімпеля. Ні, сенатор — це не той, хто допоможе. Тож я став прислухатися до кроків секретарки, а та, постукуючи високими каблуками на залізних підківках, вийшла з сусідньої кімнати, перетнула коридор, шепнула в двері чотирнадцятій кімнати давно очікуване слово і зразу вернулася, тільки вже не сама, а в супроводі доброго десятка чиїхось ніг. Двері секретаріату відчинились, і на порозі з'явився гурт психологів. Їх було, як я з полегкістю з'ясував, усього п'ятеро, і всі, як видно, — учасники міжнародного конгресу в Гамбурзі: на вилозі піджака кожен мав значок зі своїм прізвищем. Лише в одного не було значка — у Вольфганга Макенрота, що по-дружньому мені підморгував. Його присутність не розвіяла моєї тривоги, одначе я — сам не знаю чому — зрадив, що він тут. Не приховуючи своїх почуттів, я відповів на його привітання. Тим часом директор потискував руку кожному психологові, із задоволеною усмішкою вислуховував привіти — їх передавали йому з Цюріха, Клівленда (штат Огайо), Стокгольма, — а потім трохи голосніше і розчуленіше, ніж треба було, подякував і звелів кланятись усім своїм шанувальникам, примудрившись так розставити гостей, що я опинився в центрі півкола. Що він собі замислив? Чого в нього такі хитрі очі? Якого коника збирається викинути оцей педагог-приборкувач у бриджах? Номер з дресированим звірком? Зразок психічної еквілібристики? Психологічний трюк під куполом? Чи не збирається він послати мене на трапецію свого шанобства, щоб після мого двохсполовинного сальто довести, який з нього надійний партнер?

Але нічого такого директор Гімпель не втнув. Він щиро, як приятель, поклав мені руку на плече, попросив у мене дозволу коротко розповісти гостям про мій випадок і, не сумніваючись у відповіді, одразу перейшов до діла.

— Почалося це на уроці німецької, — сказав він. — Тема називалася «Радість від виконаного обов'язку». В кінці

уроку,— провадив далі директор,— пан Єпсен здав учителеві чистий зошит, але не через те, що йому не було чого сказати, а, навпаки, тому, що, як він сам пояснив, міг розповісти надто багато. Початкове гальмування. Фобія Корсакова. Ми вирішили дати йому штрафну роботу — хай напише твір заднім числом. Для цього панові Єпсену дали ізольоване приміщення.

Потім директор Гімпель перелічив інші умови — ніяких відвідувачів, звільнення від загальнообов'язкових робіт і таке інше — й змалював той настрій, з яким я взявся за роботу: цілеспрямована покірність, ейфорія. Гості слухали не дуже зацікавлено, а скоріше ліниво. Та коли директор повідомив, що я пишу свій штрафний твір уже сто п'ять днів, всі вони нашорошили вуха.

— Ось уже три з половиною місяці,— сказав Гімпель,— як наш пан Єпсен, що його ви бачите перед собою, не покладаючи рук трудиться над своїм твором. Терпіння йому не бракує. Ось переконливий доказ.— Він підняв над головою мої зошити.— Як бачите, твір набирає загрозливого обсягу. Внутрішня потреба назвати всі імена. Всі географічні назви. Психοїдний мнемізм.

Під кінець директор попросив мене поправити його, якщо він, описуючи мій випадок, сказав, на мою думку, щось не так. Я тільки знизав плечима.

Гість із Клівленда (штат Огайо) містер Борис Цветков узяв у Гімпеля мої зошити, пропустив списані сторінки під великим пальцем, і йому все стало ясно; такий самий незвичайний хист проникати в суть справи виявили і добродій із Цюріха, такий собі Карл Фушар-молодший, і добродій із Стокгольма — Ларс Петер Ларсен; ці, правда, трохи погортали зошити навмання, але для наукового висновку їм здалося цілком досить зважити їх у руці. Тільки Вольфганг Макенрот не зробив ні того, ні того. Він обережно взяв після всіх мої зошити, дбайливо розгладив їх і поклав на директорів стіл. Я полегшено зітхнув, гадаючи, що щасливо пережив цей спектакль, і переступив з ноги на ногу. Але раптом директор Гімпель вийшов наперед. Він кинув на психологів красномовний погляд, закликаючи їх слухати особливо уважно й не пропустити того, що він зараз скаже, і звернувся до мене. Своїм штрафним твором я, мовляв, не тільки відбув покару, а й значно перевершив усі його сподівання. На цьому урок німецької можна й закінчити. Я переконав і його, і доктора Корб'юна. Директор пропонував мені вернутися в наш колектив на своє колишнє місце в бібліотеці. Він сказав дослівно таке:

— Тепер ти сам зрозумів, що твори з німецької треба писати. Саме з цією метою, а не задля покарання ми засадили тебе за штрафний твір.— І, мовби бажаючи зробити мені подарунок від себе особисто, додав: — А тим часом і весна настала.

Від останнього зауваження директор міг би, звичайно, й утриматися: хто-хто, а він добре знав, що нам тут на весну начхати. Одне слово, такої пропозиції я не сподівався і здивовано підвів на нього очі.

— Ну,— мовив директор,— то як? Хіба не чудово — завершити штрафну роботу завтра? Відсвяткувати зустріч з товаришами... То як, га?

— Я ще не скінчив своєї роботи,— сказав я.

— Дарма,— махнув він рукою,— ти потішив нас уже тим, що зробив. Решту ми тобі даруємо.

— Без тієї решти,— заперечив я,— моя робота нічого не варта.

Я й справді був такої думки. Але моя відповідь ошелешила Гімпеля. Він попрохав пояснити йому і гостям, чому мені так важливо дописати той штрафний твір до кінця — адже доведеться відмовитись від товариства, від весняного сонця, бібліотеки...

Я подивився крізь широке наріжне вікно на Ельбу, але не помітив там нічого цікавого й перевів погляд на берег; з верболозу випливала сріблито-сіра байдарка з двома спортсменами. Весла лежали на воді, байдаркою ніхто не правив, і течія швидко несла її боком усе далі й далі; а тим часом спортсмен, що сидів позаду, обійняв переднього, перекинув його на спину і, незважаючи на таку незручну позу, впився в нього губами. Ну, і таке інше; а весла перекочувались сюди-туди на бортах, занурювались у воду, однак не падали.

— Ну, то чому? — допитувався директор Гімпель.— Чому?

Тоді я пояснив:

— Для мене половинчастих радощів від виконаного обов'язку нема, є тільки повні.

— А якщо їм немає кінця? — спитав директор, заручившись увагою психологів.— Якщо радощам від виконаного обов'язку взагалі немає кінця?

— Тим гірше,— відповів я,— тоді тим гірше.

Моє серце чуло: щось вони замислили проти мене, щось хочуть із мене вивудити, але я не міг здогадатись, що саме. А течія несла байдарку з двома спортсменами далі: перший горілиць, другий схилений над ним, обоє судомерно

повпивалися одне в одного губами, і назустріч їм не траплялося, на жаль, жодного судна, яке змусило б їх відірватися одне від одного. Одне весло в них іще залишилось.

Раптом озвався Карл Фушар-молодший:

— Кому ти, власне, все це розповідаєш?

— Самому собі,— відповів я.

А він на те:

— І тебе це заспокоює?

— Заспокоює,— сказав я.— Це мене заспокоює.

Швед більш нічого не питав, тільки час від часу кидав у мій бік ворожі погляди, немов хотів спопелити мене. Борис Цветков, американець, страх як зрадив, коли на його запитання, чи не виникало іноді в мене під час штрафної роботи відчуття, ніби я стою у воді, або бреду по воді, або пливу в прозорій воді, я категорично відповів: «Ні». Здоровий, як бугай, учений, що його прізвища я так і не зміг прочитати, бо він почепив свій значок догори ногами, але, судячи з вимови, голландець, приголомшив мене своїм бажанням довідатися спочатку, скільки мені років, потім — який у мене розмір взуття, а коли я сказав йому й те, й те, він поцікавився, чи мене за столом не вкидало в піт або чи не охоплював страх; мені було шкода лишити його ні з чим, і я погодився, що іноді траплялися напади страху. Макенрот не поставив мені жодного запитання, час від часу він навіть підбадьорював мене усмішкою, і я відчув до нього ще більшу прихильність. До тієї міжнародної братії, очевидно, таки дійшло, що я не з тих, хто продає сварку між хлопцями чи бійку в школі, бо вони таки дали мені спокій і від дальших експериментів відмовились.

Директор Гімпель цього явно не чекав; він, видно, сподівався, що психологи почнуть про все розпитувати, до всього докопуватись, одне слово, розраховував на таку собі якщо й не гарячу, то принаймні жваву дискусію. Але з того нічого не вийшло, і йому знов довелося братися за мене самому. Я ще раз кинув погляд на річку, але байдарка вже перекинулась, спортсмени пішли на дно, а безлюдна Ельба так само невинно котила свої води далі.

— Ну, Зіггі,— озвався Гімпель,— давай разом щось вирішувати, бо так тривати не може. Штрафна робота,— провадив він,— це звичайна річ, її практикують усюди, і в нас на острові цей педагогічний захід зарекомендував себе якнайкраще. Але ж треба знати міру, це ж стосується й штрафної роботи. Сто п'ять днів — скільки ж іще можна? Сьогодні твоєї карі настав кінець.— Він простяг мені свою звиклу до потисків руку, щоб одразу скріпити нашу

угоду про завершення уроку німецької, але я її не взяв. Я заявив протест. Я попросив продовжити мій урок. Я обіцяв ніколи більше не завдавати йому прикрощів, якщо тільки він дозволить мені повернутися до штрафного твору. Здається, я апелював навіть до його великодушності. Але всі мої протести, обіцянки, прохання були марні. Як же мені все-таки вдалось доконати директора? А дуже просто. Я нагадав йому про нашу домовленість, а також процитував його власні слова про те, що тільки я сам можу визначити кінець своєї штрафної роботи.

— Хіба то не ви казали, що я можу сидіти над моїм твором скільки завгодно?

Цією цитатою мені пощастило якщо й не переконати його остаточно, то хоча б витягти з нього дозвіл працювати над штрафним твором далі.

— Ну, гаразд,— покірливо мовив директор.— Гаразд, поки що пиши.

Він узяв зі столу мої списані зошити і віддав мені. Потім обвів поглядом усіх психологів і, не побачивши на жодному обличчі сумніву, відпустив мене, сказавши:

— Дорогу назад ти, мабуть, і сам знайдеш. Чистий зошит тобі дадуть, чорнило теж.

З почуттям полегкості, хоч і не зовсім зі спокійним серцем, я протиснувся крізь півколо психологів, не пропустивши нагоди тернутися плечем об Макенрота. Той мені підморгнув. У його очах я прочитав схвалення. Та поки він невинно мружився до мене, його поведінка, особливо щодо моєї куртки, була зовсім не безневинна: тонкі, чутливі пальці спритно і впевнено ковзнули в мою кишеню і щось там поклали та ще й засунули аж на дно, потім швиденько вислизнули, сяк-так пригладили кишеню зверху і вмиль зникли. Я майже нічого не помітив, але так воно мало бути. Анітрохи не перебільшу, коли скажу: єдиний з-поміж нас на острові, хто може повторити той фокус,— це Оле Пльоц, спеціаліст оббирати жіночі сумочки.

На порозі я ще раз озирнувся, кивнув головою на прощання вченій братії і затримав погляд на Макенроті; але в його очах не було й натяку на те, що сталося, він уже накинув на себе байдужу маску. Вже сам його вигляд рішуче відкидав будь-яку підозру, тож виправдуватись йому не треба було.

Опинившись у коридорі, я сягнув рукою в кишеню, щоб узнати, що ж мені потай підсунув отой молодий психолог. Нічого надзвичайного я не виявив: кілька складених і зішпилених скріпкою аркушів паперу й, що було приємніше,

пласка пачечка сигарет на дванадцять штук. Я відразу подався в туалет. Сигарети я засунув під шкарпетку на правій нозі, а списані аркуші наклав, наче футбольний щиток, на ліву ногу нижче коліна; потім підсмикав шкарпетку, натягнув гумову підв'язку та обережно відкотив холошу. Після цього я помив руки, напився води і змочив лоба. Всі вікна були розчинені, й весняне повітря — очевидно, з ласки нашого директора, — трохи пом'якшило їдкий дух аміаку. Внизу в дворі хтось дуже повільно, аж по душі дерло, на-свистував «Ніч і день — тень-теленя». Щоб не чути того фальшу, я спустив воду в усіх трьох кабінах і втопив оте «тень-теленя» у булькоті та шипінні. Нарешті я вийшов у коридор, прислухався до Гімпелевих дверей і, не почувши нічого, крім якогось приємного покректування, — так наче комусь робили масаж, — відразу рушив на склад.

Склад канцелярського приладдя був у приміщенні дирекції на першому поверсі, поруч із бібліотекою; обидві кімнати зв'язані між собою, і обидві роботи — видачу книжок і видачу зошитів — виконує одна людина. Тож я наперед знав, хто з'явиться на мій стук, хто, підступно посміхаючись і що-небудь жуючи, привітає мене і питає: «Ну, то все в ажурі?» Він серед нас найстарший. Тут кожен хоч-не-хоч прагне не тільки потоваришувати з ним, а й завжди підтримувати його дружбу, всіляко засвідчуючи свою увагу до нього. Він уже п'ять з половиною років на острові й просто вимагає для себе особливих прав; спробуй не віддати йому свій десерт, коли він звернеться до тебе, скажімо, з такими словами: «Агов, Зіггі! Твій пудинг проситься до мене в рот, поможи ж йому!» Коли він підходить до тебе і ти, неспроможний відвести очі, бачиш щетину на голові, м'ясисті губи або коли на уроці німецької він починає готуватися до своїх конвульсій, а тоді падає під парту й б'ється в корчах, ти усвідомлюєш, що від цього хлопця можна сподіватися всього. Одне тільки важко збагнути: досить йому побачити на руці в якої-небудь кралі сумочку, і в ньому прокидається таке натхнення, такі здібності, що він, приміром, тільки зиркнувши на неї, може сказати, що в тій сумочці. Я, правда, не вірю, що будь-яку з них він відкриє, тільки погладивши і помацавши її, але двоє з наших нібито на власні очі бачили, як він це робив.

Так чи ні, а Оле Пльоц працював замість мене в бібліотеці й разом, як і я колись, на складі канцелярського приладдя. Він вийшов на мій стук, відкинув верхню половинку дверей, вишкірив до мене зуби, дістав підставку і з

її допомогою зробив із верхньої половинки дверей сякий-такий прилавок. Потім розвалився на ньому й, підперши руками голову, спитав:

— Ну, то все в ажурі?

Я кивнув головою, оглянувся, засунув руку під холошу й, так само оглядаючись на всі боки, дістав пачку сигарет; вийнявши три сигарети, я поклав їх на завжди простягнену долоню Оле і вже хотів був сховати пачку назад, але не врахував, яке розвинуте в Оле почуття справедливості: він елегантно вихопив у мене з руки пачку, швиденько перелічив сигарети і, з'ясувавши, що я йому недодав три штуки, мовчки взяв їх сам, а решту повернув мені й замість подяки козирнув до лоба одним пальцем.

— Чим можу прислужитися? — спитав він, і я нарешті побачив, що цього разу він жує гудзика, справжнього рогового гудзика від чийогось, якщо не помиляюсь, зимового пальта.

Я попросив зошита без лінійок і пляшечку чорнила, потім, похопившись, попросив два зошити, на що Оле зауважив:

— Ти спершу добре подумай, скільки тобі треба. Сьогодні ми щедрі, про мене, бери хоч і півдесятка зошитів. Сьогодні, якщо хочеш, можеш забрати хоч і все це лайно. Ти вже однаково нікого не здивуєш.

— Вони посадили мене писати штрафний твір,— сказав я, щоб якось виправдатись.— Ви ж самі знаєте.

— Та вже ж,— буркнув Оле,— знаємо. Але тут іще не було такого, кому б штрафний твір припав до душі, як тобі.

— Я ж не доноси на вас пишу,— озвався я.

А він на те:

— Тебе тут не дуже й люблять, але сьогодні ми тебе прощаємо. Сьогодні ми ладні простити кожного.

— А що таке? — поцікавивсь я.

— Та нічого такого! — ошкірився Оле.— Невеличкий переїзд. Переміна оточення, клімату. Людина — істота розумна, це я в одній книжці вичитав, а коли розумна істота своєю охотою покидає якийсь місце, то висновок уже сам напрашується... Ну і так далі.

— Хочете дати драла? — спитав я.

— І, думаємо, ти теж не відмовишся,— тихо проказав він і прислухався, чи ніхто не йде, а потім схопив мене за барки й притяг через імпровізований прилавок до себе.— Сьогодні ввечері, об одинадцятій,— прошепотів він.— Нас шестеро, ми про все вже домовились.

Я поцікавився, де вони доп'яли човна, але Оле тільки зневажливо процідив, що за човен чіпляються лише ті, хто плаває, як сокира. Тоді я спитав, чи знає він течію в Ельбі. У відповідь Оле заявив, що повідь для тих, хто вміє плавати,— на руку ковінька. Карл Йозвіг йому, мовляв, не перешкода. Оле й слухати про це не хоче, до того ж нашого улюбленого наглядача бере на себе сам Едді Зілтус — той самий Едді, що колись носив пояс чемпіона з дзю-до Північно-західної Німеччини.

Я хотів знати, яких заходів ужито на випадок, якщо нам пощастить і течія винесе нас на другий берег біля Бланкенезе. Оле зміряв мене лютим поглядом, проте не обізвав ні шмаркачем, ні тютюю, а спокійно закурив. Він кілька разів затягся і погасив пальцями сигарету. Потім підійшов до полиці, узяв зі стоса три зошити й кинув мені на прилавок. З картонної коробки він дістав невеличку гранчасту пляшечку чорнила і теж кинув її на прилавок, а відразу за нею квитанційну книжку, постукавши своїм чутливим вказівним пальцем там, де я мав розписатися. Цього було більше, ніж досить, щоб зрозуміти: Оле Пльоц поставив на мені хрест.

Одначе попроситися з ним безмовно, вороже я все ж таки не міг собі дозволити, навіть тепер не міг, я мусив іти на поступки — адже де гарантія, що ніхто з них не повернеться? І я спитав:

— А потім що? У вас є який-небудь план?

Оле облизав свої м'ясисті губи, підняв верхню половинку дверей і відчинив нижню.

— Рушимо до сестри,— сказав він.— Сховаємося в сестри, її чоловік у плаванні.

— Правильно,— кивнув я головою,— першу бучу вам краще пересидіти.

Оле насторожився й промовив:

— То ти підеш з нами? Товаришів не кидають напризволяще.— Він визирнув у коридор.— Ну, то як? — спитав він.— Об одинадцятій? Тобі навіть не доведеться відчиняти самому двері, ми зайдемо по тебе.

Цікаво, що він думав про мене тієї миті? Я нерішуче стояв перед ним; я хотів одного, а мусив робити зовсім інше; мене мучило почуття обов'язку і водночас — провини перед товаришами. З одного боку, я уявляв собі нашу спільну втечу, уявляв, як ми зв'язуємо Йозвіга, потім, пригинаючись, біжимо коридорами, напружено прислухаємося, причаївшись за майстернями, по черзі перебігаємо, раз у раз припадаючи до землі, у верболіз на березі; можливо,

раптом зчинить гавкіт собака, і ми його відразу задушимо, як колись вчинив Філіпп Неф; ось ми обережно, щоб не хлюпати, заходимо у воду, нарешті досягаємо глибини й тиенько пускаємось плавом, і ось для шести пар очей одночасно сходить місяць, шість голів лягають ніби в розтоплене срібло — невеличкі, чудні, як для Ельби, круглі буйки, що пливуть навскоси проти течії і вміло використовують її, щоб потрапити в Бланкенезе; крижана вода голками впивається в тіло, хтось скрикує і скидає над водою руки, та ні, то не крик, то спалахують вогні, рятивні вогні, вони наближаються, ці благословенні вогні Бланкенезе, освітлюють берег, що його Філіпп Неф бачив так близько, так близько, але досягнути не зміг; а потім над водою повільно виростають шість постатей, одна за одною важко брѳохають до берега, і складається враження, неначе вони перейшли Ельбу по дну...

З одного боку, я уявляв собі ці спокусливі картини, а з другого — бачив свої списані до останньої сторінки зошити, зважував їх у руці, як робили психологи, і під злісним поглядом Оле думав про тему, яку Корб'юн, можливо, загадав саме для мене. Пригадалися перші радощі від виконаного обов'язку, перші намагання виконати обов'язок, перші мої здобутки й перші признання. Невже я мушу спинитися на півдорозі? А поліцейський найпівнічнішої поліцейської дільниці Німеччини, а художник, а мій брат Клас, Асмус Асмуссен, Ютта? Невже я мушу позбавити їх єдиної нагоди висловитись і сказати про себе правду? Опустити завісу й дати, щоб над моєю рівниною запанувала нітьма? Спинитись на передісторії? Чи маю я право з доброї волі відмовитися від того, що аж ніяк не з доброї волі проситься на папір? Хіба я не повинен діждатися відлуння — після того, як зі стількох сторінок погукав у глибину пам'яті?

— Ні, Оле,— мовив я.— Нічого не вийде. Ні. Мені дуже шкода, але нічого не вийде. Я не можу з вами тікати, не можу залишити напризволяще свого штрафного твору. Поки що ні.

Він причинив нижню половинку дверей і сказав:

— Попався ти їм, отим радощам від виконаного обов'язку!

— Зрозумій мене,— промовив я.

— Забирай свої зошити й чеши звідси! — відрубав він.

— Ти повинен зрозуміти, Оле,— знов почав я.

— Зрозуміти? — ошкірився він з огидою.— Та якого біса тут розуміти, коли людина сидить у лайні і не хоче

з нього вилазити? Забирай свої зошити, шмаркачу, і щоб я тебе більш не бачив.

— Почекайте трохи,— сказав я,— почекайте, пізніше і я зможу піти з вами...

— Сьогодні ввечері, й баста,— урвав мене Оле.

— Мені ще рано,— зітхнув я і додав: — А ви стережіться Йозвіга, він, мабуть, щось пронюхав. Сьогодні він такий недовірливий.

— А це вже наш клопіт,— кинув Оле і наказав мені поглядом відійти, щоб він міг зачинити й верхню половинку дверей. Я завів мову про те, про се, поцікавився, як справи в бібліотеці, та Оле й слухати мене не хотів; він замкнув зсередини двері й останні свої слова я вимовив, уже звертаючись до таблички «Видача письмового приладдя». Отже, битва закінчена. Але хто ж вийшов переможцем?

— Хай вам щастить,— сказав я до таблички.— Хай вам сьогодні ввечері щастить!

І рушив назад. Я повинен був рушити назад із зошитами під пахвою і з припалою порохом, зате повною пляшечкою чорнила, яке давало мені змогу писати штрафний твір далі. Ніхто б не переконав мене відмовитись, навіть спокуси втекти виявилось замало, щоб я покинув свою роботу. Я просто повинен був рушити назад, і я штовхнув плечем двері й вийшов у немилосердний весняний шум, що його продукував у себе в кабінеті директор Гімпель: тепер він, видно, зображував, як на різких вітрах вертаються додому перелітні птахи — шпаки, ластівки й журавлі — цих, правда, було небагато; потім усе те птаство з шумом і з гамом затріпотіло по приміщенню дирекції, й музичний варіант весни всупереч волі його творця зіткнувся з уже готовою, багатоголосою піснею природи.

Надворі, на пригрітому лагідним сонцем піщаному плацу, де повітря було чисте й дзвінке, вже заявила про себе гамбурзька весна. Пора було поливати капустяну розсаду. На верболозі, що його безнастанно підмивала течія, рясно повисідали шпаки. Небо взялося водяною блакиттю. Сходи качанного та листового салату обіцяли добрий урожай. Замріяні психологи гуляли по острову. У розчинених навстіж майстернях та на городі мої товариші мусили пізнавати переваги праці; поруч, посмоктуючи цигарки й знемагаючи від нудьги, стовбичили наші наглядачі.

Ні, та весна, що повновладно вступала в свої права, але не гріла мені душі, не була схожа на Гімпелеву весну. Йдучи через плац у камеру, я, як мені тепер пригадується, був до всього байдужий, принаймні не відчував ні найменшого

бажання спинитися й подивитись на копітку, наполегливу роботу весни. І раптом я кинувся бігти. Я біг з трьома зошитами під пахвою і пляшечкою чорнила в руці. Дехто з наглядачів, звичайно, підозріливо позирав у мій бік, але потім вони переконалися, що я поспішаю не до берега, а в надійні мури карцеру, і не зачепили мене. Якби котрийсь із них подався був за мною, то дуже скоро пошкодував би, що даремно старався; він би тільки побачив, як хлопець у формі важковиховуваного, перестрибуючи через кілька кам'яних східців, вилетів на другий поверх, розгублено зупинився перед порожньою наглядацькою, позазирав у всі коридори, а тоді почав нетерпляче гукати наглядача, щоб той посадив його під замок; а далі мій переслідувач став би свідком того, як хлопчина, якого тут узялися перевиховати, увійшов у холодний наглядацький барліг, пошукав невинно ключа й, не знайшовши його, сів на заяложену круглу табуретку і став чекати.

Я чекав на Карла Йозвіга. Щоб якось згаяти час, я обшукав письмовий стіл, проте не знайшов нічого, крім п'ятдесяти більйонів старими інфляційними марками, що їх зібрав наш улюблений наглядач: він колекціонував знецінені паперові гроші. Знайшов я також уже скручений і зам'яний бутерброд із сиром кількарічної давності. Щоб розважитись, я почав вивчати список найважливіших телефонів: західне крило, східне крило, директор Гімпель, склад, канцелярія, вартівня... Чи вдарить сьогодні варта у дзвін, сповіщаючи про тривогу? Майстерні I—IV, читав я далі, городня бригада, фінансово-господарча частина, лікарня, кухня...

Карл Йозвіг не йшов. Я повісив список телефонів на місце, зняв зі стіни календар і вирішив почитати знічев'я пам'ятні сентенції; погортавши ззаду наперед — через осінь і літо до весни — й уже неабияк знудившись, я несподівано натрапив на перший малюнок: по кісточки у воді стоїть здоровенний чоловік і своїм надміру великим шлангом поливає острів. Я перегорнув сторінку: наступний день був також прикрашений непристойним малюнком, що ображав естетичні почуття: з натужно відставленого заду вилітали якісь хворобливі, можна сказати, рахітичні ноти, а внизу стояв друкованими літерами підпис: «Гімпелів авторський концерт № 1». Нічого не тямлячи, я зазирнув на ще один день, суботу: димова труба, вишкіривши зуби, схилилася в поклоні перед зарослими мохом дверима повітки. Я заходився гортати день по дню: на кожній сторінці траплявся який-небудь малюнок, злісний напис чи соромітний

заклик; весь місяць був споганений, запаскуджений всілякою мазаниною, яка кривдила доброзвичайні почуття — чи як там кажуть — і на яку сором було дивитися. І скрізь угадувалась рука Оле Пльоца. Мені не треба було довго гадати, щоб зрозуміти це, а залишив він свої «шедеври», як я здогадувався, наглядачам на згадку. Перепало й Карлові Йозвігу.

Правду кажучи, я злякався, погортавши той запаскуджений, — хай навіть талановито запаскуджений — календар і, впевнившись, що за мною ніхто не стежить, повісив його на стіну. Чи Оле здолає сьогодні Ельбу? Чи здолає її решта хлопців? Всі історії, що мені запам'яталися, — запам'яталися самі по собі, кінчались так само погано, як і починались. Усі до одної.

А Карл Йозвіг не йшов. Я дістав сигарети, але відразу й сховав їх, згадавши, що в застланому барлозі немає вентиляції. Потім я витяг з другої холоші складені Макенротові аркуші, розгладив їх і пошукав те місце, де він звертається до мене. Цікаво, як він мене титулує? «Вельмишановний пане Єпсен», «Любий Зіггі» чи трохи інтимно і водночас зберігаючи дистанцію: «Любий Зіггі Єпсен»? Ніякого звернення до себе я не знайшов. Те, що він мені підсунув, було всього-на-всього частиною майбутньої його наукової роботи — начерк, як він сам те назвав. Заголовок, одначе, був начебто остаточний: «Мистецтво і злочинність. На прикладі справи Зіггі Є.» І весь жирно підкреслений. Почитати? Чи, може, не треба? Враз виникло почуття, ніби мене розглядають крізь лупу.

«А. Позитивний вплив. I. Художник Людвіг Хансен (коротка характеристика)».

Чи варто читати далі?
Вольфганг Макенрот писав:

«Оскільки художник Макс-Людвіг Хансен впливав на досліджувану особу не тільки активно, а й пасивно і впливав, без усякого сумніву, дужче, ніж школа й батьки, то для правильного розуміння всіх взаємин необхідно спершу навести деякі дані особистої і творчої біографії самого художника. Дані взято передусім з його автобіографії «Жадоба зору» (Цюріх, 1952) та книжки «Очима друзів» (Гамбург, 1955), а також із «Мови кольору» Тео Бусбека (Гамбург, 1951). Ці дані, якщо не прямо, то посередньо, допоможуть нам зрозуміти взаємини між досліджуваною особою і художником».

Я підвів голову, прислухався й нетерпляче вставив у рот сигарету. Мене охопила якась невиразна тривога, скроні стисло гарячими лещатами, а права нога почала посмикуватись. «Досліджувана особа». Ну й ну! «Я ніби човник, а ти наче хвиля...» «Мова кольору» вийшла не в 1951, а в 1952 році, Макенротові годилося б про це знати.

Далі він писав:

«Макс-Людвіг Нансен народився у Глюзерупі, в родині фризського селянина, серед тієї природи, що її він пізніше відкрив як художник і зробив об'єктом своєї творчості. Вже в сільській школі він почав малювати олівцями й фарбами, а також ліпити з глини. На меблевій фабриці в Ітцего вчився на різьбяра, там-таки брав уроки малювання в одній професійній школі. Діставши кваліфікацію різьбяра, працював на різних меблевих фабриках на півдні й заході Німеччини, одночасно навчався далі у вечірній школі. Багато часу проводив у музеях, любив блукати в горах і малювати там олівцями та аквареллю краєвиди; взимку малював оголену натуру й портрети. Перші його роботи організатори виставок відхилили, в Академію мистецтв його не прийняли, але він сприйняв це гордо, з почуттям власної гідності. Як свідчить Бусбек, безнастанні відмови допустити його до участі у виставках викликали у нього рішення покинути роботу вчителя ремісничої школи і стати художником-професіоналом. Подорожі до Флоренції, Відня, Парижа й Копенгагена щоразу кінчалися тим, що він розчаровано вертався в батьківський дім. Його індивідуалістична натура й медіумічний потяг до природи призводили до того, що він «у жвавих центрах культури počував себе неприкаяним». За його власним свідченням, він потребував єднання з природою, до якої прирівнював усі цінності життя. Озлоблено, але вперто і не без гонору сприймав він і далі відмови виставити його картини, які Бусбек називає «епічними розповідями кольором про природу» і які вже в ранній період творчості Нансена мали той подиву гідний арсенал виражальних засобів, що його він знаходив у природі. Якось під час морської прогулянки він зустрів співачку Дітту Гозебрух, майбутню свою подругу життя, що допомогла йому пережити роки нужди й невизнання. Недовгий час подружжя проживало в Дрездені, Берліні й Кельні; страшенна вбогість — почасти наслідок його

творчої принципності і впертої вдачі — змушувала Макса-Людвіга Нансена знов і знов повертатися в Глюзеруп.

У 1914 році журнал «Ми» надрукував репродукції кількох його гравюр на дереві — гротески і казкові мотиви півночі Німеччини. Серія «Мое море» була виставлена в галереї Бусбека. Коли почалася війна, Нансен хотів добровільно записатися в армію, але за станом здоров'я його звільнили від військової служби, і він з досади замкнувся у своїй майстерні в батьківському домі. Просидівши там цілий рік, він створив цикл «Хома невірний у Гузумі».

Кілька Нансенових робіт показали на колективній виставці в Ганновері, й Людвіг фон дер Гольц написав статтю про його офорти, а невдовзі по тому видав альбом кольорових літографій під назвою «Знайомство з прибоєм». Але в Берліні Нансенові картини й далі відхиляли. Товариство ієнських художників, що називало себе «Ранок», запропонувало Нансенові стати його членом. Спершу він погодився, але відразу передумав, бо, побувавши в Ієні, дізнався, що президент товариства — лідер пацифістів і прихильник французького імпресіонізму. На одній із зимових виставок у Мюнхені показали серію «Жнива на півночі», а на виставку в Карлоруде прийняли серію «Осінь на болотах». Кілька років Макс-Людвіг Нансен виїздив улітку сам на Галлігенські острови, де створив ряд акварелей, присвячених світові духів і казкових персонажів, темним силам природи, а також фантастичним істотам. Разом із дружиною приєднався до національного руху, але, довідавшись, що так звана «внутрішня верхівка» підтримує між собою гомосексуальні зв'язки, на знак протесту покинув його. На виставці в Базелі Нансен без будь-яких пояснень порізав свою картину «Човни з торфом». У 1928 році Геттінгенський університет присвоїв йому звання почесного доктора, того самого року Музей сучасного мистецтва придбав його картину «Бунт соняшників».

У Берліні якийсь неповнолітній зломщик, застуканий Нансеном на гарячому, шпортонув його ножом просто в легені; художник дав у газеті кілька оголошень: він хотів зустрітися з безпритульним і всиновити його. Після цього про нього заговорило все місто. Придбавши Блеекенварф, подружжя майже не покидало свого сільського житла. Нансен зробився, за словами фон дер Гольца,

«антиурбаністом», ворогом міста — цього, як казав сам художник, «скопища жовтого тліну й марного інтелекту». В Блеекенварфі виник цикл «Розповіді старого вітряка на морському узбережжі». Впливовий торговець картинами Мальтезіус запропонував йому за цикл величезну суму, якої Нансен зроду не мав, однак вони ні до чого не домовились. Як Мальтезіус змусив колись молодого художника даремно ждати чотири години відповіді, так і Нансен змусив тепер Мальтезіуса прождати ті самі чотири години й нічого йому не відповів.

Події 1933 року художник спершу привітав, але через рік, коли йому запропонували очолити Імперську художню школу, відмовився від високої посади, надіславши телеграму, що її потім часто цитували в мистецьких колах: *«Вдячний почесну пропозицію крапка хворий алергію кольору крапка згідно діагнозом подразник коричневий колір крапка шкодую крапка щиро відданий Нансен художник»*. Невдовзі його виключили з Прусської академії мистецтва, а також Імперської палати образотворчих мистецтв. Глибоко вражений конфіскацією понад восьмисот своїх картин, раніше придбаних вітчизняними музеями, Макс-Людвіг Нансен вийшов з НСРПН¹, куди вступив всього на два роки пізніше Адольфа Гітлера. Разом з Тео Бусбеком художник опублікував трактат «Колір і опозиція» (Цюріх, 1938). Коли його викликали в Берлін дати пояснення, він відмовився їхати, пославшись на те, що не може, бо повинен намалювати наново частину конфіскованих картин. Ругбюльський дільничний поліцейський дістав наказ по змозі записувати всіх іноземців, що приїждять у Блеекенварф. Як свідчить фон дер Гольц, за останні місяці перед війною Нансен створив кілька картин, якими «раз і назавжди доводив, що велике мистецтво, крім усього іншого, — це помста світові: тому, що в художникових очах гідне зневаги, воно дає безсмертя».

Я дочитав до цього місця Макенротів начерк — дочитав, спішу попередити, без особливих заперечень — і відчув на собі чийсь погляд, важкий і навіть колючий погляд із коридора. Проте я не зразу підвів очі, а спершу ретельно склав Макенротові аркуші, засунув їх у зошит, потім узяв інший зошит і розкрив його, немовби збирався читати далі; аж після цього я повернув голову й побачив Йозвіга. Я запобігливо усміхнувся йому. Але він не рушив до мене. Він

¹ Націонал-соціалістська партія.

мовчки стояв за порогом, плечі в нього були опущені, а руки висіли, мов неживі,— засмучений шимпанзе у мундирі, та й годі. Його постать зі страдницьки перехнябленою набік головою виражала саму муку. Я зібрав зошити, вийшов до нього й, не чекаючи, поки він розтулить рота, сказав:

— Дозволили! Вони зважили на моє становище й дозволили писати штрафний твір далі. На жаль, я не міг замкнути себе сам.

— Іуда,— просичав Йозвіг,— маленький Іуда!

Я показав йому чисті зошити та пляшечку чорнила і пояснив:

— На кілька тижнів мені вистачить.

Йозвіг дивився на мене й мовчав. Тоді раптом тицьнув пальцем на мою холошу і наказав:

— Сигарети! Ану давай сюди сигарети! — Одержавши пачку, він скомандував: — А тепер марш! Більш тобі ніхто не заважатиме!

8

ОБРАЗ СТРАХУ

А тепер час уже розповісти про тебе, чоловіче в червоній накидці. Ось і ти діждався своєї черги зробити стойку на руках посеред безлюдного берега, ти можеш навіть затацювати отак, догори ногами, перед моїм братом Клаасом, що випадково, а може, й не випадково, опинився коло тебе. Тепер ми, з твого дозволу, ще раз поставимо запитання: чому на цій картині панує не веселість, а якийсь біло-зелений муаровий страх? Тепер і ти зі своїм старечим обличчям і старечим лукавим поглядом мусиш додати щось від себе; адже то через тебе, як я здогадуюсь, у майстерні порушено наказ про затемнення. Бо Макс-Людвіг Нансен не був задоволений роботою і тільки те й робив, що сердито підправляв тебе пензлем то там, то там. Він поспішав і часом просто-таки гарячково намагався зробити тебе схожим на тебе ж таки, він працював від світання до смеркання й забув обійти будинок знадвору, щоб подивитись, чи добре затемнено вікна. Одне слово, він був заклопотаний тільки тобою — все підправляв тебе, домальовував і не помітив, що на одному вікні штора відкотилася не до кінця, повисла, мов сплутане вітрило, й пропустила надвір світло чи, власне, так зване робоче освітлення.

І ось на темну рівнину між Ругбюлем і Глюзерупом упав тремтливий промінь. Він не рушив убік від Блеекенварфа, не блимав, мов маяк, не кружляв і не хитався, а тільки впи-

нався в морок вітряного осіннього вечора, і пологий блеекенварфський пагорб здавався кораблем, що кинув якір посеред рівнини. Під кошлатими хмарами. В затишку за греблею. Вперше за багато років — це я знаю напевне — промінь світла прорізав темряву над нашою рівниною, обмацав рови й канали, і той, кому він потрапив на очі, міг лише злякано подумати: хто його помітить перший? Хто в секторі сто сімдесят градусів перший помітить цей вогник, розрахує квадрат і зробить висновки? Кораблі з погашеними вогнями в Північному морі? Таємні агенти? Чи «бленіми»?

Та багато раніше від кораблів, таємних агентів і бомбардувальників «бленім» заборонене світло виявив ругбюльський дільничний поліцейський — той, на кому лежав обов'язок стежити, щоб із настанням ночі темно було і в нас. І ось він уже в дорозі; накидка тріпотіла в нього за плечима — картина знайома, — нахилившись для рівноваги проти вітру, він проїхав по греблі, потім, розраховувавши маршрут, стрімко скотився до вільшинової алеї, зліз із велосипеда й пішов у садок, щоб іще раз, уже зблизька, переконатися, звідки падає світло. Світло падало з майстерні. Усі вікна в будинку були, як і належить, затемнені, й тільки з майстерні в садок пробивалося вузеньке пасмо. Ругбюльський дільничний поліцейський рушив навпростець до того яскравого прямокутника; не розбираючи дороги, він перетолочив цілу клумбу айстр, прошмигнув попід альтанкою, продерся крізь мокрі кущі й нарешті підійшов до світла так близько, що міг підставити під нього руку. Він побачив, що шнурки з порцеляновим кільцем переплутались і штора відкотилася не до кінця. Поліцейський нашорошив вуха: гудіння моторів у небі він не почув, зате десь зовсім поруч хтось сердито, затинаючись, розмовляв. Тепер поліцейський міг би гукнути, міг би постукати, але, як мені відомо, він не зробив ні того, ні того; оскільки вікно було високо, він підтягнув до стіни садовий столик, виліз на нього й прилип носом до шибки: з такої позиції він дивився на те, що діялося в Блеекенварфі, вперше.

Вітер метляв полами його накидки, і вони ледь чутно хляпали по шибках. Поліцейський обережно відхилився від вікна й заткнув поли за пояс. Може, нехай іще скине кашкета і затулить долонею очі від світла або й озирнеться, щоб упевнитись, чи не стоїть хто-небудь за кущами й, у свою чергу, стежить за ним?

А втім, сказаного цілком досить, щоб уявити собі мого рішучого, свідомого свого обов'язку й терплячого батька, який, коли треба, перестоїть на садовому столику будь-якого

поліцейського. Закінчуючи опис цієї сцени, я можу продовжити розповідь так: він підвів погляд.

І побачив чоловіка в червоній накидці, а поруч Клааса чи принаймні когось дуже схожого на Клааса. Перед ними обома стояв, трохи затуляючи їх собою, він, художник; на голові в нього був капелюх. Художник працював. Весь час розмовляючи й лаючись, він короткими, різкими штрихами щось підправляв чоловікові у червоній накидці. Він саме вкорочував йому й так короткі, як у гнома, ноги, що виглядали з-під накидки. А синє тло він робив соковитішим, щоб на ньому яскравіше спалахнула червона накидка. І тепер вона аж горіла на пустельному березі по-зимовому чорного Північного моря — горіла й водночас заперечувала існування і своєї ваги, і сили земного тяжіння, бо хоч її власник стояв чи навіть танцював на руках, вона трималася широким дзвоном і не падала. Накидка не заковувалась, не затуляла обличчя, на якому, хоч чоловік і стояв униз головою, не можна було не помітити старечого лукавства. А які худючі в нього руки! Яке тендітне прогнуте для рівноваги тіло! Видно було, що він і хихотить, і регоче, намагаючись заразити своїм сміхом Клааса; авжеж, він аж із шкури пнувся, щоб сподобатися моему братові, прихилити його до себе, розвеселити, й саме для того ходив чи танцював на руках, і це, треба віддати йому належне, виходило в нього досить легко.

Та хоч як легко давалася йому стойка на руках, прихилити до себе Клааса, ба навіть змусити його лишитись, чоловік не міг; страх, що його він мимоволі викликав у мого брата, отой біло-зелений муаровий страх доводив Клааса до того, що він ось-ось мав кинутися навіки. Пальці він розчепірів. Голову відхилив назад. Тінь під його роззявленим ротом наводила на думку, що він ледве стримує крик. Ще два-три нерішучі кроки, і Клаас — у цьому не було сумніву — побіжить, страх пожене його вздовж берега, до байдужого обр'ю — тільки б чимдалі від цього чоловіка, що стоїть догори ногами в червоній накидці. Картина звалася «Раптом на березі» — так чомусь її називав художник, хоча він-таки у своєму щоденнику дав їй назву «Страх»: страх мав образ мого брата. Принаймні тепер, коли я сиджу в камері, мені здається, що це було саме так.

Чи бачив і розумів усе те ругбюльський дільничний поліцейський? Чи, може, він стежив з того садового столика лише за художником, що не переставав лаятись і люто працював далі? Чому в той вітряний осінній вечір він не ввійшов у майстерню зразу — адже на очах у нього явно

порушувались дві заборони, а затулявся й усе стовбичив і стовбичив під вікном, згоряючи від нетерпіння побачити, мабуть, іще щось — так, про всяк випадок? Мало йому було того, що він уже побачив?

Та, хоча світло в майстерні й демаскувало всю навколишню місцевість і давало кораблям, таємним агентам та «бленімам» небажану орієнтацію, батько не злазив із садового столика і спостерігав, як художник працює. Він прислухався до пересварки, що точилася між Нансеном та його невидимим, зате розумнішим за всіх Балтазаром. Поліцейський помітив, який опір весь час мусила долати права рука художника і як той усім тілом повторює і підтверджує те, що діялося між Клаасом і чоловіком: намагання того розвеселити мого брата, несподіваний Клаасів страх і таке інше.

Видно, батька втримував під вікном надзвичайний подив, він просто не йняв віри, що цей чоловік, його земляк, який виріс у тих самих умовах і дістав таке саме виховання, нічого не визнає — ні тобі заборони, ані наказу. А його ж стільки разів попереджували! Невже погорда заглушила в ньому здоровий глузд? Адже в нього, мабуть, вистачає розуму, щоб уявити собі, до чого може призвести одного чудового дня така безтурботність. Чи він такий впевнений у собі, що не припускає й думки про можливі наслідки? Цікаво, чи якийсь інший поліцейський, скажімо, з Гузума, домігся б від художника чогось більшого?

З художникового вигляду не можна було сказати, що він, порушуючи наказ, відчуває якусь особливу радість чи потайне задоволення. Всю його увагу за роботою поглинав двобій з фарбами та ще Балтазар. Те, що Нансен передрікав сам — нібито художник не може кинути малювати, здавалося, тільки-тільки почалось. А може, все те робиться на зло йому, ругбюльському дільничному поліцейському?

Мимовільне задоволення — ось що, певне, відчував батько, стоячи під вікном, ось що втримувало його на тому посту довше, ніж треба було, хоча промінь світла, який розітнув темряву над нашою рівниною, було видно дуже далеко, можливо, навіть до самого Гатвіка чи й далі. Батько став свідком злісного порушення розпоряджень, і його охопила темна радість; він простовбичив би там ще хтозна-скільки, якби йому нараз не причудився Діттин голос. Тоді він зліз зі столика, поставив його на місце, витяг з-за пояса п'яли накидки, востаннє кинув погляд — так я собі уявляю — на освітлене вікно й постукав у двері майстерні.

Йому довелось постукати ще раз. Очевидно, він уже обдумував, що сказати, коли двері відчинить Дітта — Дітта

з її гордовито-страдницькою міною і сивим волоссям, підстриженим «під хлопчика»,— але враз двері рвучко розчахнулись, і перед ним постав сам художник. Анітрохи не злякавшись, Нансен спитав:

— Ну, в чім річ?

Поліцейський пояснив причину своєї появи мовчки: пальцем поманив художника за собою в садок, скупим рухом руки показав на світло, так само мовчки вернувся до дверей і там сказав:

— Доведеться заявити на тебе, Максе.

— Роби, як знаєш,— відповів художник і додав: — Зараз я дам лад. Коли вже ви так хочете темряви, зараз я її зроблю.

— Але заявити все ж таки доведеться,— мовив батько, тоді переступив слідом за художником поріг і сам замкнув за собою двері. Він спостерігав, як художник став на стілець і спершу лінійкою, а потім мітлищем трохи підняв заплутану штору й розправив її так, що вона спустилася й затулила все вікно. Задоволений, Нансен зліз зі стільця, кинув мітлище в куток і дістав з кишені пальта люльку; перше ніж розпалити її, він перехилив у рот чарку з якоюсь густою білою рідиною.

— У скільки ж це мені обійдеться? — нарешті спитав художник.

Не діждавшись відповіді, він обернувся й побачив, що мій батько стоїть перед картиною; вона не була прикріплена до внутрішнього боку дверцят шафи, як «Краєвид з незнайомцями», а стояла просто на мольберті. Батько дивився на картину з різних поглядів, які йому здавалися важливими; він не переступав з ноги на ногу, не відходив далі, не повертав голови, а тільки заклав руки за спину. Як на мене, вже та його поза була досить ваговита. Чоловік у червоній накидці демонстрував свою стойку, може, навіть танцював на руках, а мій брат Клаас, дивлячись на нього, раптом злякався й, видно, зібравсь утікати, та саме цього батько, здається, й не помітив.

— Як бачиш,— озвався художник,— я дістав давню річ. Ця майже забута історія навряд чи й цікавить вас.

Батько нічого не сказав, тільки повернув голову до художника. А той провадив далі:

— Адже на такі давні речі ви не наклали своєї лапи? Чи наклали? Вони ж вас не обходять, ці картини?

— Ти працював, Максе,— спокійно промовив поліцейський.— Нам нема чого морочити один одному голову, я

довгенько стежив за тобою. Ти взявся за свою роботу, Максе, взявся всупереч забороні. Навіщо ти це зробив?

— Та це ж усе старий мотлох,— не здавався художник.

А поліцейський:

— Ні, Максе, ніякий це не старий мотлох. Клаас, що оце стоїть і тремтить від страху,— так він може стояти й тремтіти тільки тепер. Тут і дурному видно: це не той Клаас, що був колись.

— Та це ж «Чоловік у червоній накидці»,— заперечив художник.— Ти знаєш, коли я його намалював? Ще у вересні тридцять дев'ятого!

— Дарма,— відказав батько,— на цей раз мені доведеться заявити.

— Ти хоч розумієш, що робиш? — спитав художник.

— Я виконую свій обов'язок,— відрубав батько.

Цих слів було досить, щоб Макс-Людвіг Нансен, який досі безтурботно й досить байдуже розмовляв зі своїм пізнім гостем, а може, навіть мав намір пригостити його чаркою джину, відразу зробився ніби іншою людиною. Він вийняв з рота люльку й заплющив очі. Потім розправив плечі й зіперся на шафу, не приховуючи виразу люті й зневаги, що помалу проступав в нього на обличчі.

— Гаразд,— тихо мовив він,— коли ти вважаєш, що кожен має виконувати свій обов'язок, тоді я скажу тобі протилежне: кожен повинен щось робити і всупереч обов'язкові. Той ваш обов'язок — це сліпе присвоєння собі якого-небудь права. Люди неминуче допускаються вчинків, яких обов'язок від них не вимагає.

— Що ти маєш на увазі? — підозріливо спитав батько.

Художник розплющив очі й відштовхнувся від шафи. Люльку він поклав на підвіконня. Прислухався, як надворі вітер розгойдує гілля горіха й воно б'ється об ринву. Потім без видимого хвилювання підійшов до мольберта. зняв картину, трохи потримав її перед очима й гарячково притис до грудей: його дужі, вправні руки зійшлися на краю картини, повагалися, наче ніяк не могли зважитись, і враз ті його дужі руки скинулись угору і розімкнулися, розірвавши картину навпіл. Клаас відділився від чоловіка в червоній накидці й таким чином позбувся причини свого страху. А Макс-Людвіг Нансен склав обидві половинки, ні, що я кажу — спершу він порвав чоловіка в накидці й кинув ті червоні, як вогонь, клапті під ноги, а тоді вже взявся за мого брата і порвав той образ страху на неправильні клаптики завбільшки з пачку сигарет, склав їх у стосик і, ступивши до батька, віддав йому зі словами:

— На, можеш забрати з собою. Від однієї робочої операції я вас уже звільнив.

Як я потім довідався, батько не протестував, не зупиняв Нансена, навіть не спробував остерегти його. Він тільки уважно, дуже уважно стежив, як художник знищує картину, а коли той передав йому клапті, відкрив планшет, що висів у нього на поясі, і з діловою міною позапихав туди рештки картини, не забувши ретельно підібрати все з підлоги, а те, що не влізло в планшет, сховав у широку кишеню мундира.

— Задоволений? — поцікавився художник. — Тепер ти задоволений? — І зразу ж, немов пошкодувавши про те, що оце зробив, додав: — Ні, це таки треба полишати вам, вас не можна позбавляти задоволення знищувати. Ні, даремно я так зробив.

— Атож, — відказав батько, — це й без тебе зробили б.

А художник на те:

— Такий уже я вдався, що можу — роблю сам. Вічно мене тягне розібратися, де починається лихо. Такі вже ми, глюзерупці.

— Це ти такий, — заперечив батько, — тільки ти. А є й інші, і їх більшість, вони підкоряються загальному порядку. А тобі, бач, подавай твій, особливий порядок.

— Він усіх переживе, — відказав художник. — Від вас уже й сліду не лишиться, а він буде.

— Побалакай собі, — кинув батько. — Це тепер ти так говориш, але постривай трохи: багатьом уже ламали роги, а настане час, і ти не такої заспіваєш.

Вони подивились один одному в очі. Але цієї миті рипнули двері, хтось увійшов у підбитих цвяхами чоботях, і почувся Юттин голос:

— Дядьку Максе, агов, дядьку Максе, ти тут?

Художник не озивався. Він зачекав, поки дівчина дочовгає своїми важкими військовими шкарбунами ближче, й, коли вона з'явилася перед ним — блаженське платтячко, змерзла, аж сироти на тілі повиступали, але усміхнена, — допитливо звів на неї погляд і докірливо похитав головою. Ноги — як сірники. Руки худенькі, порослі рудуватим пушком. Вилицювате, насмішкувате обличчя. Міцні зуби. Ютта зібрала пелену плаття й затисла його між колінами: бачите, мовляв, у ці чоботи ще по одній нозі влізе. Потім вона промовила:

— Я по тебе, ми тебе ждемо.

Художник засунув обидві руки в кишені пальта, так наче боявся дати їм волю. Він намагався не дивитись на Ютту,

що вчепилася йому до ліктя й тягла його за собою, притискаючись до нього своїми невеличкими тугими груденятами. Він рвучко вивільнив руку і сказав:

— Я прийду пізніше. Чуєш, пізніше. Скажи, що в мене гості.

— Я тебе не затримую,— мовив мій батько.— По-моєму, все ясно.

— Але я ще не все сказав,— заперечив художник і махнув Ютті, щоб ішла геть. Він махнув їй різко, ще й нетерпляче ступив до неї кілька кроків, ніби хотів випхати її за двері, а коли вона врешті зрушила з місця, човгаючи широко розставленими ногами й розмахуючи тоненькими ручками, він провів її до порога і замкнув за нею двері. Повільно, опустивши плечі, він повернувся до батька, сів на ящик і хвилю сидів, похнюпивши голову. Поліцейський стояв перед порожнім мольбертом, і від яскравого робочого світла на його обличчі залягли різкі тіні; він збирався йти.

— Послухай, Єнсе,— сказав художник,— послухай мене востаннє. Невже ми більше не знайдемо спільної мови? Як-не-як ми давно знаємо один одного. Я розумію, що ти не можеш лишатися байдужим, та і я теж. Кожен із нас робить своє діло. Але ж треба й дивитися вперед, щоб знати, до чого воно дійде. Навіть якщо ми з тобою стали іншими людьми, треба ж хоч бачити, чим усе це скінчиться. Що було, те було, забудьмо. Подумаймо краще, що буде через якихось два-три роки, а то й раніше. Найперший обов'язок кожного — дивитися вперед. Я знаю: той, хто чимось зв'язав себе, надто вразливий; а ми обидва зв'язали себе. Та невже ми не можемо скинути свої пута хоч на час? Хто силує нас виносити остаточний вирок? Сідай. Я маю для тебе пропозицію.

Макс-Людвіг Нансен підняв голову, встав з ящика й відразу сів знов: йому досить було поглянути на поліцейського, щоб зрозуміти, що той і не збирається приставати на його пропозицію, хоч би яка вона була. Ні й ще раз ні — ось що промовляв увесь його вигляд; у кожному разі, батько бажав піти — він своє зробив. Подивившись на художника порожнім поглядом, що йшов десь із глибини віків і все бачив наскрізь,— тим мудрим своїм поглядом, який наче казав: «Я все знаю, знаю краще, ніж будь-хто»,— він стенив плечима. Нансен розчаровано склав руки й тільки похитав головою. Його сірі очі зробилися маленькі й холодні. Він прокашлявся і сказав:

— Тепер, Єнсен, між нами все ясне до кінця. Ясне як божий день. Мені слід було раніше знати, чого від вас можна сподіватися.

— Тим краще,— озвався батько.— Є речі, яких не забувають.

— Що правда, то правда,— мовив художник,— ми тут не забуваємо, хто нам допiк. Ми забуваємо тільки те, що вже несла терпіти.

— Тебе ждуть,— нагадав батько.

А художник:

— Та й ти начебто збирався йти.

Вони мовчки пішли до дверей — повз шафи, ніші та пишні букети осінніх квітів, що стояли на підлозі у вазах і в горщиках. «Нейтрального кольору немає»,— сказав колись Нансен. Вони поминули довгий стіл з керамічними фігурками й старий гончарний круг, на якому художникові руки вивільняли з глини виснажену голу пару, що її погляди були спрямовані кудись угору.

На прощання вони не подали один одному руки. Художник відімкнув двері, й батько, не промовивши жодного слова, переступив поріг. Та перше ніж двері причинилися, він повернув голову й кинув через плече:

— Ти про мене ще почувеш.

А художник на те:

— Я вже й так почув.

І ось ругбюльський дільничний поліцейський опинився за дверима сам зі своїм трофеєм, сам у той тривожний осінній вечір, у цілковитій, як і вимагали приписи, темряві, що про неї турбуватися не в останню чергу мав і він особисто; ось він дигає, мов журавель, блеекенварфським подвір'ям, проминає ставок і порожній хлів та сарай, накидка його лопоче на вітрі, а тим часом у камері-обскурі його голови — так я собі гадаю — проявляється зовсім інша картина Блеекенварфа.

Чи побачив батько на тій картині щось таке, що було сховане від ока? Цілком можливо, що в його камері-обскурі проявилися не тільки вільшини, яблуні, кущі глоду і довгі будівлі, ніби заглиблені в роздуми. Поки поліцейський дивився на похмурий, неприступний Блеекенварф, його уява малювала зовсім іншу модель обійстя: дахи розшиті, стіни й перегородки розібрані, і все видно як на долоні; і йдучи подвір'ям — так я собі тепер думаю,— він не тільки дивився на себе ніби збоку, а й зазірав, певне, крізь розібрані стіни в найдальші закамарки, бачив, як Дітта з Тео Бусбеком попідводили голови й прислухаються — їм причулись

його кроки; можливо, він бачив, як Ютта в своїх розтоптаних військових чоботях накриває на стіл, і, мабуть, навіть проник поглядом на горище, де Йост ганявся за совою, що пригріла собі місце серед бантин; і одночасно поліцейський ні на мить не спускав з ока себе самого й бачив, як він, ніби журавель, дигає перед незліченними вікнами...

Де ж тут було його марево, а де справжня дійсність? Як пояснити, що він раптом спинився, дістав кишенькового ліхтарика, ввімкнув, щоб перевірити, чи світить, а тоді рушив не до двійчастих дощаних воріт, а до східного крила будинку? Яке марево спонукало його зробити так? Чи знайде він у реальному Блеекенварфі те, що хвилину тому побачив в уявному?

Вітер закручував сухе листя, морщив гладеньку поверхню ставка, завивав і нишпорив між зваленими в купу колодами. Батько дійшов до колодязя, звернув зі стежки й підкрався під наріжне вікно. Там він підняв ліхтарика, кругле скельце якого було так заліплене чорною ізоляційною стрічкою, що пропускало тільки тоненьку смужку світла. Промінь упав на опущену світломаскувальну штору; отже, тепер до іншого вікна. Тоненький промінь, ніби батькова нишпорка, проник крізь шибку, обнюхав протилежні двері, поповз по стіні, намацав старосвітський умивальник на тринозі, підсліпувате дзеркало, купу картонних коробок, розпорений м'який стілець, якесь коричневе страховидло — комод, календар, що твердив, нібито сьогодні перше серпня тисяча дев'ятсот четвертого року...

Дальша кімната була порожня. І ще одна порожня. Місцями тиньк пообсипався, й виглядають очеретяні мати. Ось промінь прошмигнув у загорошену спальню, знайшов просте дерев'яне ліжко, ковзнув по вицвілій одежі й пожовклих, вогких нічних сорочках, що висіли на дротяних плічках на стіні. У головах на стільчику лежав, як завжди, нічний ковпак. Стоптані пантофлі, неоковирний нічний горщик, весь у сіро-синюватих подряпинах, так наче в нього стріляли з рогатки. А тепер далі, ще до одного вікна. О, а це що?

Посеред однієї з кімнат стояв стіл, а на ньому сиділо опудало пірнікози й, видно, бесідувало зі щіткою. Хто набив те опудало? Хто збирався його почистити, а потім облишив свій намір і вже ніколи не згадав про нього? Я добре уявляю собі, як худорлявий чоловік із вузьким обличчям і довгим рівним носом — часом він і сам нагадував мені водоплавного птаха — посвітив ліхтариком на ту пірнікозу, і її скляні очі зблиснули; але нетерплячка побачити ще щось

підганяла чоловіка, й він уперто посувався від вікна до вікна, оглядав одну кімнату за одною, освітлював стіни, меблі й ніші, поки дійшов до занедбаної ванни. На підлозі — заяложені матраци. Драбина. Купа засохлого розчину, цвяхів, недокурків, обрізків свинцевих трубок. Поношений піджак у сосонку. Електрична лампочка без абажура. Може, він сподівався побачити ще щось? Чи навіть знав більше, ніж ми собі думали?

Вузьким променем ліхтарика батько обстежував забуту ванну кімнату. Він не боявся чи принаймні не дуже боявся, що його могла застати Дітта або й сам художник: часи, коли поліцейському доводилося вибачатись за такі дрібниці, безповоротно минули. З якимось, я б сказав, затятим терпінням узявся він за ту ванну, і його заповзятливість свідчила про те, що він уже бачить свою мету. Батько відзначив, що електрична лампочка ледь гойдається. На столі він помітив — про це я дізнався потім — тарілку з недоїдками, а в головах постелі — підкомірцеві від солдатського мундира. Промінь світла спинився на підкомірцеві, ковзнув по тарілці й разом з лампочкою погойдався під стелею. Дільничний поліцейський вимкнув ліхтарика, прислухався, приклав вухо до стіни й почув більше, ніж хотів.

Спробуйте осіннього вечора стати в нас на вітрі й прислухатись; неодмінно почуєте більше, ніж сподівалися чи вам потрібно: в живоплотах завжди наче хтось перешіптується, повітря аж дзвенить від усіляких химерних звуків, а кому кортить почути людські голоси чи грюкання дверей, той теж лишиться задоволений.

Причаївшись під вікном, батько чув, як човгають десятки ніг і гомонять десятки голосів; він уже вкотре зненацька освітлював ванну кімнату, але щоразу розчаровано вимикав ліхтарика; врешті батько почепив його на гудзик мундира й пішов до велосипеда.

Можна спокійно сказати, що він вертався до велосипеда з полегкістю — не те, щоб задоволений, але все-таки з полегкістю, а коли рушив додому, то, очевидно, уникав дивитися на Блеекенварф — на той важкий корабель, що кинув якір у темряві. Адже в його планшеті було повно червоних і зелених клаптів паперу, він забезпечив темряву, впевнився в тому, про що раніше знав чи здогадувався, і тепер міг дозволити собі хвацько з'їхати з насипу греблі під солонуватою мжичкою; професійний нюх не залишив його з порожніми руками. Хтозна, можливо, вже дорогою додому дільничний поліцейський складав своє донесення, та найскоріше він думав тільки про свою улюблену страву, що

її саме готувала на кухні Гілька: смажені оселедці з картоплею. Принаймні коли батько увійшов у коридор, повісив у шафу накидку й кашкета, а потім, потираючи руки, ступив у задимлену кухню, ми всі вже були там.

— Ну, то можна сідати?

— Можна.

Поки мати накривала, а Гілька з заплаканими від чаду очима стояла біля плити й розтоплювала на сковороді смалець, що шипів і потріскував, я перший усівся за стіл. Смалець пінився, брався бульбашками, кипів, стріляв гарячими бризками, а моя сестра клала в нього виваляні в борошні оселедці без голів. Увійшовши, батько привітався й не звернув уваги на те, що йому ніхто не відповів.

— Добровечір усім,— сказав він, тоді поплескав мене по плечу, підійшов до плити і, схвально киваючи головою, задивився, як Гілька виловлює зі сковороди добре підсмажені оселедці, складає їх на тарілку, другим боком долоні протирає очі й зразу кладе виваляні в борошні оселедці в смалець, що шипить і бризкає в усі боки.

Батько підморгнув мені й, смакуючи наперед оселедці, аж надто задоволено поплескав себе по животу; потім розстебнув пояс із кобурою та планшетом, склав усе зверху на миснику й сів коло мене. На тарілці, вилискуючи жиром, лежали підсмажені, аж коричневі, оселедці з хрумкими, загнутими хвостами. Коли я пригадую все це тут, у своїй добре провітреній камері, в носі мені починає лоскотати той самий гіркий запах, у горлі дере і навіть розбирає кашель, хоч умри.

Поверх кофти від національного костюма з монетами замість гудзиків Гілька, стаючи до плити, одягала халат і застібала його аж догори, а довге й пишне волосся зв'язувала на потилиці стрічкою. На ногах у неї були вовняні панчохи до колін, а на руці подзвонював посріблений ланцюжок, що його ні сіло ні впало надіслав Адді з Роттердама, куди він попав з бригадою військових артистів. Щоразу, коли Гілька спритно виловлювала з гарячого смальцю кілька оселедців, вона випинала спідню губу, здмухувала з лоба пасмо волосся, а потім кисло всміхалася до нас крізь їдкий чад.

Нарешті мати подала на стіл оселедці й тарілку з трохи водявим картопляним салатом упереміш із яблуками, нарізаними кружальцями. Взявшись за руки й тихо проказавши в один голос «Смач-но-го»,— той обряд ми вчиняли, лиш як Гілька приїздила додому,— ми почали вечеряти. Кожне нагрібало по черзі з коричневої миски ложку картопляного салату і брало з тарілки оселедці. Натиснеш виделкою на

спинку — і м'якуш відділяється, підчепиш зубцем за ребро — і весь кістяк на виделці. Одне слово, мені не треба було надто й старатися, щоб випередити Гільку на дві рибини, а потім утримувати й нарощувати цю перевагу; але випередити батька ніяк не вдавалося. По-перше, ругбюльський поліцейський мав свій метод витягати кістяки, а по-друге, він настромляв на виделку зразу піврибини й засовував у рот, навіть не подмухавши на неї; тож мені лишалось тільки заздро спостерігати, як на краю його тарілки росте гора кісток. Коли в нас подавали смажені оселедці, батько нагадував мені Пера-Арне Шесселя, найбільшого ненажеру з усіх, яких мені випадало бачити; хоча, правда, я мушу віддати належне батькові й сказати, що він не просто набивав черево, як отой буркотливий краєзнавець, ні, їжа зігрівала йому душу, за столом він раював і млів. А мені просто несила було вивершити на краю тарілки таку гору риб'ячих кістяків, як у нього, однак, щодо Гільки та матері, то їх я випереджав запросто.

Отже, ми жували й пережовували, аж за вухами лящало, і гора оселедців на очах меншала, а в картоплі з'явилися ями, печери й стрімчаки. Мене вже розморило, приємна стома розтеклася по тілу, і враз Гілька помітила клопоть яскраво-червоного паперу, що виглядав з кишені батькового мундира. Вона витягла той клопоть, здивовано простягла на долоні через стіл і, не дочекавшись ні від кого жодного слова, поклала біля своєї тарілки.

— Чого тільки немає у твоїх кишенях — зауважила вона, звертаючись до батька.

Тоді батько безмовно простяг руку через стіл, посунув той червоний клопоть до себе і сховав знов у кишеню.

— Це, видко, велика таємниця? — шпигнула його Гілька.

Батько, не підводячи голови від тарілки, відповів:

— Коли б тепер хоч оселедці не перевелися, такі часи...

— Макс не хворий? — раптом поцікавилась мати.

— Та, либонь, нівроку, — промимрив батько і, розтинаючи ребром виделки оселедця навпіл, додав: — До того дійшло, що терпець мені увірвався. Що ж, він сам цього захотів.

— А все отой доктор Бусбек, — озвалася мати. — Може б, Макс був зовсім іншою людиною, якби той Бусбек не збивав його з пуття. Ніхто нічого про нього не знає. Якесь перекотиполе. Циган, та й годі. Про роботу йому й не кажи.

— Та ні, — заперечив батько, — щодо Бусбека, то він чистий. Макс сам до всього додумався. Він, бач, гадає,

що нікому нічого не зобов'язаний. Закони, накази — то, мовляв, для інших, не для нього. Докотився до того, що я більш не зможу заплющувати на це очі. Адже дружба — то не охоронна грамота.

Мати перестала жувати і сперлася ліктями на стіл. Вона подивилася на рівний батьків проділ і сказала таке:

— Часом мені здається, що Макс має радіти тій забороні малювати. Подивишся отак, кого він малює? Якісь зелені обличчя, китайські очі, покручені тіла — все щось не те. Нормальна людина такого не намалює. Чи ти бачив у нього хоч одне наше, німецьке обличчя? Раніше — так. А тепер? Дивишся і думаєш: не інакше, як чоловік малював усе те у гарячці.

— Але за кордоном його цінують, — відказав батько, — там він велике цабе.

— Бо вони самі ненормальні, — заявила мати. — От і стягують собі ненормальні картини. Та ти лише поглянь, які він малює роти — криві, чорні; чи то вони кричать, чи щось белькочуть — розумного ж слова з такого рота не почувеш, а німецького й поготів. Часом я питаю себе: по-якому ж вони все-таки балакають?

— Та вже ж що не по-німецькому! — підхопив батько.

— А все отой Бусбек, — товкла своєї мати, — то він довів Макса до такого. Щоб догодити закордонові, підмовив його малювати все якимсь не таким, чужим, ненормальним; оті зелені обличчя, роззявлені й перекривлені роти, чудні тіла... Нансен мав би радіти, що йому заборонили малювати, його ж хочуть повернути до себе самого, зробити з нього німця.

Батько відсунув тарілку й витер губи. Гілька встала, віднесла тарілки на плиту і поставила перед кожним по блюдечку яблучного повидла.

— Як подумаєш, до чого Дітта любить гроші... Штраф для неї був би гірший за смерть.

— Я цю справу передам не в Берлін, а в Гузум, — вирішив батько. — В Гузумі для Макса щось та придумують. — Він посьорбав повидло, похвалив його і трохи залишив мені. — Порушення правил світломаскування і недодержання заборони малювати — це вам неабищо.

Він підсунув до мене своє блюдечко. Потім відкинувся на спинку стільця, провів язиком по зубах, повисмоктував рештки їжі, поплямкав і прокашлявся. З другого боку, де сиділа мати, до мене теж підсунулось блюдечко з бурим яблучним повидлом.

— На цей раз йому не вдалося забити мені баки,— сказав батько й дістав із кишені кілька червоних та зелених клаптиків. Він розклав їх перед собою на столі, наче карти, й почав приміряти один до одного — і так, і сяк,— але в нього нічого не виходило. Клапти не збігалися.

— Це ти? — злякано спитала мати.— Це твоя робота?

Але поліцейський бундючно похитав головою, і в його голосі прозвучала, так би мовити, нотка задоволення, коли він заявив:

— Ні, то Макс сам. Я його загнав на слизьке. Іншого виходу в нього не було. От він і порвав сам картину. Та це йому не допоможе.

— Порвав свою картину? — ахнула мати.

— А що на ній було? — спитала Гілька.

— Можна мені взяти клаптики? — попросив я.

Батько одним рухом відмахнувся від усіх, потім устав, потягся, взяв із мисника планшет, відкрив його і витрусив усе, що в ньому було, на підлогу. Червоні, зелені, білі й сині клапти, немов різнобарвні лапаті сніжини, закружляли по кухні, кучугурою вкрили стіл і моє повидло; ті незграбні, але яскраві сніжини тріпотіли й падали на підлогу, залітали аж до дверей. Після цього батько випорожнив кишеню, одначе не кинув клапти на підлогу, а, виймаючи їх жмут за жмутом, ляскав ними по столу й примовляв:

— Ось що я додаю до свого рапорту, ось вони, речові докази.

— Давай я їх посортую,— запропонував я.— Посортую, а тоді прижену клаптик до клаптика.

— Не треба,— відповів батько.— Дурна робота. Досить і клаптів.

— А мені так хочеться посортувати їх,— зітхнув я.

Щось постукало. Ми прислухались. Так і є: хтось стукає в двері. Батько миттю кивнув мені на рештки картини — мовляв, сховай куди завгодно, аби тільки не лежали на столі; очевидно, він здогадувався, чи навіть знав напевно, хто добивається в двері, ні, він таки не мав ніякого сумніву, бо, коли відчинив і побачив Гіннерка Тімсена, на його обличчі було написане розчарування. Вони про щось гомоніли в сінях, а ми непорушно сиділи в кухні й прислухались. У смужці світла, що падало з кухні, було видно тільки батька.

— В небі почулося підозріле гудіння моторів... Ми побігли з «Припливу» на терасу... Раптом із-за хмар — чотиримоторний... і почав знижуватись... З одного мотора

вихопилося полум'я, а сам літак... А потім над морем, далеко від берега... А тоді загорівся і другий, атож, над морем... Так гуркнуло, що й мертвого б з могили... Неподалік від берега спустився парашут, це точно... Бачити не бачили, але точно тобі кажу...

Десь у темному коридорі, схованому від наших очей, Гіннерк Тімсен доповідав про надзвичайний випадок. Наприкінці він додав:

— Американці, думаю, то таки американці.

Все, про що розповідав господар заїзду, мов у дзеркалі, відбивалося на сухорлявому батьковому обличчі; та й не тільки це: на ньому вже виразно проступало рішення розслідувати ту справу, самому в усьому переконатись і знайти докази. Батько важко кивнув головою, дістав із шафи кашкета й накидку, гукнув до нас у кухню: «Пояс», узяв з Гільчиних рук пояса й кобуру, застібнув усє на собі й поправив кобуру з пістолетом. Двома кроками він дістався до сінешніх дверей, потім двома ж таки кроками вернувся назад, кинув нам: «Ну, бувайте!» — і, крекнувши, рушив за Гіннерком, що стояв уже біля ганку й показував, куди йти.

Цього разу я не подався за ними, хоч мені й страх як кортіло. На колінах у мене лежали клапті картини, і я нишком запихав їх під светр. Притримуючи їх рукою під светром, я пірнув під стіл і, оскільки на мене ніхто не звертав уваги, визбирав усє, що попáдало на підлогу. Я лазив рачки і в Гільки під ногами, й під вікном, і під материним стільцем, і біля мисника, поки вся картина, чи то пак її рештки, опинилась у мене між сорочкою і светром, що вже не облягав мене, а віддувся й провис. Сқлавши руки на животі, я завмер коло мисника. Гілька з матір'ю мовчки сиділи одна напроти одної і, видно, прислухалися до того, що робиться надворі. Десь удалині рівно гули літаки, але нараз їх заглушив дзвінок будильника, що стояв поряд із хлібницею. Вдаривши тривогу й пританцьовуючи на своїх коротеньких залізних ніжках, будильник повернувся на сто вісімдесят градусів і показав час м'яким, ретельно обсмоктаним риб'ячим кісткам на плиті.

Ну, а як же матирина печія? Я ждав, що матір запече печія й вона підійде до крана, відкрутить його і, поки збігатиме застоюна вода, дістане порошок, набере повну склянку води, надірве пакетик, висипле порошок у склянку, сяде до столу й почне пити. Ніколи я ще так нетерпляче не ждав, щоб матір ухопила печія; поки вона питиме свої порошки,

я сподівався вибрати мить і вшитися з кухні, уникнути всіляких розпитувань, настанов і погроз. Але печія, мабуть, забарилася чи, може, від смажених оселедців узагалі пропала. Тоді я вирішив діяти по-новому — напролом; я просто підійшов до матері з Гількою і заявив:

— У мене там одне діло...

Гілька на це засміялась, мати теж обернулась до мене з усмішкою, та не встигла вона й слова сказати, як я вже був за порогом і підіймався сходами до себе.

Чи вони мене гукали? Ні, не гукали. Я підійшов до свого столу, засгеленого голубою картою морів, на яких плавали мої сірі кораблики; здається, там уже розгулявся новий Скагеррак, Гіппер із властивим йому тактичним чуттям — ну, і таке інше — відірвався від Джелліко, що переважав його силою... Але тепер мені вже було не до морського бою. Я змів рукавом усі кораблі вбік — просто зняв битву з порядку денного — і витрусив над мирними морськими просторами свій светр. Клапті картини полетіли просто в море. Червоний колір ще більше відтінив голубизну, зелений збунтувався проти білого, а коричневий запанував над сірим. Ось кривий коричневий палець ноги. Застигле трикутне око. Розчепірені пальці руки. Рябий гребінь хвилі. Невже Скагеррак ще не скінчився? Клапті були добре перемішані, і я зрозумів це дуже скоро. Я прислухався, що діється внизу, на кухні: з крана бігла вода, бряжчав посуд — то Гілька завзято змивала сліди вечері. Отже, вони забули про мене, і я взявся за діло.

З тебе, чоловіче в червоній накидці, я заходився відновлювати знищену картину; я шукав тебе в купі неоднакових клаптів та уривків і ще й досі пам'ятаю, з яким нетерпінням і радістю робив те. Я почав не з краю і не з центру картини, ні; я йшов за кольором: червоний до червоного, а зелений до зеленого; я ще не приганяв окремі шматочки один до одного, а тільки тасував їх, як уже сказано, за кольором; таким чином я розклав картину на частини або, коли хочете, на розділи, що їм треба було дати лад.

Правду кажучи, робота була нелегка; доводилось, наприклад, вирішувати, чи віднести той чи інший відтінок коричневого до власне коричневого, а деякі зелені клапті я перевіряв по тричі, перше ніж лишити за ними право називатися зеленими. На визначення кольорів у мене пішло найбільше часу.

Ви лишень погляньте, як цікаво рветься папір! Яких тільки порівнянь я не вигадував, щоб назвати оте розмаїття

форм! Острів Крит, вістря списа, кроквяна ферма, абажур, головка капусти, стоячий годинник, Апеннінський півострів, макрель, ваза... Чого тільки не нагадували мені ті різнобарвні клаптики з ворсистими краями, коли я приміряв їх один до одного, відкладав, пересовував сюди й туди.

Тикаючи пальцем у клаптики, я намагався уявити собі, як вони були розташовані на картині, й приганяв їх один до одного. Чорну яхту я завів у гавань, яку з'єднав з трикутником Індостанського півострова; склавши кілька підхожих шматочків, я з круглого червоного дерева створив спершу тіло коня, що став дибки, потім летючого дракона й, нарешті, додаючи все нові й нові стьожечки та обривки, такий собі червоний дзвін — тобто червону, схожу на дзвін, накидку. Скільки можливостей давала всього одна картина! Скільки етапів мені довелося спершу подолати!

Що робив чоловік у червоній накидці? Навіщо він тримав на руках, балансуючи, весь берег, тоді як його чудні, мов у гнома, ніжки вільно висіли в повітрі? Як він міг під таким страшним тягарем ще й хихотіти? Пересовуючи далі й так, і сяк частини ніг та розчепірених пальців, складаючи шматочки важкого зелено-білого тіла, підбираючи обличчя до великого, ще більшого через тінь рота, одне слово, приганяючи клаптик до клаптика, я помітив Клаасові риси, а додавши кілька трикутників та ромбів, зробив брата ще дужче схожим на самого себе, поки він урешті постав переді мною на весь зріст, ладен ось-ось кинутися навітки; точнісінько Клаас, але то був не портрет мого брата, а образ страху.

Так я відновив обидва персонажі — свого брата й чоловіка в червоній накидці, визволивши їх із хаосу різнобарвних клаптиків. Окремо постаті були готові, але звести їх до купи ніяк не вдавалося. Чоловік у червоній накидці тримав на руках той самий піщаний берег, що ним Клаас усе поривався втекти. А може, то два різних береги? Чи десь є ще місток? А може, я неправильно склав картину? Кружляючи навколо столу й жартома приставляючи клаптики то там, то там, я намагався з'ясувати, яким чином зв'язані між собою обидві постаті, й, оскільки передній план нічого мені не підказував, взявся за задній — за чорне зимове море. З темної даліни на берег котився синьо-зелений вал, він виднівся як між обома постатями, так і позад них — такий широкий, наче аж стомлений вал, якому я відвів головну сполучну роль. Незважаючи більш на те, як співвідносяться обидві постаті, я почав складати той широкий вал з одного краю картини в другий, і мені довелося перекинути чоловіка в червоній накидці догори ногами. Й аж тепер

виявилось, що берег, яким мій брат збирався тікати, і берег, що його тримав на руках старий,— той самий. Виявилося також, що низький обрій у них спільний і однаково нависає над обома, а страх, що гнав брата за рамки картини, мав безпосередню причину: то була постать худого, скарлюченого чоловіка в червоній накидці, що глузував над силою земного тяжіння. Тепер у мене не лишилося жодного вільного клаптика.

Замість покликати Гільку чи матір і показати їм, що було сховане в купі клаптиків, які стали батьковою здобиччю, я підійшов до дверей і замкнувся на ключ. Потім пошукав яку-небудь підкладку для картини, але не знайшов нічого, крім старої, порваної світломаскувальної штори, що валялася під ліжком. Я розгорнув штору на підлозі й, щоб вона не скручувалася, поставив на обидва її кінці по стільцеві, а на кожен стілець понакладав іще вантаж — переважно мої старі дитячі книжки. Потім дістав зі свого набору «Юний столяр» тубик універсального клею, став перед шторою навколішки, видушив черв'ячок тягучого, схожого на мед, клею і шийкою тубика почав розмазувати його по шторі. Я наносив клей спіралями й цілими гірляндами, і він, здавалося, враз висихав. Підготувавши таким чином колись чорний, а тепер геть вицвілий світломаскувальний папір, я розділив уявно картину на квадрати, брав зі столу один по одному клаптики складеної картини й ретельно переносив їх на штору; хоч як я старався, ворсисті краї клаптиків від клею на очах темніли, і вся відновлена картина вкрилася сіткою прожилоків — такою собі павутиною, що показувала сліди руйнації, яким уже ніколи не судилося зарубцюватись. Почавши з правого верхнього кутка, я переніс спершу небо, потім Північне море й Клааса, а наостанку й тебе, чоловіче в червоній накидці, разом з твоїм старечим лукавством і застиглою усмішкою.

Скінчивши роботу, я підняв один стілець: штора відразу скрутилася й метнулась до другого стільця. Картина зникла в рулоні. І я обережно засунув її під ліжко.

А тепер, вирішив я,— за фарби, за фарби й за альбом для малювання! На підвіконні місця багато, треба хутчіш братися за роботу, а то лиха не минути, власне, мені слід було з цього починати. Я ще й тепер бачу себе з коробкою фарб, альбомом та найширшим пензлем, ще й тепер у мене перед очима та картина: стою навколішки біля підвіконня й щосили ляпаю на папір червону фарбу, а тоді розмазую її вогненними язиками; я чую, як вириваються з альбома

аркуші, бачу, як моя рука покриває їх похмурим коричневим кольором, і мені здається, що в цю хвилину я змішую зелену фарбу з білою...

Всі кольори картини я переніс на папір, розмалювавши три чи чотири сторінки з альбома. Потім я заходився розмахувати ними в повітрі, дмухати на них, прогрівати їх ліхтариком, крутячи його колами над самим папером. І фарба просихала, входила в папір. Я сховав альбома й коробку з фарбами, перекинув ту мазанину на стіл і почав рвати.

Я рвав аркуші дуже старанно: спершу на майже правильні прямокутники, потім брав кожен з них окремо й відривав клинці, півкола та гарненькі зубчики, а тоді складав ті різноманітні клаптики, розтрушував їх над своїми голубими морями і добре перемішував. І раптом — кроки. Решта прямокутників умить обернулася на строкаті сніжинки і теж полетіла на стіл. А щоб у вічі не впадав підозрілий лад, кілька клаптиків я засунув у кишеню. Потім згріб розчепіреними пальцями все в купу, ще раз перемішав і влаштував таку собі невеличку, акуратну хурделицю, підкидаючи клаптики вгору, але не надто високо. Знову кроки. Голос: «Зіггі!» Я кинувся до дверей, відімкнув, швиденько вернувся до столу й заходився перебирати клаптики та приміряти їх, але вони не пасували один до одного, і я постарався якомога щиріше зітхнути, коли ввійшла Гілька й спитала:

— Ну, що-небудь виходить?

Вона стала за моїм стільцем, поглянула на клаптики, і в неї зразу сяйнула думка. В Гільці прокинулася нестямна пристрась до порядку, і вона, так би мовити, взяла ініціативу в свої руки.

— Ти, бачу, нічого в цьому не тямиш,— сказала вона.— Дай-но я спробую.

— Та тут лише червоне та зелене,— відповів я.— Вогонь і вода.

А сестра на те:

— Гілька сама все зробить.

Для неї я назавжди лишився меншим братом. Вона хазяйновито збрала зі столу клапті, поскладала їх на книжку і сказала:

— Треба на кухонному столі, там зручніше.

І, притиснувши книжку до себе, спустилася вниз, де спершу ввімкнула нашого невеличкого приймача і впіймала якогось співака, що, незважаючи на шум і тріск, виводив про жіночі принади. Я нишком сидів нагорі і уявляв, як вона сортує клапті — червоний до червоного, коричневий до коричневого... «Жінок я часто цілував...» Куди покласти

оцей білий? А навіщо отой сірий? Я бачив, як вона підбирає один до одного добре порвані шматки паперу, прикидає, що в неї вийшло, перемішує все, знов починає спочатку, і знов у неї нічого не виходить. «І згоди я в них не питаю...» І так само, як Гілька, міркував я, сушитимуть собі голову й інші, силкуючись збагнути суть картини,— в Гузумі чи, може, навіть у Берліні перебиратимуть прислані батьком «речові докази», розкладатимуть їх на столах, з дедалі більшим нетерпінням тасуватимуть так і сяк, намагаючись скласти з тієї мозаїки щось ціле, доки хто-небудь вирішить, що частини клаптів бракує і, втішаючи себе цією думкою, просто підшпилить моє творіння до справи.

А поки що над ним чипіла Гілька. Насвистуючи мотив, а часом і підспівуючи голосові з приймача, вона невтомно сортувала клапті. Я дістав із-під ліжка світломаскувальну штору з картиною, вийшов у коридор — «І згоди я в них не питаю...» — і, притискаючись до стіни, рушив униз. Саме в ту хвилину знавець жінок урвав свою пісню і віддав мікрофон фанфарам: екстрене повідомлення. Фанфари допомогли мені нечутно відчинити й причинити за собою вхідні двері. Волочачи за один кінець нещільно згорнену в трубку й розм'яклу від клею штору, ніби так званий «фаустпатрон», я подався до старого візка, роззирнувся, потім перескочив цегляну доріжку, скотився схилом униз, нагинці добіг до шлюзу і знов роззирнувся, а вітер уже залетів у штору й притискав її до моєї ноги. За очеретом, на тлі темного обрію, бовванів мій безкрилий вітряк. Я закинув штору на плече, але так нести було ще незручніше, тоді я знов узяв її обома руками під пахву, а пізніше, коли пробирався крізь очерет, тримав її сторчма перед собою, і якби хтось побачив мене здалеку, то подумав би, що крізь очерет з піднятим перископом маневрує підводний човен, щоб підійти до вітряка й торпедувати його.

На даху вітряка щось відірвалось і раз у раз гуркало на вітрі. Але мені було не до того, на думці я мав тільки одне: надійно сховати штору з наклеєною картиною. І я, оббігши ставок, подався дорогою нагору. Я мав намір сховати картину в одному зі старих корит, але тільки на одну ніч, а завтра перенести в свою схованку нагорі й почепити серед вершників. Картиною «Раптом на березі» я збирався започаткувати ще одну виставку і присвятити її — наважуся сказати — своїй батьківщині.

Десь далеко-далеко в нічній пільмі лишилися гребля й заїзд «Приплив», а також мій батько, що шукав на міліні парашут. Я рвучко відчинив двері вітряка і прислухався до

темряви на сходах: там щось шаруділо, потріскувало й по-свистувало, з усіх боків чулися остережливі звуки й дивилися десятки очей, а високо вгорі, під самим куполом, щось розгойдувалось і шипіло, а тоді метнулося ще вище, і, як завжди, хтось наче ходив по битому склу, і час від часу побрязкували невидимі талі. Світло мені було не потрібне. Намацавши сходи до борошномельні й тримаючись лівого боку, я знайшов рукою гладенький, обтесаний сокирою стовп, обминув його, взяв ще ліворуч,— цієї миті щось хруснуло й, мов миша, шмигнуло вбік,— переклав штору в одну руку, а другу простяг до корит — і знов щось зашаруділо і пискнуло,— мої пальці вже торкнулися холодного віка на кориті... А втім, не варто поспішати.

Як я вже сказав, мої пальці торкнулися віка, але в цю мить чиясь рука охопила ззаду мою шию — не те, щоб дуже міцно, з наміром задушити мене, але так, що я відразу випустив штору і обіруч схопився за ту руку. Може, я скрикнув. Може, навіть спробував укусити за руку. Пригадую, моя щока тернулася об шершаву тканину. Я щосили смикнувся назад, присів, крутнувся в один бік, у другий, але вирватись не пощастило. Так я прововтузився якусь мить. Рука як тримала мене, так і тримала. Раптом пальці розтислись, і я почув Клаасів голос:

— Чого тобі тут треба?

— Це ти, Клаасе? — гукнув я в темряву. Потім іще раз: — Ти, Клаасе?

— Забирайся звідси! — гримнув він.— Марш додому, і щоб духу твого тут більше не було!

Я мовчав і тільки слухав, як він важко дихає.

— Хто тобі сказав, що я тут? — знову почув я.— Хто?

— Ніхто,— буркнув я.— Ніхто мені нічого не казав, їй-богу, Клаасе. Я тільки хотів сховати тут картину.

— Це він тебе послав? — допитувався брат.

— Ні, що ти, ні. Його і вдома немає — покликали до «Припливу».

— Він шукає мене,— сказав Клаас,— куди я, туди й він, весь час. Він знає, що я тут.

— Я ж тобі слово дав,— правив я своєї,— від мене вони нічого не почують.

— Сьогодні він мене мало не застукав,— промовив Клаас.— Він щось пронюхав, кажу тобі, пронюхав. Хтось навів його на слід. Довелося вшиватися з Блеекенварфа. Він уже товкся у мене під вікном.

— То він тебе бачив? — спитав я. А Клаас:

— Хтозна. Він світив у шибки, а я лежав під вікном.

Дідько його знає, що він побачив, але хтось таки навів його на слід. Йому відомо, що я десь тут.

Брат зрушив з місця й, нечутно ступаючи в темряві, рушив у подарованих художником парусинових черевиках до мене. Я чув, як він наступив на штору, спинився і обережно підняв ногу; штора хруснула й вирівнялась. Клаас нагнувся, помацав рулон, трохи розгорнув його і знов пустив.

— Іди сюди,— наказав він.

Я послухався. Він звелів мені тримати край штори, а сам розгорнув її до кінця і приклав дошкою. Потім чиркнув сірником. Колихке полум'я освітило його обличчя знизу, й на ньому загойдалися тіні. Клаас підніс сірника до картини, поводив ним, а коли він догорів, запалив другого.

— Що це таке? — спитав він.

— Хіба ти його не впізнаєш? — спитав я.

— Кого? — спитав він.

— Отого, що ліворуч. Невже ти його не впізнаєш?

9

ПОВЕРНЕННЯ

Він, Йост, не міг терпіти мене, а я, Зіггі, не міг терпіти Йоста. Однак перевага була на його боці. Не встиг учитель Пльонніс повернути мені малюнок «Рибальське судно», не встиг я сховати в портфель той аркуш, що показував отій тупоголовій ватазі, яким слід уявляти собі рибальське судно, не встиг Пльонніс сказати — а після двох контузій на фронті він був не дуже щедрий на слова, — що урок закінчено, як у потилицю мені полетіли наслинені паперові кульки, попід жижки посипалися штурхани, а в плечі й під боки стусани, та так спритно, що винного годі й шукати.

Але мені не треба було обертатися, щоб знати: то все він, Йост, — гладкий, вертлявий, із здоровенними, мов лопухи, і, мабуть, такими самими м'якими вухами, шия й зап'ястки в нього позапливали салом, губи наче пампушки, а карі очі дивляться на світ порожнім і самовдоволенням поглядом. Це він у своїх вельветових до колін штанях і при наручному годинникові без механізму: все, що міг показувати той годинник, — це сорок хвилин на п'яту. Як тільки починалася перерва чи кінчалися уроки, Йост одразу був тут як тут, і часом мені здавалося, що він ходить до школи лиш для того, щоб із мене знущатися. Коли він сідав за парту, то весь брався складками — від шиї й аж до повних жижок; а коли через силу виймав із-за парти свій широкий

і круглий зад — штани на ньому, здавалося, ось-ось розійдуться по швах — і, похитуючись, випростувався, то нагадував мені по саме нікуди надуту гумову ляльку, що ледь погойдується, — штрикни її голкою, і вона обвисне, мов ганчірка. Коли Йост підкрадався до мене ззаду, наприклад, з лінійкою в руці або з резинкою на пальцях та з запасом «набоїв» — канцелярських скріпок, я вже здалеку чув, як він завзято сопе і хихотить, аж заходитьсь, своїм писклявим голосом; а втім, це аж ніяк не означає, що йому бракувало терпцю.

Ледве-но вчитель Пльонніс відпустив нас, як Йост уже опинився в мене за спиною і, блискавично штурхаючи мені колінами під жижки, погнав мене до дверей, а потім у коридор, зіпхнув із двох кам'яних східців і на голому, висипаному жорствою подвір'ї дав скуштувати лінійки, а коли я обертався, він починав і собі озиратися на всі боки, наче й сам шукав винного. Так він перегнав мене через Гузумське шосе, а коли ми звернули на цегляну доріжку, захопив до своєї розваги ще й Гайні Бунье; того не довелося довго вмовляти, і вони вдвох почали спихати мене в болотистий, наче наповнений мазутом рівчак.

Не даючи волі рукам, вони плечима зігнали мене на узбочину, виштовхнули на траву, і я, піддавшись, пішов далі просто крутим схилом, а вони й собі зійшли до мене, намагаючись таки зіпхнути мене в рівчак. Я так і сяк ухилявся від їхніх стусанів, і в них нічого не виходило. Тоді вдатний на вигадку Йост заходився підбирати камінці — тобто не камінці, а уламки цегли, які валялися під ногами або які можна було витягти з доріжки. — і шпурляти їх у рівчак перед самісіньким моїм носом, так що бура торф'яна вода летіла брудними бризками мені на ноги, на портфель, на штани і сорочку. Гайні Бунье теж сподобалося збирати цеглу і збивати в рівчаку багністі фонтани. Я чув, як позад мене хурчать цегляні уламки, бачив, як вони шубовстають у темне дзеркало рівчака, й майже одночасно зі сплеском мене обсипало колючими бризками. Поки хлопці нахилялися й збирали биту цеглу, мені вдалося трохи відірватися від них — метрів на десять-п'ятнадцять, хоч я відразу й переконався, що це аж ніяк не пішло мені на добро: здалеку цілитися в рівчак було важче, і тепер снаряди пролітали над самою моєю головою, біля колін, а коли один попав просто в портфель, у мене відпала охота грати роль мішені. Я знов вибрався на цегляну доріжку, випростався, узяв портфеля на голову й, балансуючи ним, попростував далі, хоч і трохи сковано, до Ругбюля. Та хлопці кинулись нав-

здогін. Їхні тіні поперед мене по доріжці подали одна одній руками якийсь знак і безмовно про щось домовились.

Я не знав, яку штуку вони встругнуть на цей раз, але про всяк випадок насторожився. Однак це мені не допомогло: по Йостовій команді обидва взяли мене ніби в кліщі й, ввічливо так вимагаючи пропустити їх, відтіснили мене до другого краю доріжки, але не зіпхнули відразу, а примусили спускатися схилом усе нижче й нижче, поки я втратив рівновагу і сам стрибнув у рівчак. Однак стрибок свій я, треба сказати, розраховував: шубовснув «солдатиком» і води не напився. Я стояв посеред рівчака і поволі все глибше вгрузав у холодний мул, а з дна одна за одною підіймалися бульбашки, переливались усіма кольорами й лопалися навколо мене; бура торф'яна вода тхнула гниллю і вже доходила мені до пояса, а просто перед очима я побачив жабу, що, звично загрибаючи воду, швидко попливла до зарослого травною берега. Однак Йост і Гайні Бунье не довго тішилися своєю витівкою, їм було мало того, що я, тримаючи над головою портфель, у них на очах повільно, але все глибше й глибше вгрузав у смердючий мул; і Гайні кинувся збирати бити цеглу, а Йост надів на великий та вказівний палець резинку і почав стріляти скріпками по моїх руках. На мене посипався град манюсінських снарядів, а в повітрі наче засюрчали коники, задзижчали комарі, загуділи шершні, оси й джмелі, а дикі бджоли завели свої крихітні швацькі машинки. Як тільки Йост заходився обстрілювати мене скріпками, я, затуляючи портфелем голову й через силу витягуючи з мулу ноги, побрѣохав на той бік рівчака; там я спробував вилізти на берег, сповз назад у воду, знов поліз нагору — і все те під дзижчання й фуркіт скріпок, а збитошники ще й реготали з моїх «шоколадних» штанів, що з них скапував бурій мул. Я вже лежав на протилежному схилі, як у мене поцілила перша скріпка; вона попала в шию: то був не удар, а опік, укус змії, я скрикнув і, вже нічим не затуляючись, поповз рачки вгору, проліз під новими попаданнями крізь колючий дріт, на якому позалишалися жмути овечої вовни, й побіг кривулями до ставків на торфовищі.

Гадаєте, хлопці махнули на мене рукою? Де там! Відразу розгадали мій намір і подалися в бік Ругбюля, раз у раз нахиляючись, щоб підібрати гарний уламок цеглини; добігли до першого шлюзу і повсідалися на дерев'яну загату, тішачи себе думкою, що тут однаково мене переймуть.

А я, пригадую, все біг і біг. Ще й досі пам'ятаю, як горіла в мене шия і праве стегно. Ще й досі пам'ятаю той

страх, що не давав мені перевести дух і гнав мене овечим пасовищем; я знав, що порятунок мій у ногах, що тільки добре відірвавшись від хлопців, я одіб'ю в них охоту бігти за мною.

Однак Йост і Гайні знали своє. Вони спокійно сиділи на загаті, теліпали ногами й розглядали в руках зібрану цеглу; весь їхній вигляд свідчив про те, що вони впевнені у собі й не думають відмовлятися від своєї розваги. Це я одразу збагнув. І знав, що так воно й буде. Тим-то я подався на північний захід чи, скоріше, на північ, і, коли на моєму шляху виростали огорожі, я спершу перекидав через них портфель, а потім мусив сяк-так перелазити й сам. Тепер нехай попождуть мене!

Чи сонячний був день? Вітер не віяв, сонце зігрівало рівнину, і від тепла природа, мабуть, прокидалася б, як то завжди буває навесні, коли б тоді стояла весна, а не осінь. Чи плавали на торфовищі дикі качки? Коли я підійшов по пружних купинах трави до великого ставка і став навколішки, щоб змити з ніг мул, який тим часом засох і мінився синім кольором, то не почув ні переляканого чалапкання лапок по болоті, ні лопотіння крил об воду, як це буває, коли злітають дикі качки. Чи стояв іще старий торф'яний човен? Я знайшов його там, де рівчак впадає в ставок: корма у воді, борти чорні, просмолені, вигоріла на сонці лавка заляпана чаїним послідом. Я заліз у човен і почав розганяти палицею сонних водяних павуків, а потім задивився на коропів, що гуляли в очереті; їхні плавці виглядали над водою, і від них розходилися хвилі.

Я сидів у старому торф'яному човні, звідки загати на шлюзі — хоч сиди, а хоч устань — не було видно. Вдома вже давно пообідали, Гілька, звичайно, поставила мій обід на плиту, щоб не вихолонув. Ніщо мене тут не турбувало, ніщо не квапило, не підганяло, шия й стегно вже не горіли; я зіпхнув човен у воду, й він поплив, а я дістав з-під лавки іржаву консервну бляшанку й заходився вичерпувати воду. Що я саме робив, коли несподівано почув оті голоси? Так, несподівано я почув голоси — десь кричав чоловік, сміялася жінка; голоси долинали з боку ям, де сушився складений бездоганними стосами свіжонарізаний торф. І знов чоловічий голос щось гукнув, а жіночий засміявся, але нікого не видно було. Орудуючи жердиною, я повернув човна впоперек рівчака, й він з'єднав, мов місток, обидва береги. Тоді я зійшов на той бік і прислухався, але кругом було тихо. Вода в рівчаку не текла, й човен не поплив — отже, він мене зачекає і, коли що, порятує.

Я рушив положистим схилом угору до торф'яних ям і ще здалеку побачив блискучого мокрого різака, що рухався півколом: трохи вигулькне над землею, опише дугу і зникне, ніби хвилинна стрілка, що рухається на циферблаті від цифри дев'ять до цифри три, і так без упину. Я став на краю ями й заглянув униз: тачка, дерев'яна кладка, згорблені тіні, темні торф'яні тераси. Гільда Ізенбюттель зі своїм бельгійцем різали торф. Леон, той її бельгієць, голий до пояса стояв на найнижчій терасі, вганяв залізний різак, мов лопату, в блискуче від води дно ями, вирубував з усіх боків шматок завбільшки з цеглину і хвацько перекидав його Гільді; звільнивши на льоту різак — якраз у цю мить його лезо показувалось над краєм ями, — Леон з розгону вганяв його в масний ґрунт. А Гільда вже очікувала новий шматок, підхоплювала його, ледь присівши в колінах, і клала на тачку, почорнілу від вологи й налилого торфу. Обоє — і чоловік, і жінка — були в штанях: він у чорних бриджах, вона — в сірих сукняних штанях із широкими закатами; очевидно, й ті, й другі були взяті з гардероба Альбрехта Ізенбюттеля, що вже кілька років як стояв під Ленінградом. На обох були дерев'яні черевики, але Альбрехтові Ізенбюттелю належали, видно, тільки ті, що взув військовополонений бельгієць. Що Леон працював до пояса голий, я вже сказав; жінка була у виляній кофтині, сяк-так заправленій у штани, а на голові вона мала хустку з візерунками із глобусів, циркулів та логарифмічних лінійок. Чи не забув я чого-небудь? Ага, треба згадати ще про плетений кошик, накритий газетою, та про сорочку й старий бельгійський солдатський мундир, — вони лежали поруч із кошиком.

Хоч би де ви зустріли Гільду Ізенбюттель, хоч би з якого боку на неї подивилися, скрізь і завжди здавалося, наче вона сміється або ось-ось засміється, — і не тільки через те, що в неї такі дрібні, рідкі зуби й трохи підняті плечі, на які не треба намощувати вату, і навіть не через те, що в неї такі химерні очі — одне плаче, а друге в танок скаче. Таке враження викликав увесь її вигляд: дебелі кривуваті ноги, випнутий округлий живіт, підперезаний ременем, що аж урізався в нього, важкі, але приємні груди, і скрізь, навіть поза вухами, — ластовиння; все в Гільді створювало враження, що вона ось-ось засміється. А як упевнено вона ловила мокрий торф! Як вправно складала його на почорнілу тачку — жоден шматок не падав з неї. Бельгієць орудував різакон, доки тачка наповнилась; тоді він, увіткнувши різака в землю, сплигнув з тераси, підхопив Гільду

на руки, посадив на тачку й покотив її широкою, хисткою кладкою повз ями, що набиралися темною водою, подолав невеличкий горбок, з розгону виїхав на ще одну кладку, а там тачка вже сама покотилася до ряду невисоких, по пояс, стосів складеного сохнути торфу; стоси були рівенькі й стояли по шість уряд, і як подивитися на них іздалеку, або вночі, або в туман, то напрошувалось тільки одне порівняння: солдати, та й годі.

Гільда Ізенбюттель устала з тачки, і обоє почали викладати спершу круглу основу з душниками, а далі звели таку собі піраміду, що поруч з іншими пірамідами та ще коли врахувати інтервали між ними, могла нагадати знову ж таки постать солдата — певна річ, якщо перейнятися відповідним настроєм. Працювали вони не розгинаючи спини й мовчки, обіруч брали з тачки торф, клали і обіруч припліскували його зверху. Поклавши останній шматок, Леон увіткнув у нього пир'їну — по-моєму, то була качина пир'їна, що він її знайшов під ногами; завершивши таким чином піраміду, бельгієць по-військовому козирнув їй, але зразу й схаменувся, скрививсь і заходився чухати собі спину. Може, його й справді в ту мить укусив який-небудь комар. Після цього він сів на порожню тачку і склав на грудях руки, чекаючи, поки Гільда візьметься за тачку і покатає його на зворотному шляху; всю дорогу він удавав, ніби милується краєвидом, щось пояснював на мигах своєму уявному супутникові, раз у раз вітався на один бік і на другий і сам кивав головою у відповідь на привітання.

Повернувши голову до ями, він побачив мене й помахав рукою, але Гільда й не подумала зупинитися чи хоча б глянути в мій бік, — вона просто вирішила, що Леон знов махає уявному перехожому або якому-небудь роззяві. Вона зупинилась аж на дні ями, біля кошика. Леон моргнув їй, і вона підвела очі. Впізнавши мене, гукнула:

— Ходи, сюди, Зіггі, допоможеш нам!

І я, стрибаючи з тераси на терасу й обсипаючи пухкий торф'яний ґрунт, спустився до них на дно ями. Обоє подивилися на мої мокрі штани, де місцями попросихав мул, проте ні він, ні вона не сказали жодного слова, навіть не поцікавились, чому я з портфелем. Вони просто зі мною привіталися. Бельгієць підняв із землі кошика, а Гільда порилася в ньому, дістала бутерброд із шинкою та шматок домашнього пирога й запропонувала мені вибирати — те чи те; але в таких випадках мені важко зважитись на щось одне, я взяв і те, й те, а коли вони насмішкувато переморгнулись, я й бровою не повів.

Вони зачекали, поки я доїм, і дали мені роботу: розчищати шар торфу й готувати його до наступної операції — різання, що її слідом за мною виконував бельгієць. Я йшов перший; спочатку я скидав верхній шар трави і ще один шар сухих, потемнілих, але ще не перегнилих рослин — нам потрібен був торф найвищої якості. Цілі покоління рослин під тиском власної ваги вляглись, осіли, розклалися, виділяючи у процесі гниття газу та вуглекислоту, і торф, так би мовити, «спікся», дійшов до кондиції й не дуже швидко перегорятиме в печі. Я вибирав з-під лопати гілки вільшини й верби, знаходив у ґрунті якісь палички, що ними, здавалося, гралась діти короля привидів. Траплялося лиснюче, ніби навощене коріння. Рештки очерету. Якісь волокнисті шматки, що їм і назву важко придумати. Планки — очевидно, від обшивки човнів. Я витягував, висмикував і вигрібав усе підряд, але те, що я потай так сподівався знайти й віднести на свій вітряк — такий собі невеличкий, зручний, сплюснутий, мов аркуш паперу, трупик жителя боліт, — не попадалося. Не було навіть пташиного кістяка, не кажучи вже про історичну зброю. Зате смерділо сіркою, аміаком і всілякими там газами.

Леон різав, Гільда складала торф на тачку. Іноді, відвозячи тачку до пірамід, вони про щось перемовлялися, але розібрати нічого не можна було. Бельгієць розмовляв нашою місцевою говіркою, проте з французькою вимовою, і того суржику не годен був зрозуміти ніхто, крім Гільди Ізенбюттель. Леон служив в артилерії, і емблема у вигляді крилатого снаряда, яку він колись носив на погонах, уже давно висіла на шматку картону в моєму вітряку.

З доброї волі вернувшись за ґрати свого минулого, я знов бачу Леона, що стоїть посеред ями, бачу жінку в розмальованій хустці — ту жінку, що сміється або ось-ось засміється, — чую, як вона затримує дух, коли ловить мокрий торф. Час від часу я скося позираю через ставок у бік Ругбюля, але звідти нікого не видно, лиш корови та вівці блукають пасовищем. «Корови та вівці» — то я тільки так пишу, а насправді я хочу, щоб ви уявили собі задній план: рябі, сірі, кошлаті, вони всі зливаються водно, і вже годі відрізнити, де кінчається одна вівця, а де починається друга; а мені ж не хочеться, щоб нашу рівнину переплутали з якоюсь іншою. Адже я розповідаю тут не про який-небудь край, а про наш, розбираюся не в чужому нещасті, а у своєму власному і взагалі описую не якусь там звичайну історію — звичайна історія ні до чого не зобов'язує.

Тим-то я й наголошую, що того сірого дня сонце ледве пробивалося крізь низькі гнітючі хмари, ми працювали під монотонний шум прибою, навкруги шелестів очерет, над ним збиралися в зграю птахи, а в болоті булькало, наче там варили кашу. Болото, твань, первісний мул... Хіба Пер-Арне Шессель, мій дід, не писав і не казав повсюди, що хай не все на світі, але принаймні все найкраще, найтривкіше, найнадійніше в житті виникло з первісного мулу? Хіба він не проповідував думку про те, що життя почалося від пуголовка, який з допомогою свого хвоста-батога пробився на світ божий з первісного мулу? Так твердить Пер-Арне Шессель, наш буркотливий краєзнавець.

Я сів перепочити. Раптом до мого вуха долинуло характерне гудіння авіаційних моторів, що наближалося з боку моря. Цілком можливо, що ні чоловік, ні жінка на дні торф'яної ями нічого не чули. А може, й чули, та не надали тому ніякої ваги — адже літаки надто часто літали через нас на Кіль, Любек і Свінемюнде. Гудіння наближалося так швидко, що я насторожено повернув голову в бік греблі, примружив око й чотирма протягненими один над одним телефонними дротами поділив обрій над греблею на три, так би мовити, сектори, щоб одразу помітити літаків, які ось-ось мали вигулькнути з-за зеленувато-бурого насипу, і впіймати їх у цей мій уявний візир. Повернув я в бік греблі й свою таємну гармату — спарену зенітну установку. Ну, тепер хай спробують поткнути носа! Літаки, видно, летіли дуже низько, над самісіньким морем, і, мовби ховаючись за греблею, підкрадалися ближче. І ось вони, виблискуючи пропелерами, вихопилися з-за зеленувато-бурого насипу, перескочили телефонні дроти і взяли курс на нас: два літаки, два тих самих куцих и товстих «мустанги».

Вони заходили на ціль і спускалися все нижче й нижче; на носі переднього я побачив голову буйвола: наставивши роги, та кошлата голова напала наосліп і покладалась тільки на свою грізну силу; і ще я помітив пілотове обличчя, атож, мені здалося, що під скляним ковпаком я помітив пілота: він спокійно виводив на ціль буйволову голову, дедалі нижче пригинаючи її до землі; а позаду і трохи збоку розвертався другий літак, повторюючи кожен рух, кожен маневр першого, так наче обидва вони були зв'язані між собою і виконували ту саму волю.

Я скинув над головою руки й натиснув на гашетку. Літаки вмить відповіли вогнем. З неба полетіли клубки полум'я, язики вогню, посипалися іскри, блискавками метнулися на землю розпечені нитки; і коли снаряди врізалися

в болото, там щось зачлюпало і забулькало. А піраміди! Бурі торф'яні піраміди, поставлені Леоном-бельгійцем та Гільдою Ізембюттель, розліталися в усі боки, вибухали, падали набік або просто обвалювалися всередину. Готовий торф тріскався й розсипався на порошок. По сухій болотній траві побігла вогняна змійка. Раптом на нас посипалася злива дрібного торфу, але я вже лежав. Хтозна, як я опинився в мокрій ямі, але нараз відчув на собі Леона; він дихав мені в ший і не боляче, але міцно тримав мене. Леон затулив моє тіло своїм, а в очах у мене все крутилися вогніні колеса, метлялися снопи іскор, а потім я побачив, як протилежну стіну ями прошила ціла черга, хоч, треба сказати, й без особливих наслідків — у світло-бурій стіні, що донизу робилася майже чорною, позоставалися самі лиш ледве помітні дірочки. Мені здавалося, що бельгієць лежить на мені цілу вічність, — літаки, які щойно пронеслися над нами, вже розвернулись назад, стрімко здійнялися в небо, потім майже лягли на крило, пішли в піке і, вийшовши з піке, полетіли на нас, а якщо й не на нас, то на ряди торф'яних пірамід, що хоч і порідшали, проте й досі зберігали дисципліну й витримку. Ага, буйволів дратували торф'яні піраміди, лютила ота їхня дисципліна й витримка — вони ж бо не розбіглися, не пробували сховатись, навіть не подбали про своїх поранених і таке інше. То ось у кого цілились буйволи: у торф'яні піраміди; їх було з батальйон, і вони вперто стояли строем посеред болота!

Як тільки літаки повернули в бік Гузума, де, підкоряючись згубній дисципліні, непорушно застигли цілі дивізії, цілі армії торф'яних пірамід, ми повилазили з ями. Бельгієць? Як поведився бельгієць? Леон посварився кулаком услід літакам, що полетіли низько над землею далі, й зареготав.

— Дристанці! — закричав він, і це прозвучало в нього як «дрись в штанці».

Показавши рукою на порозкидвані ряди пірамід, він притяг до себе за різок хустки Гільду і сміючись, цмокнув її, а тоді ще раз зневажливо махнув у бік розвалених пірамід — яка трохи, яка дужче, а яка й зовсім — і сказав:

— А ми знов дамо лад, часу в нас доста! — Потім плеснув мене по плечу й додав: — Дамо лад, малий, неспа¹?

І він тут-таки, не зволікаючи, заходився давати лад розваленим рядам, збирати цілий торф, складати його і зводити нові піраміди. Ми з Гільдою помагали йому — підби-

¹ Еге ж? (Від франц. n'est-ce pas).

рали й зносили до купи неушкоджені шматки торфу, а Леон клав їх на стики — полонений бельгієць, що, видно, не дуже й сумував за своїм шевським триніжком та за нареченою.

За роботою він насвистував. Підганяв нас і насвистував і, може, саме через те не почув тихого стогону, що зненацька пролунав за торф'яними пірамідами; а власне, я теж нічого не почув, першою на стогін звернула увагу Гільда й прислухалась, але потім знов узялася за роботу, та раптом зробила нам знак помовчати. Ми здивовано підвели на неї очі й самі почули, як за розваленими пірамідами хтось охає і протягло, глухо стогне. Леон гукнув, але ніхто не озвався. Він гукнув іще раз, а тоді ми всі троє рушили торф'яним побоїщем униз. Важко сказати, що ми сподівались побачити, до чого готувалися. Стогону вже не було чути, ми повільно переступали через розстріляний торф, і там, де кінчався ряд, несподівано наткнулись на Клааса. Він лежав горілиць. Лежав непорушно. Він навіть не глянув на нас. Шоки в нього позападали. Руки були розкинуті. Голова лежала на шматку сухого торфу. Клаасові прострелило живіт. На братові був ремінь, а втім, ні, я хочу сказати не це: там, де мала бути пряжка від ременя, тепер видніла рана, а кругом розпливлася кривава пляма завбільшки з квітку майорців.

Так, саме про це я повинен сказати перш за все; але тепер, коли я пригадую ту картину, мене найбільше вражає той спокій, з яким ми спершу поставали навколо Клааса: ніхто з нас ні зойкнув, ні вигукнув розпачливо «О боже!» чи «О боже, боже!», ніхто не впав навколішки й не почав обмацувати мого пораненого брата та прислухатися, чи він ще живий; ми навіть не покликали його й не кинулись оглядати рану. Мов тепер бачу: ми стояли так, неначе вже було запізно.

Перший отямився Леон; він нахилився над Клаасом і почав змитати з нього шматочки торфу та порох. Він просто обтрушував Клаасову одягу, ось і все. Я заходився робити те саме, а тоді спробував покликати брата. Але він мене не чув. Гільда підвела мене на ноги, притисла до себе й зашепотілася з бельгійцем; вона відкривала йому якусь таємницю й водночас радилась із ним. Після цього бельгієць спустився в яму, надів сорочку й вернувся з тачкою. Він підкотив її до Клааса. Змівши з неї рештки торфу, постелив свій мундир. Потім обережно взяв мого брата попід пахви й поклав у ящик так, що його голова лягла на похилу задню стінку. Я сказав:

— До дядька Нансена. Клаас хоче, щоб ми відвезли його до художника.

Жінка похитала головою.

— Як же це сталося? — промовила вона. — Ні, хлопче, його треба везти додому. Іншої ради немає, їй-богу немає. Його треба везти додому.

— Але ж Клаас хоче, — стривожився я, — щоб ми його, відвезли до художника.

— Його треба в лікарню, — сказала Гільда, — спершу додому, а тоді в лікарню. Господи, як же це сталося!

Вона махнула в бік Ругбюля, бельгієць кивнув головою і взявся за ручки, а мені дали нести кошика; так ми рушили з торфовища на дорогу. Тачка перехилялася з боку на бік. Велике дерев'яне колесо з залізною шиною то провалювалось, то нашттовхувалось на купини, то загрузало в м'якому ґрунті. Клаасове тіло від найменшого пошттовху підскакувало, він весь тремтів і щулився, а голова його скочувалась набік або звисала, погойдуючись, із похилої задньої стінки ящика; руки спадали обабіч тачки й волочилися по землі. З кутиків рота в нього текла кров, а на скроні вона запеклася у вигляді хреста.

Бельгієць то підіймав ручки, то опускав, то пхав дужче і теж увесь тремтів; на шиї у нього випиналися м'язи, спина залякла, він не зводив з Клааса очей, і кожен пошттовх ніби віддавався в його тілі.

Так ми дісталися до греблі, а там поїхали попід насипом. Час від часу бельгієць опускав ручки на землю, і Гільда уклала Клааса зручніше або поправляла під ним мундир. Як тільки ми ставали, вони з Леоном починали перешіптуватись та все зверталися до мене. Чи я не хочу, бува, побігти попереду? Не хочу. Чи я не хочу попередити вдома про те, що сталося? Не хочу. Тачка їде так повільно, може, я все ж вишлю назустріч батька? Не хочу, краще я тягтиму за ремінь, за оту шлейку, що без діла лежить у ящику. Вони радо погодились і наділи мені на плече ремінну шлейку, і я зігнувся в три погібелі, а сам думав про дерев'яну заставку на шлюзі, про Йоста і Гайні Бунье, що від них я втік. Але звідси не було видно — ждуть вони мене чи вже ні.

Клаас не виявляв ніякої тривоги. Як спокійно він лежав! Його покалічена рука, перев'язана тепер простим бинтом, раз по раз сповзала з тачки й волочилася по стежці, а Гільда підіймала її і клала йому на груди. Я ще й досі бачу нашу процесію, бачу темні очі бельгійця і його перекивлене від натуги обличчя.

Як же мені правдивіше змалювати наше повернення додому, коли мене так і тягне що-небудь додати від себе або що-небудь замовчати? Я чую, як рипить колесо тачки. Відчуваю, як шлейка врізається мені в плече. Бачу, як наближається Ругбюль, червоний цегляний будинок, сарай, старий візок із задертим у небо дишлем. Мій Ругбюль. Та це нічого не допоможе, ми під'їздимо все ближче й ближче, і хоч би скільки я розповідав про всілякі затримки в дорозі — наприклад, про те, що бельгієць почав вибиватися з сили, про мій страх (чого я тільки не передумав!), — а ми вже переїздили дерев'яний місток, звідки було видно дерев'яну заставку на шлюзі, одначе там ніхто не сидів, і не ждав мене, і не цілився з рогатки. Хлопці пішли додому. Ми поминули шлюз, табличку, візок... Ну, а тепер, подумав я, Клаас устане, тепер він збагне, де він і куди ми його веземо, і я вже чекав, що зараз він зажадає, аби його викинули з тої тачки, а тоді схопиться на ноги й побіжить назад, на торфовище, де він пересиджував дні відтоді, як утік із Блеекенварфа.

Але мій брат так само спокійно лежав на тачці й навіть не думав уставати; він і оком не змигнув, коли ми спинились біля ганку.

Гільда Ізенбютгель пішла в будинок, а бельгієць сів на кам'яну приступку й почав тицяти вказівним пальцем, який у нього не згинався, в кишені, шукаючи недопалка; він нічого не знайшов і раптом, згадавши, показав на свій мундир, підстелений під Клааса: авжеж, так і є — недопалок там. Леон махнув рукою — мовляв, потерплю. Покурити можна й потім. Він занепокоєно кивнув на Клааса й безпорадно розвів руками. Леон не промовив жодного слова — він розмовляв зі мною на мигах. Мовляв, він би з дорогою душею допоміг, якби його змога, але тут, та ще на його місці, мало що вдієш; привезти Клааса на тачці — це ще так, проте більшої користі від нього нема чого сподіватись у його становищі... Він ні на мить не кидав прислухатись до того, що робилося в будинку; було ясно, що йому не терпиться чимшвидше вшитися звідси. Леонові, звичайно, не важко було підняти Клаасову руку, що звисала з тачки, й покласти її зручніше, але доторкнутися до хлопця перед вікнами нашого будинку він не наважувався.

А я стежив за Клаасом. Я не втрачав надії, не переставав сподіватися, що він ось-ось вибере мить і втече. Він, здається, поворухнувся? Поволі зігнув ногу в коліні, збираючись скочити на землю? Ні, Клаас просто змерз, і його почало трусити.

Вгорі на ганку з'явився батько; він вийшов у розстебнутому мундирі й, не звертаючи уваги на військовоположеного бельгійця, що віддав йому честь, мовчки зупинився; на його довгастому обличчі проступила така міна для якої я й слова не доберу: і докір, і відчай водночас. Він не кинувся відразу до тачки, а стояв на верхньому східці велично, мов пам'ятник на постаменті, і безмовно дивився на Клааса згори вниз. Він наче давно знав, що син вернеться до батьківського дому й, можливо, вже пережив цю зустріч. Батько не поспішав. Здавалося, він щось зважує. Потім він повільно, дуже повільно спустився сходами, обійшов навколо тачки, став позаду і хтозна-навіщо торкнувся Клаасового плеча, але так і не заговорив до нього, не порушив його безпомічного мовчання. Проте Клаасову руку, що звисала, батько все-таки підняв, зігнув у лікті й притис до хлопцевих грудей. Гільда, що зійшла з ганку слідом за ним, розв'язала хустку, стріпнула волоссям і вже вкотре спитала сама себе: «І як же це сталося?» Бельгієць стояв, готовий виконати будь-який наказ. Нарешті батько звелів йому взяти Клааса за ноги, а сам підхопив його попід пахви. Отак вони й понесли мого брата в будинок. Похитуючись із боку на бік, вони ввійшли у вітальню й покладали його на сіру канапу.

Батько не помітив, як Гільда з Леоном презирнулися і, не попрощавшись, пішли; він непорушно стояв перед Клаасом і прислухався, сподіваючись почути у відповідь на своє німе запитання бодай ледь чутне зітхання. Він залишився з сином сам і хотів йому щось сказати. Очевидно, щось дуже важливе. Але Клаас не розплющував очей. Батько обережно взяв стілець, поставив його в головах канапи, сів і схилився над моїм братом; перегодя він узяв його руку, оту покалічену, перев'язану руку й, повертаючи її, почав уважно розглядати. Отак він і сидів. Губи в нього ворушились. Батько, видно, не міг змиритися з тим, що Клаас мовчить. І раптом він промовив:

— Твоє лихо — не тільки твоє, але ти ще свого не страждав.

Як я вже сказав, він промовив це над Клаасом тихо, покwapно, не дбаючи про те, чи дійдуть його слова до хлопця, промовив так, ніби виконував якийсь давній обов'язок, що довго тяжів над ним і невідступно переслідував його відтоді, як повернувся Клаас; не встиг він доказати тих слів до кінця, як двері відчинилися, і батько урвав свою мову на дівслові, хоч і не повернув голови й не випустив синові руки.

Він прислухався до кроків матері, що, човгаючи, підходила від дверей. Він весь аж згорбився й затамував дух, поки вона йшла через вітальню, в яку рідко хто заходив; губи в неї були стиснуті, обличчя не виражало нічого — чи поки що нічого, — крім болісного самовладання. Нарешті батько підвівся і спробував посадити на стілець матір. Але та мовчки відмовилась. Вона підійшла так близько, що вперлась колінами в канапу, й аж тоді сіла, підняла обидві руки, збираючись, мабуть, покласти їх на Клаасове обличчя, але передумала і опустила їх на його плечі, — я добре пам'ятаю, бо це ті хвилини, коли всі мої відчуття загострюються, коли я вдвічі краще чую голоси минулого й ніщо не може відвернути мою увагу; це хвилини, коли люди звіряють одне одному таємниці або щось крадькома передають і на слова не надто щедрі. Видавити з себе зойк матері не вдалося. Вона не припала до Клааса, не стала його гладити, кликати, цілувати; ні, вона міцно схопила хлопця за плечі й тільки один раз провела долонею по його правій руці, але враз злякано спинилась, наче дозволила собі зайве, і винувато чи майже винувато поклала свою руку знов йому на плече. Оглядати рану мати також не стала. Хвилю вона сиділа заціпеніло, потім її тіло почало здригатись, вона схлипнула й зайшлася німим і, вважайте, сухим плачем. Батько поклав долоню їй на плече, та вона цього мовби й не помічала. Тоді батько, видно, натиснув рукою дужче, бо мати встала й, так само схлипуючи без сліз, відвернулася до вікна з вазонами; вона спитала через плече, що ж тепер робити, а батько відповів, що спершу покличе доктора Гріппа, а там видно буде.

Мати сперлася на підвіконня й поцікавилась, як же воно сталося, а поліцейський відказав, що нічого не знає — це скоїлось там, на болоті; мовляв, на торфовищах, де саме працювали Гільда Ізенбюттель зі своїм військовополоненим бельгійцем — Леоном, мати ж його знає, — несподівано налетіли штурмовики. Батько розповів, що то вони — Гільда з бельгійцем — привезли Клааса в Ругбюль на тачці. Мати нічого не відповідала — вона й сама те знала, бачила з вікна... Він має намір зателефонувати в Гузум? Так. А в Гамбург, у госпіталь? Ні, це, мабуть, зробить і без нього гузумська поліція. Він зателефонує туди зразу ж, як тільки прийде доктор Гріпп? Звичайно, зразу; зателефонує і поговорить про все, що буде треба. Мати обернулася і пильно глянула на Клааса: він і досі лежав так, як його поклали; але її око щось помітило, почало нишпорити по кімнаті, і я ще спитав себе, що вона збирається робити, бо в цю

мить мати, ледве переставляючи ноги — я б сказав, ніби долаючи невидимий опір,— рушила від підвіконня до канапи, і я очам своїм не повірив, коли вона після таких неймовірних зусиль зробила не що-небудь, а взяла складену ковдру, розгорнула і, не нахилиючись, укрила нею Клааса, а тоді ще й легенько поправила її. Після цього вона вийшла.

Про що ж треба конче розповісти тепер? Яка подробиця напрошується далі? Ага, дзвінок. Треба, щоб батько, розмовляючи по телефону, не причинив дверей. Я чую, як він просить покликати лікаря, а потім, надриваючи горло, двічі йому пояснює, що сталося й навіщо він потрібен, і бачу, як батько повертається після розмови: згорблений, збуджений, в одній руці перекидний календар, якого він прихопив зі свого столу, і щось бурмоче собі під ніс. Так він обійшов навколо обіднього столу, за яким ніколи ніхто не обідав. Добродушний на вигляд коричневий буфет від його кроків аж затрусився. Ось батько трохи не зачепив головою лампу, поминув триярусну залізну підставку для квітів... Він усе кружляв і кружляв, аби лиш ні до чого не прислухатися, ні про що не думати; він навіть не нахилився зав'язати на правій нозі шнурка, що волочився по підлозі. А я не важився й рота розтулити. Розмовляючи по телефону, він застібнув на всі гудзики мундир, а тепер знов розстібнув його, і з-під нього виглядали завжди перекручені підтяжки. Зненацька батько спинився перед буфетом, узяв відкриту коробку з-під перекидного календаря, трохи подивився на неї, тримаючи у витягнутій руці, і жбурнув на підлогу. Аркушики, мов осколки, розлетілися по кімнаті — були серед них із помітками, були й чисті,— а кілька штук зависло на фуксії. А батько вже знов міряв кроками кімнату; та цього разу йому вистачило всього двох кіл: обійшовши двічі круг столу, він якимось боком завернув до дверей, переступив поріг і подався в кабінет. Я почув, як дзенькнув дзвінок — то батько взяв трубку, потім дзвінок дзенькнув ще раз — то батько поклав трубку, так і не зателефонувавши.

Клаас поворухнувся під ковдрою, я підбіг до нього, пошепки покликав його й попросив кінець кінцем розплющити очі, вислухати мене й зрозуміти, що настала саме та хвилина, яка йому, мабуть, потрібна. Він зібгав ковдру на грудях.

— У вікно... — шепотів я. — Двері, підвал... Ніде ні душі.

Клааса трусило; він розтулив рота, схопив ковдру й натяг її так, що на ній утворилися поздовжні складки.

— Тут нікого немає,— не вгавав я.— Якщо можеш, то тільки зараз, чуєш?

Та мої слова не доходили до брата, він і бровою не повів, коли я підбіг до вікна, розчинив його й показав рукою надвір. Клаас навіть не глянув у мій бік. Тоді я вернувся до нього, засунув руки під ковдру й заходився шукати покалічену руку — лиш для того, щоб звернути на себе його увагу, дати йому відчутти, що я тут і хочу допомогти. Рукі своєї він не прийняв, та тільки й того.

Я облишив усі надії, причинив вікно, зібрав у коробку розсіпані аркушки календаря й поставив її на стіл. Потім я знайшов аркуш з датою 22 вересня 1944 року і поклав його зверху. Брат жалібно застогнав; може, він щось просив, та я не міг його зрозуміти і батько теж — він саме тихенько увійшов у кімнату й нахилився над Клаасом, безпомічно прислухаючись до нього й не знаючи, що робити. Врешті батько, стелюючи плечима, випростався, відійшов до столу, сів поруч зі мною і втупився в календар; він уже заспокоївся і не бурмотів роздратовано собі під ніс, тепер у ньому відчувалася рішучість, спустошеність і рішучість. Він склав на столі руки. Опустив плечі, похнюпив голову й приготувався чекати. Тобто ні: спочатку він, на превеликий мій подив, висунув шухляду, дістав Клаасову фотокартку в рамці й поставив на буфет; то була та сама фотокартка, на якій Клаас стояв у солдатській формі перед вартовою будкою; зразу після того, як Клаас прострелив собі руку, фотокартку сховали в шухляду, і ось тепер батько поставив її на колишнє місце — між мушлею, що мінилася перламутром, і скарбничкою з розмальованої порцеляни. Більш батько не звертав на фотокартку уваги.

Ми чекали, кожен заклопотаний своїми думками. Я кажу «ми чекали», бо нам не лишалось нічого іншого. Кожен змирився з тим, що сталося. І, чекаючи, ми своїм виглядом показували, що з чимось змирилися, але з чим — хтозна. Принаймні обидва сподівалися на щось таке, чого самі зробити не могли. А сподіватися було вже, очевидно, пізно; ми чекали тільки кінця всієї історії. Остаточної розв'язки. Коли я пригадую, з яким страхітливо-спокійним виглядом він сидів поруч мене, то мушу признатися собі, що в його покірності перед долею вже прозирало усвідомлення того, що все вирішено. Мій батько, ругбюльський дільничний поліцейський, видно, знав, чого від нього вимагають. Але чого він чекав від Гріппа? Що нового той міг йому сказати?

Як приїхав доктор Гріпп, батько кивнув мені, і я пішов відчиняти двері. Наш лікар був огрядний і задишкуватий

старий чоловік, такий собі рудоволосий велет, що важко переставляв ноги; йому дуже часто доводилося битися лобом у низькі балки, і досвід навчив його вбирати голову в плечі. Гріпп був недовірливий і, ставлячи діагноз, ніколи не вдовольнявся однією хворобою, а пропонував пацієнтові на вибір щонайменше дві-три. Їхні симптоми він уже якось та знаходив. Я взяв у нього з рук сумку і пішов попереду, ступаючи повільно-повільно; в мене було таке враження, ніби я мушу заманити його у вітальню. Поки доктор Гріпп дійшов від сінешніх дверей до вітальні — якихось кілька метрів, — він двічі ставав перепочити, прихилився плечем до стіни, ще нижче нахилив свою й так нахилену голову з масивною потилицею і, клацаючи пальцями, починав дихати рівніше. Хоч я й попередив його про поріг, а як підійшли ближче, ще раз остережливо показав під ноги, доктор Гріпп, увіходячи у вітальню, мало не впав, але батько підхопив його під руки й втримав. Він довів старого велета до стільця біля канапи, посадив його й привітався. А мені батько показав на двері, однак відразу покликав назад і звелів поставити сумку в лікаря біля ніг, а потім неуважним жестом відпровадив мене в Гільчину кімнату, що виходила у вітальню.

— Посидь там, — кинув він і причинив за мною двері.

У Гільчиній кімнаті я спершу привітався з кіноактором, що зі стіни не тільки усміхався до мене, а й підіймав за моє здоров'я келих шампанського. Він почував себе зовсім непогано в товаристві жінок і дівчат у білих гімнастичних костюмах — котра держала булаву, котра стрибала через обруч, котра крутила хула-хуп, — які агітували з картинок за товариство «Краса і віра». Картинки були повирізувані з журналів, а на одній з них сама Гілька — я зразу впізнав її по зімкнутих литках, — звівшись навшпиньки й випнувши груди, крутила одна проти одної дві булави. Тепер обидві ті булави стояли в кутку за шафою; я зважив їх у руках, погойдав ними, мов маятниками, і, стукнувши одна об одну, поставив на місце — нічого цікавого. На спинці єдиного тут стільця висіла куртка від національного костюма — щоб спинка не мерзла, а на сидінні лежали чорна спідниця й чорний лакований пояс. За рамкою дзеркала стриміла листівка польової пошти, нижче, на скляній полиці, я побачив ножиці для нігтів, кілька шпильок для волосся, чотири гребінці, тубик крему від сверблячки, вату, гумову підв'язку, скляну трубочку з таблетками і ще вату. На ліжку сиділо з ображеним виглядом жовте матір'яне курча, а під ліжком стояли Гільчині туфлі. Де була головоломка?

Головоболма лежала на нічному столику, і всі три мишки сиділи в своїх пастках.

Я підкрався до дверей і припав оком до шпарки в замку. Доктор Гріпп сидів край канапи, поруч стояв батько. Ковдра валялася на підлозі. Я глянув на батька: його обличчя аж перекошилося від нетерпіння й муки, губи опухли. Клааса не видно було за широкою спиною доктора Гріппа. Батько щось спитав, лікар похитав головою. Тоді батько спитав ще раз, уже голосніше, і я почув:

— Чому не можна?

Тоді той велет, дивлячись на мого брата, відповів:

— Це можна тільки в лікарні. Його треба негайно госпіталізувати.

І він, ніби на підтвердження своїх слів, повільно показав рукою на Клааса.

Батько знов щось спитав, а доктор Гріпп підняв руку й показав нею кудись назад: цим було сказано все. Лікарева сумка, як непотрібна, стояла на підлозі, він навіть не відкрив її. Потім батько підійшов до лікаря впритул, і тепер я бачив лиш їхні спини; очевидно, доктор Гріпп щось пояснював батькові, розтлумачував щось таке, чого той ніяк не міг збагнути. Але й після того лікар не побажав відкрити своєї сумки, своєї потрісканої шкіряної сумки зі старомодними замками. Не дивлячись батькові в очі, він пошепки щось йому доводив, і батько, слухаючи його, одну по одній втрачав — так мені тепер здається — останні надії; про це не важко було здогадатись — батько відвернувся, втупився у вікно й помалу перестав допитуватись.

Грюкнули вхідні двері. Я кинувся до вікна виглянути, хто прийшов, але спізнився і знов підійшов до шпарки. Батько не поворухнувся, навіть не повернув голови до дверей. Лікар застібав на Клаасові мундир. І раптом на порозі вітальні з'явився він — спочатку якийсь невеличкий, потім враз трохи більший, ще більший, ще — принаймні так мені здавалося; важко дихаючи, він стояв у своєму витертому синьому пальті й тримав в одній руці люльку, а в другій — капелюха. Він спинився у дверях не стільки тому, що завагався чи побоявся ввійти невчасно, скільки для того, щоб перевести дух. Батько? Той так і не обернувся, явно не бажаючи знати, хто це прийшов; запитань він більш не мав, отож пора було братися за діло.

Художник ступив у кімнату, рушив до канапи і, звертаючись не тільки до лікаря, а й до батька, сказав:

— Його вбило? Мені сказали, що його вбило.

Потім швидко підійшов до канапи, і його очі забігали від лікаря до Клааса й назад. Я почув, як лікар промовив:
— Треба в госпіталь. Його треба відвезти в госпіталь. Де тут у тебе телефон, Єнсе?

— Там,— махнув батько.— У кабінеті.

Художник поміг лікареві встати. Потім спитав:

— На нього є надія? Він виживе?

— Сподіваймося,— відповів доктор Гріпп.— Могло бути гірше.

І він, простягнувши вперед руки, човгаючи ногами, вийшов з вітальні й цього разу не спіткнувся на порозі.

Художник нахилився над Клаасом. Він вдивлявся в його обличчя пильно, допитливо і дуже зосереджено, так ніби чогось шукав чи хотів щось закарбувати в своїй пам'яті. Губи в нього ворушилися, жовна працювали; він проковтнув слину і розчаровано, мовби не вірив своїм очам, ледь-ледь похитав головою. На його обличчі проступив вираз гніву — так, саме гніву. Зненацька він обернувся до батька, хотів був щось спитати, але затнувся й тільки промовив, ніби вибачаючись за свій прихід:

— Мені сказали, що його вбило, от я й прийшов.

Поліцейський кивнув головою, проте не так, як кивають, коли розуміють людину, а байдуже — мовляв, гаразд, гаразд.

— Як же це сталося?

Батько здвигнув плечима:

— Що сталося, те сталося. Тут уже нічого не вдієш.

— Це там, на болоті?

— Атож, на болоті.

— І треба ж було йому опинитися саме там...

— Атож, треба ж було...

— Будемо сподіватися, що він виживе, хоч самих надій мало. Самими надіями біді, либонь, не зарадиш. Це ж божевілля, Єнсе! Та хай воно буде прокляте!

— Що ти хочеш цим сказати?

— Вони його заберуть, поставлять на ноги, та лиш для того, щоб він був спроможний вислухати їхній вирок. Вони його поставлять на ноги для того, щоб потім послати на шибеницю. Хіба ти цього не знаєш, Єнсе?

— Хто? Я? Я нічого не знаю.

— Хіба вони ще не виїхали по нього?

— Ніхто ще нікуди не виїздив.

— Он як? Тоді все залежить від тебе.

— Та вже ж, усе залежить від мене, а тому облиш це діло мені.

— Я прийшов тільки через Клааса.

— Гаразд, гаразд.

— Адже ти знаєш, що я не байдужий до хлопця, що він мені як рідний.

— Все це я добре знаю.

— Можна мені побалакати з Гудрун?

— Навряд, вона нагорі.

— Може, я чим-небудь допоможу?

— Навряд, самі якось обійдемося.

— Тоді на все добре.

Художник відійшов до канапи і швидко торкнувся Клаасової руки. Потім торкнувся ще раз — плеча і, мов сліпий, вийшов. Я все чекав, що ось-ось грюкнуть двері, але він уже спустився з ганку й був біля стовпа, де стояв його велосипед; я бачив з вікна, як він поклав свій капелюх під дугу багажника, поплював на долоні й, не сідаючи на велосипед, рушив з подвір'я.

Я дивився вслід йому, доки він зник за розкошланим гольмсенварфським живоплотом; тоді я відійшов від вікна, але вже не став підглядати в дірку, а взяв та й ступив у вітальню. Спершу я трохи злякався й нерішуче став, не пускаючи клямки; однак ніхто не гримнув, не відпровадив мене назад, і я причинив за собою двері. Батько з лікарем стояли в сінях і про щось радились, а Клаас тихо лежав під ковдрою. Доктор Гріпп усе хотів щось узяти на себе — якийсь обов'язок чи доручення — і раз у раз казав:

— Це я зроблю сам... Це я беру на себе... Це вже мій клопіт...

Потім він підбадьорливо поплескав батька по плечу, повернув його кругом і підштовхнув через поріг до мене, а сам, ледве переставляючи ноги, поплентався до сходів і загував — інакше й не скажеш — загував ними нагору, та так, що ми з батьком аж попідводили голови й, забувши про все, стали прислухатися до його тупання на сходах.

— Слава богу, — буркнув батько і з полегкістю зітхнув.

І раптом на очі йому потрапив я. Він схопив мене за комір, притяг до себе і всім тілом почав підштовхувати до канапи.

— Ось, — показав він здалеку, — ось до чого воно дійшло. А я так на нього надіявся, так для нього старався. Помилуйся! А він же знав, скільки нам винен, знав, і не зважив ні на що.

Батько замовк, а я спитав:

— Коли він стане на ноги?

Та батько, не відпускаючи мене, правив своєї:

— Адже він знав, що мені доведеться зробити, знав, що це мій обов'язок. А тепер уже пізно. Тепер уже нічого не вернеш. А ми стільки себе питали, питали про все, що треба, і, як могли, відповідали собі. Не тільки сьогодні. Ще відтоді, як він вернувся. Стільки питали себе! Ходімо.

Батько потяг мене за собою, обличчя в нього аж посіріло. Ми пройшли поруч коридором у його кабінет. Він узяв трубку, почекав гудка і від імені ругбюльського дільничного поліцейського викликав Гузум; голос його лунав не так голосно, як завжди, однак так само впевнено.

10

*

ПІВГОДИНИ

Я хочу розповісти все, що знаю. Навіть якщо все, що я розповім,— до першого дощу. Я повинен згадати про іржаво-рудий, давно занедбаний блеекенварфський сарай і про один із тих ранків, коли над землею пливуть клапті туману; я повинен відчинити двері того сарая, побачити поранену корову і ще раз зібрати при достатньому денному світлі всіх, хто тоді прийшов або дорізати корову, або подивитись, як це зроблять інші.

Отже, почну, як я вже сказав, із занедбаного блеекенварфського сарая, де гуляють протяги, зі стійлами для свиней, з іржавими кільцями для корів і з перекошеним; запаскудженим сідалом для курей; на хисткому стосі дощок сидять старий Гольмсен, його дружина, Ютта, художник і я; а під біленою вапном стіною лежить, спираючись на передні ноги, поранена корова, на губах у неї піна, з ран на спині й на шиї стікає кров.

Якщо я скажу, що обидві ті бомби пілот скинув на Ругбюль вимушено, то мене, звичайно, спитають, звідки я це знаю. Але мені просто важко собі уявити пілота, який вважав би за доцільне витратити на Ругбюль бодай одну бомбу, тож я вважаю таке запитання — звідки мені це відомо — принаймні другорядним. Та хай там як, а обидві бомби літак таки скинув, і одна впала в море, а друга глибоко ввігналася в болотистий вигін неподалік від Блеекенварфа й вибила чималу ковбаню; осколки попали корові в шию і в спину. А корова була Гольмсенова.

Ми сиділи в сараї на стосі дощок і дивилися на бідолашну тварину, що не могла вже ні звестись на ноги, ні ще померти від ран. На розісланому мішку з-під картоплі лежали сокира, ніж та пила — не спеціальна пила для кісток, а змащена салом ножівка; поруч стояли миска,

балія і погнута дійниця, а на землі лежав напohваті витертий шкіряний фартух. Одне слово, все було готове для того, щоб дорізати корову. А ми дивились на неї і мовчали. Здавалося, вона сидить на задніх ногах, брудне вим'я з почервонілими й потрісканими дійками розтеклося по втрамбованій підлозі, і в ньому щось пульсувало, билосся і здригалось. Хвіст із розтріпаною китицею метлявся сюди-туди по землі й часом стьобав по стіні. Корова витягала шию, немов на водопої, сапала, облизувала до самих ніздрів губи, форкала, і з рота в неї бульбашками летіла піна. Час від часу тварина гребла передньою ратицею землю і пробувала відштовхнутись від стіни, але в неї нічого не виходило, й вона з шурхотом осувалась назад. Кров безперервно сочилася в неї з ран, лискучими цівками стікала по чорних та білих латках шкіри і скапувала на землю. Один осколок попав у праву задню ногу, шкіру здерло, і з-під неї виглядала кістка.

Старий Гольмсен уже двічі набирався духу добити корову; його дружина — клишонога дивакувата бабця з ріденькими сивими косами (часом дідові, видно, здавалося, що він одружений з таксою) — весь час підганяла його, і він під її окрики та повчання брав сокиру й підходив до корови; ми бачили, як він вибирав на кучерявому лобі місце, куди бити, уже й розставляв ноги, щоб стояти міцніше, та хоч бабині окрики робилися дедалі настирніші, лютіші, в нього так і не ставало духу замахнутися сокирою; стеновши плечима, він щоразу вертався й сідав коло нас.

Стара бурчала, допікала чоловіка і все нахвалялась зараз же податися в Глюзеруп та привести Свена Пфрюма, що з давніх-давен ходив по людях і колов свиней, і тоді йому, Гольмсеніві, доведеться платити, коли вже він не спроможний сам дорізати корову. Художник не відводив очей від тварини, а баба не вгавала:

— Ну чого ти на неї дивишся, Гольмсене?! Повертайся живіше, а то вона сама здохне, і ми спіймаємо облизня.

І, щоб примусити чоловіка зробити те, що було неминуче, вона схопила погнуту дійницю й підбігла до корови, показуючи на мигах, що сама збиратиме кров і взагалі не стоятиме без діла.

Та дарма, її старання не додали старому Гольмсеніві ні сили, ні сміливості; він попросив у художника тютюну, скрутив цигарку й жадібно закадив, пускаючи дим убік. Тоді дружина нагадала йому, що він же, мовляв, різав колись качок, голубів, курей. Вона взяла сокиру, тицьнула топорощем йому в руку і звеліла добре поворошити міз-

ками, перше ніж платити Свеніві Пфрюму. Та старий і сам те розумів. Зітхнувши, він кивнув головою, устав з дощок, довго дивився на поранену тварину і зрештою збагнув, що це понад його силу. Сокира випала у нього з руки.

— Якби це була інша корова,— промимрив він,— то, може б... А то — наша Теа! Ні, не можу... Вона ж у мене давала чи не найбільше молока й розуміла кожне слово.

— То й що? — обурилася стара.— Тепер вона не те що не розуміє ні слова, а й узагалі на ладан дише. Краще зразу добити худобину, щоб не мучилась.

Ютта серйозно спитала, чи не можна врятувати корову, перев'язавши їй рани, на що стара Гольмсен роздратовано, не приховуючи зневаги, відрубала:

— Це тобі треба перев'язати язика!

Ось як хибно іноді розуміють запитання.

Коли корова почала гребтися всіма чоґирма, а тоді підігнула передні ноги, витягла шию й поклала голову на землю, стара знов схопила сокиру, але не для того, щоб тицьнути її чоловікові, ні; вона ніби хотіла нагадати, що треба робити. З сокирою в руці вона підійшла до корови, яка вже, мабуть, не бачила своєї господині й тільки мотала головою, раз у раз силкуючись дотягтись язиком до рани на спині, і, коли це їй не вдавалося, від натуги так форкала в землю, що січка й сухе листя летіло навсібіч. Нараз корова відштовхнулася від стіни й, не здужавши встати, замить знов упала. Її голова перекочувалась туди-сюди по землі. Корова більш не злизувала з губів піну. Напруження, яке щойно відчувалося в її тілі, спало. Хвіст уже не метався. Стара показала рукою на тварину — ось, мовляв, дивись. Той жест, що явно виражав звинувачення, був звернений до кожного з нас, а не тільки до старого Гольмсена — худого сивоголового чоловіка, котрий сидів на краю стосу дощок, кадив убік цигаркою, з усієї сили намагавсь, як видно, зібрати докупи думки — ну, і так далі. Він сидів згорбившись, уникаючи дивитись на поранену тварину.

І тоді з дощок спокійно підвівся художник; він пересунув капелюха на потилицю, гучно вибив люльку об одвірок і, ні на мить не завагавшись, мовчки підійшов до старої. Кивком голови він наказав мені з Юттою вийти, однак не став чекати, поки ми виконаємо його наказ, а взяв чи, скоріше, вивільнив з руки старої сокиру і легенько відпхнув жінку назад, до стосу дощок, а сам вернувся до корови, яка його не помічала, а тільки витягала шию, судомно волочила нею по землі й через силу намагалась підняти голову. Художник зважив у руці сокиру. Він трохи розставив ноги,

почовгав на місці підшвами і спробував, чи зручно буде повертатись. Обличчя його лишилося незворушне, коли він глянув згори вниз на корову, що підвела до нього міцний масивний череп з темними байдужими очима. Шерсть на голові в неї позлипалася і спадала на лоб чорними й білими завитками. З рота звисала нитка слини, волохаті вуха насторожено повернулися до людини. Художник, як можна було здогадатися, примірявсь ударити межі очі. Він озирнувся, підняв сокиру й замахнувся. Ми затамували дух. Я ще й досі бачу, як він стоїть посеред сарая: занісши сокиру, трохи відкинувши назад голову й дивлячись униз, на корову, а їй навіть у цю мить нема ніякого діла до чоловіка, який у своєму намаганні вдарити якомога точніше так витягся, що поли довгого пальта підскочили аж до колін.

Художник опустив сокиру й одночасно крекнув. Використовуючи до кінця напругу м'язів, він рвонув сокиру на себе, заніс її вище плеча, ступив крок назад і вдарив іще раз, уже обухом; він уклав у той удар всю свою силу, аж подався тілом уперед і мало не втратив рівноваги. Капелюх злетів у нього з голови. Після другого удару він гарячково втер губи, щось прошепотів — ніхто нічого не зрозумів, глянув у наш з Юттою бік і, як мені здалося, не помітив нас, в усякому разі, анітрохи не здивувався, що ми ще в сараї. Тримаючи сокиру обухом униз, художник поволі опустив її між ноги. По хвилі він вирішив ударити ще раз і зробив це швидше, проте слабше й не так упевнено. Після того художник відвернувся, простяг сокиру старому Гольмсенові, а сам сів на дошки й заходився розминати собі пальці.

Та це ще не все, що зберегла моя пам'ять про той ранок у сараї: я чую, як обух глухо гупає в череп, бачу, як від удару голова падає на землю, відчуваю, як Ютта боляче стискає мені руку. Художник поціляв корову межі очі, а звук був такий, наче він бив по дупластому дереву. Сокира розтрощила тварині лоб, і на мить усе її тіло ніби розпласталася на землі. Але потім вона загребла передніми ногами, прагнучи знайти опору, захиститися, шия в неї витяглась, хребет напружився, задні ноги нараз смикнулись; тієї миті обважніле тіло немовби згадало про опір чи втечу, останній удар іще раз повернув поранену тварину до тям, але сили, яку вона шукала і не знаходила, вистачило лиш на те, щоб кілька разів здригнутись, погребти ногами й показати, що вона хотіла зробити. Голова раз по раз важко підводилася і знов опадала, глухо гупаючи об землю. Боки в корови тремтіли; після другого удару вони різко й ко-

ротко тіпнулися — так, як вони тіпаються, коли їх обсідають мухи чи гедзі.

А зараз, як мені здається, пора дати нещасній тварині спокій і залишити її конати під побіленсю вапном стіною — майже непорушну, випростану, обм'яклу; тепер, уже мертва, корова здавалася мені грізнішою, і в мене було таке враження, неначе вона невпинно розбухає й перетворюється в цілу гору. Пригадую, як я ненавидів тоді оту бабегу, що ніяк не могла дочекатися, поки корова вгамується, а схопила витертого шкіряного фартуха і тицьнула його чоловікові; тоді подала йому ножа й роздратовано показала на тушу під стіною. А на руці в старої уже погойдувалася дійниця. Я ненавидів саме її — не старого Гольмсена й не художника, — і через ту ненависть дивився тільки на неї. А вона вже сиділа навпочіпки біля мертвої корови і, вперши в землю дійницю, приставляла її до горлянки; стара більш не квапила чоловіка починати, а ми невідривно дивилися в дійницю, наче туди вже цебеніла кров. Це помітив і старий Гольмсен. Він обмацав ніж, провів великим пальцем по лезу, потім обмацав шию в корови й, затиснувши її голову між ногами, нахилився — не поспішаючи, але й без видимої неохоти. Він приклав ножа до горлянки, легенькими поштовхами ввігнав його в тіло й подивився на дружину, а потім витяг ножа так, що кров ударила просто в дійницю.

Раптом хтось схопив мене ззаду за шию; я спробував обернутися, але пальці, мов кліщі, міцніше стисли мені горло, і я тільки відчув, що мене ведуть до дверей, а поруч побачив ошелешену Ютту: вона йшла зі мною в парі й повторювала всі мої рухи — її теж вели до дверей. Отак художник і випхав нас надвір, причинив за нами двері, проте одразу відчинив їх знову — видно, помітив Дітту, що йшла з дому і ще з того боку ставка махала нам рукою, тобто не так нам, як художникові.

— Геть! — гримнув Нансен. — Ушивайтеся звідси, тут вам нема чого робити. — І відігнав нас від сарая, де дорізали корову, до скиданих на купу чорних колод. — Ну, Дітто? — нетерпляче мовив він і, немовби пояснюючи своє нетерпіння, додав: — Уклепалися в це діло й ми.

Дітта йому щось зашепотіла. Він глянув на свої руки, тоді в бік Ругбюля, знов на свої руки й на пальто, на якому темніли плями крові.

— Вони про все дізнаються, — промовив він, — від них нічого не сховаєш. Та про мене, нехай приїздять. Адже не міг Гольмсен сидіти й ждати, доки худібчина сама здохне,

її треба було дорізати. А поки б він ходив по дозвіл, вона б задубла.

Дітта знов щось зашепотіла, а художник їй:

— А це нащо? Хай собі спокійно застаються в сараї і роблять своє діло. Нічого їм не буде, коли вони доведуть, що корову геть побило осколками; а довести вони доведуть. Як під'їде машина — ми в сараї. А ти, Дітто, постав чай, він нам усім не завадить.

Художник відвернувся і, вже беручись рукою за клямку, кинув погляд на Ругбюль; ми й собі мимоволі подивилися в той бік і майже одночасно з ним побачили машину; вона повільно їхала крізь клапті туману, часом зовсім зникала в тому сизому молоці, а потім виринала там, де ми її й чекали і, не міняючи швидкості, посувалася далі. Під'їхавши до обсадженої вільшиною алеї, машина спинилась і трохи постояла, але ніхто з неї не вийшов; ті, що сиділи всередині, не ворушилились, мотор тихо фурчав.

Художник опустив простягнену руку й дрібними кроками пішов до машини. А втім, ні, не те: він попростував до двійчастих дощаних воріт — очевидно, саме тому, що ніхто не виходив з машини, — повільно розчинив їх і хоч і різким жестом, а все ж таки запросив в'їздити. Машина рушила в наш бік. Коли вона проминула ворота, художник відійшов від них, і вони самі причинилися. Машина проїхала далі до будинку і стала під самими дверима.

Спершу вилізли двоє шкіряних пальт; вони обійшли з різних боків машину — не поспіхом чй так, аби обійти, а впевнено й твердо, майже як в уповільненій зйомці, отже, обійшли темно-зелену машину, зустрілися біля радіатора, а потім, явно не змовляючись, одночасно поставали і вступили в нас очі. То були довгі, гладенькі і, видно, вельми поважні шкіряні пальта з накладними кишенями; до їхніх упевнених, трохи недбалих рухів, як на мене, надзвичайно пасували важкі альпіністські черевики та м'які капелюхи з широкими крисами, що затуляли очі. Поки вони отак, розставивши ноги, стояли перед радіатором, з машини виліз ругбюльський дільничний поліцейський і, лаючись, заходився вивільняти свою накидку, яку всілякі ручки, защіпки й гачки ніяк не хотіли відпускати; нарешті йому все-таки вдалося різким рухом вирватися, й він підійшов до шкіряних пальт. Вони не завдали собі клопоту підійти до нас. Вони чекали. Стояли втрюх, чекали й не зрушили з місця навіть тоді, коли художник помахав їм і кивнув на двері сарая.

Тоді він сам рушив до них і, спинившись напівдорозі, показав великим пальцем через плече назад:

— Це там, усередині, чого ж ви поставали!

Проте шкіряні пальта ніби нічого їй не чули і так само стовбичили перед машиною, тож художникові все ж довелося підійти до них. Я чув, як він іще раз сказав:

— Це там, усередині.

Замість відповісти батько тільки замотав головою і відмахнувся: те, що діялося в сараї, його явно не цікавило чи принаймні здавалося йому не таким важливим, як те, заради чого він, власне, приїхав; і той його жест рукою означав: «Встигну, встигну, поки що не до цього».

Ругбюльський дільничний поліцейський відступив на півкроку назад і з-за спини шкіряних пальт терпляче — так, насамперед терпляче, вступився в художника. Ютта, скориставшись нагодою, прошмигнула знов у сарай і замкнула за собою двері. Я стояв навпроти Макса-Людвіга Нансена, що трохи розгубився, знизав плечима і, ні до кого не звертаючись, проказав:

— От комедія! — А потім підійшов до тих, що повиходили з машини, і спитав: — Що означає цей візит, Енсе?

— Збирайтеся, — раптом сказала одне з шкіряних пальт.

Художник здивувався:

— Навіщо? У чім річ?

— Даємо вам півгодини, — відповіло йому друге шкіряне пальто.

Художник перевів погляд з одного на друге.

— То ви приїхали по мене? — перепитав він.

Відповісти йому прямо ніхто не визнав за потрібне.

— Маєш півгодини часу, — озвався мій батько, ругбюльський дільничний поліцейський, і я зовсім не здивувався, коли він дістав з кишені годинника, глянув на нього і ще раз сказав: — Півгодини. — Потім дрібно поворушив розчепреними пальцями, наче спонукав художника поквапитись, кивнув головою і сховав годинника.

Як же небагато, як небагато обом треба було тоді знати, щоб зрозуміти один одного, і як швидко вони здогадувались, чого від них чекають; я не пригадую, чи Макс-Людвіг Нансен спробував довідатись іще щось, почувши, що йому дають усього півгодини. За ці півгодини Нансен мав зібрати речі й попрощатися, і він навіть не став перепитувати, аби виграти час, що їм від нього треба. Він тільки поцікавився:

— Надовго?

А коли замість відповісти одне зі шкіряних пальт знизало плечима, а мій батько опустив очі, художник неквапно рушив повз них у будинок і вже на сходах сказав:

— Зараз я зберуся, за півгодини я встигну.

У сарай жоден із них навіть не зазирнув. Один стояв, поставивши ногу на бампер, другий — на підніжку, обидва курили й, недбало чи принаймні невимушено нахилившись усім тілом уперед, чекали; вони були впевнені в собі і в своїй справі, чекали мовчки, ні про що, мабуть, не думали і не виявляли ніякого інтересу до того, що діялося в сараї, а голвне — чекали спокійно, усвідомлюючи, видно, що такий чоловік, як Макс-Людвіг Нансен, даний йому час використає, але не скористається ним. А отой сарай... Вони навіть не глянули в його бік.

Поки шкіряні пальта чекали, Макс-Людвіг Нансен увійшов у передпокій, прихилився, очевидно, спиною до дверей і, прислухаючись, згаяв так чимало свого часу — це не важко собі уявити.

Якщо я, озирнувшись назад, відкину другорядне й візьму тільки найнеобхідніше, то залишиться розповісти про таке: поки мій батько, ругбюльський дільничний поліцейський, і обое шкіряних пальт спокійно ждали художника, той увійшов у будинок. За дверима він зупинився, прихилився до них спиною і хвилю постояв у темному передпокої — в кожному разі, доти, доки Дітта визирнула з вітальні й побачила його; тоді Нансен відштовхнувся від дверей і рушив до неї. У передпокої він не хотів нічого казати, він мовчки узяв Дітту за руку, притяг до себе й повів її назад у вітальню. Вже з того, як він її взяв, Дітта зрозуміла: щось сталося або ось-ось має статися. Не забираючи руки, вона пройшла за ним повз грізний ряд шістдесяти двох годинників, що стояли на підлозі і всі до одного показували чверть якоїсь години; з дивана назустріч їм підвівся доктор Бусбек.

— Мене... — почав художник, тоді помовчав і далі: — Мене забирають. Вони приїхали по мене.

— Хіба не через корову? — спитав Бусбек.

А художник тихо:

— Вони дали мені півгодини.

— Це Єнс, — озвалася Дітта, — це ти йому за все подякуй, хто ж, як не він, доніс у Гузум.

— Вони влаштують тобі допит, — мовив Бусбек, — я їх знаю.

— Я до них ще не вернувся, — зауважив художник.

— А надовго? — спитала Дітта. — Надовго вони тебе беруть?

— Як правило, вони тримають добу — день і ще ніч, — пояснив Бусбек.

— Я до них ще не вернувся,— повторив художник і заходився ретельно натоптувати люльку. Не підводячи голови, він мовив до Дітти: — Я візьму оту коричневу валізку, дві люльки, бритву, поштовий папір, одне слово, сама знаєш.

— Ось побачиш,— втрутився доктор Бусбек,— вони допитають тебе й попередять. Вони мусять це зробити, раз прийшло донесення з Ругбюля. Вони нічого не посміють тобі зробити.

— Та вже ж,— кинув художник,— це тільки ми гадаємо, що вони не посміють. А ти розплющ очі та подивись кругом: вони спокійно зважуються на таке, що іншим і на думку не спадало. В цьому вся їхня сила — що вони ні з чим не рахуються.— Він вибачився перед Тео Бусбеком, кивнув головою на годинники і сказав: — Півгодини. Сам розумієш, мені треба поспішати.

Він пішов у спальню, сів на одне з вузеньких ліжок і роззувся. Скинув також пальто, піджака й сорочку, повитягав з комода шухляди й, засовуючи в них по лікоть руки, знайшов шкарпетки, шнурки, хустини і все те поклав на ліжко; зверху кинув ще байкову сорочку. Потім узяв з миски кухля з носиком, налив у миску води, нагнувся й, анітрохи не поспішаючи, обмив обличчя та шию і мокрою ганчіркою витер груди. Руки він почистив пемзою. І двічі розчесав рідке волосся.

Виливши брудну воду у відро, він аж надто енергійними рухами витер насухо миску й поставив кухля на місце. Провівши кілька разів вогкою ганчіркою по столику під мискою, він таким чином прибрав і його, а ганчірку повісив сушитися на край миски. І раптом художник, очевидно, помітив, що підтяжки в нього заяложені й розтяглись, треба їх поміняти; тож він знайшов у комоді нові, ще навіть не розпаковані, пристебнув їх, про всяк випадок натяг великими пальцями над плечима і, впевнившись, що вони тримають добре, лишився задоволений.

Що було далі? В такому місці фільм не варто переривати; просто треба ще згадати, як художник спершу взяв черевики на коліна й ретельно, дірочка за дірочкою засилив нові шнурки. Тоді пройшовся кілька кроків, витяг носок — і знов лишився задоволений. Потім узяв з ліжка сорочку, одяг її через голову й скинув угору руки: здавалося, він у ній потопає. Нарешті надів піджака, синє пальто, капелюха й заходив по кімнаті, прибираючи й розкидаючи в кутки все, що йому не потрібне було. Врешті навіть розгладив ковдру на ліжкові. Але до вікна не підступив. Надвір не виглянув. Перше ніж вийти зі спальні, Хансен перекинув на

долоні голубу порцелянову шкатулку, взяв свого кишенькового годинника й, завівши його, засунув у кишеню піджака — час він поставить потім.

Вернувшись до вітальні, художник побачив, що Дітта з доктором Бусбеком чекають на нього. Дружина рушила йому назустріч, подаючи валізку. Але він сказав:

— Потім, не зараз, мені ще треба дещо підписати.

Він підійшов до столика в кутку, вийняв із запечатаного конверта два папери і підписав їх, а потім сховав в інший конверт і поклав у шухлядку. Гадаю, саме спокій і скрупульозність, з якими він використовував відведений йому час, відбили в доктора Бусбека охоту й далі заспокоювати Нансена розповіддю про свій досвід. Художник звірив свій годинник з високим, як на людський зріст, стоячим годинником, відмахнувся від Дітти й Бусбека, — мовляв, зараз, зараз, дійде черга й до вас, — і, підійшовши до ще одного годинника мишачого кольору, відчинив його. Внизу в годинникові стояла коробка з сигарами, Нансен переніс її на стіл, узяв пригорщу сигар і бритвою, що, мабуть, відслужила своє, покритив їх на дрібненькі шматочки для люльки. Шматочки він згорнув у бляшанку зі стертим написом, коробку з сигарами поставив у годинник, а бляшанку сунув у кишеню пальта.

Де його фляжка? Дітта пригадала, що свою плескату, обтягнену полотниною фляжку він наповнив хлібною горілкою й сховав у задню кишеню штанів. Нарешті Нансен підійшов до стола під вікном; там стояли Дітта з Тео Бусбеком і ждали його. Він поклав одну руку на валізку, але відчиняти її не став.

— Усе поклала? — спитав дружину.

А вона йому:

— Це Єнс доніс, хто ж іще! Вони не можуть тобі закинути майже нічого.

— Та вже ж, — кивнув головою художник і, покірливо всміхнувшись, замовк, бо в цю мить усі годинники вперто і кожен на свій лад продзвонили половину; з усіх боків било, дзвеніло, гуло, трибочки клацали, мідні ланцюжки рвучко пересувалися, гирі, погойдуючись, зі скреготом опускалися; коли в Блеекенварфі дзвонили годинники, люди замовкали. Та ось годинники втихомирились, і художник сказав: — Побудьте тут, зараз я прийду. — І, лишивши валізку на підвіконні, подався до майстерні.

Я бачив, як він увійшов із саду в майстерню, власне, я помітив тільки його тінь і враз вікно потемніло — то він опустил штору. Шкіряні пальта, покурюючи, стояли біля

машини. А батько все тупцяв навколо них і чогось шукав, ніби щойно загубив,— чи то гудзика, чи то кокарду з кашкета; я й собі никав там і сям, марно вдивляючись у землю. Ніхто не завважив, як я шмигнув у майстерню, чи, може, хтось із них в останню мить усе ж таки загледів, як двері зсередини причинилися? Так чи так, а я прослизнув у майстерню й принишк за кухлями, глеками та бляшанками, що влітку правили за вази, а тепер стояли всі в кутку, й від них тхнуло гнилою водою. Я поглянув на картини і вжахнувся: пророки, міняйла, домовики, лукаві гендлярі і згорблені від вітру селяни в полі — все було залите зеленим світлом; воно жевріло, мерехтіло, а поруч немов спалахував зелений вогник, що його відблиск падав на полотно. Я ще пригадую, як першої миті ледве не закричав, щоб покликати на допомогу; та досить було мені підійти до картин, як те мерехтіння згасло й зелене світло зникло.

Художник сновигав туди й сюди, виволік на середину майстерні якийсь ящик, відкрив його і знов закрив. Потім відкрутив кран і пустив воду. Жбурнув на стіл з керамічними фігурками порожню консервну бляшанку. А я, ховаючись по кутках та нішах, рачкуючи поза саморобними лежачками, підкрався до нього так близько, що нас відділяв тільки прохід. Тоді я зважився відслонити почеплену замість ширми ковдру: Нансен стояв просто переді мною і обережно відчинив широку шафу; ось він прислухався, розчохнув обидві половинки дверцят, знов прислухався, потім нагнувся, і в глибині шафи... Ніколи не забуду, що я побачив у глибині шафи: там невтримно вирувало мовби коричневе пекло, помалу поглинаючи обрій; той коричневий з чорними пасмугами й сірими краями колір вставляв над огорненою сутінками землею і накочувався просто на глядача.

Картина називалася «Хмаротворець». Схиливши голову набік, художник подивився на неї, тоді відступив назад і став так близько від мене, що я міг би дістати його рукою. Він був незадоволений, навіть розчарований тим, що побачив. Похитавши в задумі головою, Нансен підійшов до картини, підняв руку й притис долоню до того місця, де виникав коричневий колір.

— Тут,— сказав він,— дія починається тут.— Він опустив руку й пересмикнув плечима, ніби його морозило.— Не мели дурниць, Балтазаре,— гримнув він,— я сам бачу, що тут бракує передчуття — передчуття грози, а колір мусить просто чіткіше передавати втечу і привертати всю увагу глядача. Тут розливається людський страх.

Двері в майстерню прочинилися, але художник цього не почув. Повіяв протяг, і я пам'ятаю ще, як чекав, що двері ось-ось зариплять і причиняться; однак двері не зарипіли, і я знов відслонив ковдру, виліз зі своєї схованки, приклав до губів пальця і, підійшовши навшпиньки до художника, торкнув його за плече. Він здригнувся і з переляку розтулив рота. Він уже хотів був щось сказати, але вчасно збагнув, що означає моя простягнена в бік дверей рука: видно, Нансен цього сподівався, бо після мого попередження покwapно зірвав із задньої стінки шафи картину, згорнув її і засунув під шафу, але зразу ж витяг назад. Він оглядівся: в майстерні було десятки схованок, та жодна з них не годилася для «Хмаротворця»; з усіх боків видніли кутки, закамарки, щілини, з готовністю роззявлені роти глеків, але в ту хвилину художника ніщо не задовольняло — і він спинив погляд на мені. Притиснувши мене до шафи, він нахилився і втупив погляд у мої очі — так близько й настійливо Нансен не дивився на мене ще ніколи; від нього віяло запахом мила й тютюну, і я відчув холод його сірих очей.

— Віт-Віте,— раптом прошепотів він, прислухався до дверей, а потім: — Можна на тебе покластися? Ми з тобою друзі? Ти зробиш для мене послугу?

— Зроблю,— кивнув я головою,— зроблю.

Я вже здогадався, що йому треба, закотив свій штопанний зелений светр аж по пахви, нагнувся, і художник обгорнув картиною мою спину, а потім відкогив светра й запхав у штани. Тепер светр облягав мене надто щільно. Я трохи висмикнув його з штанів і спробував поворухнутись.

— Винеси її звідси і сховай,— шепнув Нансен мені на вухо,— а потім віддаси тітці Дітті, картина мені потрібна.— І він простяг мені руку.

Я аж злякався, так серйозно він простяг мені руку,— навіть не підморгнув по-змовницькому. Він не скуйовдив мені, як завжди, чуба, не дав щигля, не ляснув по шиї.

— Я зроблю все, що треба,— пообіцяв я.

Він кивнув головою, прислухався до дверей і прошепотів:

— Гаразд, Віт-Віте, я цього не забуду.

Він замкнув шафу і зробив мені знак ушиватися, тобто підняв ту саму ковдру й зачекав, поки я пірну під неї, а тоді гукнув:

— Тео? Це ти, Тео?

Жодної відповіді, тільки повільні-повільні кроки — я їх упізнав відразу — все ближче, ближче...

— Я вже йду, Тео,— крикнув художник.— Я готовий! — І він показав мені рукою, щоб я причаївся, а сам дістав із задньої кишені плескату фляжку і надпив один ковток.

Грубий папір у мене на тілі хруснув, коли я присів перед тінню, що з'явилася в ногах лежачка і зникла, раніше ніж я встиг підвести голову. Кроки стихли, але чийсь носак про всяк випадок поштурхав у глеки й порожні бляшанки, а на столі хтось перекинув з місця на місце папку. І хоч художник бодай тепер мав упевнитись, що в майстерню ввійшов зовсім не доктор Бусбек, він гукнув:

— Ходи сюди, Тео!

І я зрозумів, що він тільки про людське око відчинив і знов зачинив шафу, змусивши непроханого гостя зрушити з місця. Кроки наближалися до нього.

Я вже давно впізнав по ході свого батька, та й художник, напевно, вже здогадався, що то він, бо анітрохи не здивувався, а тільки відступив убік і всім своїм виглядом показував, що готовий іти. Батько, щось прикидаючи в думці, підвів голову, й світло зі скляної стелі впало на його обличчя — сухе, загострене, туго обтягнуте шкірою. Ледве помітний вираз переваги, може, навіть задоволення лежав на тому обличчі. Батько сховав свого годинника. Він дав зрозуміти художникові, що час не вийшов і той має ще кілька хвилин, а наданий час слід використовувати до решти й так далі. Уже сама художникова поза — високо піднята голова, широко розставлені ноги, руки за спиною — свідчила про те, що він і не думав пускатися в розмови. Він навіть не озвався, коли батько попросив у нього дозволу зняти з мольберта пачку пожовклих ескізів. Художник мовчки спостерігав, як поліцейський став на низенький ослінчик і зазирнув на всі шафи; не розтулив він рота і не поворухнувся й тоді, коли батько відчинив шафу, наполовину сховався в ній, потім нахилився і підняв з дна невеличкі чисті аркуші, які переглянув один по одному проти світла, повертаючи їх так і сяк та згинаючи, а тоді обережно поклав на стіл.

Щось він замислив з тими чистими аркушами; розклавши їх у два ряди на столі, батько знов пірнув у шафу, довго там порпався, щось перевіряв і розглядав, але врешті махнув рукою й вернувся до столу. Тут він задоволено позбирав усі аркуші, склав їх у стос і весь час не зводив очей

з художника, так наче хотів викликати в нього усмішку — і то лиш тому, що мав на ту усмішку готову відповідь. Але художник не усміхався. Батько спитав, чи можна взяти з собою ті чисті аркуші. Художник мовчав. Тоді поліцейський заявив:

— Досі тобі щастило, Максе. В усьому. Тепер нарікай на себе, що до цього дійшло. Але я, будши тобою, не дуже покладався б на щастя: колись воно тебе так підведе, що тобі вже не допоможе — видимі твої картини чи невидимі: я їх однаково знайду. Ми ще й не до такого докопувались, а спершу теж було начебто невидиме.

Він поплескав долонею по тих невеличких чистих аркушах і підійшов до художника, що й досі стояв з піднятою головою і зневажливо поглядав на поліцейського — не вороже і не стривожено, а просто зневажливо. Я здогадуюсь, чому батько тоді аж із шкури ліз, щоб змусити Нансена заговорити чи хоч слово сказати; проте Макс-Людвіг Нансен уперто мовчав і не показував ні здивування, ні страху, ні гніву. І батькові не спало на думку нічого кращого, як іще раз нагадати художникові: за все, що досі з ним сталося і ще станеться, нехай тепер нарікає на себе.

— Ти сам цього хотів, — казав він, — сам. Аякже, ви ж великі, куди там іншим до вас, вам начхати на те, що для інших закон.

І раптом батько аж розгубився, коли художник — і то скоріше до себе самого, ніж до поліцейського — промовив: — Мій час минув, нам пора йти.

І він, не дожидаючи поліцейського, якому було дуже важливо самому скомандувати рушати, попростував до дверей і далі надвір. Батько роздратовано пішов слідом.

Шкіряні пальта й досі стояли біля машини й курили, а з будинку саме вийшли з коричневою валізкою Дітта і доктор Бусбек. І ті, й ті ждали, хоч і кожне по-своєму; ждали й мовчали. Я б залюбки наздогнав художника і радо пішов би поруч із ним до тих, які його чекали, однак побоявся, що батько помітить у мене під светром картину, тому чкурнув до сарая і звідти спостерігав, як батько з Нансеном один за одним ішли до машини.

Сказати правду, мене здивувало те, що художник не спробував утекти, бодай напочатку, — адже він міг запросто вискочити через вікно в сад і, поки оті похопилися б, добігти до торфовища чи й на косу; але він не хотів, просто не хотів, у нього, видно, й на думці такого не було. Мовби не бажаючи затягти свої півгодини, художник одразу взяв

коричневу валітку. Подав руку Дітті. Подав руку докторові Бусбеку. А потім підійшов до машини й віддав себе — і, треба сказати, віддав себе зневажливо — в руки шкіряних пальт: мовляв, ось я, можна їхати, чого ж ми ще чекаємо? Одне з шкіряних пальт відчинило дверці й хотіло було взяти в художника валітку; а втім, ні, воно вже тримало ту валітку в руці й хотіло було посунути далі в машину Нансена, що, нагнувшись і ввібравши голову в плечі, саме сів на сидіння, аж раптом доктор Бусбек, який безмовно дивився на все це збоку, махнув рукою:

— Стривайте! Хвилинку! — Ступивши чотири кроки, він опинився біля машини, опустив свою худу руку і схвилювано промовив: — Зачекайте, зачекайте хвилинку!

Шкіряне пальто випросталось — отой низенький чоловік просто діяв йому на нерви, — але самé воно явно не бажало з'ясовувати причину затримки й поманило до себе ругбюльського дільничного поліцейського, і батько, що завжди був напоготові, кинувся виконувати наказ.

— У чім річ? — гримнув він, відтягуючи доктора Бусбека від машини. — Що вам тут треба?

— Вислухайте мене, — сказав Бусбек, проте не до батька, а до шкіряного пальта, що байдуже стояло збоку. — Це я, я винен у тому, що майстерня тоді не була затемнена, це тільки моя вина. Пан Нансен тут ні при чому.

Мій батько тримав низенького чоловіка за рукав, але сказати нічого не важився, бо все, що тут узагалі можна було сказати, він цілком довірив шкіряним пальтам.

— Заберіть краще мене, — просив доктор Бусбек, — заберіть мене, а його відпустіть. Винен тільки я.

Він ступив до машини, ступив лиш один крок, але батько смикнув його назад. Шкіряні пальта порозумілися поглядами, одне сіло за кермо й запустило мотор, а друге показало на Тео Бусбека і спитало батька:

— А це хто такий? Він теж має до справи якесь відношення?

На що батько махнув рукою і відповів:

— Це доктор Бусбек, живе тут. Його приятель.

— Прошу вас, — благав Бусбек, — зрозумійте мене, пан Нансен не знав, що затемнення...

— Помовчте! — сказало шкіряне пальто. — Не затримуйте нас, відійдіть від машини. Я б вам порадив угамуватись і забиратися геть.

Воно всілося на задне сидіння поруч із художником і причинило дверцята. Батько відпустив доктора Бусбека,

глянув на Дітту, що стояла біля порога, глянув на мене, потім обійшов машину й сів попереду. Машина рушила. Я підбіг до Бусбека й, поки машина повільно їхала до відчинених воріт, пошукав очима і зразу побачив на задньому сидінні художника; я штовхнув ліктем доктора Бусбека і, як і він, почав чекати, що Макс-Людвіг Нансен ще раз озирнеться. Але він не озирнувся.

Я стояв і дивився вслід машині, а потім ще глянув на сарай, де Гольмсени й досі поралися біля корови, тож не почув, як у замку повернувся ключ і ззаду підійшов Йозвіг; я не почув навіть, як він перший раз привітався.

І лиш як наш улюблений наглядч несміло поклав мені на плече руку й турботно прошепотів: «Не лякайся, Зіггі, це я, не лякайся», я й справді злякався, скочив на ноги і відбіг до вікна. Йозвіг став біля столу: засмучений мисливський пес. Він узяв моє кишенькове дзеркальце, спробував, видно, побачити в ньому себе, але не побачив нічого, крім електричної лампочки без абажура; посвітивши собі в очі «зайчиком», Йозвіг поклав дзеркальце на стіл поруч із зошитом і мовчки сів на порізану табуретку.

Невже він знов прийшов вимагати, щоб я дотримувався нічного режиму? А може, дорікатиме, що я забагато палю світла? Чи в нього літне безсоння, й він причалаїв сюди з надією, що я прочитаю йому, як він висловлювався, «добротний» розділ з мого штрафного твору? Йозвіг нахилився над столом і, похитуючи головою, заходився читати мій твір, а потім, не відриваючи погляду від зошита, витяг своїми довгими пальцями з нагрудної кишені піджака дві зім'яті сигарети — американські сигарети, подаровані йому, очевидно, яким-небудь психологом-американцем, — і поклав їх у зошит замість закладки; поклав і забув. Я на нього за це не образився.

Ніхто з нас не міг довго образитися на Йозвіга, цього сором'язливого, доброзичливого чоловіка, що всі наші прикροщі брав до серця, як свої власні, що страждав разом із нами і почував себе покараним, коли карали нас. Він читав, а я дивився у вікно на Ельбу, де нічого надзвичайного не було, тільки якийсь тупорилий буксир пахкав димом і стомлено, поволі посувався проти води; хмара диму позад нього заслоняла місяць, клубочилася, розповзалась, і з неї вибігав цілий табун чорних шотландських поні, які тихенько товпилися навколо місяця, наче навколо водопою. І жодної чайки. Жодного вартого уваги пасма хмар над Куксгафеном. Місяць старався з усієї сили. Удалині — чорний берег, низка автомобільних вогнів...

Як читач — про це я хочу згадати — Йозвіг анітрохи не відрізнявся від інших читачів; бо тільки-но він перебіг очима останню сторінку, тільки-но довідався, що Макс-Людвіга Нансена забрала поліцейська машина, як відразу захотів дізнатися, чи вернеться він, коли і в якому стані. Господи, до чого ж шаблонне запитання! Я знизав плечима і вдав, що й сам ще нічого певно не знаю. Йозвіг здивовано звів брови, але більш нічого не спитав, а став коло мене й теж задивився крізь загразоване вікно на нічну Ельбу, яка місцями, надто за великим фарватерним буєм, мінилася чистим сріблом. Дугові лампи на наших майстернях горіли так яскраво, що на плацу не лишалося жодної тіні. Верболіз купав у воді гнучке віття й ніби міряв напрямок та силу течії. Директорів пес обнюхував берег, шукаючи спортсменів-водників. А це що завиває? То десь у гавані військовий корабель викликав сиреною буксира.

А Йозвіг мене не квапив; я досхоchu надивився на все, тоді як він стояв поруч, м'явсь і не збирався ні гасити світло, ні вимагати, щоб я дотримувався нічного режиму, — це було ясно. Може, йому щось гризло душу? А таки гризло, хоч і не дуже. Він чогось шукав? Авжеж, шукав способу до мене підступитись. Йозвігові було чогось треба від мене, але він ніяк не наважувався почати; він усе мучився, сумнівався, вже розтуляв був рота і знов спинявсь, він і хотів заговорити, й боявся. Скутий своєю нерішучістю, що завдяки їй, власне, й завоював прихильність багатьох колоністів, Йозвіг непорушно дивився на Ельбу, яка заклопотано й нечутно текла вниз. Він ждав, що я його втішу й підтримаю.

А я відвернувся від вікна, рушив до столу й раптом збагнув, як можна допомогти йому почати: я взяв одну з сигарет, що він їх поклав у зошит замість закладки, й припалив її. Ледве-но я чиркнув сірником і він спалахнув, Йозвіг обернувся, побачив, що я стою біля столу й курю, заперечливо скинув угору руку й, розмахуючи нею, ступив до мене не так обурений, як здивований. І я почув:

— Курити в приміщенні — крий боже! Адже ти знаєш, що курити в приміщенні заборонено.

Та не встиг він відібрати в мене сигарету, як я її погасив.

— І це ти, — прозадив він, — саме ти, Зіггі, викидаєш отакі коники, та ще й тепер, коли ти мені так потрібен. — Він зітхнув, а я запропонував йому сісти на ліжко. Похитуючи головою, він сів, подивився, як я збиваю пальцем із сигарети попіл, і нічого не сказав, коли я поклав недокурок

замість закладки знов у зошит. «Ну, зараз,— подумав я,— зараз він попросить у мене якщо не допомоги, то бодай участі в чому-небудь». І я не помилився: Йозвіг прийшов до мене просити поради.

Певне ж, він своїм звичаєм почав з того, як йому важко, побалакав про те, про се, одне слово, заїхав здалеку, так би мовити, з чорного ходу.

— Ти тут у нас найстарший,— сказав він,— один із найстарших, і добре знаєш, що можна робити, а що ні.

І він упевнено перейшов до загальних правил внутрішнього розпорядку, довгенько товкся на параграфі «Куріння у відкритих і закритих приміщеннях», спустився на два параграфи нижче й нагадав мені, до чого може призвести порушення правил, далі одним духом піднявся по невидимому, але завжди реальному для нього списку правил знов угору й спинився на параграфові другому: «Особа наглядача недоторканна, його вказівки треба виконувати беззаперечно». Я ніяк не міг добрати, куди він хилить. З удаваною байдужістю Йозвіг згадав про Оле Пльоца й, раз у раз перепитуючи «А ти пригадуєш», заговорив про його давню забуту спробу втекти.

— А ти пригадуєш той дощовий вечір? Вони добре все продумали й підготували. Вода саме спадала. Наостанок вирішили все ж таки скористатися ключами, зробленими в майстерні. А ти пригадуєш, який туман піднявся тоді з моря? Такий густючий, що пароплави на річці ставали на якір; аж сюди було чути, як гуркотять і брязкають якірні ланцюги. Хлопці вже хотіли були відкласти свій замір, та Оле затявся на своєму, і край — мовляв, начхати нам на туман. Тепер ти, либонь, і сам бачиш, що правильно тоді зробив, а то й тобі, мабуть, довелося б, як їм, плакати й кликати на поміч. Та хто ж перепливе Ельбу в туман, як і другого берега не видно?! А ти пригадуєш, як удосвіта вони стояли мокрі, хоч викрути, й ловили дрижаки, а ми збіглися подивитись на них.

Я не мав охоти слухати Йозвігову пісню до кінця й перебив його, сказавши, що пригадую, звичайно, й ту ніч, і туман, і як своєю спробою втекти хлопці накапостили наглядачам, надто одному з них, і таке інше; воно, мовляв, і давно було, проте не так давно, щоб забути.

Йозвіг покивав головою, рипнув зубами й болісно, можна навіть сказати, безпорадно розвів руками:

— То нащо ж, Зіггі, нащо людям гіркий досвід? Чом вони нічого чи майже нічого не навчилися? На біса ж, питаю я, взагалі той досвід?

Аж тепер я все зрозумів, запитливо підвів на нього очі й дивився доти, доки він не витримав.

— Ти це розумієш, Зіггі? І це після всього! Вони й не здогадуються, що мені все відомо, адже вони обговорювали свій план у туалеті, й будь-хто міг підслухати. Як мені тепер бути? У п'ятницю Оле — авжеж, твій приятель Оле Пльоц — зішкребе з хліба повидло й загорне його в папір, а ввечері — такий у них план — під час останнього обходу він пустить мені в очі ману, і вони знов візьмуться за своє.

— А я нічого й не знав, їй-богу! — сказав я.

Йозвіг сумно повів далі:

— Оле намаже обличчя та шию повидлом і ляже на підлогу, щоб я подумав, ніби вони його побили або він сам звідкись упав. Я, звісно, перелякаюсь, відімкну двері — і до нього, а коли я нахилюся й почну його підіймати, віц мене, за планом, чик — і нема старого. Нащо йому тоді ключі просити? Вся та катавасія завариться знов, і коли ти про це почувеш, Зіггі, то просто питаєш себе: «Невже гіркий досвід таки нічого не вартий?»

— А хто ще з ним? — поцікавивсь я, проте Йозвіг не сказав; очевидно ті самі, що й минулого разу. — То, значить, у п'ятницю?

— Ага, в п'ятницю, — кивнув головою Йозвіг і додав: — І я весь час сушу собі голову: ось мені відомо, що вони замишляють, але що ж робити? А зробити можна багато чого. А що, коли я, скажімо, просто не зайду до Оле? Як ти гадаєш? Або зайду, але замість нахилитись над ним, порішу його сам, — так би мовити, вимушена оборона. Можна, звичайно, й розбовкати про їхній замір, досить шепнути директорові хоч слово, і він улаштує їм таке кіно!..

Йозвіг замовк, опустив очі, і в мене враз промайнула думка: та це ж він хоче, щоб я придумав четвертий — чи який там — варіант, що влаштував би його самого! І не встиг я розтулити рота, як він вичікувально підвів голову.

— Я, звичайно, міг би побалакати з Оле, — промовив я, — сказати йому, що марно вони стараються, що все вже відомо й нічого в них не вийде, як і той раз. Я міг би все це йому сказати, якби він мене послухав, якби він узагалі став мене слухати.

— Тебе він послухає! — зрадів Йозвіг.

А я йому:

— Ні, так діло не піде, я не можу його попередити. Якщо я це зроблю, він подумає, що я з наглядачами заодно, а такий номер тут не проходить.

— Що ж мені робити? — спитав Йозвіг, і в його тривогу не можна було не повірити. — Що ж мені робити, Зіггі? Адже п'ятниця не за горами. Що ж воно буде, коли ти відмовляєшся його попередити?

— Повидло, — сказав я. — Треба поставити перед ним на столі цілу баночку повидла й написати на ній: «Беріть на здоров'я, і ваші рани будуть, як справжні!»

Йозвіг вражено глянув на мене, явно й не думаючи приймати мою ідею, проте зважив її ще раз і, видно, відчув, що вона не позбавлена здорового глузду, навіть гумору; в усякому разі, вона вочевидь припала йому до душі, а замить уже здалася єдиною можливим виходом із становища.

— Я так і знав, — мовив він і простяг мені руку, — я знав, Зіггі: від тебе з порожніми руками не підеш.

Виходить, саме звідси, де ми з Гількою ловимо камбалу, воно й почалося — життя і все інше. Вам уже випадало про це чути? Тут, на цій обмілині, що її під час припливу заливає вода, в цій брудно-сірій чи глинястого кольору глухій місцині, порізаний невеличкими протоками і вкритий мілкими озерцями, тут, якщо вірити Перу-Арне Шесселеві, письменнику й краєзнавцеві, і стався великий початок: усе, що могло дихати і... ну, й так далі, одного чудового дня піднялося з морського дна, пройшло стадію земноводних, вилізло на берег, сполоснуло з себе мул, розклало багаття і зварило каву. Так написав мій дід, отой рак-самітник.

Так чи ні, а ми з Гількою вирушили на ту обмілину — сестра весь час попереду — ловити камбалу і зайшли по слизькому морському дну досить далеко від коси. Разом із нами на рибу полювали морські птахи. Гілька високо задерла плаття й закрутила його на животі у вузол, ноги в неї по коліна були в мулі, трусики знизу намокли і потемніли. Птахи шугали над озерцями, хапали рибу, а потім ляскали і цмокали дзьобами. Різко окреслені протоки в бік моря розгалужувались, і, коли хвилі відкочувались, тут було добре ловити камбалу. Звичайно ми бралися за руки, входили в таку сіру калюжу чи скраю в мілку протоку й, загрузаючи ногами в мул, просто обмацували його підшвами й ворушили пальцями, а потім, підтримуючи одне одного, витягали ноги і просувалися далі й далі по мулу і багвинню, весь час насторожі й з надією, що під п'ятою

ось-ось щось тріпнеться; наступиш на плескату рибину — морську або річкову камбалу, куди рідше морський язик, і вона під ногою почне звиватися, заб'ється і засовається. Щоразу, знайшовши рибину й наступивши на неї, Гілька скрикувала й вищала, але я не знаю другого такого рибалки, який би ловив камбалу так запекло, як моя сестра. Хоч вона страх як боялася лоскоту і раз у раз перелякано зойкала й підскакувала, від неї ніколи не втекла жодна рибина: Гілька тримала ногою камбалу доти, доки я намацував її рукою й витягав із мулу.

Часом, коли вода доходила Гільці вище колін, вона задирає плаття аж до грудей. Часом вона ковзала по слизькому глинястому дну, немов по льоду. Їй подобалось, коли в прохолодному мулі щось сопло і цмокало, а на поверхні лопалися бульбашки, коли ноги м'яко й плавно вгрузали у драглисте дно. І ні на мить не забувала вона стежити за течією в протоках. Коли хвилясте дно обмілини твердішало, вона ставала на одну ногу й перестрибувала по кренделиках, залишених пісковіцями, з одного на другий. Гілька ловила всіляких рачків, стоног, волохатих морських черв'яків, розглядала їх на долоні й знов пускала у воду. Вона збирала порожніх равликів і засовувала їх собі під трусики, а резинки на ногах не давали їм випасти. Все це неодмінні штрихи загальної картини.

А ще — каламутна вода, низькі хмари на заході, поривчастий вітер, що морщив поверхню проток та озерцець і задирав пір'я на птахах, далеке гудіння самотного літака, мерехтіння піску на косі, висока гребля — ще надійніша, ще неприступніша, як дивитися на неї з цього боку, і майже на самому обрії, де дюни, — хатина художника.

Я ніс кошика з рибою. Простуючи за Гількою, я полохав птахів-рибалок, пробував і собі стрибати, як сестра, на одній нозі й розтоптував нанесені вітром купки жовтуватої морської піни. Риба в кошику біла хвостами й, задихаючись, водила зябрами. Гілька вже кілька разів просила мене обмити їй чистою водою з протоки ноги, по яких текли патьоки мулу; я мив, а вона впиралася рукою мені на спину. Равлики у неї в трусиках билися один об один і торохтіли, немов дитяче калатальце. Я ставив ногу на горбочок, натискав, і між пальців у мене вилазив мул. Синювато-червоні сліди від резинок на Гільчиних ногах аж попідпухали; здавалося, її покусали комарі. Вітер метляв її волосся, і часом воно геть закривало їй обличчя.

По-моєму, ми рухалися вже назад, у бік коси, коли це Гілька, що стрибала попереду, раптом тихо зойкнула, сіла

на мокрий пісок, схопилася обіруч за ліву ногу й повернула її ступнею до себе. Я хутко підбіг до неї і став навколішки. У підозві стриміла біла, мов крейда, скалка від черепашки мідії.

— Хоч би не переломилася,— сказала Гілька, потім захопила скалку двома пальцями і рвучко витягла її. Хустинок в неї не було, і вона спершу взялася за пелену плаття, але передумала й витерла рану краєм моєї сорочки, що її висмикнула в мене з штанів. Рана мала форму серпа. Скоро крові стало менше.

— Бачиш, уже перестає,— сказав я.

А Гілька на те:

— Та ні, нехай іде, кров промиє рану.— Потім, помовчавши: — Ти зробиш це, Зіггі? Ти не побоїшся висмок-тати кров із рани?

— Як це? — здивувався я.

Гілька нетерпляче мотнула головою:

— Як, як! Ротом, звичайно. Висмоктувати і спльовувати.— Вона сперлась на лікті, розставила ноги й підняла до мене ступню: — Ну, давай!

Я обхопив руками її ногу й заплющив очі. Ступня трохи пахла мулом і йодом; я підтяг її ближче до себе й ще раз глянув на рану, перше ніж припасти до неї губами. Спочатку я відчув на язика лише смак болота і мулу; я сплюнув, посмоктав знов, ледь натискаючи на рану язиком, і знову сплюнув; помалу я перестав відчувати будь-які присмаки й, розплющивши очі, побачив, що Гілька лежить і вдячно киває мені головою.

Потім вона забрала ногу, оглянула рану й простягла мені обидві руки; я поміг їй підвестися. Вона сперлась на моє плече, а я обхопив її за клуби, і ми рушили до коси, де залишили свої черевики. Гілька тихо проклинала все на світі — вона, видно, збиралась кудись піти, а ця рана ламала всі її плани. Сестра без упину бурмотіла:

— І треба ж такому статися — якраз сьогодні! Чом не завтра! А щоб тобі добра не було! — Гілька вже не могла спокійно триматися за мене і раз по раз поглядала на ручний годинник. Одне слово, все було ясно. Ліву ногу вона ставила тільки на п'яту й, не згинаючи в коліні, заносила її вперед дугою.— І треба ж було — якраз сьогодні...

— А що там таке сьогодні? — поцікавився я.

На це моя сестра дослівно відповіла:

— Якщо й далі так старатимешся, то вивихнеш мені ще й кульшу!

Глибокі протоки і підозрілі озерця ми обминали, та все одно час від часу попадали в ковбані й загрузали по коліна. Над головами в нас шуміли крилами дикі гуси — вони летіли на торф'яні ставки, а на обміліні хазяїнували чайки, уліти та кулики-сороки. І ні краплини дощу. Коли ми дісталися до коси, я зразу ж упав на чистий пісок, схопив Гільку за ногу й хотів був ще раз висмоктати з рани кров, але на цей раз сестра відмовилась; вона заклала пальці під резинку трусиків, і всі равлики пороснули на пісок. Тоді Гілька сіла навпочіпки і, поки я бігав по її черевики й панчохи, перелічила свої трофеї.

— Трохи мало, — раптом сказала вона, — мені треба ще штук десять-п'ятнадцять. Назбираєш для мене, Зіггі?

— А ти мене почекаєш?

— Ні, — відповіла вона. — Мені пора вже йти.

Гілька вміла отак спекатися мене. Равлики вона зібрала в кошик, просто зверху на рибу. Потім витерла панчохою рану, струснула пісок з панчохи, натягла її на ногу, стала обличчям до вітру, зав'язала волосся «хвостом» і, недбало попрощавшись, пошкандибала берегом додому.

А я лишився лежати на піску й, підперши руками голову, дивився, як вона віддаляється: синя пляма на зеленому тлі моря, потім — синя на жовто-бурому тлі піску, і все менша, все непомітніша; й чим ближче Гілька підходила до греблі — а втім, як і кожен з нас, хто підходив до греблі, — тим непомітнішою вона робилася, так наче той насип усією своєю масою пригнічував і розчавлював її. Вгорі на греблі Гілька озирнулася і владно показала рукою на обміліну: марш, мовляв, збирати для мене равликів!

А я лежав і чекав, поки сестра зникне з очей, і навіть як її вже не стало видно, я не вернувся на обміліну, бо тієї самої хвилини, коли Гілька збігла з греблі на той бік, з дикого вівса під дюною підвівся щуплявий чоловічок — Тео Бусбек. Він сховався там, щоб не зустрітися з Гількою. Доктор Бусбек щось ніс, він його тримав поперед себе і притискав до грудей; часом він озирався, наче боявсь, що Гілька вернеться. Низько нахиляючись усім тілом уперед і рвучко балансуючи вільною рукою, Бусбек видирався на дюну. Тут не важко було здогадатися, навіщо він поспішав на той бік коси. Очевидно, в руці він тримав хустину, бо час від часу немовби витирав шию і лоба; вигляд у нього був зацькований — навіть коли він озирався чи окидав поглядом берег, то ні разу не зупинявся. Рухи його здавалися якимиись лютими, несамовитими, а пісок, отой сухий пісок дюни, все оповзав і вислизав у нього з-під ніг.

Сказати правду, Бусбек вибрав найкоротший, але й найважчий шлях до художникової хатини й, низько нахилившись, уперто простував до своєї мети; іноді він похапки протирав очі, коли вітер кидав йому в обличчя пригорщу дрібного піску, що його мело знизу вгору, на вершині закручувало скаженим вихором, а потім жбурляло вниз. Спускатися було легше, і докторові Бусбеку залишалося тільки перебирати ногами, підстрибувати й мало не пританцьовувати; так він сповз із дюни, добіг до художникової хатини, відкинув ребром долоні заціпку, оглянувся на всі боки — спершу квапливо, потім довго й недовіжливо обмацав поглядом косу, берег і вузьку смужку суходолу під греблею, — нарешті шмигнув усередину й причинив за собою двері. Я забув, певна річ, про равликів, а щодо Бусбека, то, коли людина так незвично, так підозріло поводитьься, як оце він, нема чого дивуватись, що інші починають нею цікавитись, бозна-що думати й вистежувати її.

Тільки-но він причинив за собою двері, як я скочив на ноги і, пригинаючись, щомить готовий припасти до землі, подався до хатини, однак не прямо, а зробив гак, щоб забігти з того боку, де не було вікон. Але падати на землю мені не довелося.

Поволі, крок за кроком, підкрадаюся я навшпиньки з відвітряного боку хатини, притуляюся вухом до фарбованої дощаної стіни, рачкою до вікон і тут завмираю... всередині щось гупає, рипить, під долотом скрегоче іржавий цвях; обережно випростуюсь, підсовуюсь попід стіною до широкого вікна... хоч би нічого не зачепити... що ж він там робить, чого колупається в підлозі?.. хоч би не впала на вікно моя тінь... о, здається, зриває долотом підлогу... треба ближче до вікна, ну, і так далі...

І раптом наші погляди зустрілися. Доктор Бусбек, видно, знав, що я можу тут з'явитись, бо ледве-но я зазирнув у вікно й приставив до лоба дашком долоню, він уже дивився на мене — не так здивовано, як з досадою. Бусбек стояв навколішки й тримав у руках долото; кілька мостин він уже відірвав і підняв їх десь на чверть метра над підлогою. Попавшись так одразу, я геть розгубився, але ще дужче мене ошелешило те, що його тендітні руки спромоглися тримати долото та ще й відривати ним дошки. Отак ми й дивились один на одного. Він покинув свою роботу, а я стояв у тій самій незручній позі й заглядав у вікно, наче мене ще не помітили. Ми ніяк не могли відвести один від одного погляду, і що довше тривала та німа сцена, то менше я думав про втечу, а він — про відірвані

дошки. Бусбек не випускав із рук долота, а я не приймав від лоба долоню.

Нарешті він розгублено кивнув мені головою, і досада з його обличчя зникла. Доктор Бусбек кивнув, щоб я увійшов, і коли я відчинив двері, він уже чекав на мене біля столу; долото лежало на підлозі, а поруч — перев'язана шпагатом папка. Вигляд я мав, очевидно, винуватий, бо він зразу напався на мене:

— Ти шпигував за мною і вистежив мене. Навіщо? Чого тобі треба? Хто тебе послав?

Він лишився б дуже задоволений, якби я сказав, що стежити за ним мене послав батько. Докторові Бусбеку просто не вірилось, що я подався за ним власною охотою.

— Що ти сподівався тут побачити? — спитав він. — Що ти хотів узнати?

Я поглянув на перев'язану шпагатом папку і знизав плечима. Перехопивши мій погляд, він хвилю помовчав.

— Ну, то чого тобі тут треба? — знову спитав він.

— Не знаю, їй-богу не знаю, — признався я.

Тоді доктор Бусбек утратив свою впевненість і видався мені таким безпорадним та розгубленим, яким, власне, був завжди, одне слово, людиною, що потребує допомоги. Він склав руки, втяг їх у накрохмалені манжети, злякано подивився крізь широке вікно на берег, а потім виглянув у двері на дюну.

— Це треба сховати? — спитав я і взяв з підлоги папку.

Він вирвав ту папку в мене з рук, до того ж так грубо, як лишень міг зробити такий чоловік, як він, і відразу примирливим жестом попросив вибачення за свою різкість.

— «Хмаротворець», — сказав я, але Бусбек заперечливо мотнув головою: він знав, що художник довірив ту картину мені й що я передав її Дітті, ледве-но машина зникла з очей; він знав про нас усе, а дещо навіть раніше за нас. Отже, він шукав, куди б сховати папку, Макс-Людвіг Нансен сам його послав — відразу ж, як тільки повернувся з Гузума; хоча ні, не зовсім так. Прийшовши того ранку додому — в'ялий, розбитий, не бажаючи ні з ким розмовляти, художник лише мовчки привітався з Діттою і спочатку замкнувся в своїй кімнаті; він пробув там кілька годин, а вийшовши, так нічого й не розповів про те, що з ним було в Гузумі, й на всі дружинині запитання тільки похитував головою; видно, йому заборонили розповідати будь-що. Він дістав папку, яку досі зберігав у Блеекенварфі,

віддав її Тео Бусбекові й попросив сховати в надійному місці, в усякому разі, в надійнішому, ніж Блеекенварф. Тут, у цій хатині.

Ось що розповів мені Бусбек; крім того, я довідався, що в папці найцінніші, на думку художника, його речі,— він сам приблизно так і висловився. Але де їх тут сховати, де і як?

Доктор Бусбек заходився шукати проолієний папір, що мав бути десь поблизу — чи то в шафі, чи то під шафою; ми шукали папір разом, і я бачив, що Бусбек не спускає з мене очей і не кидає шукати той папір тільки тому, що не знає, як бути зі мною. Проолієного паперу ми не знайшли. Може, його хтось забрав, може, його віднесло в море, а може, художник використав його сам; так чи так, а паперу, що в нього треба було загорнути папку з картинами, в хатині не виявилось. І Бусбек констатував той факт скоріше з полегкістю, ніж розчаровано.

— Нема,— мовив він,— нічого не вдієш. А без проолієного паперу класти папку під підлогу не можна. Та й хтозна,— додав він,— чи тут узагалі підходяще місце.

Він сам відповів на своє запитання: наступив ногою на відірвані мостини, погойдався, щоб вони стали на місце, а потім ми вдвох почали стрибати на них, бити підборами й тупати, а наостанку доктор Бусбек долотом позабивав витягнуті цвяхи назад. Темний отвір — ця схованка, на дні якої поблискував вогкий пісок,— знову зник.

— А папку ти забереш із собою? — спитав я. А Бусбек:

— Та вже ж, заберу. Проолієного паперу однаково нема, та й узагалі тут місце нікудишне.

Тоді я попросив його показати мені ті картини, що в папці, але Бусбек відмовився й навіть загородив рукою від мене папку, коли я хотів був розв'язати на ній шпагат.

— Нові картини? — поцікавився я.

— Невидимі картини,— відповів він.

Тоді я почав благати, сказав, що нестиму папку назад у Блеекенварф, якщо він дозволить мені поглянути хоч раз, хоч на одну-однісіньку картину, хоч краєм ока... Але Бусбек не хотів і не міг дозволити; він сказав:

— Це тобі однаково нічого не дасть — картини невидимі.

— Але ж доторкнутися до них можна?

— Звичайно, можна.

— І нести можна?

— І нести можна.

— І на стіну почепити?

— І на стіну почепити.

— То чому ж вони називаються невидимими?

Доктор Бусбек озирнувся по кімнаті, прислухавсь, упевнився, що ніхто не підглядає, і взяв папку під пахву.

— Що, що?

— Я кажу, коли вони невидимі, оці картини, то нема чого їх ховати, та ще й під підлогою, в проолієному папері! Якщо вони невидимі, то їх і так ніхто не знайде. Чого не видно, того не видно.

— Якщо так міркувати,— доктор Бусбек справді сказав: «Якщо так міркувати»,— то ти, звичайно, маєш рацію.— Він промовив це, не дивлячись на мене, ніби між іншим, уже йдучи до дверей, але потім раптом зупинився, обернувся і повів далі: — Розумієш, на цих картинах не все невидиме: там ледве помітний штрих, там якийсь натяк, там знак — наче ото стрілки на дорозі; їх, певна річ, можна помітити, але найважливіше, сама суть,— це все невидиме. Воно є, але його не видно, якщо ти мене розумієш. Коли-небудь — не знаю тільки коли — настануть інші часи, і все стане видимим. А тепер нічого більш не питай і не кажи, йди додому.

— А ти?

— Я теж піду додому.

На прощання він мені, правда, усміхнувся, потім притис до себе папку й вийшов з хатини. Я ще раз глянув йому вслід: він простував до уступчастої дюни — спершу нерішуче, потім чимраз швидше й дуже нахилившись уперед.

З боку обмілини долинув шум — починався приплив. Море пінилося й котило хвилі через піщані пересипи в невеличких затоках, пухирчастими язиками лизало пологу обмілину, заповнювало протоки й озерця; приплив виносив на берег водорості, мушлі й тріски, змивав сліди птахів, стирав і наші сліди й дедалі навальніше котився з півночі на берег, а потім і на суходіл, щоразу захоплюючи широку смугу сірого глинястого ґрунту й підбираючись до коси.

Які там равлики! Тепер уже пізно було думати про равликів, що їх просила назбирати Гілька. Коли я вийшов з хатини, доктора Бусбека вже не видно було. Я перетнув косу і рушив понад морем, весь час обминаючи хвилі й тікаючи від них, коли вони набігали клинцями на твердий пісок і загрожували дістати мене своїми пінястими язиками. Берег... Море... Але поки що треба поспішати вперед, туди, де видніє червоний маяк, потім схилом угору, через греблю і знов униз, на цегляну доріжку, повз шлюз і повз

облуплений стовп з табличкою: «Ругбюльська поліцейська дільниця». Старий візок без коліс, де я колись ховався, ніби ще глибше вгруз у землю, задертий в небо дишель струхлявів, укритися довгими тріщинами, а днище ящика розсохлоє, і в ньому виламалась одна дошка. Отже, я проминув візок і сарай, але перед ганком спинився — ще б пак не спинитися: вгорі, у дверях, збільшений перспективою щонайменше на метрів сім з половиною — як і тоді, коли ми привезли на тачці Клааса, — мене вже очікував батько, заступивши собою, так би мовити, весь світ; принаймні прослизнути мимо годі було й думати. Він стояв непорушно, дивився на мене згори вниз і не відступав убік, не простягав руки, навіть не скривив свого сухого обличчя і в такій позі здавався ще вищим, ніж був насправді, ще грізнішим, і я навіть не важився підвести на нього погляд, я все дивився на тупі, побілілі від мокроти носики його черевиків, на забруднені глиною краги, — він не просто носив ті краги, а носив їх залюбки, — і відзначив у думці, що петлі його ретельно зав'язаних бантиком шнурків однакової довжини. Йому подобалося зав'язувати отак шнурки. Як подобалося вселяти в людей тривогу й нестерпну невпевненість усього лиш отаким-от неситим очікуванням, від якого кожен почував себе трохи не злочинцем.

Що він пронюхав на цей раз? У чому доведеться признаватись? Я не зводив очей з його черевиків і відчував, як від його мовчанки обертаюся на якусь невеличку слухняну кузку, й коли його погляд урешті розплющив мене в п'ятифенігову монетку, черевики в дверях поворухнулись, присунулись один до одного, повернулись на сорок п'ять градусів, виставивши напоказ свій сміховинний тупий профіль, і батькове обличчя теж показало мені свій профіль; прихилившись спиною до правого одвірка, він, таким чином, не тільки давав дорогу, але й усією своєю позою наказував мені заходити в будинок. Я пройшов повз нього. У коридорі я спинився й почув, як він повернувся в мій бік.

— У кабінет! — скомандував він.

І я рушив попереду в кабінет. Отже, буде прочухан.

Спочатку батько мовчки прикипів до мене своїм доісторичним поглядом і спробував прочитати все на моєму обличчі; проте цей прийом, очевидно, нічого йому не дав. Тоді він усівся спиною до вікна й вирішив діяти на галай-балай:

— Розкажуй!

А що, власне, розказувати?

— Чого мовчиш? — гримає. — Ану розв'язуй язика! Що? Нічого не чую!

Я вже зрозумів, що він чогось домагається від мене. Але чого?

— Розкажуй! Не корч із себе невинного ягняти!

Отже, треба признаватися; «розказувати» по-його означає «признаватися».

— Ти знаєш іще щось, — промовив батько, — ти мені не все розповів. По-моєму, ми з тобою домовлялись. Адже ми збиралися працювати разом? То чого ж ти мовчиш?

Батько встав, заклав руки за спину й неквапно ступив до мене; тут уже не важко було здогадатись, чим це скінчиться, однак він не поспішав дати ляпаса — дати ляпаса скоріше для того, щоб мене розворушити, ніж для того, щоб покарати. Він зволікав доти, доки кінець кінцем таки захопив мене зненацька. Батько й справді гадав, що ляпас розворушить мою пам'ять і відсвіжить минулі події, бо заспокоївся й вернувсь до свого стільця.

— Адже ти там весь час товчешся, — сказав він, — цілий день у Блеекенварфі б'єш байдики і все бачиш. Ну, розповідай!

Що ж, раз він так наполягає, я почав:

— Учора в Блеекенварфі пекли солодкі пироги, а доктор Бусбек сидів на сонці й читав, а ми з Юттою залізли в бричку — в оту стару, що в сараї, ти знаєш, а Йост сів на передок і так розходився, так розходився, аж батога поламав...

Одне слово, я йому висипав увесь той непотріб, який зібрався в моїй пам'яті: й що Бродерсена, однорукого листоношу, вгощали чаєм, і що Дітта після обіду лягла спати, і що ми перегнали качок зі ставка в рови... Як терпляче батько вмів вислуховувати навіть такі дрібниці! І раптом:

— А ти ні про що не забув?

— Про дощ? — перепитав я.

— Про отого худорбу, — каже, — про Бусбека. Він щось виніс, схоже на папку. Виніс із дому й подався на косу, а ти якраз був там. Якщо в тебе очі на місці, ти не міг його не бачити.

— А, то ти про нього, — кажу. — Ну аякже. Він подався просто до дюни і так поспішав... Щось йому було треба в хатині, зайшов і причинив за собою двері. Може, хотів там щось сховати.

— Ти так гадаєш? — спитав батько.

— Він довгенько пробув у хатині, — кажу, — може, сховав щось під підлогою.

— Під підлогою?

— А більш там немає де ховати.

Батько трохи помовчав, тоді заявив:

— Заборона — то для нього ніщо, він весь час працював далі, потай. Але я його впіймаю, на цей раз він не викрутиться. Я схоплю його самого або його мазанину, й тоді йому вже ніхто не допоможе. Я йому покажу, що заборони існують для всіх, і для нього теж. Такий мій обов'язок. То, кажеш, у хатині? Під підлогою?

— Може, й там,— відповідаю,— більш там немає де ховати.

Батько встав, пройшов до вікна й заходився шарудіти в мене за спиною. Я, певна річ, здогадався, що означає те шарудіння: він зішкрібав ножем зі своїх шкіряних крагів засохлу грязюку. Але обернутись я не наважувався. Я стояв і прислухався до того шарудіння, коли це раптом його заглушив інший, голосніший звук, що долинув з кухні: мати увімкнула радіо.

Спершу ніби тьма-тьмуща сарани застрибала по бляшаному даху, тоді щось завило й засвистіло, потім хтось наче увімкнув електродріль, далі захопився людський голос, якого не можна було розібрати доти, доки мати знов щось підкрутила; нарешті голос став чіткіший і впевнено, майже радісно залунав на весь дім. Він повідомляв, що Італія оголосила нам війну і що таке рішення ухвалили маріонетковий король Віктор Емануїл та високопоставлена макуха на ймення Бадольо. Але нам, висловлював свою думку голос, нема чого тривожитись, ми навіть не повинні розчаровуватись, що колишній наш бойовий соратник і таке інше... бо аж тепер, провадив далі голос, коли в нас немає більш на кого сподіватись, ми маємо змогу показати всьому світові, на що ми здатні, аж тепер, вільні від необхідності озиратись на ненадійного союзника, ми маємо змогу повною мірою виявити властиві нам моральні якості. Такої думки був голос. У ньому звучала полегкість. У ньому звучала глибока переконаність. А про впевненість уже нема чого й казати.

— Отже, Італія,— промовив батько. Я обернувся: він стояв край вікна й дивився на торфовище.— І в першу світову,— проказав він,— і тепер ось... Отакі вони, італійці: тарантела та помада в патлах — ото й тільки. Цього слід було чекати.

Він випнув груди, виструнчився, стис руки в кулаки, напружив зад, а тоді раптом повернувся кругом і, як сновиди, рушив повз мене; у коридорі він начепив на себе

всю форму, пояс та службовий пістолет і перетворився на спорядженого за всіма приписами дільничного поліцейського. Потім гукнув у кухню:

— Ну, бувайте! — І, відповідаючи, мабуть, на материне запитання, коли він вечерятиме, кинув ще: — Потім, усе це потім.

Батько рвучко відчинив двері, взяв у сараї велосипед і повів його до цегляної доріжки, а там закинув ногу й рушив у бік греблі. По радіо гримів Баденвейлерський марш. «Ну-ну,— подумав я,— поїдь, подивися».

Їсти мені теж не хотілося, і я, як і батько, вирішив по-вечеряти потім. А поки що мене чекала справа в старому вітряку; та ледве-но я прослизнув у коридор, як пролунала команда:

— Зіггі, марш вечеряти!

Нехай читач не боїться, що в нас знов будуть оселедці, ні; цього разу мати подала якесь вариво з груш, квасолі та картоплі, а замість м'яса — шкварки. Ми з матір'ю сиділи одне напроти одного й мовчали. Гільки ще не було. Мати задумливо дивилася кудись поверх мене й, відкушуючи картоплину чи грушу, навіть ні разу не подмухала на них — занадто гарячої страви для неї взагалі не існувало. Їла вона неохоче, тупо дивилася перед себе й повільно ковтала. Часом, настромивши на виделку зелену квасолину, вона хвилинами не зводила з неї очей, аж я починав думати про ту квасолину найгірше чи принаймні сподівався, що після такого прискіпливого огляду мати відкладе її на край тарілки або викине в раковину; однак вона без усякого апетиту стягувала врешті квасолину з виделки і не розжовувала, а скоріше розчавлювала її язиком об піднебіння, а потім байдуже ковтала ту зеленувату квасоляну кашу. Досить було мені за столом хоч рота роззявити, як вона владно показувала очима на тарілку: мовляв, твоє діло їсти, їж і не теревень! Тільки-но я починав жувати надто швидко, вона робила зауваження, відкладав ложку — погрожувала покарати. Не було нічого гіршого, як їсти з Гудрун Єпсен.

Я доїв свою вечерю багато раніше, ніж мати, але вона мене не відпускала; вона наказала мені нікуди не рипатись, а прибирати зі столу: брудний посуд — у раковину, каструлі з вечерею для батька та Гільки — в ящик-термос; мені довелося навіть витерти стіл. А мати сиділа склавши руки й час від часу тільки скреготала зубами. Проте зараз я не стану розводитись про свою злість і навіть не опишуватиму материн вигляд ззаду — оте стягнуте в тугий вузол

волосся, довгу, всю в ластовинні шию, випростану спину, норавливі стегна,— ні, краще я зразу впущу в дім доглядача греблі Бультйоганна, отого старого буркотуна, що, як я сам бачив, носив не один, а цілих три партійні значки: на сорочці, на піджаку й на пальті. Стукав він завжди після того, як уже стояв у кімнаті. Дев'ятьох своїх дітей Бультйоганн весь час плував, тож і не дивно, що й мене він охрещував щоразу по-іншому — то Генріхом, то Бертольдом, то Германом, а то й «малим Асмусом». Мені до того було, певна річ, байдуже, поки старий не забував «кланятись» моїй скарбничці: замість вігатися він тицяв мені в руку десятипфенігову монетку й казав: «Кланяйся своїй скарбничці».

Цього разу Бультйоганн узвав мене Йозефом, поманив до себе монеткою й похвалив за те, що помагаю на кухні. Він не сів, а накотився на стілець, що був для нього надто малий — місця вистачило лише для однієї сідниці. Матір він поплескав по руці. Дихав старий сторож так натужно, наче силкувався видихнути вітер, що залетів йому в легені. Щоб мені було веселіше сновигати від раковини до столу, від столу до комори й так далі, він до мене підморгував.

Я оце пригадав, що мати ніколи й ні в кого не питала, чого до нас ходять: прийшов, то й прийшов. А Бультйоганн прийшов зовсім не до неї — я про це здогадався з того, як він прислухався до звуків у будинку. Зрештою він не витримав:

— Ну, а Єнс удома?

Мати похитала головою, а доглядач перехилився всім своїм огрядним тілом через стіл:

— Він повинен ужити заходів. Єнс, кажу, повинен ужити заходів.

Бультйоганн це прошепотів, тобто думав, що прошепотів, бо кожне його слово було добре чути навіть у коморі.

Виявляється, він щось помітив і вважав за свій обов'язок доповісти батькові, тому й прийшов. Він хотів повідомити, що ополудні у «Припливі»...

— У залі, Гудрун,— ні душі; я сиджу собі біля вікна і жду. Розумієш? Нічого такого не думаю, жду Гіннерка, а він не йде й не йде. Тоді я встаю, походжаю сюди-туди між столиками, гукаю раз, удруге — самому ж яқось незручно наливати собі. Розумієш? Ну, думаю, невже вони той... Як же його звернути на себе увагу? Завше почуваш себе трохи ні в сих ні в тих, коли ось так... Вони,

може, ще подумують: чого це йому заманулося в таку пору тощо. Бачу — радіо; адже ти знаєш, Гудрун, у «Припливі» біля стойки стоїть приймач. Я його вмикаю, жду трохи, поки нагріється, і раптом чую — Лондон! Це ж вони так і залишили ту станцію, що перед тим слухали. Розумієш? Лондон!

Сторож замовк і прикипів очима до матері, сподіваючись, мабуть, прочитати на її обличчі схвалення чи хоча б підтвердження того, що він учинив правильно, з'явившись сюди й доповівши про своє відкриття. Так чи ні, а нічого він не дочекався. Мати не промовила жодного слова. Навіть не повернула до нього голови. Вступивши непорушний погляд у вікно, вона, ніби заворожена осінню, що демонструвала там свої барви, безмовно сиділа за кухонним столом, тоді як Бультйоганн гарячково міркував, як би його розворушити цю жінку. Треба було бачити, як той буркотун, і досі сопучи, знов заходився плескати матір по руках, м'яти їй правий лікоть, а тоді почав переказувати все спочатку — тепер уже коротше, зате настійливіше:

— У «Припливі», Гудрун... Уявляєш? Це зацікавить Єнса: вони там слухають ворожі станції. В Гіннерка. Я сам бачив.

Мати не ворухнулася. Вона зачекала, поки він скінчить, потім, прокинувшись від забуття, помацала у себе на голові вузол, поправила його й, зненацька обернувшись до мене, скомандувала:

— Марш у свою кімнату, Зіггі, тобі пора.

Я знехотя вийшов з комори, надув губи, пом'явся й рушив до раковини, щоб викрутити мокрий віхоть, але мати не зважила на це, а нетерпляче гримнула:

— Марш, кажу, тобі тут більш нічого робити!

Тоді я на знак протесту повісив масний, злиплий від решток їжі й не викручений віхоть, з якого капала вода, на кран і мовчки попрощався. Я подав руку матері. Подав руку доглядачеві греблі Бультйоганну. Щоб показати їм, що мене анітрохи не цікавить їхня розмова, я причинив за собою кухонні двері, в коридорі прихопив з шафи батьків бінокль, який він чи то забув, чи то зумисне не взяв із собою, і, не пропускаючи жодного східця, пішов нагору. На розсувному столі, на моїх власних океанських просторах особливих змін не сталося, тільки загинув «Граф Шпее», що його я звів з трьома англійськими крейсерами в гирлі Ла-Плати,— у «Графа» й справді не лишалось ніяких

шансів, і він просто змушений був потопити сам себе; я впевнився в цьому, коли сам переграв увесь бій. Потім я підійшов до вікна і всівся на підвіконні; тільки-тільки почало смеркати.

До чого ж довга в нас осінь! Така коротка весна — й така довга осінь. Я вийняв зі старого шкіряного футляра бінокль, і круглі, чисті-чистісінькі скельця наблизили до мене осіннє надвечір'я. Хай собі теревенять на кухні! Праворуч від Глюзерупа — ріденький лісок: дерева кривенькі, розтріпані вітром, уже бурі. Луги й кущі, що тягнуться аж до самого Гузума, ще прикидалися зеленими, але і їх уже торкнулася бурувата жовтизна. Рови налиті немов темним свинцем. То там, то там на очі потрапляв іржаво-цеглястий колір. А кругом — ні тобі гори, ні річки, ні берега, сама лиш зелена, жовта, вся в бурих смугах рівнина. Та ще ряди вільшин з чорними кетяжками, що їх вітер зривав і жбурляв у рови. І все — земля, дерева, невеличкі садки — якесь буро-коричнювате, в смугах, аж зашкарубле й запліснявіле, немов залежані речі. А вечорами — притихлі й непорушні корови, їхнє рівне дихання, на деяких уже парусинові попони від нічного холоду. Я повернув бінокль і повів його вздовж обр'ю. Старий Гольмсен збирав яблука в своєму садку; тепер, надвечір, він саме стояв на подвійній драбині, що хиталася під ним — таки добре хиталася, — і його було видно тільки до пояса, а голова й плечі немовби вросли в досить зелену ще крону дерева. На щоглі перед «Припливом» майорів вимпел — особистий вимпел Гіннерка Тімсена: два схрещені сині ключі на білому полі. «Ключі в нього вже є, — любив казати мій дід, — чортма тільки дверей до тих ключів». На торф'яних ставках погойдувалися на воді, немов корки, лиски; літо було щедре, й вони так пороз'їдалися, що тепер не могли знятись. А ось і вітряк. Бінокль наблизив до мене мою схованку, критий сланцем і схожий на цибулину дах, восьмигранну вежу, й досі білі віконні рами, з яких на вітрі повилітали останні рештки шибок. Я розгледів шматок картону у вікні, за яким ми з Клаасом лежали, коли до нас приїздили шкіряні пальта. Вони що, лаються там у кухні? О, мати вже підкрутила радіо! Я знов приклав до очей бінокль, що його опустив був на мить, навів на вітряк і раптом побачив, як вони виходять з дверей.

Сказати правду, спершу я навіть подумав був, що художник знайшов мою схованку — лігво, малюнки з вершинами, колекцію замків та ключів і, звичайно ж, «Чоловіка в червоній накидці»; Нансен, промайнуло в мене, на-

дибав ті скарби випадково, а тоді поліз туди з моєю сестрою, щоб роздивитися їх, перелічити й, коли вже так сталося, хоч-не-хоч трохи помилуватися ними. Пригадую ще, як я тоді злякався: а що, коли він просто зірвав з цвяха світломаскувальну штору з «Чоловіком у червоній накидці» і забрав її з собою? Проте ні в руках, ні під пахвою художник нічого не ніс. Він легенько взяв мою сестру за руку вище ліктя й повів поперед себе. Чого їх понесло у вітряк? Коли вони мовчки спускалися до торф'яного ставка, Гілька ще трохи шкандибала; на перехресті вони розійшлися. А розходились вони так: ступаючи щораз повільніше, обоє зійшлися, а як спинилися, то на мить торкнулись одне одного плечима, а може, то художник навіть ненароком зачепив Гільку, коли випередив її і рвучко обернувся, так наче хотів заступити їй дорогу; однак він не розкинув рук, а взяв її долоні, склав їх на рівні пояса й заходився то підіймати, то опускати в лад фразам — тепер він їй щось казав підбадьорливими, як я здогадувався, хоч і короткими фразами, якими він щось підтверджував, як-от: «Подумай сама» або «Це наше діло» і таке інше. Гілька похнюпила голову й мовчала чи принаймні висловлювала своє ставлення покірністю, з якою дозволяла смикати свої руки вгору й тягти їх униз.

Зненацька, в кожному разі, зненацька для мене, художник випустив Гільчині руки — ні, не випустив, а просто ніби спересердя кинув їх, повернувся й почвалав чи скоріше ніби поплив у бік Блеекенварфа, нахилившись уперед у своєму напнутому вітром пальті. Гілька? Гілька нараз підскочила — і це з раною в нозі! — повернулася в повітрі, а тоді замахала рукою, та ще й, треба сказати, дуже часто, хоча й марно, бо художник навіть ні разу не озирнувся й не помахав у відповідь. Раптом Гілька кинула махати, задумалась — задумалась так само недвозначно й зосереджено, як і ругбюльський дільничний поліцейський, — а потім враз обернулась і зашкутильгала — о, тепер вона знову шкутильгала! — назад до вітряка; там сестра зникла в дверях, відразу вийшла з кошиком під рукою й ні з сього ні з того, з якоюсь несподіваною радістю підстрибом рушила до Ругбюля, не забуваючи махати рукою. Біля шлюзу вона махнула востаннє — просто так, машинально, вибігла на цегляну доріжку й аж тепер пригадала, що на нозі в неї різана рана і що їй належить шкандибати.

Помітивши у вікні мене, Гілька посварилася кулаком. Я зробив їй знак: мовляв, у нас гості, сидять на кухні. Та сестру це не цікавило; вона весело вибігла на ганок і,

перше ніж увійти в будинок, закинула назад волосся. А я вже під дверима — стою й прислухаюся. Гілька гикнула — ага, отже, Бультйоганн замість вітатися знов ляснув її за нашою місцевою звичкою нижче спини. Тарілку з мисника Гілька не стала діставати — виходить, їсти їй не хочеться. Сестра пішла в комору — отже, чистити, патрати й солити рибу вона полишає батькові. Їй не терпілося вшитися з кухні, але на ніч вона ще не попросилась.

Зачувши, що Гілька підіймається до мене, я відбіг до столу, завмер над панцерним крейсером «Граф Шпее», що йшов на дно, і став чекати.

— Виграв? — спитала вона, переступаючи поріг. А я:

— Одному кориту вже каюк!

Незважаючи на рану, вона нечутно підійшла ближче, поклала на моє плече руку й, схилившись над боєм у гирлі Ла-Плати, почала пальцем лоскотати мені шию. А сама, мабуть, думала нишком: «Що він уже знає і чого ще не знає?» А може, міркувала: «Задля обережності з ним треба по-доброму — про всяк випадок, не завадить». Про равликів вона й не спитала. Все шаруділа пальцем у мене над вухом, гладила потилицю, навіть поклала мені на плече підборіддя — нібито замріялась; а сама нашорошила вуха й косить очима — мені в дзеркалі все видно; виходить, не дуже замріялась!

— А ти й не вгадаєш, чого мені зараз хочеться, — каже.

— А чого?

— Закурити!

— Закурити?

— Ага, — каже, — викурити сигаретку. Ми б зразу провітрили кімнату, й мати нічого б не помітила.

І моя сестричка дістала — вже не пригадую звідки — таку вузеньку, на чотири сигарети, пачечку й поклала її на морську карту, північніше від Азорських островів. Я замотав головою й відсунув сигарети до неї, але Гілька рішуче підняла обидві руки, й мені довелося забрати сигарети назад, а одну з них устроїти собі в рот. Сестра ще раз підійшла до дверей, прислухалася, що діється внизу, а тоді й сама взяла в рот сигарету.

Ми посідали на моє ліжко й закурили. Спочатку затягалися дуже часто й так захопились, що не звертали ніякої уваги на біло-голубі хмари диму, а тоді ще й заходилися пахкати одне одному в обличчя. Чого тільки ми не вгадували в тих хмарах: і ревунів, і пухнастих овець, і всілякі дерева; ми пускали дим, і він закручувався, слався пасмами, перекочувався, змішувався і поволі танув, і між

мною та Гількою пливли біло-голубі олені, гойдалися на хвилях буйки, а потім знов вівці... А раз у диму навіть постало обличчя — якесь тремтливе, химерне обличчя, в якому я марно силкувався впізнати знайомі риси.

Ми малювали димом дерева, баржі, а пустивши свій стовп диму на Гільчин, мені вдалося створити трищоголове судно у морі. Ну, скажу вам, то був кейф — сидіти на ліжку й курити!

Ми навіть ні разу не закашлялись, але коли я розчачнував вікно й, крутячи над головою шкарпеткою, ніби вентилятором, почав виганяти з кімнати дим, Гілька подалася в туалет і виблювала. Незабаром вона повернулась, сіла, втерла другим боком долоні губи й довго, зосереджено тягла рукою нитку слини, аж поки вона перервалася. Я викинув недокурки надвір, зачинив вікно і неабияк здивувався, коли моя сестричка вискалила до мене зуби.

— Ти чого? — спитав я.

— Ой Зіггі,— зітхнула вона,— як ти гадаєш: що нам буде, коли вони дізнаються?

— Намнуть вуха?

— Не тільки вуха, а й боки,— сказала Гілька й додала: — Сьогодні ти нічого не бачив, чуєш? Нічого не бачив і не чув.— Вона випросталась на ліжку, повернулась долиць, розслабивши і так обм'якле тіло.

Я дав їй трохи полежати, поніжитись у моїй ямці, та коли помітив, що вона ось-ось задрімає, спитав:

— А у вітряку? Що ви робили у вітряку?

Вона нібито не зрозуміла мого запитання, і я вже хотів був узяти бика за роги, аж раптом у ній наче сталося коротке замикання: у спині щось хруснуло, тріснуло, розсипалось іскрами, Гілька схопилась, вигнулась — і до мене, а в очах страх і лють водночас.

— Держи язика за зубами,— процідила вона.— Ти ба — шпигувати за мною в бінокль! Нічого,— аж вереснула вона,— нічого там не було, у твоєму вітряку, второпав? Ми зустрілися там, і все.

— Нагорі? — поцікавився я, а коли Гілька, не зрозумівши, витріщила на мене очі, я вдоволено заспокоїв її: — Про мене, я нічого не бачив.

Сестра з полегкістю знов упала на постіль, уткнулась обличчям у подушку і якимось химерно розкинула руки — ніби щоб обняти весь матрац.

А я уявив Гільку мертвою і почав пильно розглядати її: важке намисто з полірованих, природного кольору дерев'яних кубиків, дивні западини-солянки біля ключиць,

почервоніла, шерехата й зморщена шкіра на ліктях. До її рук важко було присікатися, нічого надзвичайного в них не було, зате вухо здавалось якимсь пожованим, а хребет довгуватим. Я тільки доторкнувся до того місця, де бретелька ліфчика врізалася в плече, а більш нічого не став робити, хоч у мене аж руки свербіли перелічити всі до одного хребці на спині й, постукавши по них, почути, як кожен звучить; мені чогось пригадався Адді, той терплячий акордеоніст.

Я обережно посунув сестру вбік; вона заскімлила, однак послухалась, і її тепле тіло викотилося з ямки, звільняючи для мене місце. Але мені здалося, що все робиться надто повільно, сонно — кінець кінцем це ж моє ліжко!

— Як не хочеш посунутись, то забирайся геть,— заявив я і простягся поруч з нею, але несподівано відчув, що мене дедалі дужче нудить. Перед очима закрутилися ревуни, буйки, вівці, і всі вони проказували ту саму лічилку. Я вчепився у Гільку, почав відмахуватись від пухнастих овець і нараз почув своє ім'я. Десь далеко-далеко мене хтось ледве чутно гукав, о, знов: «Зіггі, спускайся сюди, Зіггі!»

Гілька звелася й сіла навпочіпки; заціпеніла, з опущеною головою і опалим волоссям, що закривало її обличчя, вона скидалася на віничок, яким змітають порох.

— Батько,— шепнула вона.— Вернувся й гукає тебе.

І тої ж миті я почув його голос:

— Я довго ще ждатиму, Зіггі?

Зволікати, вирішив я, і тим самим нервувати й так доволі знервовану останнім часом людину не варто; тож я встав. Гілька підтримала мене, щоб не впав, а потім довела до дверей і навіть до сходів. А батько вже знов кричав:

— Ти хочеш, Зіггі, щоб я сам прийшов по тебе?

Тепер його голос лунав настійливіше, хоча роздратування в ньому, як мені здалося, ще не було, і я відгукнувся:

— Іду вже, йду! — Й почалапав сходами просто на нього.

Батько стояв унизу і ждав мене, ледь скрививши губи,— видно, був трохи незадоволений; він схопив мене за комір, стяг з останнього східця — коли вже він кине цю дурну звичку! — й відразу поволік через коридор у свій закамарок, званий кабінетом,— отже, виклик знов офіційний. Мені вже трохи полегшало, перед очима нічого більш не крутилося й не літало, і я міг би, якби треба було, навіть пройти по щілині між двома дошками на підлозі. Та чи для цього він мене сюди привів?

Батько підтяг мене до столу, довго й прихильно — на мій подив — дивився мені в очі, потім вирішив, що треба ще й з повагою поплескати мене по плечу, — і серце моє тьохнуло. А ще коли він сказав: «Молодця, Зіггі, ти добре їх вислідив», по спині в мене наче поповзли краби, і я не міг уже спокійно встояти на місці, я крутився, мотав головою, нахилився, намагаючись зазирнути крізь трикутник його зігнутої і впертої у бік руки на стіл.

— Таки молодця, — повторив батько.

А я на те швидко й, мабуть, перелякано:

— А за що? За що я молодця?

Він відступив крок до вікна, і мені зразу стало видно стіл, а батько ще й показав на нього:

— Бачиш?

Ще б лак! Я й без пояснень збагнув, що загорнуто в той лиснючий проолієний папір буро-зеленого кольору. Тут і балакати не було про що.

— У хатині, — мовив батько. — На косі. Як ти й думаєш, під підлогою.

Я підійшов до столу, провів пальцями по тому папері, гладенькому й прохолодному, потім узяв обома руками папку й жартома зважив її.

— Я зірвав дошки долотом, — пояснив батько. — Валялася під ногами така залізьяка.

— І там нікого-нікогісінько не було? — спитав я.

— Ані душі.

— І доктора Бусбека не було?

— І його не було.

— Ну, а схованка свіжа?

— Що значить «свіжа»? — обурився батько. — Попалася пташка — ось що головне.

Він узяв у мене з рук папку, поклав на стіл і, показавши на неї пальцем, звелів розгортати. Я зам'явся: мені й хотілося її розгорнути, й не хотілося.

— Починай, — сказав він, — ти мені добре поміг, за це можеш сам розгорнути й подивитися. — І він простяг мені ножа з чорною роговою колодочкою.

Я навіть не пробував розв'язувати вузол, щоб забрати собі цілий шпагат, а заклав під нього ножа і смикнув до себе. Шпагат тріснув і розпався.

— А тепер папір, — підказав батько. — Добрий папір, проолієний.

Я старанно розгорнув папір, вийняв папку і прочитав напис від руки: «Невидимі картини».

— Та відкривай уже, відкривай,— квапив мене батько.— Побачимо, що він там натворив.

Він припалив люльку, поставив ногу на стілець і сперся ліктем на коліно — одне слово, дільничний поліцейський приготувався розглядати картини. А я думав про доктора Бусбека, про нашу зустріч у хатині й про його, як мені здавалося, не зовсім зрозуміле пояснення невидимих картин. «Найважливіше, сама суть,— казав він,— невидиме». Однак що ж найважливіше?

— Ну?! — сказав батько.— Починай!

Як мені описати невидимі картини? Адже в них Макс-Людвіг Хансен, за його власними словами, сказав усе, що мав сказати про свій час, у них — весь досвід його життя, його сповідь. Чого кінець кінцем навчило художника життя і як він його бачив у світлі хвилини і в години туги? Як на них дивитися, як передати їхній зміст, тих невидимих картин? Адже навіть коли картини видимі — і то самої доброї волі для цього замало. А його очі проникли в те, у що треба було проникнути, його рука опустила все, що можна було опустити, а він же, здається мені, всім тим хотів щось сказати...

Батько постукав ступнею по стільці.

— Чого ж ти стоїш? — Він навіть нетерпляче штовхнув мене під бік і цмокнув язиком.— Починай, кажу!

І я в лад ступні почав брати аркуш за аркушем і по його ледве помітному знаку перегортати їх; хтозна чому, але паузи в нього виходили неоднакові. На папері можна було побачити справді тільки найнеобхідніше, я б сказав, десь сьому частину, а решта — і, треба визнати, переважна більшість — лишалась невидимою. Може, батько все-таки щось розумів? Невже йому достатньо було штрихів, натяків — отих «стрілок на дорозі», як їх назвав доктор Бусбек, щоб помітити оте недомовлене й конфіскувати його? Чи не вдався він до свого ясновидіння, щоб заповнити на картинах порожні місця? Невже від нього не сховалося навіть те, що художник пропустив? Я бачив лиш те, що бачив, і нічого іншого не хотів бачити і не хочу.

Я бачив лопатеве колесо, бачив, як воно крутиться, шумить і збиває воду — воду чорного потоку без берегів і без неба вгорі; от і спробуй зрозуміти, чого тут не видно! А з другого аркуша дивилися старечі очі, і в їхньому погляді — ні блаженної лагідності, ні готовності дати відповідь на запитання. Очі ніби дивилися на неприємного співбесідника, з яким годі знайти спільну мову, вони чогось чекали від того невидимого співбесідника, чекали

всього, тільки не порозуміння. Або схожий на манекена сонях, що в'яло похилив голову,— землисто-сіре коужало з зернятами, безлисте, згорблене стебло, жовті, потріпані вітром, однак і досі яскраві пелюстки; цю картину можна було б назвати «Осінь» або «Сутінки», якби п'ять шостих аркуша художник не залишив чистими. Або дерево, тобто не дерево, а лише великим планом та частина стовбура, де після окулювання на корі повиганяло нарости; на те місце падало тривожне світло, і я ще добре пригадую різні відтінки коричневого кольору. Тут можна було запросто розповісти цілу історію про те, що художник не домовив.

Батько розглядав усе терпляче й не квапив мене. Він мовчав і ні виразом обличчя, ні жодним рухом не виказував думок, що їх викликали в нього невидимі картини. Отже, наступний аркуш: різьблена спинка північнонімецького крісла — зірки, швидше схожі на хрести, вугласті троянди, розірвані кільця і скрізь вінки — все увінчано вінками разом з північнонімецьким задом, що, видно, розсівся у кріслі. Або мундир — такий собі пошарпаний солдатський мундир, що висить на гвіздку; глядачеві добре видно дірки, плями, латки, а може, навпаки: всі ті дірки й латки дивляться на глядача; і ось мундир мимоволі обертається на свідка, й виявляється, що його зберігають на згадку: ота дірка — від кулі, що наздогнала чоловіка, коли він тікав, а латка — слід звичайного колючого дроту. Хіба можна переоцінити сам прийом опускати другорядне? Або летюча риба: вона вся прозора й гарно звивається, немов кінець канчука; або тригонометричний момент — трикутна дерев'яна фігура, що від неї прагне звільнитися площина; або увігнані в небо стародавні якорі, іржаві ланцюги яких, звисаючи до землі, гойдаються на вітрі; або політ ластівок — дві стріли-блискавки, що шукають і знаходять свою ціль; або стіжок сіна, що вибухає, і буревій несе його на невидимі селянські садиби; або сліди на снігу: чорні й бозна-чії — тут кожен замислиться; або два тріснуті кухлі, зв'язані одним мотузком; або закинута назад жіноча голова й роззявлений рот, що з нього ось-ось вихопиться крик, якого ніхто не почує; або криві тіні від вант розбитого катера — його, мабуть, викинуло на берег; або вірвовки, що звисають із сонячного диска,— вони й на це знадобилися.

Не можу не згадати й синього паркана: дві лати і п'ять чи, може, всього три штахетини — й більш нічого, ні попереду, ні позаду, ні душі, тільки ледве помітне оливкове тло, а на тому тлі — невеличкий червоний вогник.

Саме цей аркуш із синім парканом я тримав у руці — аркуш, що про нього, як і про всі інші, можна було сказати всього кілька слів — не більше, коли батько рвучко схопив мене за руку, смикнув до себе і спитав:

— Чого це ти тремтиш? У твоєму віці нема чого тремтіти.

— Не знаю,— відповів я.— Та хіба я тремчу? Мені й не туди.

— Коли б не через оці картинки,— мовив батько. Він зняв зі стільця ногу і обернувся до вікна.— І це називають картинами,— проказав він.— Щоб почепити отаке на стіну й цілий день милуватися ним?! Невидимі картини! Сміх та й годі!

Скептично, докірливо, вже зовсім не переможно, а з чимраз більшим розчаруванням батько поглядав на папку, що лежала на столі, й раптом на його обличчі проступила підозра і якась недовіра; він кілька разів пройшовся з такою міною по кабінету, досхочу надивився на розвішані на стіні фотографії і, діставши від них, очевидно, пораду й підтримку, ледь скривив губи в іронічній посмішці; тоді поманив мене до себе, тицьнув мені під ніс свій мудрий вказівний палець і сказав:

— Але нас, Зіггі, на цьому не купиш, нас — ні.

Я не зводив очей з його пальця й не приховував свого здивування.

— Оцими штуками,— сказав далі батько,— він хотів мене обдурити. Але я знаю його картини. А ота мазанина — тільки принада, щоб збити мене зі сліду, це зразу видно. Все це підстроєно, от що.

Він рішуче загорнув папку в проолієний папір, висунув шухляду й кинув туди папку.

— Якщо він гадає, що тепер я заспокоюсь, то він глибоко помиляється,— заявив батько.— Надто тепер, після того, як він мені таке підстроїв. Хто-хто, а він повинен знати, що́ можна, а чого не можна дозволяти собі з нами, глюзерупцями. Цієї мазанини я навіть у Гузум не можу відіслати — вони там тільки знизуватимуть плечима.

— То, може, я віднесу папку назад? — спитав я.

— Хай поки що лежить тут, у столі,— відповів батько.— Вона не заважає. Та чого це ти тремтиш? Тебе аж лихоманить! Що з тобою?

За сорок сигарет — і це в моєму становищі, на самоті зі спогадами, що мають розквітнути в штрафному творі пишним цвітом, — ну хіба тут відмовишся! До того ж Вольфганг Макенрот, що саме увійшов навшпиньки в мою камеру, мав хворобливий вигляд, принаймні справляв враження дуже ослаблої людини, яку трохи не лихоманить; він аж хитнувся, коли я почав витрушувати на ньому піджак, — видно, психолог витер стіну в нашому величезному, побіленому вапном туалеті, а в нас майже всі стіни беруться. Ми мовчки потисли один одному руки. Потім — велемовний жест, що ним Макенрот віддав належне обсягові мого твору. Після цього він повернув своє тонке — я не боюся цього слова — обличчя психолога до вікна, глянув на Ельбу, де знов хазяйнувала зима — так, ще одна зима, — розтулив був рота, щоб похвалити краєвид, але стримався й натомість переказав привіт від директора, з яким він, вважайте, майже потоваришував. Мого листа Гімпель одержав; він, Вольфганг Макенрот, сам бачив, як директор його розпечатав, перебіг очима, тоді сів, перечитав іще раз і тільки й промовив: «Примусовий захід. Педагогічний примусовий захід». І замість того, щоб вибухнути чи вилити свій гнів іще в одну пісню, він вирішив за краще — знов переказую Макенротові слова — «замислитись і зробити по кабінету кілька чимраз вужчих кіл». Ті його віражі виявились немарними: приземлившись за столом, Гімпель висловив думку, що примусові заходи теж дають добрі наслідки. Про те, що було в листі, він нічого не сказав, і я зрозумів, що моє прохання — дозволити працювати над штрафним твором далі — Гімпель задовольнив. Отже, я можу писати й після водохреща.

Все, що я міг запропонувати Вольфгангові Макенроту, — це сісти на край ліжка; але сидіти він не хотів — він не хотів затримуватись, його тягло додому, на материк, у мебльовану кімнату в Альтоні, де, як він сам сказав, уже стояли наготовані вісім пляшок пива — гарантія глибокого п'ятнадцятигодинного сну. Він перевтомився. Почував себе вимотаним і — він легенько постукав себе по спині — внутрішньо спустошеним.

Чи він і досі допомагає своїй хазяйці, чемпіонці Північної Німеччини з вправ на колоді, коли вона тренується вдома, чи й досі поправляє її? Так, допомагає і поправляє, але йому неохота про це балакати. А чи й досі її чоловік,

що працює на крані, просить його по п'ятницях сховати двадцять марок, а в неділю вранці забирає їх назад? Так, просить, але Макенротові неохота більше про це розповідати. Тоді постає запитання: чого ж він узагалі приїхався, коли почуває себе кепсько і не хоче ні про що розмовляти? Й на це ще не висловлене, однак зрозуміле запитання Вольфганг Макенрот, натура дуже чутлива, відповів по своєму: нерішуче сягнув рукою в потайну кишеню, дістав складений рукопис, поклав його на подушку, приклав двома пачками сигарет і зробив у бік того й того — сигарет і рукопису — заохочувальний жест: мовляв, прошу, приготується, і таке інше. Він навіть не завдав собі клопоту засунути свій подарунок під грубу й кусючу сіру ковдру, від якої я цілу ніч чухмарюсь, і та його необережність упевнила мене, що він і справді «внутрішньо спустошений». Не став він більш і нічого пояснювати, а лише стомлено всміхнувся й поплескав мене по плечу: Макенрот прощався. Ось таким бував Вольфганг Макенрот. Бував, хоч і не завжди.

Ви вже й самі, певно, здогадалися, що за рукопис Макенрот поклав мені на подушку; то й справді була частина його дипломної роботи «Мистецтво і злочинність. На прикладі справи Зіггі Є.» — розділ без номера, але з простим і водночас багатозначним заголовком: «Б. Дитинство і вплив навколишнього середовища». Отже, Макенрот знов сподівається почути мою думку, хоче знати, чи задоволений я своїм образом. Він навіс свою наукову лупу на хлопця, званого Зіггі Є., і тепер хоче, щоб оту лупу, оте запальне скло потримав і я — потримав доти, доки один із нас задимить під зібраним у пучок промінням. Що я мав робити? З чого мав починати? Чого він чекав від мене? Поради? Похвали? Критики?

Я висмикнув із-під сигарет рукопис і закурив. Потім почав читати й довідався про себе таке:

«...третя й остання дитина в сім'ї дільничного поліцейського Оле Єпсена. Родом із Ругбюля, невеличкої садиби під Глюзерупом на крайній півночі Німеччини, неподалік від датського кордону. Материнська лінія Зіггі — повне ім'я Зігфрід-Кай-Йоганнес — веде від заможних селян, що з давніх-давен господарювали на власній землі; з батькового боку переважають — *переважають!* — небагаті крамарі, ремісники та дрібні чиновники. Вдома, де все йшло своїм звичаєм, хлопчик виростав без особливих ускладнень, і всі стадії апперцепції у нього проходили нормально (!). Стриману любов до матері

компенсувала прихильність до батька. Брат Клаас і сестра Гілька були значно старші за досліджувану особу, і хлопчик, не знаходячи з ними спільних розваг, створив свій власний, заселений уявними істотами світ, що в ньому, за словами матері, головну роль грали два образи — Кес і Пюх. Вони були для хлопчика джерелом і радощів, і страху».

Отже, Вольфганг побував у Ругбюлі й таки децю вивудив у них.

«Хоч хлопчика надто й захоплював той уявний світ, стосунки його дитячого «я» з зовнішнім світом не порушились; так само лишилися без відчутних наслідків і довгі періоди самотності, якщо взяти до уваги реактивну поведінку. На думку багатьох та деякого з опитаних сусідів, у дошкільному віці досліджуваній справляв враження скромної, тихої і невибагливої дитини, яку всі дуже любили. Декому особливо запам'яталася «хвороблива» охайність, а також та настирливість, з якою хлопчик вишукував і ставив запитання, що нібито заганяли в тісний кут навіть дорослих; крім того, багато хто зауважував, що в нього рано прокинулося почуття справедливості, і це виявилось, зокрема, при розподілі їжі. А тому навряд чи вірогідне твердження одного літнього сусіда про те, що вже в дитячому віці у Зіггі Є. з'являються такі риси, як підступність і сліпий власницький потяг, а також схильність до ненавмисних перебільшень. Як свідчать усі, з першого дня в школі Зіггі Є. був найкращим учнем у класі; слід також зауважити, що тривалий час поняття «школа» для нього було пов'язане з поняттями «радість, задоволення». Часто хлопчик приходив у клас за цілу годину до початку уроків; батьки кажуть, що вранці його ніколи не доводилося будити. Він ніяк не міг дочекатись, поки закінчатся літні канікули. Шкільний учитель у розмові назвав його «маленьким дідком» — почасти через те, що Зіггі Є. не тільки не приставав до витівок товаришів, але й нерідко відраджував від них однокласників або ламав їхні плани, виявляючи велику винахідливість. Інспектори, що приходили в школу, завжди хвалили його. Колишні однокласники Зіггі Є. з вдячністю говорять про його почуття товариськості, яке виявлялося, зокрема, в тому, що він перший закінчував класні роботи тільки задля того, щоб передати свій зошит іншим.

Завдяки сприянню класного вчителя досліджуваний неодноразово виступав у дитячих передачах гамбурзького радіо й на думку редакторки справив надзвичайне враження в серіях «Світ очима дітей» та «Діти відповідають». Зіггі Є. брав участь у дитячих вікторинах і завоював кілька призів. У всіх шкільних предметах, за винятком закону божого, він показував неабиякі здібності й підготовку; вчитель наголошував на його особливому хисті до малювання та німецької літератури і в цьому зв'язку вказував на те, що окремі його твори зачитувано на шкільних святах. Найкраще йому вдавалися описи картин; а його опис катастрофи корабля на полотні художника Пауля Флеїнгуса був такий блискучий, що ту роботу надіслали у міністерство в Кіль. Потім, коли Зіггі Є. перейшов у глюзерупську повну середню школу, він не завжди посідав місце першого учня в класі, але це пояснюється уподобаннями й захопленнями, які поглинали весь його вільний від школи час і про які детально буде сказано нижче. Але й тут усі одноставно підкреслюють його впевненість у своїх міркуваннях, наполегливість і, цитую, «агресивно мистецький розум».

Одержані відомості дають досить підстав припускати, що причину ранньої замкненості Зіггі Є. треба шукати цілком і єдино в його обдарованості. А оскільки в такій замкненості суспільство завжди вбачає виклик, загрозу чи й намагання його підірвати, то воно звертає на людину особливу увагу, ставиться до неї з підозрою і кінець кінцем починає переслідувати її своєю ненавистю.

Досліджуваний відчув це на собі ще тоді, коли його почали ставити за приклад і взірець для однокласників; і чим частіше це робилося, тим у більшій ізоляції опинявся Зіггі Є., а та обставина, що під час класних робіт товариші завжди користувалися його допомогою, не заважала їм після уроків неприховано показувати йому свою зневагу, яка нерідко доходила до рукоприкладства. Вдома пригадують, що хлопчикові не раз доводилось утікати від своїх товаришів і де-небудь ховатися, й аж коли темніло, він приходив додому. До замкненості у школі долучалося особне становище хлопчика в сім'ї: оскільки брат і сестра вже виростили, а широке коло обов'язків не дозволяло батькам приділяти Зіггі особливу увагу, до нього часто ставилися також як до дорослого. Він чув розмови і суперечки старших, був свідком усіляких поліцейських заходів і сам брав участь

у тих заходах, що з огляду на його допитливу й чутливу натуру не могло минути для нього без наслідків. Часто батько залучав сина до своїх службових справ, однак Зіггі Є. завжди зберігав незалежність і пропонувані батьком угоди або зовсім не приймав, або нишком порушував, коли вважав, що правда на його боці. А коли він, на власну думку, заслуговував хльости, то не тільки не чинив батькові перешкод, а й полегшував йому роботу, добровільно віддаючи себе в його руки.

Рання самостійність Зіггі Є. пояснюється не тільки тим, що в умовах воєнного часу батькові було ніколи по-справжньому взятися за синове виховання. Хлопчик, без сумніву, мав індивідуалістичні нахили. Правда, взаємини з сестрою та братом, як свідчить багато очевидців, у нього були дуже щирі, Клаасові й Гільці він довіряв і ніколи ні в чому не відмовляв. Очевидно, саме такі взаємини з дорослими сестрою та братом сприяли тому, що хлопчик і до інших дорослих ставився як до рівних собі й легко знаходив з ними спільну мову.

Однак це ще не пояснює стосунків, що існували між Зіггі Є. та художником Максом-Людвігом Нансеном, стосунків, які для батьків були і навіть тепер залишаються незбагненними. Внаслідок широких розпитів з'ясувалося, що їхня дружба зародилася в той час, коли художник працював над своєю знаменитою картиною «Гроза і лашата». Спершу хлопчик робив художникові дрібні послуги, а частіше мовчки сидів поруч і спостерігав, як створюється картина. Сусіди не без подиву пригадують, що художник, який доти майже нікому не дозволяв дивитись, як він працює, і міг поводитися з відвідувачами грубо, образливо, не тільки годинами терпів хлопчика, але згодом навіть почав запрошувати його. Часто їх обох бачили рука об руку. Батько досліджуваного не мав нічого проти тієї дружби, тим більше, що він, як і Нансен, був родом із Глюзерупа і ще з молодих літ трохи приятелював з ним.

Зіггі Є.— так само, як і його брат Клаас, а пізніше й сестра Гілька — служив художникові як натурник. Він позував лише для двох образів — для юного Ніса й для сина «Того, що в сіні сидить»; на обох картинах змальовані з нього фантастичні постаті позначені добродушністю і навіть справляють досить приємне враження. Відомо, що Нансен спеціально для нього створив цілий цикл казок, де кожна барва розповідає історію свого виникнення; так само призначалася для Зіггі Є. й не-

завершена стаття «Вчіться бачити». Траплялося, що Нансен приносив хлопчикові папір та фарби й, пояснивши тему, пропонував позмагатися; сусіди іноді бачили їх разом за роботою.

Втікаючи від однокласників, хлопчик не раз ховався в художниковій майстерні, а якось його навіть випадково замкнули там на цілу ніч; був час, коли художник заборонив йому заходити в майстерню — Зіггі самовільно підмалював картину «Ніна О. з Г.», бо йому не сподобалося фіолетове плаття й він переробив його на зелене».

Не на зелене, Вольфгангу Макенрот, а на жовте; додержуймо точності хоча б у кольорах, а решта — про мене, підтасовуйте для своєї дипломної як завгодно.

«Важко сказати з певністю, що стало причиною незвичайної пристрасті Зіггі Є. до колекціонування; може, то був несвідомий вияв суперництва з художником. У своїй схованці хлопчик збирав і розвішував репродукції зображень вершників; другою його пристрастю було колекціонування — до речі, вельми кваліфіковане — замків та ключів. Коли про це стало відомо, дехто з сусідів подумав був, що це і є причина таємничого зникнення їхніх ключів; дирекція глүзерупського краєзнавчого музею теж вирішила, що нарешті напала на слід злодія, який вдовольнявся самими замками та ключами. Припущення, що Зіггі Є. вчинив кілька таких крадіжок, небезпідставне.

Коли в останні роки війни художникові Макс-Людвігові Нансену було заборонено малювати і дільничний поліцейський Єпсен сповістив наказ, за виконанням якого мусив і стежити, досліджуваний мимоволі опинився на роздоріжжі. Завербований батьком у донощики й водночас виконуючи художникові доручення, часом пов'язані з урятуванням картин, хлопчик несвідомо виявив правильне розуміння вимог часу».

Про це можна було б сказати й не так.

«Слід урахувати також сімейну трагедію, через яку хлопчик дуже страждав: його брата-«самостріла», що втік з госпіталю, мати, так би мовити, не пустила на поріг, а батько видав тяжкопораненого поліції. Неминучим наслідком цієї історії було те, що Зіггі Є. відкинувся від батьків; і, може, саме тоді він збагнув, що позбавлений батьківської любові».

Ну, тепер він, звичайно, почне співати про «обставини, які пом'якшують провину»!

«Самотній, позбавлений батьківської любові, в часи, коли вже не існувало критеріїв людських чеснот...»

А що я казав!

«...хлопчик виростав і бачив чимало такого, що не минає для дитини без шкоди. Йшла війна, й коли Зіггі Є. і не зазнав на собі її безпосередніх наслідків, то опосередковано переживав їх тяжче, ніж більшість його ровесників,— від тимчасових труднощів з товарами широкого вжитку до зіткнення зі смертю. Але що найдужче пригнічувало вразливого, спостережливого хлопчика і — ми маємо право висловити таке припущення — завдавало йому найбільших страждань, то це переміна у взаєминах між його батьком і художником Максом-Людвігом Нансеном».

Ну, доволі, при всьому бажанні — доволі: свої сорок сигарет я вже давно відробив. Все, що Вольфганг Макенрот понаписував тут про мене, теж правда, а від себе я не хочу більш нічого додавати; не хочу, та й не моє це діло. Все це теж правда. Одне слово, щодо мене, то хай і далі катає в такому самому дусі,— це нікому ні зашкодить, ані завдасть; тільки якщо вже хто прийде до мене та питає про місцевість і людей, згаданих тут, і, може, захоче поїхати туди й побалакати з тими людьми — та ще й, чого доброго, щиро, щоб узнати, як же таки воно було,— то я пораджу йому поцікавитись іще дечим. Послухати інші голоси. Почитати інші описи. Наприклад, про те, як хмариться небо чи відлітають журавлі, про нашу пам'ять і про нашу ненависть, про наші весілля й про наші зими. Нехай знов бере мене під свою лупу, нехай їде в Ругбюль і скільки завгодно розпитує там про мене, нехай зіставляє одержані подробиці, нумерує їх і підшиває до своєї дипломної, нехай хоч варить з мого минулого холодець, дає йому застигнути, ріже і йде з ним на які завгодно екзамени,— мені він не допоможе.

Я вже знаю, що він із цього матиме, але мені він не допоможе, я нічого не доберу в його писанині — читаю собі, читаю, і раптом — кінець. А я бачу тільки, що ніякий це не кінець, що все триває далі, й мені хочеться розповісти про все ще раз, тільки не так, не в штрафному творі, але Гімпель уже тепер бурчить і дає мені щоразу всього по

місяцю, то треба писати далі, пропускаючи часом цілі роки,— адже так багато ще треба розповісти. Лише прогнучи спогадом, мов променем світла, товщу років, можна побачити, скільки ще треба розповісти. Розповісти, наприклад, про перший день миру, але до того дня ще була зима, одна з тих північнонімецьких зим, коли снігу мало й повсюди лисіють латки голої землі, рови переповнені водою, від вологого вітру розмокає цегла, а в хатах відстають і здуваються шпалери. Ще була зима...

Цілими днями йшов то сніг, то дощ, небруковані дороги розвезло, позаливало, шлюзів не можна було відкрити, так напирала на них каламутна вода. У ровах несподівано з'явилася течія, і в ній віялами колихалася мертва прибережна трава. Загороди для худоби стояли порожні, по дрові бігли краплі, відривалися й падали на землю. Сліди на снігу не держалися й півдня. Чорні, лискучі від води покривлені дерева, безлюдний берег, суцільна завіса над морем... Кому надворі не було чого робити, з хати не виходив. У сінях стояли мокрі, залатані гумові чоботи, і хто хотів надвір, той мусив спершу проскочити крізь густу завісу крапель, що падали з переповнених жолобів на даху. По стінах будинків стікали червоні, як вино, й брудно-сірі патьоки, а вікна цілий день пітніли. То була та сама зима, коли занедужала Дітта.

Часом вони словом-двома перемовлялися про її хворобу — більше натяками, потай. Мені тільки пощастило довідатись, що художникову дружину мучить палюча спрага, але я так і не зрозумів, чи то була сама хвороба, чи лиш її наслідок. В усякому разі, тої зими Дітта без кінця пила й сік із бузини, й чай, і просто воду, і ячмінну каву, й молоко, і юшку з риби. Вона жадібно підносила до губ усе, в чому щось блищало і хлюпало, будь-яку посудину з рідиною, а коли їй не давали допити, вона стогнала: «Мене палить, палить мене!» Нічого рідкого від неї не можна було сховати. У своєму довгому платті з грубої матерії, з закинutoю назад головою вона никала по Блеекенварфу, шукала чого-небудь випити і не минала навіть діжки з дощовою водою. Та невтолима, сліпа спрага вже ніби поклала печать на її обличчя: досі гарне, худе, тепер воно здавалося мені запаленим і опухлим.

Покликали доктора Гріппа; той притяг у Блеекенварф свою потріскану шкіряну сумку з старосвітськими замками, поговорив спершу з Діттою наодинці, потім дозволив увійти художникові. Ми з Юттою пішли розгрузлими лугами в гльзерупську аптеку, принесли виписані краплі й таб-

летки, але від них спрага запекла ще дужче: Дітта випила краплі, заплющила очі й сказала: «Ще!», а запивши півсклянкою води таблетки, вона відразу налила повну склянку з кухля для вмивання і одним духом осушила її. Художник говорив мало, він здебільшого не боронив дружині пити й тільки все дивився на неї; у такі хвилини зіниці в нього ніби вужчали, робилися маленькими й гострими. Тепер він був весь час коло Дітти, а коли йому треба було відійти, робив Тео Бусбекові знак наглянути за нею. Йост полагодив старого грамофона, але заводити його не дозволяли; Ютті, що стала трохи повнішою — а втім узимку вона завжди трохи повнішала, — заборонили репетирувати під дверима у хворої танцювальні па.

Як мені стало відомо, доктора Гріппа найдужче тривожило те, що ця неймовірна спрага не вщухала і вночі; Дітта десятки разів уставала з ліжка, чапала на кухню або, коли кухоль на умивальнику був уже порожній, у комору й пила. Йї зробили кілька уколів, але й вони, здавалося, викликали тільки ще більшу спрагу, а коли підскочила температура, доктор Гріпп наказав Дітті лежати. Недужа сиділа в постелі, вся напружена, судомерно спершись на подушки, і не зводила своїх сірих очей з порога; вона прислухалася до чогось такого, що відбувалося не в демі, а десь далеко-далеко — чи то в минулому, чи то в майбутньому.

Іноді, коли заходили сусіди глянути на неї, потримати її тоненьку руку чи просто кивнути їй головою, мені ввижалося, немов десь поруч щось сіється, тихіше за дощ і м'якше за сніг, — так, наче за вікном сіялося світло.

Тео Бусбек мав тепер постійне місце — в головах постелі; він був завжди охайно вдягнений і віддано сидів біля хворої: коли треба — підбивав подушки, коли треба — приносив прохолодний сік; а коли Дітта пошепки що-небудь просила, він, здається, був єдиною людиною, яка розуміла той шепіт. Навіть художник не розумів дружини так швидко, як Бусбек. А проте, якщо до нього придивитися ближче, Бусбек справляв враження людини неухажаної, навіть байдужої; та найскоріше він лиш напускав на себе ту неухажаність, щоб усю увагу зосередити на Дітті, на її найменших порухах і бажаннях. Одного разу я бачив, як художник поклав Бусбекові на плече руку і обережно поплескав по плечу — не стільки з вдячності, скільки щоб утішити його; і мені здалося, що Бусбекові цього потрібно було більше, ніж самому художникові.

Якось увечері доктор Гріпп — натура, як відомо, вельми щедра, — що й Дітті вже запропонував на вибір добрий

десяток хвороб, цілком недвозначно визначив діагноз: запалення легенів; звичайно, він не заперечував, що, «крім того і разом з тим», вона страждає й іншою хворобою, але за те, що в її охлялому тілі лютує запалення легенів, він ручався. Гріпп навіть міг козирнути історією того запалення: Дітта, мовляв, схопила його вночі, коли босоніж ходила по кам'яній підлозі з кімнати в кімнату й шукала пити. Отож він заборонив їй уставати й почав лікувати від запалення легенів. Дітта виконувала його заборону й порушила її тільки раз: якось вона підвелася, дістала з комода власної роботи саван, вишитий пояс та простий срібний браслет, виготовлений художником і подарований їй у день заручин; всі ті речі вона ретельно склала на табуретці, поставила її на видноті біля ліжка і сказала, щоб ніхто не чіпав. Не знаю, чи правду розповідали, але, на мою думку, цілком можливо, що якось уночі художник прийшов до дружини в кімнату, довго дивився на неї, а потім на хвилину вийшов і вернувся з блокнотом для шкіців та вуглиною. Відомо, що тієї зими він намалював два Діттиних портрети, але з пам'яті чи біля постелі хворої — хто зна. Так чи ні, а обидва портрети згодом були надруковані в книжці «Двоє», присвяченій Тео Бусбекові. Як тепер бачу: Дітта лежить випростана й сувора, одна половина обличчя в тіні, губи благально розтулені, так наче вона просить пити — єдине, про що хвора тоді могла ще думати й просити. Плаского тіла майже не видно під ковдрою, руки непорушно лежать зверху.

Дітта померла в самотині. Оскільки доктор Гріпп знайшов у неї запалення легенів, йому не довелося довго думати, заповнюючи свідоцтво про смерть. Надворі поросив сніг, але зразу й танув. Агонія, видно, тривала не довго, принаймні Дітта не стогнала, й Тео Бусбек, сидячи біля неї в головах, навіть нічого не помітив. Художникову дружину обмили, вирядили в саван, підперезали вишитим поясом і наділи на руку браслет; потім прийшли прощатися сусіди. Кожен, хто входив, мав змиритися з тим, що самого його з покійницею в кімнаті не лишали: в кутку, під завішеним дзеркалом, сидів художник; Бусбек так само не покидав свого місця в головах.

Отож люди приходили й виражали хто що міг. Гільда Ізенбюттель ступила в кімнату в драних калошах, розв'язала мокру хустку, висякалась, зойкнула — звичайно ж, не вмисне — і кинулась у двері. На цьому її відвідини й завершилися. Старий Гольмсен із Гольмсенварфа ще на порозі проказав молитву, досить швиденько, навіть не склав-

ши руки — він бгав у них криси мокрого капелюха й, тримаючи його перед собою, обертав за годинниковою стрілкою, а коли скінчив, то підійшов до покійної, взяв її руку, підняв, обережно поклав на місце і рушив до художника, з яким тільки перезирнувся, але руки не подав.

Учитель Пльонніс, навпаки, спершу підійшов до художника й простяг йому руку, а потім з бездоганним просторовим відчуттям — тут йому треба віддати належне — описав по кімнаті добре розраховану дугу, що й привела його до узніжжя смертної постелі; там цей двічі контужений у війну чоловік, що колись дивився смерті у вічі, повернувся до Дітти і вклонився — стримано, ледь похиливши голову. Пташиний сторож Кольшмідт, так би мовити, тільки зазирнув у кімнату, кивнув головою художникові, кинув погляд на покійну, а потім охоче й послужливо дав дорогу старій Гольмсенші із Гольмсенварфа; та, ще не дійшовши до ліжка, враз уклякла — вона явно не розрахувала відстані, а тоді, подолавши решту шляху вже навколішки, схопила Діттину руку й мимоволі зайшлася істеричним плачем, який, щоправда, тривав рівно стільки, скільки стара вважала за потрібне.

Однак її ридання звучало переконливо, надривне схлипування було бездоганне, а коли вона йшла до дверей, то похитувала головою так, як і її чоловік. Капітана Андерсена — його підвіз на своїй бідарці доглядач греблі Бультйоганн — почули ще надворі; він лаявся, що Дітті заманулося померти в таку гидку погоду: «От напашть! Не могла діждатишя вешни!» В його літах падати було ризиковано — якби він упав, то навряд чи сам підвівся б, і в будинок капітана повів Бультйоганн, який відчайдушно намагався настроїти на жалобний лад цього фотогенічного дідка з сріблястою борідкою віночком і шовковистим пушком на скронях. Але дідок не бажав у своєму віці віддаватися жалобі. Дибачуючи ніжками, пускаючи слину й лишаючи за собою мокрі сліди, він увійшов у тиху кімнату, покліпав очима і спитав:

— Ну, а де ж вона шама?

Нарешті він побачив покійницю, доплівся до неї і, незграбно погладивши її по щоці, прошамкав:

— Невже не могла діждатишя вешни? — А художникові, на якого старому показали, сказав: — Але ти, шинашу, не пошпішай.

Мені хочеться ще згадати й мого діда Пер-Арне Шеселя, селянина і краєзнавця; обережно, немов на тичці, він уніс у двері своє сухе обличчя з похмурою міною, спинився

посеред кімнати, підвів голову й заплющив очі. Тоді по волі опустив руки, взяв їх нижче пояса одна в одну і зобразив зворушення з відтінком такої собі суворої скорботи. А найкраще йому вдався понурий вираз, якого він домігся самими кутиками рота; перше ніж піти, мій дід аж надто безпомічно розвів руками, впустив їх, і вони плеснули по одежі.

Ну, а Гудрун Шессель? А ругбюльський поліцейський?

Про ругбюльців нема чого сказати — в Блеекенварф ніхто з них не прийшов. Спершу вони вирішили були йти, потім передумали; Окко Бродерсенові сказали, що підуть, але не встигли зібратися, як у Ругбюль приїхали гості з Гумума; батько з матір'ю довго радилися за сніданком, але в останню мить батько махнув рукою. Вони все питали себе, що подумують сусіди, побачивши їх у Блеекенварфі; і хоч обох запевнили, що сусіди нічого такого не подумують, детально обговорений, зважений і вже вирішений візит не відбувся. Так вони й не побачили обличчя мертвої Дітти, того обличчя, що з нього — очевидно, після того, як вона врешті позбулася своєї невтоленної спраги — походили пухлини і з'явився не тільки колишній суворий вираз, а й ніби тінь усмішки. І хтозна, чи пішли б вони — тобто всі ми, ругбюльці, — на похорон, якби з ними не поговорив Пер-Арне Шессель; і сталося те за довгою вечерею — мій дід вибрався в Блеекенварф у такий час, щоб потрапити до нас на вечерю — одне слово, щоб пожитися на дурняка.

Мати подала копчену свинину з тушкованою капустою і дві повні миски картоплі, але краєзнавець зажадав особисто для себе ще й підливу із шкварок, що нею присмачували капусту; і поки ми дивилися, як дід наминає вечерю, плямкає, пережовує і колупається в тарілці, він доводив нам, чому ми мусимо піти на похорон:

— Смерть усе перекреслює... Над могілою ми повинні... Хто йде з цього світу... того не годиться... бо... Всі ми там будемо... Помирись ніколи не пізно... В останню путь треба... Обов'язок живих... і хто відмовляється від цього обов'язку, тому напевно... хай то буде й поліцейський...

І таке інше. Він їв з неабияким смаком, говорив довго, і йому й того разу вдалася незабутня сентенція: «Рідня не завжди відповідає за одного з своїх». Поки він повечеряв, усе було вирішено: ми йдемо на Діттин похорон.

Похорон випав на суботу, призначили його на дванадцятю годину. Вперше в житті мені дозволили піти на похорон, і я так нетерпляче дожидав його, що напередодні

вночі мені приснилася Дітта: начебто ми з нею захоплено складаємо на купу пироги, і ось уже виростає ціла гора, ми підносимо мішки з цукровою пудрою й висипаємо на ту гору, а потім витягаємо на неї санки і мчимо вниз так, що аж у вухах свистить... Коли ми перекидались, у рот мені набивався сніг — солодкий-солодкий. Дітта, міцно обхопивши мене ззаду, правувала санками, і здебільшого ми вдало проскакували між вільщинами, вкритими ожеледдю. Наші кашне тріпотіли на вітрі.

Вранці я зібрався на похорон раніше за всіх і став з нетерпінням чекати батька, що, здавалося, ніяк не міг розібратися з одягом; спершу він вирядився в поліцейську форму, потім, скрививши міну, натяг на себе старомодний чорний костюм, який ще на весіллі муляв йому під пахвами, а тепер і поготів, і, нарешті, поскидавши з полегкістю цивільне лахміття на ліжку, вліз у свою парадну форму — в ній він був схожий, як одного разу сказав Клаас, на павіана, що йому в неділю дозволили надягти мундир сторожа зоопарку. Батько справляв враження людини не одягненої, а скоріше переодягненої, так наче його вбрали на наказ, і коли про його звичайні штани, про те, як вони на ньому сидять, можна дещо сказати, то отой відвислий зад у парадній формі годі описати жодними словами — його просто треба було бачити. Мундир ще сяк-так сидів, і то тільки тому, що кравець пошив його ширшим і довшим.

Батько хвацько витяг руки по швах і показався матері: — А поглянь-но, Гудрун, як ти гадаєш — нічого? Можна отак вийти на люди?

Гудрун Єпсен байдуже подивилася на нього, випила розведений у воді заспокійливий порошок і схвалила батьків вигляд тим, що промовчала; потім вона сама стала перед розчиненими дверцятами шафи з дзеркалом і вже вкотре підсмикала чорне шовкове плаття — воно ніяк не хотіло сидіти на вовняній комбінації, одягненій поверх широкого, теж вовняного трико. Батько з матір'ю, мабуть, цілий день убиралися б на похорон, якби, на щастя, їм не потрапило на очі щось таке, що змусило їх забути про туалети: вони вздріли мене. Чому хлопець не одяг чорних панчіх? Як — і без кашкета? Дарма що мокрий сніг, а в гумових чоботях вести його на люди не годиться. Коли вже брати кашне, то пухове. А які на ньому кальсони? Покажи нігті! Чуб? Таки треба було підстригти хлопця!

Отак вони накинулися на мене, обмацували, повертали, кожне вбирало по-своєму, але годині об одинадцятій дійшли висновку, що про мене треба було подумати раніше.

— Облиш його, Гудрун,— з досадою промовив батько,— хай іде, як є, а то не встигнемо.

Потім вони понадягали пальта, натягли зверху накидки від дощу, і ми всі троє рушили вниз, де нас уже чекала, мушу сказати, схвильована Гілька. Та її хвилювання зовсім не пасувало до чорних панчіх, чорних калош і чорного сукняного пальта. Вона розмахувала подарованими їй на різдво шкіряними рукавичками, ляскала ними по долоні й біла на шафі уявних мух.

— Що з тобою? — спитав я, а вона замість відповісти стьобнула мене рукавичками по шиї й виштовхнула за двері — на сніг і дощ.

А з боку Північного моря вже сунули нові снігові й дощові хмари, з неймовірним шумом на берег повзла темна завіса й волочила над водою білуваті краї. Вітер одразу спробував, чи твердо ми стоїмо на ногах,— він шарпнув нас збоку, залетів під пальта, але вони були щільно застебнуті, й тоді він узявся за накидки. У такий вітер та ще по такій слизоті йти рівно нам, мабуть, було нелегко; але й стояти, чекаючи, поки вернеться батько,— він, звісно ж, щось забув,— також було не легше.

Нарешті ми вирушили в дорогу: я з Гількою попереду, подружжя Єпсенів, мовчки, рука об руку, метрів на п'ять позаду. Та невеличка сімейна процесія звернула з цегляної доріжки і попливла розмитою ґрунтовою дорогою, а потім перейшла дерев'яний місток і попростувала полем на Ріпенське кладовище, що належить не до однойменного села Ріпен — такого села взагалі нема,— а до Глюзерупа.

Якби тої суботи над нашою місцевістю пролетів був літак, то очам пілота відкрилася б така картина: до невеличкого, обсаженого не скрізь суцільним живоплотом майданчика, який висипана жорствою доріжка розділяла на два прямокутники, з усіх боків групками й поодиначі рухалися, ніби зірки по небу, люди; одні, ледь відхилившись назад, ішли за вітром, другі боком до нього, а треті, понагинавшись уперед, ішли проти вітру; стікалися вони засніженою брудною рівниною, що була вся в темних плямах, зустрічались на кладках та дерев'яних містках через рови, збиралися там, мимохідь вітали одне одного і, вже більшими гуртами, перегрупувавшись, плавом пливли до охайного й, безперечно, штучно насипаного пагорба, що на ньому стояла тільки одна висока й довга будівля з червоної цегли. Далі пілотові, мабуть, упала б в око ота їхня одноманітність рухів: усі поспішали, проте ніхто не порушував дивної дисципліни й не біг до розчинених воріт, де

спинилися дві машини, а третя під'їздила. Перед ворітьми — нове стовпище, уже більше, тут люди віталися статечніше, навіть вивільняли руки — багато хто щось приніс із собою, підходили одне до одного, перемовлялися, запрошували одне одного під парасолі. З повітря, звичайно, можна було дещо побачити, проте, певна річ, не все.

Коли ми зустріли Гольмсенів, Гіннерка Тімсена, Гільду Ізенбюттель і Окко Бродерсена — у формі листоноші, — батько зашепотів до нас:

— Держіться купи і глядіть, щоб мені на вас ніхто не поскаржився.

І він віддав себе в руки власника «Припливу», що так настійливо і багатообіцяюче його в чомусь переконував, неначе пропонував стати компаньйоном у новому ділі.

— Після війни, Єнсе, — казав він, — адже я маю на увазі після війни.

Гілька була в рукавичках, але натягла їх не до кінця, і я тримався за порожню й холодну шкіру; я ні на крок не відходив від сестри і не відійшов би й без батькового нагадування — такою гарною вона здавалася мені того дня. Чорне їй личило. Що ближче ми підходили до кладовища, то дужче Гілька хвилювалася; вона весь час озиралася, шукала когось поглядом чи, може, сама хотіла показатися комусь на очі, часом ступала в калюжі й геть обляпалась; тепер її ноги аж до самих трохи повнуватих жижок були в грязюці. Та й не тільки Гільчині ноги — майже всі панчохи і штани, які я бачив перед собою, були обляпані, а в Окко Бродерсена аж до пояса; і тільки батько прийшов трохи чистіший — мабуть, завдяки своїй особливій ході.

До нас підходили все нові й нові люди, і з усіма треба було вітатися: Карл-Вільгельм Бюкінг і Єнс Лампе, Гедвіга Струве, що її всі називали не інакше як «матінка Струве», Анкер Бюльк і Детлев Гегевіш, не по літах гінкі сестри Гірлінг, доглядач греблі Бультйоганн і вчитель Пльонніс, фрау Зельрінг із садиби Зельрінг — на норовистому мерині, Яп Лойхсенборн і Пауль Флеїнгус — художники-приятелі з Глюзерупа (перший спеціалізувався на психологічних портретах, другий — на драматичних морських сценах), вдова вчителя гімназії Бойзіна і згорблений від подагри столяр Гек, що робив для Дітти труну.

Хто б міг подумати, що в нас така сила людей! І вся та юрма пливла, сунула на кладовище, засмічуючи пустельний краєвид. От якби взяти з них плату за вхід! Вони заповнювали головну алею, чорними гуртами збиралися коло занедбаних могілок, стояли перед похмурою каплицею

і позад неї, під мокрими вільшинами, біля живоплоту, що його з усіх боків шарпав вітер. Про капітана Андерсена не було ні слуху ні духу; зате Ютта стояла поруч, бліда й насторожена, а поряд з нею — оте гладке страховидло, увібгане в темний і — щиро сподіваюсь — кусючий плетений костюм. У нас було зручне місце перед каплицею, але помалу нас відіпхнули на бічну стежку до кількох голих могил, що в головах у них стирчали з глини облуплені дерев'яні хрести; імена на хрестах були чужоземні. Кілька ворон підлетіли до кладовища, але відразу повернули назад; а більше навкруги не видно було жодної пташки. Ні білобровників, ні сорок, ні зябликів, ані навіть синичок. Гілька потягла мене за собою повз ряд могил до живоплоту з молоденької туї; ми пролізли крізь кущі і знов опинилися, хоч і затиснуті з усіх боків, перед каплицею, на якій вітер так нагнув набік бляшаного півника, що той, здавалося, до чогось пильно придивлявся чи шукав черв'яків.

Художник? Художника ніде не було видно, так само, як і Тео Бусбека, — мабуть, обидва зайшли вже в каплицю, яку все чомусь не відчиняли, не знаю чому, в кожному разі, якась жінка перед нами, схожа ззаду на підгорілий буханець цеглиною, сказала своєму сусідові, худющому здоровилу з підігнутими колінами:

— Якщо ми ще трохи тут постовбичимо, то й мене туди понесуть.

Всі, хто її почув, на знак згоди хто більш, а хто менш помітно закивали головою, тільки здоровило з підігнутими колінами, який згори все бачив і видимо не нудьгував, пустив те зауваження повз вуха; до речі, його звали Феддер Магнуссен, і йому, якщо не помиляюсь, належала глюзерупська човнова верф.

Але я не хочу, щоб ні схожа на буханець цеглиною дама, ні решта промерзлого жалобного товариства підхопила сухоти, і зараз кладовищенський сторож Фенне, в якого за кілометр тхне з рота, просто відчинить пофарбовані в іржавий колір двері каплиці, підіпре їх залізним шворнем і похилить голову так, щоб кожен відчув себе запрошеним увійти. Отже, ми посунули всередину і повмощувались на дуже вузьких і дуже високих лавах.

Аж тепер я помітив художника й доктора Бусбека — вони сиділи в першому ряду, зразу біля проходу; обидва втупили очі в гору квітів, з-під яких то там, то там виглядало покрите бурим лаком дерево. Полум'я свічок колихалося на протязі. Пастор Бандікс стояв перед вівтарем і дивився кудись униз — очевидно, на свої нігті. Пахло

грибами — лисичками й печерицями. Гілька скинула шкіряні рукавички і все м'яла та скручувала їх у руках, явно не зважаючи підвести свого досі такого жвавого погляду. А в мене отерпли ноги, як на лавах у діда в Кюлькенварфі. Чому ніхто не причиняє двері?

Багато хто оглядався, і я й собі повернув голову до дверей; кладовищенський сторож Фенне все поривався зачинити двері, але марно: ті, котрим не вистачило місця в каплиці, не бажали опинитися за порогом і досить голосно протестували. Двері так і лишилися навстіж. Тоді Фенне зробив пасторові Бандіксу знак, той підвів своє обличчя в окулярах з товстими скельцями, окинув поглядом стелю і розпростер руки. Ми повставали для молитви, потім сіли, відразу знов підвелися і всі разом заспівали: «Коли мене покличеш, боже». Гілька дуже старалася, виводила високим голосом і навіть жодного разу не зазирнула в текст, і художник теж співав, і мій батько, що сидів на три ряди позад нього, тільки мати не співала; мати мовчала.

— Що я роблю і що я маю, — проказав пастор, — з тобою, господи, звіряю.

Після того як ми посідали, Бандікс пояснив, чому він так чинить. Він змалював образ полководця — певна річ, могутнього й мудрого, державного мужа, походи якого закінчуються звитягами, і тому він дуже багатий; йому вже, так би мовити, належить півсвіту (пастор Бандікс мав на увазі, звичайно, половину земної кулі). Півсвіту чи половина земної кулі — байдуже; однак той полководець, чия особа так і лишилася для нас невідомою, з кожною перемогою, з кожним завоюванням робиться дедалі сумніший і якось при гінцеві, що приносить йому звістку про ще один тріумф його імені, впадає в глибоку тугу — просто через те, що, як ви вже здогадалися, з кожним завоюванням зменшуються можливості для нових завоювань.

Усім ясно, що тепер цей полководець не поспішатиме підкоряти решту ще не завойованих земель; та хоч як він хитрує, відтягуючи останні перемоги, а завадити їм уже не можна, і ось одного чудового дня йому належить увесь світ (пастор Бандікс мав на увазі, звичайно, всю земну кулю). Весь світ чи вся земна куля — байдуже; полководець доходить у своїй тузі до краю і звертається до астрономів, і тим удається потішити свого нещасного владаря: вони пропонують йому задля розваги завойовувати неосяжні небесні простори. Полководець підноситься духом і так захоплюється новою ідеєю, що, впевнений у перемозі, погрожує всевишньому відняти в нього неосяжні небесні простори; од-

нак до цього не доходить — всевишній, зі свого боку, вважає, що полководцеві досить завойовувати й пора готуватися до смерті. Та полководця воля господня не влаштує, він з ним просто не згоден. Засліплений славою, чоловік, як висловився пастор Бандікс, обурюється і дає всевишньому знати, що він, тобто його незліченна варта, ні на мить не зімкне очей і не пустить смерті й близько. Як же він вражений, коли вже першого вечора смерть нечутно проникає в його намет; він бесідує з нею і просить дати йому ще один і останній шанс; смерть погоджується. Тоді полководець наказує осідлати найпрудкішого в світі коня і мчить у свої далекі ліванські володіння, де аж до моря спускаються сади. І хто ж на нього чекає в саду? Звичайно, смерть; вона перепрошує, що прийшла так рано, і ввічливо пропускає полководця попереду. Полководець слухається, й на цьому останньому шляху його навіть охоплює така собі зневажлива й водночас спокійна радість (пастор Бандікс сказав: «Тиха радість повила його душу...»). Нарешті чоловік усвідомлює, чого варті його завоювання, й схиляється перед волею всевишнього.

Пастор Бандікс зробив паузу, обвів гострим і відвертим поглядом жалобне товариство зліва направо, потім від першого ряду до останнього, й, коли рука його злетіла вгору, а палець показав кудись поверх мене, я мимоволі обернувся і впізнав позад себе двоє тих самих шкіряних пальт; вони, наче близнюки, сиділи поруч, тьмяно полискуючи й позгинавши рукава, мов манекени у вітрині.

— Але любові,— вигукнув пастор Бандікс,— любові немає кінця!

Він опустил палець на гору квітів, під якими лежала Дітта, і хвилю зачекав; але нічого не сталося, і він знов підняв палець, кивнув головою художникові і звернувся до покійної з такими словами:

— Ось і скінчився твій земний шлях.

Знов пауза. Почулося схлипування й жалібне скигління, потім чієсь глухе завивання — точнісінько, як гудок у тумані (за всіма ознаками то була «матінка Струве»), і пастор Бандікс із несподіваною теплотою, вдаватися до якої на уроках закону божого він не бачив потреби, ще раз швиденько пройшовся по віхах Діттиного життя.

Він іще раз почав з того, як вона була ще дівчиною: біла сукня, білі черевички з пряжками, тихий, просторий будинок у Фленсбурзі... Не гуляй довго в саду, не ходи до моря, бо зіпсуєш голос... Дітгочко, гукали мати й бабуса, зараз прийде професор Цігель... Поважний учитель

співу в сюртуку і з усмішкою на губах, він знов сяде за надто високо настроєний рояль і буде тобою задоволений, зрештою, йому платять за кожний урок чималі гроші, до того ж його, як і все товариство невеличкого містечка, щоразу аж за душу бере, коли довгими зимовими вечорами невеличка дівчинка на закуску виступає з невеличкими пісеньками; господи, думав я, чому та тендітна, перевтомлена дівчинка не лишилась назавжди маленькою, навіщо пастор дав їй вирости, послав її у вище музичне училище, змусив її співати головну партію у «Проданій нареченій»? А Бандікс поспішав її життєвим шляхом далі, згадав провінційні сцени, дружбу з композитором Фрідріхом Дрвсом, що писав для неї ноктюрни та арії, безнастанні турботи про паралізованого брата, поки в її житті нарешті з'явився Макс-Людвіг Хансен; перша зустріч на пошті, біля віконця, де виплачували перекази,— у відповідь на запитання одного й другого службовець — а втім, обоє цього чекали — тільки похитав головою; однак на каву в них ще вистачило, а через тиждень вони розіслали намальовані відруки повідомлення про заручини. Пастор згадав про весілля без батьків, про те, як Дітта відмовилась від свого фаху, про довгі й стійко пережиті рски невизнання й нужди. І ось наслідок — хвороба, молода жінка носить сукні сірих відтінків і рано старіє (в мене таке враження, ніби я про це вже десь читав); звичайно, вночі — хоча про це пастор нічого й не сказав — обоє, мабуть, разом бухикали, але переїзди і випадкові пристановища Дітта сприймає так само спокійно, як і пізніше дні слави й шани, що їх пастор Бандікс відніс до «злетів і падінь напруженого життя художника».

— Ти була йому тим,— звернувся він до Дітти,— чого всі шукають і так рідко знаходять: супутницею в пору становлення; розрадницею в час засліплення, подругою в роки самотності.

Завивання стало голосніше, другий гудок відповів «матінці Струве» десь із надвору глухим стогоном, а пастор тим часом досяг вершини того короткого життєпису й заговорив про щастя, про ту велику гармонію двох сердець, що не може не лишити слідів, хоч як намагалися б темні духи (він так і сказав «темні духи») стерти ці сліди.

— Бачиш, і ти прожила життя недаремно,— проказав він і на цьому скінчив своє слово, а потім запропонував усім помолитися, а тоді ще раз заспівати.

І коли ми помолилися й заспівали, кладовищенський сторож Фенне привів у каплицю шістьох чоловіків, що мали

нести труну; то були всі до одного діди, з порепаними руками й темними зморшками на шії; ми сиділи й дивились, як вони заходилися прибирати вінки й квіти. Першими за труною рушили художник з Тео Бусбеком, за ними Ютта і Йост із пастором Бандіксом, потім якісь незнайомі жінки з Фленсбурга, а далі до процесії посунули всі, хто знаходив собі місце або кому щастило вибратися зі свого ряду, як-от Гільда Ізенбюттель і стара Гольсмен. Батько явно не поспішав і приєднався до останньої третини процесії; але йому наче й цього було мало — він опустив голову, щоб не повертати до себе уваги чи принаймні щоб його не зразу впізнали; ще непомітніше тримались обоє шкіряних пальт — вони скромно йшли у хвості. Пригадую художникове обличчя, коли він проходив повз нас: недбало поголене, бліде, насторожене, огрубіле від холоду.

Я покинув Гільку, оббіг зліва жалобну процесію і майже одночасно з труною опинився біля ями, накритої по краях дошками і зовсім не такої глибокої, як я її собі уявляв; на глинястому дні стояло трохи води — то була не підгрунтова вода, а просто талий сніг. І з стінок стирчало тоненьке білувате коріння, розрубане лопатою, а про те, що Ріпенське кладовище насипне, свідчив верхній шар піску та глини завтовшки всього півметра; під низом ґрунт був чорнобурий, м'який — хоч торф ріж. Художник підвів на мене очі, я привітався, але він не відповів; тепер він підтримував доктора Бусбека — важке мокре пальто ніби тягло його донизу, а завеликі калоші не могли встояти на глині й розїжджалися.

Фенне подав знак, носії поставили труну на землю й протягли під нею вірьовки, кінці яких тримали в руках — певна річ, щоб потім опускати труну в яму; та перше ніж вони взялися за цю роботу, Бандікс простяг руку над могилою, і вона в нього затремтіла, мов кленовий листок, — пастор благословляв труну, а рука його все тремтіла й тремтіла на легенькому вітерцеві, й аж почавши молитву, він її опустив.

Після молитви носії вперлися ногами в глинясті краї ями, трохи підняли труну й почали повільно її опускати; а художник поклав руку Тео Бусбекові на плечі й так притяг його до себе, що їхні постаті утворили трикутник.

Якийсь несподіваний випадок? Розпачливий крик? Театральні млості біля незагорненої могили? Хоч це й спокусливі ефекти, а я мушу від них відмовитись; не буде в мене ні клятв, ні прощальних слів, ані безтямних благань, які так часто можна почути над незагорненою могилою та

ще в таку погоду. Коли труна з Діттиним тілом зникла в ямі, художник з Тео Бусбеком кинули на віко по жмені піску й стали під живоплотом так, що кожен, хто слідом за ними кидав у могилу жменю піску, мусив проходити повз них. І багато людей нахилилося, брали в руку — хоч поруч лежала наготові невеличка лопатка — піску, і він сипався в яму дощем або, якщо в ньому були грудки, глухо гупав по віку, а потім кожен простягав художникові й докторові Бусбеку руку й казав слово-двоє чи й узагалі нічого не казав.

Я почекав, доки надійде Гільчина черга, прилаштувався за нею, кинув і собі на Дітту дві повні жмені піску і слідом за сестрою подав обом чоловікам руку. Батько теж дожидався своєї черги; він якось боком підступив між Бродерсеном і Бультьоганном до могили, кинув у яму дві жмені піску й рушив — ніколи не забуду отого скорботно-нудотного виразу на його сухому, непроникному обличчі — до художника, який зустрів його тим самим спокійним, уважним поглядом, що й усіх інших. Та зустріч не віщувала нічого незвичайного — зараз вони коротко потиснуть один одному руки і ще, може, назвуть один одного з ледь відчутною запитальною інтонацією на ім'я: «Макс?» — «Єнс?».

Та коли художник узяв руку дільничного поліцейського й затримав її в своїй довше, ніж руки інших, уже можна було здогадатися, що Нансенові щось спало на думку, що йому щось муляє і він хоче позбутися його зараз же, в цю хвилину, коли люди одне за одним підходять до нього висловити своє співчуття.

— Ти ще зайдеш до нас, Єнсе? — тихо спитав художник і, коли батько, що ніби чекав цього запитання, покwapно відповів: «Ні», додав: — Я хочу тобі щось показати, Єнсе.

Батько тільки байдуже здвигнув плечима:

— Ну, і що там таке?

— Останні портрети Дітти, — мовив художник не вороже, а скоріше з якоюсь зневажливою довірою. — Заходь, Єнсе, я тобі покажу їх.

Після цього ругбюльський дільничний поліцейський вирішив, що подавати руку Тео Бусбекові зайве, стиснув губи і, відвернувшись, рушив сягнистою ходою до головної алеї, де його ждала мати; там він підхопив її з розгону під руку й потяг за собою, але враз згадав про нас — згадав так раптово, що, обернувшись, крутнув за собою матір, аж тій довелося перебирати ногами. Та ми йдемо вже, йдемо! Я слухняно тупав поруч з Гількою, тримаючись за її порожні рукавички. Тепер наші старі йшли попереду, йшли

мовчки і час від часу поквапно, неуважно, віталися; енергійна хода ругбюльського дільничного поліцейського свідчила про те, що хвилину тому його гірко образили. Він більш ні до кого не озвався й словом — ні перед каплицею, ні біля кладовищенських воріт, а на запитання капітана Андерсена: «То вже по вшньому?» — лиш мимохідь кивнув головою; він навіть не спинився, щоб перемовитись із старим, якого тільки-но привезли в бідарці й саме розкутували з ковдри.

І знов поспішаємо вперед, містками й кладками, через тини, знов навпростець полем і залитими водою виярками; а вітер знов переіменився і дме в обличчя, як це трапляється в нас мало не щодня. На засніженому пагорбі, серед голих кущів вільшини стояв Блеекенварф, а в ньому був накритий стіл для кави, й хоч на ньому не громадилися жовті гори Діттиних пирогів, посипаних цукром з корицею, але пісочне печиво, сиропні тістечка, горіхові торти й таке інше вже чекали гостей на довгому столі і збоку на маленьких столиках. Фленсбурзькі жінки постаралися догодити всім, не забули, мабуть, і про нас, дітей, і наготували нам печива; та коли ми порівнялися з Блеекенварфом, батько навіть не подивився в той бік. Повернувшись до вітру, він гнався так поперед нас до самого шлюзу, а там нараз обернувся, і ми й собі пооберталися, бо нам здалося, що він усе ж таки передумає й поведе нас у Блеекенварф, куди тим часом потяглася з кладовища вся процесія — тепер вона розпалась і люди йшли поодиноці, парами й гуртами.

Але батько тільки став спиною до вітру, щоб витерти сльози, а потім знов подався до цегляної доріжки й далі додому. У нас із Гількою крутилося на язичку багато запитань, кожному кортіло поділитися враженнями, та ледве-но ми причинили за собою двері, батько розлючено заходився коло плити; ворушив попіл, дмухав, підкладав торф і всім своїм виглядом показував, що ділитися враженнями не схильний. Правда, зі мною він таки забалакав: як тільки Гілька з матір'ю вийшли, він послав мене нагору й наказав принести свою повсякденну форму, а сам, поки плита куріла на весь дім і заповнювала кухню такими клубами диму, що й сокира б увисла, почав перевдягатися. Яка полегкість, яка благодать! А як покращав у нього настрій! З кожною одежиною, що її батько стягав з себе й кидав на лавку, він неначе відтавав, йому легше дихалось, і, коли в двері постукали, він гукнув не просто: «Увійдіть», а:

— Увійдіть, якщо там не дівка!

Я ще й досі пригадую, що він стояв у самій білизні, коли ввійшов Окко Бродерсен, підняв замість привітання руку і зразу рушив до столу; там він дістав свого кишенькового годинника і поклав перед собою, показуючи цим, що прийшов ненадовго, хоч і невідомо було на скільки. Після цього листоноша сів. Його порожній рукав був закладений у кишеню. Чоловік глянув на годинника, а тоді на батька і знов на годинника. Очевидно, він теж ішов полем навпростець, як і ми.

— Сьогодні нам, здається, пошти немає,— озвався батько. Він стояв на низенькому ослінчику і збирався натягти штани.

— Сьогодні немає,— відказав листоноша.— Сьогодні я сам хочу дещо взяти.

— І що ж?

— Тебе!

Батько, що саме стромляв у холошу праву ногу, хитнувся, опустив штани, потім підняв ліву ногу, націлився нею в темний отвір, знов поставив її, але за другим разом різким рухом таки потрапив лівою ногою туди, куди треба, підтяг холоші, що позакручувались навколо литок, на стегна, тоді на сідниці й таким чином упорався з штаньми.

— І на яку ж адресу ти хочеш мене здати? — спитав батько згори вниз.

— Сьогодні ми всі зібралися в Блеекенварфі,— сказав Бродерсен.— Тільки тебе нам бракуватиме. Мене ніхто не посилав, Єнсе, але я гадаю, що тебе нам бракуватиме. Ходімо.

Батько поправив шкарпетки, потім резинки на рукавах сорочки, відтяг їх і знов пустив.

— Краще, як когось бракує, ніж як він зайвий,— мовив він.

— Ви могли б побалакати один з одним,— сказав Бродерсен.

— Ми з ним уже побалакали,— відповів батько,— і все сказали один одному.

Він зліз із ослінчика, підійшов до дзеркала над раковиною і, розставивши ноги, почав чіпляти краватку.

А Бродерсен тим часом казав йому в спину:

— Настали такі часи... Хто його знає, скільки ще воно протягнеться. А тут такий день... Ви б спитали один одного, що тепер головне. А довго ж воно однаково не протягнеться.

— Окко,— озвався батько,— я не хочу нічого чути, а якщо ти бажаєш знати, то мене зовсім не цікавить, чи ви-

гідно людині виконувати свій обов'язок і чи матиме вона з того користь. До чого ми так докотимося, коли щоразу питатимемо себе: а що з цього вийде? Обов'язок не можна виконувати залежно від настрою і не можна весь час думати про обережність. Ти мене розумієш?

Він одяг мундир, застібнув його на всі гудзики й підступив до столу, де сидів Бродерсен.

— А бувало,— проказав сгарий листоноша,— люди тільки тим і рятувалися, що не виконували вчасно свого обов'язку.

— Ну, то вони його ніколи не виконували,— сухо кинув батько.

Окко Бродерсен підвівся, сховав годинника й рушив до дверей, але біля порога ще раз обернувся і спитав:

— То нічого не вийде?

Я зрозумів, що батько подумки щось зважує; він не відповів, і листоноші довелося повторити своє запитання вдруге, але й після того батько ще якусь хвилю міркував і врешті сказав:

— Зачекай, підемо разом.— І зник у кабінеті.

— А ти все ростеш,— звернувся Бродерсен до мене, коли ми лишилися вдвох, на що я відповів десь так:

— А ви все старієте...

Гільці, що саме увійшла поставити на плиту картоплю, він сказав:

— Скоро я принесу тобі одного гарненького листа — якщо не з Голландії, то з Бремена.

На цю обіцянку Гілька тільки й мовила:

— А я ніякого листа не жду.

— Ті, котрих не ждуть, ще кращі,— зауважив Бродерсен, і видно було, що він відповідає так не вперше.

Батько повернувся у своїй мокрій від дощу накидці, вже в кашкеті, штани він заправив у високі гумові чоботи. Він був готовий у дорогу.

— Ну, то ходімо, Окко? — мовив.

— Ти йдеш? — здивувалася Гілька.

— Я в Блеекенварф,— пояснив батько.— Загляну на хвилинку в Блеекенварф.

— Я ж картоплю поставила,— заявила сестра, а такі фрази в неї завжди звучали як погроза.

— Я тільки дещо віддам і назад,— відповів поліцейський.— Я скоро.

— А якщо мати питає?

— Скажи, що я поніс у Блеекварф квитанцію на штраф. На вечерю буду вдома.

« Тетюс Пругель бив швидше, ніж решта вчителів, і його лінійка діяла найкраще. Особливо жорстоко він карав не за лінощі, дурний розум чи тупість, а за неуважність, тож ніхто в класі не насмільовався навіть поглянути у вікна, які з самого ранку здригались від далеких вибухів, не те що провести поглядом літаки, що вигулькували з-за греблі з боку моря, пролітали над асфальтовим шосе, повертали — в цю мить на них можна було помітити англійські розпізнавальні знаки — і зникали в напрямку Гузума. Коли мотори заглушували Пругеля, він іронічно підводив очі на стелю, перечікував, поки гуркіт стихне, і, легко пригадавши обірвану думку, ба навіть останнє слово, говорив далі. Цей кремезний, лисий чоловік, який купався вже під час льодоходу й часом так червонів, що коли не в усій школі, то принаймні в класі робилося тепло, аж душно, не бачив причини відмінити останній урок і наполог на своїй біології, хоч вибухи та ревище раз у раз і перебивали його.

Випроставши спину й поклавши руки одна біля одної на похилі парти, ми дивилися вчителеві в рот і боязко пили з його губ знання. Ми дізнавалися про риб, тобто не про риб, а про те, як у них зароджувалося життя, ні, іще не так: ми дізнавалися про чудо зародження нового життя в риб. І це чудо Пругель хотів нам показати того жаркого дня чи то в кінці квітня, чи то на початку травня на так званому уроці біології з допомогою власного мікроскопа, якого він приніс у клас. Мікроскоп уже стояв наготові, а поруч лежали дві бляшані коробочки з чимось таким, що й мало підтвердити оте чудо. Пругель уже попередив увесь клас в особі Гайні Бунье та Петера Паульсена — кожен дістав по пальцях три влучних удари, від яких спершу майже не лишається слідів; цим учитель на певний час забезпечив загальну увагу.

Певна річ, тут не завадило б докладніше спинитися на особі самого Пругеля, описати його давні поранення чи й послухати, як він розповідає історію кожного з них; коли він бував у настрої, то любив показувати над ребрами тінь блукаючої револьверної кулі; цікаво було б завітати в його сім'ю, родом із Мекленбурга, яку він за всякої погоди виводив погуляти на обмілину — звичайно ж, у спортивних костюмах. Проте я не маю наміру відвертати від нього вашу увагу такими детальними описами, а скажу тільки, що він викладав у нас біологію, а того дня саме розповідав про чудо зародження нового життя в риб.

Отож він розповідав, а тим часом удалині — так далеко, що це нас анітрохи не обходило, — озивалася вісімдесятивосьмиміліметровка, іноді й двадцятиміліметрова чотириствольна зенітка, рідше стоп'ятдесятиміліметрова довгоствольна гармата — ми добре навчилися розрізняти їх по пострілах та вибуховій хвилі. А наш учитель, як завжди, незворушно стояв біля дошки — ну справжнісінький партнер артиста, що кидає ножі! — приборкував нас поглядами і тихим голосом закликав пірнути в риб'яче царство.

— Скільки видів, — казав він, — скільки назв — відомих і маловідомих! Ви тільки уявіть собі це життя, бовдури нещасні, це багатюще життя на дні морському: акули — правда ж? — саргани, макрелі, вугрі й пінагори, навага і, не забувайте, оселедець, цей всюдисущий морський горобець. Що б сталося, — запитав Пругель сам себе, — якби риби перестали розводитися? Поступово, — відповідав він, — всі види вимерли б. А що таке, — знову звертався до себе, — море без риби? Мертве море, звичайно.

Потім учитель трохи проріс галопом по досконалій природі, в якій, здається, все — безперечно, все — враховано й передбачено. Він витяг на світ божий приклад парової машини і довів нам, що для життя потрібне згорання, не забув, певна річ, і про природний відбір, а тоді знов шубовснув сторч головою до своїх риб.

— Отож і німа риба — а втім, не така вже вона й німа, — має статеві ознаки, статеві відмінності. Під час нересту обидві статі збираються великими косяками й шукають на мілководді нерестилища — в річках поблизу гирла, а в морях біля берега; іноді вони пропливають величезну відстань, часто підіймаються, як ви вже, певна річ, чули, проти течії і долають — згадайте хоч би лосося! — неабиякі перешкоди. Знайшовши затишну, багату на їжу місцину, самки відкладають ікру, найчастіше клубочками, а самці запліднюють її молочком. Проте костисті риби... — Пругель замовк, чекаючи з самовладанням, що мало виражати зневагу, поки тінь літака майне над нашим спортивним майданчиком і стихне гуркіт, а тоді повів далі: — і велика частина акул — живородні. Але це так, між іншим, все одно ви, бовдури нещасні, нічого не запам'ятаєте. Отже, ікра: все життя в ікринці. Просто дивом дивуєшся, як мало риб піклується про відкладену ікру, а тим більше про мальків. Невеличка колючка — та мостить гніздо, охороняє ікру й деякий час навіть захищає мальків; є види, що ковтають свою ікру і носять її під зябрами, поки вийдуть мальки. Але більшість риб кидає ікру напризволяще

й не піклується ні про вилуплення, ні про вирощування молодняка. Мальки? Вони зароджуються не в самих ікринках, бовдури нещасні, а лежать зверху на них, наче прилипли, а потім підростають і підіймаються над ними. Та зараз ви в цьому самі переконаєтесь,— сказав Пругель.— Сьогодні я вам приніс той матеріал,— ні, він сказав «дорогоцінний матеріал»,— що з нього виникає життя. В мікроскопі ми побачимо все це зблизька.

Вдалині знов озвалася зенітка, а слідом за нею так торохнула її вісімдесятивосьмиміліметрова старша сестра, що з вікон посипалася потріскана замазка. Та Пругель, здавалося, нічого не чув: він вийшов на кафедру, відчинив спочатку свого складаного ножика, повідкривав ним обидві бляшані коробочки, понюхав те, що в них було, набрав на кінчик леза трохи зеленувато-сірої маси, поклав її на маленькі скляні пластинки й розмазав пальцем, тобто розвіз пучкою по поверхні. Потім уставив скельця в мікроскоп і, примруживши одне око, схилився над окуляром; обличчя в нього мимоволі ошкірилось, кілька разів він мацнув рукою мимом, нарешті таки знайшов чорний гвинтик, покрутив його і навів на різкість, а потім рвучко, аж у спині щось хруснуло, випростався. Учитель окинув нас поглядом. Переможним. Застережним. А також скептичним, так наче йому було жалко показувати нам, бовдурам нещасним, те, що було в мікроскопі. Кінець кінцем він скомандував:

— Встати! Сісти! Встати!

Потім заходився смикати й штовхати нас доти, доки ми поставали один за одним, вирівнялись, порозгинали коліна і вишикувались у бездоганну колону, щоб кинути корисний для себе погляд на те чудо під мікроскопом. На ікру. На риб'ячі, як сказав учитель, яєчка.

Слава богу, попереду стояв Йост, йому першому доведеться сказати, що він побачив, і всі ми нетерпляче стежили, як він боязко озирнувся на Пругеля і, звівшись навшпиньках, здалеку зазирнув у мікроскоп.

— Нахились нижче! — наказав Пругель.— Ще нижче!

І те гладке страховидло припало оком до окуляра й стало дивитися. Штани на його могутніх сідницях натяглися, коричневий вельвет урізався в западину між ними, а він усе витріщався й витріщався і раптом видушив із себе:

— Ікра, видно, з оселедця!

— А ще що ти бачиш? — спитав Пругель.

А Йост, придивившись ще пильніше:

— Ікру. Тут стільки ікри!

Після такої відповіді Пругель дозволив Йостові сісти, і ми вже знали, що принаймні треба казати, щоб учитель і нас відіслав за парту. Слідом за Йостом мікроскоп обхопив розпухлими, посинілими пальцями, що, мабуть, аж гули від болю, Гайні Буньє, й поки він дивився, Пругель промовив:

— Ви хоч тут не думайте про смажену, копчену та мариновану ікру, хоч тут не думайте про їжу, бовдури нещасні; думайте про велике чудо, сховане в маленькій ікринці. В кожній такій ікринці — самостійне життя! Багато цих життів рано гинуть, стають поживою для інших життів і так далі; тільки найдужчі, найкращі, найстійкіші й так далі виживають і продовжують свій рід. І так — скрізь, якщо тільки не рахувати вас, бовдурів нещасних. Неповноцінне життя мусить загинути — в ім'я підтримки й збереження повноцінного. Це — закон природи, й нам лишається тільки визнати його.

— Пуголовок! — закричав Гайні Буньє. — Такий манюсінський пуголовок!

— Ну от, — сказав Пругель і поправив Гайні: — Пуголовок не пуголовок, а личинка, вона ось-ось відділиться від ікринки, ти придивися краще.

— А вона ж мертва! — бовкнув Гайні. А Пругель:

— Це марнотратство — марнотратство природи. Сотні, та де — тисячі, навіть сотні тисяч ікринок, і все в надії на те, що деякі з них виживуть і продовжать рід. Природний відбір, чи не так? І знову й знову — боротьба. Кволі в цій боротьбі гинуть, дужі залишаються. Так це в риб, так це й у нас. Затямте собі: дужий живе коштом кволого. Наприпочатку в усіх однакові шанси, кожна непримітна ікринка має в собі життя й живить його, але потім, коли починається боротьба, недостойний, — він так і сказав: «недостойний», — гине.

Поклавши в наші душі, як риба ікру, ці та ще кілька таких наукових висновків, Пругель поманив до мікроскопа мене, а сам, відступивши, заявив:

— Ну, а тепер послухаємо, що нового скаже нам Єпсен. — І, тримаючи в руці лінійку, став коло мене.

Не встиг я схилитися над мікроскопом, як йому вже припекло дістати відповідь, так би мовити, готівкою:

— Ну?!

Я гарячково глянув на хаотичне накопичення сіро-зелених, місцями розчавлених, ніби желатинових кульок, хотів був що-небудь зметикувати, але вчителева лінійка вже торкнулася моєї жишки й холодком поповзла по ногах угору; однак я не перервав спостереження, а мовчки терпів мандри

лінійки, намагаючись помітити бодай якусь ознаку обіцяного чуда. Манюсінькі вирячкуваті очі, невеличке, прозоре риб'яче тільце й пуповинка, яка з'єднує жовток яйця-ікринки з самою рибкою — ось що я, як мені здалося, побачив, але цього мені було замало. Я хотів... Власне, я вже й не пригадую, чого я хотів, може, я не міг вимовити жодного слова тільки тому, що картина в мікроскопі цілком розчарувала мене.

— Ну що? — поцікавився Пругель. — Отже, нічого не бачиш?

— Пікша, — сказав я навмання. — Начебто ікринка пікші.

Він прийняв лінійку й підтвердив:

— Так, це ікринки пікші.

Але вчителя вже навряд чи хто почув, бо нараз пролунало: «Це англійці! Англійці!» — і ми всі кинулися до вікон.

На шкільному подвір'ї стояла закурена бронемашина, над нею погойдувалась антена, дуло досить непоказної гармати було націлене на одні з наших пофарбованих білим футбольних воріт, а з люка вилазило двоє, справді схожих на англійців; вони взяли подані їм зсередини автомати, гукнули кілька слів тим, що лишилися в машині, а потім рушили до школи — насторожено, озираючись на всі боки. Вони були у формі кольору хакі й у високих черевиках. Обидва ще зовсім молоді. І в обох закочені рукава.

Вони рушили повз щоглу через залите сонцем подвір'я до входу в школу. І ледве-но я подумав: «Коли ж вони глянуть на нас», як обидва попідводили голови й стали. Стали й показали один одному на клас, що весь поприлипав носами до шибок. Побалакали. Тоді кивнули один одному головою — мовляв, ходімо далі, — і збоку під нами зникли в дверях.

Ми б, мабуть, так і стовбичили у вікнах, що не переставали деренчати, якби вчитель Пругель не скомандував: «Шикуйтесь!» Але ми, як на нього, поверталися не досить швидко, й по нас загуляла його лінійка: того він лягнув по спині, тому штурхонував під ребра; він таки відігнав нас від вікон і поставив у колону, що починалася біля кафедри й тяглася проходом. Йостові, Гайні й мені Пругель дозволив сісти.

Цей учитель не спитав: «То на чому ми спинилися?» Ні. Хоч на шкільному подвір'ї стояла ворожа бронемашина, а в самій школі вже були англійці, він промовив:

— Це й справді ікра пікші, Єпсен слушно сказав. Ікра риби, що служить поживою для багатьох інших риб. Але що тут можна побачити ще? Бертраме!

Калле Бертрам відкинув з лоба попелясто-русяву чуприну і схилився над мікроскопом, а ми всі — крім Пругеля, звичайно, — пороззявляли роти і, прислухаючись, якомога непомітніше скосили очі на дверну ручку. О, здається, хтось іде? Чути англійську мову? Та ні, то Калле, напружено вдивляючись в окуляр, переступив з ноги на ногу. Начебто поворухнулась дверна ручка? Таки поворухнулась! І не встиг Калле розтулити рота, щоб висловитися про чудо в ікринці, як двері розчинились і лишилися навстіж, проте спершу ніхто не з'явився, і ми вже трохи не подумали були, що вони відстали самі, але тієї самої миті, як Пругель, очевидно, зібрався сказати: «Єпсене, причини двері», ті двоє і ввійшли в клас — обидва біляві, в обох світлі очі й розчервонілі обличчя.

Вони пройшли на середину бічного проходу, повернулись до класу і стали вдивлятися в нас, неначе намагались упізнати когось із давніх знайомих. Один із них вимовив:

— Війна нема, капут війна, ви додому!

Ми, мабуть, тупо повітріщали на них очі, а вони, навпаки, розглядали нас зацікавлено, хоч і не довго, бо скоро їх потягло — це ми вже помітили — до дошки й до кафедри. Один узяв губку, стис її в руці й кинув назад у ящик; другий покрутився біля кафедри і, не розтуляючи рота, жестом наказав учителеві сісти. Пругель, однак, не сів, та англієць і не думав наполягати на своєму, очевидно, через те, що раптом він угледів мікроскоп. Підійшов до нього, окинув спершу нас підозріливим поглядом, потім опустив обличчя, випростався — просто таки вражений — і зробив знак товаришеві; той миттю опинився біля нього й запитливо підвів очі, а перший показав йому на мікроскоп. Тоді цей другий і собі зазирнув у ту трубочку та враз так і прилип до неї оком, неначе побачив там щойно народжену з ікринки сирену чи яке-небудь вимерле веслоноге — одне слово, щось таке, що всі ми, навіть наш біолог Пругель, прогавили. Що він там побачив? Про що йому розповіла ікра пікші?

Він розігнув спину аж тоді, як товариш поплескав по його потилиці; вони кивнули один одному головою: мовляв, головне ми побачили. Потім один за одним рушили попід вікнами в кінець класу, де стояла шафа з наочним приладдям: її двостулкові скляні дверцята були вічно на замку — один з ключів уже давно поповнив мою колекцію. Щоб

скло не блищало в очі, вони понахилилися до самих дверцят, і весь мертвий звіринець за шибками виширив до них зуби. Ширили зуби опудала пірникози, лиски й чорного лісового тхора, що дерся на критий лаком пеньок, ширили зуби опудало польового зайця, препарована голова щуки, що мінилася, немов пергамент, і навіть скручена в три погібелі й законсервована в круглій банці веретільниця. Англіїці мовчки розглядали ті скарби й аж поприсідали навпочіпки, щоб роздивитися кістяк тюленя, а один навіть поторгав дверцята. Нарешті вони знов кивнули один одному головою й рушили до дверей, і ми вже вирішили були, що вони нам на прощання так нічого й не скажуть або що їм просто нема чого сказати, коли це в дверях обидва спинилися, обвели поглядами клас, і один вимовив ще раз:

— Війна кінець.

Після цього вони вшилися.

Ну, а Пругель? Невже він забув про нас? Забув про мікроскоп і про «чудо в ікринці»? Чому його лінійка перестала підтримувати в колоні дисципліну? Як він допустив, що дехто з хлопців знов прилип носом до шибки? Я ще й досі пригадую, як учитель роздушив у кулаці шматок крейди. Пригадую ще, як він скривив губи, заплющив очі й закинув назад голову, як часто й уривчасто дихав; у мене й досі перед очима його заціпеніле й бліде обличчя — нараз Пругель зробився схожим на вкрай змороженого атлета. Він був розчарований, розгублений, лютий. Його тіло повільно пересмикнула судома. Потім — хрипке зітхання. А тоді, пригадую, він доллентався, хитаючись, до кафедри, зійшов на неї, останнім зусиллям схопився за стілець і впав на нього, й увесь клас безмовно дивився, як він затулив обличчя руками й кілька хвилин сидів так, а потім застогнав і провів долонями по обличчю — обережно, неначе хотів стерти полуплену шкіру. Добре запам'яталося мені й те, як він, мовби долаючи неймовірний опір, зрештою випростався, позакривав обидві бляшані коробочки, стенив плечима й подивився на клас, явно збираючись щось сказати, — і не зміг. Ось вам і Пругель, наш біолог. По хвилі він усе ж таки видушив із себе: «Йдіть додому», а сам, поки ми хапливо складали манатки, й не думав іти з класу; він просто стояв біля свого мікроскопа, розгублений і геть безпорадний, і чекав, поки ми всі вийдемо; кожен прощався, але вчитель нікому не відповідав. Ось таким я бачив учителя Пругеля востаннє.

Тільки-но він нас відпустив, як у коридорі й на сходах неначе яблука пороснули: вистрибом, мало не на головах

ми висипали на шкільне подвір'я, але на ньому вже нікого не було — бронемашина звернула на асфальтоване шосе й поїхала далі на північ. Хлопці вибігли на шосе і дивилися вслід бронемашині, що віддалялася; вони ще стояли там гуртами, а я вже давно був на цегляній доріжці, недосяжний для Йоста і Гайні Бунье; а втім, того дня їм, певно, було не до мене. Я відходив усе далі й далі і навіть ні разу не кинувся на схил рівчака, коли з-за греблі з'являлися штурмовики: їхні тіні проносилися наді мною, а пропелери мерехтіли, немов циркулярки, і вкручувались у ясне небо. Тільки весна дарує нам такі дні — ясна блакить, лиш де-не-де непорушно зависне хмаринка, яскраве сонце, а від північно-східного вітру аж пащить лице.

Вдома двері були навстіж. Біля ганку стояв Тімсенів велосипед. Батько телефонував у себе в кабінеті і так кричав, що я почув його голос ще біля сарая:

— Зброю одержав... Слухаюсь! У повному складі... Слухаюсь! Всі проінструктовані...

Я кинувся бігом.

— ...Охороняти шосе... Слухаюсь! — горлав батько. Потім, помовчавши: — Буде зроблено!

Я двома стрибками подолав цементовані східці на ганок і влетів у коридор.

— ...І пов'язки... Слухаюсь! — дер горло батько, маючи на увазі, безперечно, нарукавні пов'язки, які я ще з сіней побачив на миснику.

Гіннерк Тімсен стояв на кухні біля столу; мене він зустрів словами:

— Ну, починається!

І щоб не довго пояснювати, показав на стіл, де лежала зброя: гранати в новісіньких ящиках, кілька фаустпатронів, карабіни й боеприпаси.

Я спитав його, хто понаносив те в нашу кухню, а він відказав:

— Ніхто, Зіггі, ніхто б не подумав, що ми ще знадобимося.

— З Гузума? — поцікавивсь я.

Але Тімсен замість відповіді узяв зі столу фаустпатрон, звів відкидний візир і націлився на наш будильник; потім він узяв на приціл ворожі банки з рисом, манною крупою та саго й без жодного звуку знешкодив їх. Далі він оглянув карабіни й, прочитавши клеймо, дійшов висновку: італійські трофеї. Щоправда, голос його пролунав не дуже бадьоро. Ручні гранати Гіннерк поставив під стіл і заходився лічити патрони, але в цю мить увійшов батько.

— Сотень шість, Єнсе.

— Люди зараз надійдуть,— повідомив батько.— Пости вже розподілено, ми беремо на себе охорону шосе.

— Ми вдвох?

— Ні, з нами ще будуть Кольшмідт і Нансен.

— Нансен?

— Атож, а тепер надінь пов'язку. Весь наш фолькштурм іде на позицію.

Отже, Гіннерк Тімсен натяг на рукав своєї жовтої, як шафран, куртки пов'язку і зробив це не так собі, між іншим, а надзвичайно ретельно; спершу йому здалося, що вона сидить надто високо, потім надто низько, а коли він урешті лишився задоволений, я закріпив його пов'язку — цю єдину ознаку приналежності до «народного ополчення» — двома англійськими шпильками. Після цього той огрядний чоловік, що перепробував стільки професій, про всяк випадок переверив перед дзеркалом, як сидить пов'язка, і почав допомагати батькові розкладати зброю на чотири купи, посьорбуючи маленькими ковтками чай, який йому налила Гілька. Чай йому, видно, не дуже подобався. А коли я згадав про англійську бронемашину, що випадково заїхала на шкільне подвір'я, Тімсен відразу схопив фаустпатрона й вискочив надвір поглянути за порядком; скоро він вернувся й показав усім жєстами, що все гаразд.

— Ні душі,— сказав він і сів поруч з батьком на лаву.

Вони сиділи й чекали. Обидва мовчали. А говорити, власне, й не було про що,— все вирішено, все ясно, а щодо Бультьоганнового доносу, то доглядач греблі сам забрав його назад — після розмови, в якій узяв участь і ругбюльський дільничний поліцейський. Я стояв біля вікна й не спускав очей з лугів: хто ж прийде перший? Отже, фолькштурм збирається в нас удома.

Перший прийшов художник; я бачив, як він простував лугами — довге синє пальто, капелюх, руки глибоко в кишенях.

— Дядько Нансен іде,— доповів я.

А батько на те:

— Та пора вже.

— А нащо? — тихо спитав Тімсен.— Нащо він тобі тут узагалі здався, Єнсе? Тепер, коли, може, вирішується все?

— Саме тому,— відповів батько.— Тепер, коли, може, вирішується все, я хочу, щоб він був у мене під руками. Так буде краще, Гіннерку, повір мені.

— Ти ще скажи, що хочеш на нього покластися.

— В тому-то й уся річ,— озвався батько.— Якби я міг на нього покластися, то не треба було б тримати його під руками.

Він устав і задивився з вікна на художника, що, однак, був уже не сам і не перший: зупинившись біля таблички «Ругбюльська поліцейська дільниця», він помахав рукою у бік садиби Зельрінг, зачекав, тоді коротко махнув ще раз і врешті рушив назустріч пташиному сторожеві Кольшмідту. Вони поручкалися. Швидко про щось запитали один в одного. Кольшмідт почав розмахувати руками і щось доводити, намагаючись у чомусь переконати художника чи принаймні домогтися його згоди; але Нансен, видно, вагався: слухаючи Кольшмідта, він узяв його за руку, повів до нашого будинку й потяг за собою на ганок. Не встигли вони, човгаючи ногами, переступити сінешній поріг, як ругбюльський дільничний поліцейський приготувався до зустрічі — можна сказати, прибрав позу. Він підтягнувся, трохи розставив ноги — одне слово, твердо, зручно, хоч і не надто зручно, став посеред кухні й таким чином відразу гарантував собі авторитет, належний інструкторові вечірніх занять і нинішньому командирові так званого фольксштурму. Тімсеніві, що хотів був скрутити цигарку, батько різко зауважив: — Тут не курять.

Отож він чекав обох, не міняючи пози, яка, на його думку, найбільше пасувала до цієї миті, й відповів на їхнє привітання так, що не лишалося жодного сумніву в тому, хто має вітатися перший. Показавши їм на лаву, промовив:

— Сідайте он там, коло Гіннерка.

Кольшмідт із Нансеном посідали, а батько розслабився, підступив до столу, поклав руку на італійський трофейний карабін і почав гладити ложе. Він таки домігся того, що всі троє мовчки й напружено попідводили на нього очі. Однак перший заговорив не він. Перший заговорив недовірливий пташиний сторож Кольшмідт, що сидів посередині, затиснутий з двох боків. Вивільнивши плечі й подавшись уперед, він виразно промовив:

— Дурницю ми робимо! Адже вони стоять на Ельбі, вони в Лауенбурзі, навіть у Рендсбурзі, а їхні передові частини вже, мабуть, і тут. Всі кидають зброю, тільки ми, бачте, тільки ми тут усе починаємо спочатку. Затримати їх оцими пухкавками? Оцими рогачами? Та яке з цього пуття? А ніякого! Одне слово, дурниця, та й годі!

Збуджений Кольшмідт знов сів, дістав з нагрудної кишені коротеньку, обмотану чорною ізоляційною стрічкою люльку і встромив її в рот.

— Тут не курять,— проказав батько і вже зібрався був йому відповісти, але його випередив Гіннерк Тімсен, власник «Припливу»; в житті він зазнав багато злетів і падінь, але ніколи не вважав опір марним; саме тепер, мовляв, коли всьому настає кінець, саме тепер треба боротися далі, це обов'язок кожного перед самим собою; авжеж, поки все добре, тоді легко хвалитися, а він ось каже собі: треба стояти до останнього навіть тоді, коли надія на успіх мала; крім того, особисто він ніколи не опускав рук без бою, і хто це сказав, що все втрачено,— адже можна, кінець кінцем, показати приклад і несподіваним, запеклим опором змусити ворога бодай замислитись. Не обов'язково ж чинити опір бозна-скільки, але ж треба принаймні спробувати, хоч трохи протриматись...

Оскільки Кольшмідт із Тімсеном самі набилися висловити свою думку, батько після цієї заяви зумисне промовчав і подивився на Макса-Людвіга Нансена так, що той відразу мав зрозуміти: ну, тепер твоя черга сказати своє слово. І художник не змусив довго себе чекати. Він заявив:

— А чого ж ми сидимо в хаті? Адже можна почекати й надворі!

Більш він не промовив ні слова; навіть коли батько попросив його висловитись ясніше, він не додав нічого нового й пояснювати свою думку докладніше відмовився.

Ругбюльський дільничний поліцейський? Йому, звичайно, теж слід було б висловитись, адже від нього тут залежало якщо не все, то принаймні дуже багато; але батько не поспішав — він, очевидно, зважував плюси й мінуси висловлених думок, зіставляв їх, потім підвів ризику й прикинув, що в нього вийшло. Одне слово, після довгих натужних роздумів поліцейський заявив, що є наказ, а накази пишуть не для годиться, їх треба виконувати, та ще й неухильно, а в даному випадку це означає: охороняти шосе.

— Згідно з наказом,— оголосив батько,— ми беремо на себе охорону шосе, і то негайно. У кого ще немає пов'язки, хай візьме; ми виступаємо на позицію.

Обмінявшись отак думками, наші фольксштурмісти вирушили на позицію. Коли я згадую про те, що наше глухе й навряд чи стратегічно важливе, але все ж таки проїдже шосе батько мав охороняти разом з художником, у моїй уяві щоразу постає така картина: мокрий окоп завглибшки по груди і якраз на чотирьох, з південного боку — бруствер, у який цьвохкають кулі — чи, може, вони цьвохкали тільки спочатку, бо після багатьох невдалих атак на тому

невеличкому захисному валу виріс іще один — певна річ, із зачепленими пальцями, — над яким у небо стирчать руки з розчепіреними пальцями, а далі на лузі бовваніють десятки танків з розбитими гусеницями і зірваними баштами, деякі танки ще димлять — ті більше, ті менше, — й за димом не видно навдивовижу незначних решток збитих літаків, що, падаючи, повганялися носами в м'який торф'яний ґрунт і застрягли щонайменше по сидіння пілота. Бачив я й себе — я підносив патрони, їжу, воду й, як і у фольксштурмістів, на голові в мене була свіжа пов'язка, що її мені, мабуть, наклала Гілька... Господи, уява! Так наче ото гра в індіанців!

Та хіба можна було позбутися уяви, коли в нашій кухні натягали на рукава фабричні пов'язки, розподіляли зброю і визначали місце, де англійські танки й бронемашини мали, так би мовити, поламати зуби. І те місце визначили під вітряком — під моїм вітряком; з насипного пагорба, що на ньому фольксштурмісти вирішили окопатися, дорогу видно до самого Гузумського шосе, заразом можна охороняти й старий шлюз, а на Гольмсенівому лузі, крім того, досить місця для підбитих танків і літаків.

Фольксштурмісти закинули за спину карабіни, завдали на плечі фаустпатрони, взяли ящики з набоями та гранатами й пішли з кухні так, як можна взагалі йти з важким тягарем; не встигли вони, дрібно човгаючи ногами, дістатися до цегляної доріжки, коліна в них уже почали підгинатися.

Я тюпав слідом, а Гілька з матір'ю — кожна зі своєї кімнати — спостерігали, як виступає те військо, і спостерігали досить зацікавлено. Всі, крім мене, були так навантажені і обвішані зброєю, що не могли помахати жінкам на прощання, тож я зробив це один за всіх; Гілька тільки показала мені кулака, а мати взагалі не відповіла. Так наш фольксштурм вирушив на позицію.

Я приніс дві лопати, й перед самим вітряком почали рити окоп; вийшла така собі яма по груди, проте без ґрунтової води — в нас це вже неабияк, — а в самій ямі видобали в стінках кілька невеликих ніш — туди склали гранати, патрони, а також засунули два чи три фаустпатрони. То була вельми повчальна картина — дивитись, як працюють четверо чоловіків; Гіннерк Тімсен — той без угаву щось насвистував собі під ніс і для кожного мав наготові підбадьорливу усмішку; пгашиний сторож Кольшмідт не приховував своєї злості й за роботою весь час лаявся, причому деякі лайки повторював у цікавих варіаціях; Макс-

Людвіг Хансен з холодною міною, зосереджено й неухильно виконував усі батькові накази й, здавалося, вирішив розмовляти тільки на мигах; і, нарешті, ругбюльський дільничний поліцейський: досить було побачити, як він глибокодумно замислюється, щось вираховує і поправляє інших — чи то коли насипали невисокий, але широкий бруствер, чи то як перевіряли поле обстрілу, — і зразу ставало ясно, що він тут старший. І справді, всю батькову увагу ніби поглинули турботи про позицію під вітряком, про те, як її краще обладнати й замаскувати. За три, щонайбільше чотири години четверо чоловіків, незважаючи на такі різні темпераменти, все-таки побудували майже непомітну позицію, що перекривала шосе; з трьох боків позицію легко було обороняти, тільки в бік моря вона була відкрита й незахищена, але звідти десанту не чекали й вирішили так і залишити. Ну, а з повітря? Після того, як невисокий бруствер обклали дерном, окоп під вітряком мусив нагадувати з повітря такий собі чималенький, проте цілком мирний коров'ячий корж. Оглянувши довколишню місцевість і пересвідчившись, що позицію замасковано надійно, всі четверо врешті допомогли один одному спуститися в окоп, покладали на бруствер карабіни й три фаустпатрони, попрігинались і почали напружено стежити за дорогою, яку було видно аж до Гузумського шосе.

Двічі мене відсилали додому, і двічі я вертався, та коли батько попередив мене втретє — спокійно, зловісно роблячи паузи, — я зрозумів, що мене чекає, якщо з'явлюся тут іще раз; збиваючи голівки кульбаб, я поплентався в бік греблі, там накинув гак, прокрався непомітно для нашого фольксштурму знов до вітряка, відразу вибрався у свою схованку під дахом і витяг за собою драбину, щоб ніхто не зміг до мене дістатися.

Сталися тим часом якісь події? Може, я щось уже прогавив? Я вийняв із вікна картон, кинувся на своє лігво, нашорошив вуха і глянув спершу вниз на позицію — команда була ще в повному складі, — а потім на залиту асфальтом мерехтливу стрічку Гузумського шосе. Там щось котилося чи то його тягли й підштовхували — неначе якийсь навантажений з горою возик, а навколо нього, ніби для охорони, йшло з півдесятка чоловіків. Ні тобі бронемашини. Ні танка. Ніякого руху не видно було і з боку Глюзерупа, а Північне море, яке я про всяк випадок теж обстежив поглядом, було чисте до самого обрію. Жоден ворожий літак не переплутав шкільного двору зі стоянкою військових машин. На Ріпенському кладовищі — ані шелесть. Отже,

тільки отой возик. Але він — не варта уваги ціль для чотирьох фольксштурмістів і не привід перекопати шосе фаустпатронами.

Мене ще тоді здивувало, як це наш фольксштурм не додумався послати кого-небудь на вітряк і влаштувати на горі спостережний пункт; ну, а коли вже вони сплехували, я вирішив діяти з власної ініціативи й узяв на себе обов'язки — хоч ніхто мене й не просив і не уповноважував — їхнього дозорця; зрештою, можна бути корисним і без особливого на те дозволу, і якби звідкись вигулькнув танк чи бронемашина, я б на свій страх і ризик негайно доповів вниз; але ні поблизу, ні далі, скільки сягало око, нічого, як на те, не з'являлося. Просто неймовірно, але не з'являлося нічого такого, що варто було б узяти на приціл. Обрій був чистий, як скло. Це, видно, зрозуміли й оті четверо в окопі, бо, простоявши добрих півгодини в напруженій, але марній готовності, вони порадились і стали на тому, що охороняти порожній обрій не обов'язково всім; невеличкий загін хутко дійшов згоди і поділився на два ще менших: тепер за обрієм стежили тільки двоє, тоді як решта двоє, назовемо їх підвахтовими, повмощувалися на дні ями — дрімали, набиралися сили й так далі. Я знав, що батько стоятиме на чатах у парі з художником, а Тімсен — із пташиним сторожем. Одне слово, вони ждали. Ждали, посхилявшись над своїми карабінами й фаустпатронами. Якби оті круглі кущі з боку Зельрінга раптом рушили на нас, я б дав сигнал тривоги; але кущі не ворушилися. Або якби раптом поліг живопліт із глоду в Ріпені. Або якби на нас зненацька посунула лавина якихось замаскованих березовим гіллям небачених чудовиськ! Треба було ждати. Щоб збавити час, я просто так, без усякого наміру заходився визбирувати під вікном тверді, поскручувані шматочки замазки та бите скло. Я назбирав цілу купку, а потім спробував упустити згори шматочок на позицію фольксштурму. Замазка поцілила Тімсена в потилицю. Одначе той не подумав, що його вже поранило, а вирішив, що то його вщипнув Кольшмідт, і так штурхонував під бік свого сторопілого сусіда, аж той мало не перекинувся. Я почув їхню пересварку, проте батько — пославшись, мабуть, на особливі обставини, — відразу поклав їй край. І за хвилину обидва — Тімсен і Кольшмідт — уже пригощали один одного тютюном.

Я вистромив з вікна руку, розтис кулак і мерщій сховав руку назад; скалка скла на підтвердження всіх законів падіння, поблискуючи на сонці, полетіла в окоп і — чого я аж ніяк не сподівався — попала просто в Тімсенів кісет,

що з нього Кольшмідт саме збирався натоптати собі люльку. Пташиний сторож здивовано взяв склянку, витріщив на неї очі, ніби на уламок метеориту, що впав з неба, подивився крізь неї, мов крізь монокль, на майже тривожно навислі над нами хмари і зрештою передав Гіннерку Тімсенові, який, похитавши головою, викинув її з окопу.

Тоді я вирішив послати на наш фольксштурм цілий град із битого скла й замазки — тепер уже на батька, але так і не встиг здійснити свого наміру — на обрії з'явилася постать.

Хтось підстрибом поминув шлюз, пройшов уздовж рова, круто звернув убік і безтурботно побіг просто на позицію. Гілька! Невже вона таки ні про що не здогадується? Сестра несла кошика й чайника; тримаючи кошика в правій, а чайника в лівій руці, вона розмахувала ними вперед-назад, як своїми булавами, і, неначе наздоганяючи то кошика, то чайника, бігла по зарослій травою дорозі до вітряка, а потім соковито-зеленим схилом пагорба до позиції. Якби моя воля, я б їм приніс їсти вже давно, але Гілька прийшла аж тепер; спершу вона передала в окоп кошика й чайника, а тоді хотіла була й сама сплигнути туди, однак батько не дозволив, і сестра всілася на струхлявілій хрестовині, очікуючи, поки фольксштурм поїсть і поп'є. Чоловіки жували бутерброди й запивали чаєм, а ругбюльському дільничному поліцейському скортіло ще й перевірити, чим та як намащені його бутерброди, й тільки він один розчіплював скибки хліба, обдивлявся їх, а потім видимо без усякого смаку заходився їсти свою пайку. Гіннерк Тімсен вирішив усе ж таки запросити Гільку в окоп і почав нишком, однак зрозумілими для всіх жестами манити її до себе; але Гілька тільки засміялась і мотнула головою, мовляв, нічого не вийде. Художник не їв, він лише пив чай і курив, прихилившись до стінки; Кольшмідт жував сидячи, але й тепер не переставав виявляти свого обурення тим, що його затягли в цю яму. Поки їли, тільки один із них не забував стежити за обрієм — мій батько.

Я не міг спокійно дивитись, як вони їдять і, вмить спустившись, виринув перед ними так несподівано, що Гілька аж перелякалась і тричі сплюнула, а власник заїзду сказав:

— От малий, ви тільки погляньте — як їсти, то він тут як тут. Звідкіля ти взявся?

— А звідтіля,— відповів я, непевно хитнувши головою в бік греблі.

— То ти що, на крилах?

— Еге,— кажу.

Після цього мені налили чаю, і я, вминаючи бутерброди — ті, що не захотів їсти художник, — запивав їх чаєм із покритишки від чайника; доїв я залюбки й ті, що лишилися після пташиного сторожа — у нього хліб був намащений домашньою ліверною ковбасою. Батько змирився з тим, що я сів перекушувати й разом слухати їхні розмови; фольксштурмісти говорили про якийсь тип танків, які треба підпускати дуже близько, про вразливе місце біля вихлопної труби, про наступну ніч, про туман і весняні приморозки, тоді перейшли до кишенькових ліхтариків і поговорили про те, як ощадити батареї.

Тільки художник не втручався в ті балачки; він якось сам по собі заступив на варту, а решта трое посідали на дно окопу й почали думати-гадати, чого їм бракує. Ну, звичайно, бракувало карт! Може, хто-небудь прихопив із собою? Тімсен знайшов у своїй куртці колоду старих карт — то був його «реквізит» ще з тих часів, коли він у своєму розкішному закладі відлякував клієнтів фокусами.

— Нате ось. Хто здаватиме перший?

Художник не зводив очей з обрію, а позад нього, спершу не дуже уважно, раз у раз прислухаючись, але потім дедалі запекліше й відчайдушніше трое заходилися збавляти час за грою в скат — вони вже й обурювались, і перераховували взятки, й щось доводили один одному: мовляв, якби не ти, то я пішов би з цієї, й тоді дві останні взятки... Одне слово, скат як скат.

Батько двічі підряд ходив просту бубну і обидва рази програвав, зате пташиний сторож, не маючи на руках жодної вісімки, двічі брав великий шлем — і то сам того не бажаючи, так що виграш наче аж розлютив його; рідко випадало мені бачити картяра, котрий так похмуро зустрічав би кожен свій виграш, як Кольшмідт; вивести його з терпіння міг лише програш, а йому сьогодні тільки щастило.

— От паскудство, знов, — казав він і зразу відкривав карти — увесь жир і бубна.

Гіннерк Тімсен, незважаючи на всі хитрощі, які він опановував нібито уві сні, виявився всього лиш посереднім гравцем. Однак гра так захопила всіх трьох, що вони, може, ще й пам'ятали про ворога, але про мене забули напевно; додому мене вже ніхто не проганяв, і мені так і не вдалося побачити, що було б, якби я з свого вікна сипонув на окоп пригорщ сухої замазки та битого скла.

Нарешті, вже надвечір, з'явилися літаки — кілька «спітфайєрів» і «мустангів»; вони вигулькнули з боку Фленс-

бурга чи Шлезвіга, пронеслися на бриючому польоті над нами й зникли в напрямку Північного моря. Їх іще й видно не було, а Тімсен уже відкрив стрілянину зі свого трофейного італійського карабіна. «Розсіювальний вогонь», — заявив він потім, виправдовуючись. Літаки летіли до нас над самісінькими маківками дерев, немов зграя горобців, і гудіння моторів ставало дедалі гучніше, настирливіше і рішучіше; ось літаки вже перескочили нашу школу, спустилися ще нижче, і ми вже подумали були, що вони заплутаються в похиленому від вітру гольмсенварфському живо-плоті, але вони не заплутались, а взяли трохи вгору, а потім... потім усі разом пішли на посадку, і їхні великі тіні попливли по землі повільніше: літаки явно заходили на посадку, але раптом передумали — очевидно, тому, що всі фольксштурмісти відкрили з позиції вогонь, навіть Кольшмідт — насамперед пташиний сторож Кольшмідт. Вони перезаряджали карабіни і все стріляли, не встигаючи прицілитись.

Чи й художник стріляв? Так, художник Макс-Людвіг Нансен також стріляв — часом по літаках, а часом — він надто поспішав натискати на гачок — і по ставку біля вітряка, де здіймалися невеликі фонтанчики, а з очерету над берегом, панічно лопочучи крилами, злітали дикі качки, щосили витягували шиї і шугали над позицією фольксштурму. Літаки на вогонь не відповіли — мабуть, вони вже скинули всі бомби й вистріляли боєприпаси, а може — правда, за це не ручуся, — вони просто не помітили нашої стрілянини, хоча Тімсен ладен був заприсягтися, що одну машину, як він сам висловився, кілька разів «прошив наскрізь». Гребля?! Невже літаки мають намір розбити греблю, щоб нас затопило море? Ба ні, вони проскочили над самою греблею, досягли моря й, перетворившись на темні штрихи, а потім на кілька чорних цяток, зникли за обрієм. Тепер фольксштурмісти могли поставити карабіни на запобіжники.

Поки вони помалу розговорилися про те, що пережили хвилину тому, я визбирав порожні гільзи, перелічив і аж здивувався, так їх було багато — стільки пострілів я не чув. Побалакавши, фольксштурмісти дійшли висновку: треба було зосередити вогонь і стріляти всім по одному літаку, ось на другий раз, мовляв, так і зробимо... Всі відразу погодилися з цією думкою і ще кілька хвилин постояли вчотирьох на варті, але згодом почали забувати про літаки, хтось зібрав карти, обтрусив їх, повирівнював, і, коли Тімсен нагадав: «Якби я встиг походити, я б вас обох поклав на лопатки», батько з Кольшмідтом, бажаючи, видно,

піймати його на слові, посідали на втопане дно окопу й роздали карти.

— Адже ти хочеш постояти? — спитав батько художника, на що той махнув рукою:

— Та сидіть уже, сидіть.

Я сів біля художника на викладений дерном бруствер, але заговорити з ним не важився, а тільки стежив за його поглядом, спрямованим на краєвид, що його він так часто малював: вогненно-червоні садиби на тлі густої, важкої зелені. Ми з Нансеном обдивилися путівці та обсажене дикими фруктовими деревами шосе й одночасно побачили вдалині вершника — художник кивнув головою, коли я показав рукою в той бік, не прогавили ми й вантажну машину, що, здіймаючи маленьку хмарку куряви, їхала піщаною дорогою до садиби Зельрінг. Я намагався не відставати від художникового погляду, й наші голови поверталися одночасно; інколи й він звертав мою увагу на щось таке, що ми помічали водночас, і тоді кивав головою уже я. Але Гільку перший удрів я; вона з'явилася від «Припливу» й, час від часу крутячи на руці порожнім чайником, простувала греблею додому. У Блеекенварфі було все спокійно. Зате в Гольмсенварфі — навпаки: старий Гольмсен раз у раз витягав з сарая надвір мотки дроту — певна річ, колючого дроту, — збираючись, видно, загородитися у власному подвір'ї і врятуватися від старої Гольмсенихи. Біноклем дільничного поліцейського художник користувався рідко.

Ми ждали, ждали до самого присмерку, а ніхто так і не показався. Сонце сховалося за греблею — точнісінько, як ото художник навчив його на цупкому папері, що не вбирав вологи: в смугах червоного, жовтого й сірчистого світла воно опустилося чи кануло, мов крапля, в Північне море, гребені хвиль зацвіли темною піною, а незайману половину неба залили різні відтінки вохри й кіноварі, проте межі між обома кольорами були не чіткі, а розмиті, до того ж не зовсім зграбно, але цього художник і хотів. «Зграбність, — сказав він якось, — не обходить мене». Одне слово, сонце там заходило довго, незграбно, часом навіть аж трохи героїчно, спершу контрастно, але потім, так би мовити, дедалі розпливчастіше; той захід стилістично бездоганно повторювався сьогодні за позицією фольксштурму.

У всіх картярів шанси тепер були однакові, й кожну партію вони обговорювали вже не так запально. Гіннерк Тімсен час від часу цікавився в нас, чи ще не видно «постаті», маючи на увазі Йоганну, колишню свою дружину, що мала принести з «Припливу» попоїсти й випити; та ми

з художником попередили б його вчасно. Туман, що в такі дні звичайно падав з настанням присмерків, сьогодні щось забарився, проте корови, як завжди в цю пору, вже подавали голоси. Спершу десь далеко, за обрієм, глухо й неспіло мукнула одна корова; по другий бік нашої позиції її посестри в чорних і білих латках враз почали обертатися на той звук і нашорошувати порослі шерстю вуха, але ще не відповідали; аж коли те далеке мукання пролунало знов, одна з корів замотала головою, важко підняла морду й, видихнувши клуби білуватої пари, озвалася, однак відповіді не дістала, зате в той перегук утрутилося ревіння іншої тварини з трубним голосом, а тоді вже не втрималася, щоб не відгукнутись неймовірно низьким басом, ще одна — з боку Ріпена; саме той бас, видно, й кликала з-за обрію невидима корова, бо зразу йому відповіла, та перше ніж знов озвався бас, мукнула корова, яка була ближче до нас.

Те ревище, що лунало вечорами від обрію до обрію, особисто мені не заважало, й, стоячи в окопі, я так само прислухався до нього і в сутінках не помітив, що художник щось надумав. Зненацька він вискочив з окопу, обтрусив одягу і, обернувшись до решти фольксштурмістів, сказав:

— Скоро і ви вже нічого не побачите, тож до завтра.—
І рушив на дорогу.

Батько покинув карти й крикнув:

— Стій, Максе, хвилиночку!

Але художник не зупинився. Дільничний поліцейський з допомогою Гіннерка Тімсена вибрався з окопу. Притримуючи на голові кашкет, він побіг навпрошки до ставка, щоб перейняти художника. А втім, бігти й не було чого — художник анітрохи не поспішав. Батько догнав його, поклав руку на плече і мовив:

— Що це з тобою? Звідси не можна просто так піти!

— Темніє вже, — кинув художник. — В таку пору краще сидіти дома.

Батько підступив до Нансена ще ближче, витримав його зневажливий погляд і таке інше й повільно проказав:

— Ти, мабуть, забув, що носиш на рукаві пов'язку? Чи, може, не знаєш, що це означає?

Художник мовчки зняв з рукава пов'язку, простяг поліцейському, але той не взяв, і Нансен віддав її мені:

— Нехай побуде в тебе до завтра.

— Забери пов'язку, — наказав йому батько. — На пост не заступають, коли заманеться, і не йдуть з нього додому, коли заманеться.

— Ви можете грати собі далі,— відповів художник,— я ж не проти, щоб ви грали.

Але приховане в цих словах глузування не справило на батька ніякого враження — він був такий збуджений, що просто його не вчув, а якщо і вчув, то тієї хвилини, мабуть, не міг збагнути до кінця й належним чином відповісти; а може, він не зробив цього тому, що хотів залагодити інцидент тільки на основі інструкції — адже й для такого випадку передбачено параграф, і поліцейський його, очевидно, знав і в ту мить думав про нього. Він сказав буквально таке:

— Я роблю тобі друге попередження.— І це його попередження важило дуже багато.

Тімсен із Кольшмідтом, які досі спостерігали за сценою з окопу, певно, збагнули, що тут запахло смаленим, і захотіли бути свідками. Та тільки-но вони підійшли ближче, як зразу перепало і їм. Батько процідив:

— Кожен мусить залишатися на своєму місці!

— От-от,— притакнув художник,— на своєму місці. А моє місце тепер удома.— І він хотів був іти, вважаючи, що цілком ясно пояснив свою причину.

Та ругбюльський дільничний поліцейський був іншої думки: він рвучко розстебнув кобуру, вийняв службовий пістолет і наставив його на Макса-Людвіга Нансена — десь так у живіт, але своєї вимоги повторювати втретє не став. Він стояв і ждав. Поночіло. Кругом було тихо. Як спокійно його пальці стискали великокаліберний пістолет, що ним він майже ніколи не користувався! Як упевнено й просто стояв він із зброєю в руці! Двічі в житті батько скористався на службі пістолетом: коли скажена лисиця вчепилася зубами в теля й коли племінний Гольмсенів бугай поламав весь графік на глүзерупській залізничній станції.

— Май розум в голові,— раптом сказав Кольшмідт. Але до кого він звертався, так ніхто й не зрозумів.

Батько з художником ще довго стояли один навпроти одного — мовчки, навіть не дуже насторожено чи прикидаючи в думці, як далеко ще можна зайти, а скоріше так, неначе обидва були до всього готові й знали наперед, чим це скінчиться — адже їм, мабуть, уже не вперше було стояти один навпроти одного. А наставлений службовий пістолет мовби повторював весь час ту саму фразу: «Роблю тобі останнє попередження». Я все тримав у простягненій руці пов'язку, але художник і не глянув на неї — він не зводив очей з батька; та ось тіло його врешті поворухнулося, скинуло з себе напружений спокій і, ніби під натиском дула,

що дивилося на нього, подалося вперед. Я знав того й того і не мав сумніву, що художник піде, коли вже так надумав; не сумнівався я і в тому, що батько тоді вистрілить,— кінець кінцем обидва вони глюзерупці. І художник підтвердив мою думку. Він сказав:

— Я піду, Єнсе, мене ніхто тут не втримає, навіть ти.

Ругбюльський дільничний поліцейський змовчав, і художник повів далі:

— Вас не виправить ніщо, навіть кінець. Треба просто чекати, поки ви самі вимрете.

Батько знов нічого не відповів, поки що він наполягав лиш на тому, щоб художник виконав його наказ, а до всього іншого можна буде вернутися потім. Він дав наказ і ждав його виконання.

— Якщо ти підеш, Максе,— заявив Кольшмідт,— я теж піду.— І застебнув куртку на всі гудзики.

— Гаразд,— мовив художник,— тоді ходімо разом.

— Зрозумій, Єнсе,— звернувся Кольшмідт до батька,— те, що ми пролежимо тут цілу ніч, нікому не допоможе. Наче ми спроможні щось затримати! Все це просто дурниця.

Ругбюльського дільничного поліцейського, здавалося, зовсім не обходило те, що ще один фольксштурміст збирається покинути позицію,— він не спускав погляду тільки з художника, тільки до нього мав діло.

— Облиш, Єнсе,— знову сказав Кольшмідт,— не здіймай бучі, сховай свою цяцьку.

На додачу він хотів був поплескати поліцейського по плечу, але, нараз чогось злякавшись, передумав і поволі опустив уже підняту руку.

Батько заворушив губами, готуючись щось вимовити, і звернувся до Кольшмідта:

— Дезертирів... Ви що, не знаєте, що чекає дезертирів?

— Не пар парка́,— відповів пташиний сторож, тоді обійшов батька і став поруч з художником, наче утворюючи з ним єдиний фронт — фронт опору чи принаймні непослуху. Потім уже зовсім спокійно додав: — Все це гучні слова, Єнсе, протри краще очі. Зараз ми підемо, а завтра вдосвіта будемо на місці.

— Ну, якщо всі вшиваються,— втрутивсь Гіннерк Тімсен,— то я теж накипаю п'ятами. А якого біса сидіти тут уночі? Та ще й самому.

Він підступив ближче і приєднався до художника та пташиного сторожа, показуючи тим, що його рішення остаточне. Та незважаючи на свою одностайність і такі заяви, жоден із трьох не важився зробити перший крок —

щоправда, не стільки зі страху перед твердою рукою, яка все тримала службовий пістолет, націлюючи його Нансенові в живіт, скільки в надії всім гуртом перетягти дільничного поліцейського на свій бік і покинути позицію разом з ним.

Але батько так само не зводив очей з художника; той міг би що-небудь сказати, проте, як видно, нічого більш казати не хотів, і навіть коли Тімсен підбадьорливо штовхнув його ззаду, не розтулив рота — мабуть, він один зрозумів, що батько вже здався, і то тієї самої хвилини, коли й інші вирішили піти додому. Нансен просто полишив батька на самого себе.

Художник стояв з байдужим виглядом і чекав, злущуючи тим самим і інших чекати; ще трохи, і хтось не витримає й піде.

Я міг би, звичайно, продержати наших фольксштурмістів разом іще трохи — в сутінках, перед безкрилим вітряком... Той, хто береться пригадувати, повинен, мов торговець біля ваг, миритися з неминучими втратами, і я про них не забуваю й тому хочу, щоб батько перестав витріщатися на художника, щоб він зміряв усіх трьох коротким і холодним поглядом, розірвав коло своїх обов'язків і чіткою ходою рушив на пагорб до окопу — туди, куди його, як він вважає, поставили.

А мені після того не лишилося нічого іншого, як податися слідом за батьком; він мовчки допоміг мені спуститися в окоп, підтяг ящика, я виліз на нього й побачив перед собою карабін, проте не доторкнувся до нього. Ми спостерігали за тими трьома, а вони й досі стояли на місці, тільки зійшлися до купи й зашепотілися — мабуть, нараз знов розійшлися в поглядах. Але потім вони все ж таки пішли, і до нас час від часу лише долинав тупіт їхніх ніг; вони дійшли разом до шлюзу, хоча в той бік треба було тільки пташиному сторожеві, там поставали і знов ніяк не могли розійтися. Ні, не легко було їм розстатися, і, коли їхній гурт кінець кінцем розпався й кожен рушив своєю дорогою, — але ми їх уже не бачили, — я не відкидав можливості, що один із них, скажімо, Гіннерк Тімсен, знов з'явиться на позиції і схилиться над своїм карабіном, так наче нічого й не сталося. Проте ніхто не вернувся.

Отже, ми з ругбюльським дільничним поліцейським zostалися в окопі самі; затулившись від вітру долонею, він припавив люльку, а тоді по-своєму суворо, ніби нічого й не було, почав оглядати дороги й луги і взагалі придивлятися до темряви, чи не з'явиться там ворог, якому грав на руку

ще й туман. Корови мовчали. Вони вже полягали й довгастими купинами маячили за ставком. Туман збирався в тонкі довгі пасма, що перепліталися, підіймалися над землею, розпливались, і садиби на горбах наче підпливали на них, як ото підпливають на березі човни під час припливу. Десь іздалеку, нагадуючи скоріше вибухи на будівельних роботах, ніж гарматні залпи, до нас докочувалися окремі вибухові хвилі.

— Йди додому,— озвався батько.

— А ти? — спитав я.

— Йди лягай спати,— мовив він.

Я недовірливо глянув на нього, але він мав на увазі саме те, що сказав, і навіть кивнув головою в бік Ругбюля; і я виліз з окопу, залишивши позицію на нього самого.

— А ти? — ще раз спитав я.

— А я шукатиму назву,— відповів він.

— Назву?

— Так, назву оцього лиху і взагалі всьому іншому.

— А вечеря? — спитав я, на що він спершу тільки зневажливо махнув рукою, але потім, похопившись, здвигнув плечима й промовив:

— Якщо не доїли маринованих оселедців, лишіть трохи для мене на столі. Мені тут треба дещо зробити.

Піти, а тоді, накинувши гак, потай вернутися назад, як я вже раз робив, мені було ліньки, і я, ні разу не озирнувшись, хоч і відчував на спині батьків погляд, вирушив додому; ще знадвору я почув, як у кабінеті, не вгаваючи, надривається телефон. Чому вони не беруть трубки? В кухні ще світилося, отже, вони щойно повечеряли, Гілька з матір'ю, і пішли нагору в спальню. Не могли ж вони не чути телефону. Ага, виходить, удають, ніби їх нема вдома; ну що ж — нема то й нема. Мати, певно, сіла на край ліжка, а Гілька розчісує її світло-руде волосся, а потім збирає його й викладає лискучим вузлом, подумав я. Або мати розводить у склянці заспокійливе, бовтаючи воду за годинниковою стрілкою. Або Гілька робить матері масаж своїми дужими і вправними пальцями. Я не мав права заходити в батьків кабінет сам, тому телефонний дзвінок мене не стосувався. Мене теж немає вдома. Я знайшов у коморі тарілку з маринованими оселедцями й поставив її на кухонний стіл. Одного з тих попелясто-жовтих оселедців, що плавали в маринаді з гвоздикою та кружальцями цибулі, я з'їв, з другого здер і вкинув у рот поморщену шкурку, а решту два накрив газетою, що з неї на мене дивився настійливим і порожнім поглядом чоловік на ім'я Деніц. На

клапті паперу я нашкрябав: «Не чіпати», поставив знак оклику й приклав записку виделкою. Хліб? Хліба він і сам собі відріже. Я виніс риб'ячі кістки з хати й викинув кудись на темне подвір'я, потім піднявся нагору, кілька хвилин марно простовбичив під дверима спальні, пішов до себе в кімнату, ліг одягнений на ліжко, не спустивши темних штор, і став чекати батька.

Пригадую ще, як я лежав у темряві з розплющеними очима й прислухався; раптом Гілька заграла на роялі — вона ніколи не вчилася грати, однак тепер обережно перебирала пальцями клавіші рояля, що стояв просто неба біля шлюзу; навколо неї кружляли чайки, а сестра собі грала, й мені ввижалося, ніби від ринви відриваються крижані бурульки — зовсім манюсінькі, й трохи більші, й великі, вони падали на скло й розбивались, і тоді виявлялося, що вони кольорові — переважно червоні та жовті, а потім на Гільку впала тінь від літака, який прилетів нечутно, з вимкненими моторами, літак був сірий і досить великий, він усе заходив на посадку біля батькової позиції й, зробивши кілька кіл — від нього щоразу віяло крижаним вітром, — нарешті сів, м'яко перекинувшись на одне крило; зразу відчинилися овальні дверцята, і з них висипали чоловіки й жінки, всі до одного знайомі, попереду капітан Андерсен, були там і старий Гольмсен, і вчитель Пльонніс, і Бульт-йоганн, і Гільда Ізенбюттель, а Гілька дедалі запальніше біла по клавішах рояля, що віддзеркалювався у воді біля шлюзу, й чоловіки та жінки, не витримавши, побралися за руки і, пританцьовуючи, почали водити танок навколо батькової позиції, вони все сходилися й сходилися, чимраз щільніше обступаючи окоп, і їхній одяг метлявся, тільки не від вітру, і ось вони вже підійшли до самого бруствера, похилялися над батьком, зв'язують його, витягають з окопу й, ледь притупуючи, несуть його зеленим схилом нагору до вітряка, що стоїть уже з крилами, обтягнутими брудною парусиною, і крила аж тремтять від нетерпіння, а чоловіки і жінки прив'язують до них батька й плескають усі влад у долоні, коли крила починають поволі крутитися, підіймають батька з землі, так що він витягується, стає навшпиньки й мовби повисає на крилі, але крила крутяться все швидше й швидше, аж хурчать, і ось виникає відцентрова сила, й коли батькове тіло летить угору, то лягає в повітрі горизонтально, а тіні від крил мигають по наших обличчях, а в ставку те саме робить віддзеркалення вітряка, й так триває доти, доки з даху вихоплюється тонень-

ка цівка диму — атож, вітряк задимів, і в повітрі запахло горілим.

Я скочив з ліжка й підбіг до вікна: перед ним справді здіймався тонкий стовп диму. Внизу, на залитому вранішнім сонцем подвір'ї, перед багаттям стояв батько. Він помалу підкладав у вогонь папери, що їх виймав із папок, і пильнував, щоб жоден з недогорілих аркушів не відлетів убік, підхоплений язиками полум'я. Батько відразу все підбирав і кидав назад у вогонь, а взагалі намагався підкласти аркуші у багаття так, щоб полум'я встигало впоратися з ними, а коли воно, на його думку, надто розгоралося, він чекав, гортаючи папери й перечитуючи їх.

Я стояв і дивився на батька, поки він мене помітив; він ані посварився в мій бік, ані гукнув мене, тож я спустився до нього сам і, не чекаючи запрошення, почав допомагати йому ловити аркуші, що їх розкидало полум'я. Батько відчув, що я весь час стежу за ним збоку, проте довго мовчав і аж перегода спитав:

— В чому річ? Ти що, ніколи не бачив мене?

Я не став розповідати йому про дим на вітряку й про літак, що приземлився під Гільчїну музику, а тільки поцікавився:

— А коли ж ми підемо туди?

— Кінець, — сказав він. — Всьому кінець. — І, вириваючи з палки по одній сторінці, жмакав їх і кидав у вогонь. Він потемнів на виду, був неголений, кашкет на голові з'їхав набік, на черевики поналипала вогка земля з окопу. Обвислі плечі. Мляві рухи. Хрипкий голос. Побачиш отакого — зразу подумаєш: цей махнув на все рукою і пустився берега. Забалакати до нього не наважишся, та головне й так відоме. От і дивишся йому в потилицю, як він сидить перед тобою на дровітні перед багаттям.

Він полишив пильнувати за вогнем мені, а сам, сидячи на поцюканій дровітні, лише підтримував його давніми, очевидно, вже непотрібними паперами, час від часу перечитуючи кілька рядків — байдуже, так, наче вони ніколи нічого для нього не означали; коли вогонь помалу поглинув перші стоси, батько пішов у кабінет і виніс для нього нову поживу — з роками паперів нагромадилося чимало, а батько ніколи не міг розлучитися зі старими речами й збирав, складав і зберігав увесь той мотлох, як речовий доказ свого життя, за яке йому колись доведеться скласти звіт.

Він був задоволений, що я так старанно пильную за вогнем, ледве-ледве підтримуючи в ньому життя. Зайшовши

в будинок востаннє, він виніс, крім двох папок, кілька книжок, чорнову бухгалтерську книгу і якийсь пакунок, загорнений у проолієний папір і нашвидкуруч перев'язаний шпагатом. Виходить, і їх теж, невидимі картини.

— Оце ще стільки? — здивувався я.

А батько на те глухо:

— Все. Геть усе у вогонь.— І заходився шматувати бухгалтерську книгу.

На ганку з'явилася Гілька, вона зійшла вниз і поклікала нас до чаю, тобто гукнула:

— Від того, що ви тут виснете, чай гарячішим не стане!

Згодом вона з'явилася знов, підійшла до нас ближче, до самого багаття, і вже без усякої охоти поклікала нас іще раз, причому весь час дивилася не на вогонь, а на мене,— й раптом сказала:

— Щось у тебе, Зіггі, дуже старе обличчя. Тобі можна дати років двадцять вісім чи десь так.

Одне слово, Гілька та й годі; іноді вона може бовкнути щось про людину, як про коняку. Ну, я теж не змовчав:

— Іди ти,— кажу,— знаєш куди...— А коли вона підбрала скраю багаття обгорілий аркуш і спробувала там щось прочитати, я вихопив його у неї з рук і кинув назад у вогонь.— Катай звідси і грай собі далі,— додав я.

— Грай? — перепитала вона, нічого не зрозумівши.— А на чому?

— На роялі,— буркнув я.

Гілька обернулася до нахмуреного дільничного поліцейського:

— А Зіггі наш той... із глузду з'їхав! І обличчя в нього якесь старе...

Я вже бачив, що так просто від Гільки не відчеплюся, й гарячково почав придумувати яку-небудь шпильку, аж раптом сестра вигукнула:

— Дивіться! Он там, дивіться!

Ми з батьком пооберталися й побачили на цегляній доріжці зелену, точніше оливково-зелену бронемашину. Отак просто й стояла. Бронемашина. Двигун працював, дуло гармати дивилося в землю, а з люка стирчала голова в чорному береті. Вугластий, ніби зрізаний ніс машини поволі поминув табличку «Ругбюльська поліцейська дільниця» й, зачепивши стовпа, але не поваливши його, повернувся в наш бік, проповз попід самим старим візком і посунув до багаття.

Батько підвівся з дровітні. Мимоволі обсмикав мундир. Витягнувшись, він дивився, як під'їздить бронемашина,—

дивився не приголомшено, а тільки весь витягнувшись. Коли бронемашина зупинилася біля багаття, батько, майже не розтуляючи губ, але так, щоб я його почув, проказав: — Допали все сам, швидше!

Але як?

Наполегливо, сантиметр за сантиметром я почав підсовувати ногою одну з папок до пакунка в проолієному папері; папка ледь чутно шурхотіла по піску, лишаючи за собою широкий слід — так, ніби проповз який звір, скажімо, черепаха. З люка вигулькнуло плече, руки, солдат поманив до себе батька і щось спитав у нього, а батько у відповідь легенько кивнув головою. Папка тим часом уже торкнулася пакунка, й в ту мить, коли солдат, підтягшись на руках, виліз із люка і сплигнув на землю, я підняв її разом з пакунком, позадкував непомітно до сарая, де просто впустив пакунок на землю — просто впустив його на землю, — а сам, тримаючи папку попереду себе, вернувся до багаття, неквапом обійшов його й став поруч батька, що розмовляв із солдатом.

Той мав іржаво-рудувате волосся й по дві такі самі іржаво-рудуваті зірочки на погонах, — якщо це вам щонебудь каже, — а на вилялому брезентовому поясі в нього висіла виляла кобура з пістолетом того самого калібру, що й у батька. Невже він затопче вогонь? Невже конфіскує недогорілі сторінки, щоб здати їх на експертизу? Невже Ругбюльська поліцейська дільниця варта такої честі?

Англієць не звертав на багаття ніякої уваги. Ні ще цілі, ні вже напівобгорілі аркуші його не цікавили. Затинаючись, але все-таки по-нашому, раз по раз підглядаючи в папірець, якого він дістав з нагрудної кишені, військовий запитав батька, чи це він гауптвахмістр поліції Єпсен. Батько кивнув головою. І це таки Ругбюль? Батько знов кивнув головою. Коли так, заявив англієць, то він має наказ заарештувати гауптвахмістра поліції Єпсена з Ругбюля. І то негайно. Він склав папірця і знов сховав його в нагрудну кишеню. Потім зробив знак бронемашині, власне, не бронемашині, а світлим блискучим очам, що стежили за нами з оглядової щілини, й жестом наказав батькові лізти нагору.

Дільничний поліцейський завагався.

— Дещо з речей, — проказав він, — адже я маю право взяти дещо з речей?

Військовий не знав, чи можна це дозволити, і спершу звернувся до оглядової щілини; світлі очі начебто не заперечували, тоді військовий обернувся до батька й показав

рукою на будинок. Батько рушив поперду, англієць і я — за ним.

З яким страхом, з яким непослабним напруженням я входив у будинок; я ждав усього, тільки не цього: що він навіть не спробує втекти, а без будь-якого опору, не промовивши жодного слова, збере свої бебехи, сяде на бронемашину й поїде — одне слово, мовчки виконає їхній наказ. Ми пройшли в кухню; на столі стояв сніданок, чайник наче аж запрошував до столу. Батько узяв своє приладдя для гоління, що лежало на підвіконні біля раковини. Ми ступили в кабінет — полиці стояли порожні, шухляди письмового столу були повитягвані, немовби їх виблювало.

Дільничний поліцейський підняв з підлоги свій портфель, вийняв з нього несесера, у якому не було нічого, крім запасного ключа до нього ж таки, і склав туди приладдя для гоління. Потім ми один за одним піднялися нагору й довго стукали в спальню, поки нарешті мати — в купальному халаті і з розпущеним волоссям — трохи прочинила двері й подала дві пари шкарпеток, рушника й сорочку — і все те мовчки, бо їй не було видно в щілину ні англійця, ані мене. Зайшли в мою кімнату — батько так само попереду, — і я ще сушив собі голову, чого йому тут треба, але він тільки обійшов круг столу, ляснув долонею по морській карті, поплескав по бильці ліжка, перший переступив поріг і рушив униз, у кухню. Військовий ішов на кілька кроків позад нього, заклавши пальці за виляючий брезентовий пояс, і не виявляв ніякої нетерплячки. Він мовчки спостерігав, як поліцейський налив у широку фаянсову чашку чаю і, зробивши непевний жест рукою — то він вибачився, — почав пити, стежачи, в свою чергу, поверх чашки за військовим, — зневажливо, з прихованою нехиттю. Поки батько чаював, я тримав його портфель. І як тільки він міг так спокійно, так неквапно пити! Та ще й налив собі другу чашку, хоч англієць уже поставив ногу на стілець і почав розгойдуватись. Аж спорожнивши й другу чашку, батько взяв у мене з рук портфель і подав мені на прощання руку. Потім покликав з комори Гільку й теж подав їй руку. Після цього вийшов у сіни й прислухався, чи нічого не чути згори, нерішуче постояв, якоюсь кисло-солодкуватою усмішкою всміхнувся до англійця, що не всміхнувся йому ніяк, і зрештою гукнув нагору:

— Ну, бувайте! Гм.— І витягнувся: мовляв, я готовий.

Ми з Гількою провели його на ганок і, не сходячи вниз, поставали на кам'яних східцях угорі, на одному рівні з

баштою оливково-зеленої бронемашини, що на ній був намальований пацюк на задніх лапках.

— Я скоро вернусь! — крикнув батько. — Скоро!

Гілька тихенько схлипувала, я знав це, хоч і не дивився на неї, — її плач був схожий на гикавку. А ті вже стояли біля бронемашини; англієць узяв у батька портфель і показав через плече нагору; та раптом дві всіяні ластовинням оголені руки розвели нас — мене й Гільку — на боки й притисли до стіни.

Вона все-таки вийшла. З розпущеним волоссям, у коричневій блузці з короткими рукавами мати пройшла між нами, ступаючи ніби напомацки, і її м'яке, але міцне тіло було випростане, а голова закинута назад; своєю ходою вона нагадувала мені горду, злу королеву — але яку? — принаймні військовий, побачивши її, підштовхнув батька під бік і щось сказав. Багаття вже майже догоріло. Мати спинилася перед ним, чекаючи, поки батько підійде до неї, — ближче, ще ближче, впритул. Тоді вона розпростерла руки — точнісінько, як ото рибалки показують величину впійманої рибини, — і обняла його. Поквапно й незграбно притисла до себе. Потім сягнула рукою в кишеню блузки й щось дала йому — щось маленьке, блискуче, неначе складаний ніжик; батько взяв той ніжик і скупно махнув рукою, ніби відповідаючи на якийсь сигнал.

— Готово? — спитав англієць.

Ругбюльський дільничний поліцейський виліз на бронемашину й, поки вона об'їздила недогоріле багаття, все дивився на нас, а коли оливково-зелена гора поповзла попід самісіньким ганком, рвучко випростався й аж надто випнув груди — навіть у хвилину прощання батько давав мені зрозуміти, що я повинен тримати голову вище.

За вхід брали півхлібини. Отож, прихопивши під пахву дві хлібини, ми могли розраховувати на чотири квитки. І ось ми вирушили з Блеекенварфа — спершу попід греблею, тоді навпростець через луги в напрямку Глюзерупа, далі повернули на схід до ріденького гайка, що стояв уже на території табору чи так званої «забороненої зони», як тепер називали всю місцевість між Клінкбі й Тімменштедтом. Та вони й не могли назвати це табором: там не було ні знайомого нам із шкільних хрестоматій колючого дроту,

ні бараків, ні сторожових вишок, ні прожекторів, ані вартових, які пильнували б огорожену територію і, коли що, могли б швидко вжити заходів.

А влаштували ту заборонену зону для того, щоб якимось утримати вкупі шістьсот тисяч військовополонених (хоча до багатьох з них, певно, ще й досі не дійшло, що вони в полоні). Посхилявшись над картою, вони міркували так: ось дорога з Клінкбі на Глюзеруп, візьмемо ще трохи Гузумського шосе, тут повернемо на південний схід у бік Фальтмоора, а далі межа пройде на Тімменштедт; таким чином, заборонена зона з усіх боків буде оточена дорогами, а на дорогах патрулюватимуть бронемашини.

Війні, що спочатку проходила для нас так вигідно, настав кінець. Усіх, хто прибув із півночі, утік зі сходу, кого щасливо відвели з півдня, перехоплювали патрульні бронемашини й здавали в заборонену зону, а там військові могли не тільки вільно ходити, а й самі вибирати собі місце під намет, читати лекції,— наприклад, про шлюбборозлучне законодавство,— без особливого дозволу рвати щавель і поживну кропиву, не заборонялось також влаштовувати вечори пісні, художнього слова чи й давати вистави. Артистів не бракувало. На вистави дозволялося приходити мешканцям навколишніх хуторів та садиб, а для підтримки в тілі полонених артистів мистецького духу з нас, правда, брали по півхлібини за вхід.

Мене особисто не цікавить, яке пояснення з погляду психології дасть Вольфганг Макенрот тій обставині, що за перше своє знайомство з театром я розплатився півхлібиною,— до речі, хліб той був солдатський: через одного інтенданта він плив до нас у руки, а через нас вертався знов у «зону». Одне слово, ми простували до того ріденького гайка: я, Гілька, доктор Бусбек і художник, що ніс обидві хлібини в картонній коробці. Погода? Перисто-купчасті хмари, мов з малюнка в шкільному підручнику, вітер північно-західний, помірний. Хмарно, часом з проясненнями. Отже, погода була театральна,— тоді я про це не думав, але тепер назвав би її саме такою. Ми віддали іншому інтендантові обидві хлібини, він нас перелічив і пропустив, а чубаті морські піхотинці, що грали роль капельднерів, провели нас наперед, майже до самої низенької сцени, поставленої просто між деревами — ялинами, буками та вільшинами — й накритої вгорі позв'язуваними плащ-наметами. На сухій галявині сиділо по-турецькому й усмікалося їй-богу тисяч дванадцять глядачів; то тут то там бряжчала об котелок ложка, багато хто спав, ще більше колупалося

в пальцях босих ніг. Час від часу до ріденького, але, все ж гаки гайка підлітали парами сороки, але, не зважуючись сісти, летіли собі далі. Чайки вже давно покинули заборонену зону, емігрували й фазани, а також дикі кролики, що полюбляють тишу.

Перед початком вистави і цього разу виступив чоловік у начищених до блиску чоботях і з зморшкуватим обличчям немовляти — зразу видно, що один із інтендантів; виїшов з гайка на сцену, діждався тиші й заговорив про те, який він схвильований.

Глядачі, що сиділи навколо мене, заходилися ляскати себе по щоках та по шиї й лаятись — налетіли мухи й гедзі; одначе вистава почалася.

У ній ішлося про одного чолов'ягу з величезною бородою і рукою, кованою з заліза, — свою він нібито віддав за імператора; багато говорилося про те, який він хоробрий, шляхетний, і що він просто-таки викошував просіки у лавах ворожої кінноти, і як він, певна річ, пишався своїми ранами. Проти імператора він нічого не мав — обидва навіть приятелювали, а ось єпископа й дрібних князьків терпіти не міг, бо вони були добрячі паскуди, а він стояв у них на дорозі, й ті, певна річ, хотіли прибрати його, але товариші й хоробрі вершники довго не допускали до цього; кінець кінцем його все ж таки звинуватили в підпалі та вбивстві й кинули в Гейльбронську в'язницю, а наглядач там дозволив йому сидіти в садку на сонці. Та йому вже ніщо не помогло. Він помер і навіть мертвий усе відбивався від настирливих гедзів; князі й дами теж усю дорогу відмахувалися від мух та гедзів — в театрі бува й таке.

Я б ніколи не подумав, що в театрі може бути так нудно. Ви тільки послухайте, як вони там розбалакують: «Ану забирайтеся звідси, тисячу чортів і одна відьма!» Або: «До самої могили!» Чи: «Перекажи панові капітану, що до його імператорської величності я, як завжди, сповнений належної поваги». Незабаром я став прислухатися не стільки до того, що казали на сцені, скільки до лютих ляпасів та прокльонів, якими глядачі й актори реагували на укуси наших місцевих комах. Мушу сказати, що мені зовсім не хотілося сміятись — а плескати разом з усіма вже й поготів, — коли отой чолов'яга з залізною рукою нараз вигукнув: «А він, так і скажи йому, хай поцілує мене в гузно!»

Зацікавив мене тільки такий собі брат Мартін — актор у чернечій рясі; він зразу нагадав мені Клааса — голосом, рухами, трохи згорбленою постаттю; він до того нагадав мені брата, що я аж штовхнув ліктем художника й показав

йому на того Мартіна. Художник кивнув головою з таким виглядом, неначе щось знав. Братові Мартіну майже не плескали, тоді як решта акторів не знали куди дітися від тих оплесків, а надто жінки з низькими голосами: досить було їм з'явитися на сцені, чи зім'яти в руках квітку, чи пустити сльозу, як зривалися цілі овації, а коли в однієї — це було в Ягстгаузені, вони саме прощалися — з'їхала набік перука й показався рівний чоловічий проділ, всі дванадцять тисяч глядачів аж нестямилися від захвату.

Гілька в ту хвилину, правда, співчутливо схлипнула, й художник потім запевнив її, що тільки вона й зрозуміла ту сцену — в театрі й таке буває. Спершу мені ще кортіло чкурнути за сцену, в гайок, — там, напевно, було на що подивитись, — але чим далі тривала вистава, тим байдужіше мені ставало до того, що діялося в затінку під буками та ялинами. Я перелічив цивільних і вирахував, скільки хлібин вони принесли всі разом, щоб підтримати завжди голодне мистецтво. Стривайте, скільки ж у мене вийшло — тридцять чи тридцять п'ять? Точно те знав, мабуть, тільки інтендант. Нарешті — вже почало смеркати — зі сцени почали долипати охи та ахи, до того ж досить щирі, бо в якогось там Вайслінгена — до речі, досить гидкого типа — від укусів уже розпухло обличчя, але перш за все ті нарікання свідчили про те, що наближається кінець вистави. Так, наближався кінець — навіть чоловігя із залізною рукою вже помирав — чи то з туги, чи то з досади, а може, від того й того разом. Мене це мало обходило, я так і не перейнявся захопленням полонених глядачів: надто вже розчарувало мене перше знайомство з театром.

Я поривався додому, проте художник щось надумав; він сказав нам почекати, а сам зник між деревами за сценою. Глядачі повставали й почали розходитись; декотрі підморгували й свистіли до Гільки, а дехто навіть запрошував її з собою. Тепер, коли всі повставали, виявилось, що багато хто заснув; їх не чіпали, а просто переступали через них. Там і там жваво розмовляли й, не спиняючись, сьорбали ложкою щось із котелків. Багато глядачів ішли босоніж — шкарпетки вони несли в руках, а зв'язані шнурками черевки — через плече. Були й зовсім непримітні глядачі — вони теж кудись поспішали, але на них ніхто не звертав уваги.

Гілька привіталася з такою собі Лаурою Лауріцен, про яку я знав, що вона нездужає на цукрову хворобу; доктор Бусбек забалакав із пані Зельрінг із маєтку Зельрінг — тобто терпляче вислухав, як вона своїми словами переказу-

вала те, що він щойно побачив на сцені. Одного такого Вайслінгена вона, мовляв, сама знала і вважає цей образ анітрохи не перебільшеним.

— Повірте мені, докторе,— казала пані Зельрінг,— на світі таких Вайслінгенів хоч греблю гати.

І доктор Бусбек навіть не став їй заперечувати — своїми балачками та жінка могла хоч кого довести до нестями. А мені вона сказала:

— Ну, любий Зіггі, тобі сподобалася вистава наших солдатів?

І, не чекаючи відповіді, заходилася пояснювати мені не тільки те, що мені сподобалось, а й чому воно мені сподобалось. Хвалити бога, на очі їй незабаром навернулися Магнуссени, які теж іще не знали, що побачили на сцені, й так ми спекалися пані Зельрінг. Але де ж подівся художник?

Коли він зрештою показався, по його обличчю й ході я одразу здогадався, що в нього є новина й він згоряє від нетерплячки поділитися нею; склавши губи дудочкою, прицмокуючи язиком і розмахуючи руками, він проштовхався крізь гомінку юрбу до нас і заявив:

— То він! То таки він — Клаас! Завтра прийде додому!

Посипалися запитання, а Гілька навіть хотіла була бігти за сцену, та художник потяг нас за собою, весь час проказуючи:

— Ні-ні, не зараз.

Так він довів чи то пак дотяг нас до межі, де кінчалася заборонена зона, ми проминули патрульну бронемашину й вийшли до містка з ялинових колод.

— То Клаас,— усе казав Нансен.— Хлопець живий. Ви тільки уявіть собі — живий!

— Це той, що в рясі? — спитала Гілька.

— Я не вірив своїм очам,— промовив художник,— але я не помилився. Як він попав у зону? Його схопили, от і все. Двічі намагався пробитись додому, і обидва рази його хапали й привозили сюди.

Як я зрозумів, Клаас довго пролежав у госпіталі, а під час одного бомбардування папери, протоколи чи якісь там вирокі згоріли; пізніше, коли брата перевели у військову в'язницю, з його справою хтось просто зволікав, а після звільнення, як я зрозумів, він з Альтони пішки дістався сюди, а тут — бронемашини... Ну, а тепер його мають відпустити — в першу чергу відпускають селян і людей мистецтва, от він і став актором — хоч якась розвага... Зі свого

боку художник, мовляв, зробив усе, що міг, і йому пообіцяли, що Клааса якомога скоріше... Одне слово, вже завтра. Подумати тільки: вернувся!

По дорозі додому художника не можна було спинити, ми тільки час від часу перебивали його запитаннями — хотілося, щоб він розповів усе, що йому впало в око при зустрічі; й коли мене тоді нічого не здивувало, то тепер я дивом дивуюся, скільки він устиг помітити. Господи, до чого ж радів той літній чоловік — він ніяк не міг нахвалитися! Він просто не тямив себе! Тільки раз художник, спохмурнівши, замовк, коли Гілька сказала, що прибере свою кімнату й віддасть її Клаасові, він, мовляв, того заслужив.

— Завтра зранку й почну,— заявила вона.— А коли він удень прийде, то відразу й поселиться.

— Ти тільки не поспішай,— мовив художник,— рано ще готуватися.

— Але ж він прийде?

— Прийти прийде, завтра я сам заберу його звідти, але спершу — може, днів два-три — він поживе у нас в Блеекенварфі.

— Це він так хоче?

— Так, Клаас сам попросив мене. Якщо він і піде з зони, то тільки до нас. Звичайно, це не надовго — на днів два-три. Йому треба спершу оговтатися.

Що він мав на увазі: оговтатися? Як це зрозуміти? Усі, кого я питає, задумувались і тільки знизували плечима, а тоді питали те саме в мене чи просто казали: «Сам побачиш»; одне слово, я ледве міг діждатися Клааса.

Але мої розпитування нічого не дали — ні спочатку, ні потім; брат теж мені не відповів, бо, коли я після такої довгої розлуки побачив його знов, пуття з нього не було: він спав. Він спав уранці і вдень, у дощову погоду і в сонячну. В Блеекенварфі Клааса поселили в незакінчену ванну кімнату, його постіль була просто на підлозі; подвійну драбину, щоправда, винесли, прибрали купу засохлого розчину, цвяхів, недокурків та обрізків свинцевих трубок. Він лежав на широкому матраці під ковдрою в чорну й зелену смужку; часом з-під тієї ковдри, що її художник приніс із майстерні, виглядала лише коротко обстрижена голова, або нога, або скалічена рука з натягнутою на неї вовняною шкарпеткою.

Мені не дозволяли заходити до нього, і я часто й по-довгу простоював під вікном, затулившись від світла обома руками, й заздрив Ютті, що сиділа біля Клааса і наглядала за ним,— видно, оберігала його сон. Вона приносила

йому їжу, дивилася, як він їсть — напівлежачи, спершись на лікоть,— а іноді навіть укривала його, коли він, попоївши, знов лягав. На мене вона не звертала уваги, навіть коли я з'являвся під вікном у ту мить, як вона довше, ніж треба, крутила в руках братів одяг — приміряла до себе його штани, куртку, а тоді ретельно складала їх. Інколи брат спав надворі — в садку, під яблунею або де-небудь у затишку під живоплотом; але й тоді Ютта сідала біля нього — кістлява, насторожена — і не підпускала мене й близько; одне слово, Клаас і був тут, і його наче не було, подивитись на нього — будь ласка, але підійти, заговорити — зась.

— Ну що, малий? — тільки й сказав він мені якось. І все.

Брат був перевтомлений, і мені не лишалось нічого іншого, як змиритися з цим; я мчав у Блеекенварф, знаючи наперед, що Клаас спить, і він справді спав; якийсь час я марно дивився на нього віддала, а потім думав: «Ну, ні то й ні»,— і нишком ішов шукати художника, що не знав, скільки ще Клаас спатиме, зате розумів, чому хлопцеві не хотілося нічого іншого, а тільки спати. І хоч до Клааса мене не підпускали й близько — хіба що він часом підморгне мені чи в кращому випадку мимохідь сумно усміхнеться до мене,— я намагався скористатися будь-якою нагодою збігати в Блеекенварф — може, тому, що хотілося бути поруч з ним, коли він остаточно прокинеться, а найскоріше через те, що саме тоді художник кінчав автопортрет — почав він його невдовзі після того, як покинув позицію біля вітряка.

Спершу я зазірав до Клааса, а потім, упевнившись, що він так само спить, пробирався через садок у майстерню до художника; Нансен упізнавав мене вже з того, як я відчиняв двері, і відразу гукав десь із глибини майстерні:

— Скоріше, Віт-Віте, йди сюди!

Отже, знов щось не ладиться. Знов він когось переко-нує кольором, знов супить брови. То був його останній автопортрет. За модель він узяв самого себе й помалу пересвідчувався, що схожості в нього не виходить.

— Я себе просто не бачу,— казав він,— все уникає мого погляду, все надто швидко міняється, і я не можу усунути суперечностей. Колір раптом перестав бути моїм помічником, і тепер він для мене невловимий. Оця його клята схильність до самотійності,— бурчав він,— оця сліпа енергія! Ось поглянь, Зіггі, і спробуй описати: ти одразу зрозумієш, що про картину нічого не можна сказати, коли колір перетворюється в енергію. В рух. Рух у просторі.

Я сидів позад нього на обтягнутому парусиною ящику і спостерігав, як він силкується «схопити» самого себе — в певному місці, під певним небом, а на задньому плані картини йшов на тлі краєвиду притихлий, майже приборканий перспективою Балтазар у своїй вогненно-червоній шубі. Японський папір увібрав у себе фарбу й скидався на тканину, а освітлене різним світлом обличчя нагадувало легеньку маску, крізь яку прозирав світ. Ліва половина обличчя була бляклого червоно-сірого кольору, права — жовто-зеленого, з червонуватими цятками: таким Хансен дивився на себе з портрета. Дві зовсім різні половини обличчя та сірі очі, що дивилися десь із глибини, крізь синюватий серпанок, ускладнювали сприйняття. Коли я скажу, що ледь розтулений рот ось-ось заговорить, то ці слова зразу спростує білуватий лискучий лоб. Коли скажу, що синюваті тіні над переніссям з'єднують ті неоднакові половини обличчя, то мені доведеться й визнати, що вони ж таки, тіні, мабуть, і роз'єднують їх. Ніщо не було однозначне: ні рот, ні очі, ні навіть вуха, які здавалися мені штучними, ніби бляшаними.

— Ну, то що ти тут бачиш? — питав він нетерпляче. — Про що говорить тобі цей портрет? Ти мусиш уміти розповісти. Адже коли дивишся й міркуєш, то не обходишся без слів, без думок. Ну, то як?

Я не розумів, чого художник від мене вимагає, не міг збагнути, чому він не може чи не хоче вдовольнитися тими двома різними половинами обличчя — червоно-сірою і жовто-зеленою.

— Ніякого змісту, — провадив він, — у портреті не повинно бути ніякого змісту. Тоді що ж? Ні, Балтазар, колір не може втратити об'єм; згадай, як узимку у нас якимось замерзла на папері акварель і її притрусив сніг, а потім відтанув, і всі кольори злилися. Що тоді вийшло? Чи перетворився колір в енергію? В ту енергію, що творить кристали, водорості, мох? Що ти на це скажеш, Віт-Віте? Чого ми ні в чому не можемо досягти схожості? В чім тут річ — у тому, що не можемо змиритися, чи в тому, що не вміємо бачити? Балтазар каже, що нам треба заново вчитися бачити. Бачити! Господи, таж від цього завжди все й залежало!

Він узяв два ескізи до автопортрета, поставив їх поруч на мольберті й відступив назад, усією своєю схиленою вперед, напруженою позою виражаючи невдоволення й розчарування.

— Ось бачиш, Зіггі,— все надто примітивне, надто гладеньке. Оцей світний голубий колір на всьому обличчі — адже він виключає будь-який рух. Ти знаєш, що таке бачити? Це значить — домислювати. Проникати в суть і домислювати. Або ще відкривати. Щоб утілити себе, треба себе відкрити, і не один раз, а відкривати щоразу, з кожним поглядом. Що відкрито, те здійснено. Ось тут, у цій голубизні, немає трепету, немає тривоги, нічого й не здійснено. Тут немає домислу. Коли ти сам бачиш, водночас бачать і тебе, твій погляд вертається назад. Бачити!.. Господи, це ж однаково, що вкладати в щось свою працю або дожити змін. Ось воно все перед тобою — речі, оцей старий чоловік... Але ніщо б не стало самим собою, якби ти не додав до нього чогось від себе. Бачити — це не просто фіксувати. Треба, щоб серце завжди було готове відгукнутися. Ти не встиг відійти, дивишся — а вже щось змінилось. Яке там фіксування! Форма мусить бути мінлива, все мусить бути мінливе; світло не спроможне зробити всього саме.

Або, Віт-Віте, оця картинка, вся прогріта сонцем: Балтазар подає мені на долоні невеличкий вітряк, а я не звертаю на Балтазара ніякої уваги. Розумієш, якщо на картині не одна постать, а дві або два предмети, між ними має існувати зв'язок. Бачити — це такий собі взаємний обмін. Результат від такого обміну — взаємна зміна. Візьми протоку, чи обрій, чи рів з водою, чи стебельце дельфініуму — досить тобі осягти їх, і вони теж ніби осягають тебе. Ви взаємно пізнаєте одне одного. Бачити — це також іти назустріч одне одному, долати відстань. Хіба ні? А Балтазар гадає, що це ще зовсім не все. Він твердить, що бачити — це і викривати. Тобто розкривати так, щоб жодна людина не могла вдати, наче нічого не розуміє. Хтозна, але я гратися в оголення не люблю. Якщо з цибулини поскидати одну по одній усі лушпинки, то від неї нічого ж не зостанеться. Ось що я тобі скажу: бачити починаєш тоді, коли перестаєш бути спостерігачем і відкриваєш те, що тобі треба: ось це — дерево, ото — хвиля, далі — берег...

А тепер поглянь сюди: чи розповідає про що-небудь оця картина? Мені довелося розділити обличчя надвоє: одна половина червоно-сіра, друга — жовто-зелена; я собі не уявляю, як іще можна виразити свій задум, однак цілковитої схожості нема. Про цей автопортрет я міг би сказати: він не має до мене ніякого відношення, в ньому багато чого не розкрито. Не розкрито його ж можливості, авжеж, у тому вся й річ: хоч би що ти малював — обличчя чи

предмет, ти мусиш виявити всі приховані в ньому можливості. Бачив я кілька вдалих автопортретів: дивишся на обличчя і знаєш, чим перехворіла людина чи навіть які в неї статки. А тут надто багато не розкрито. Не побачено і тому не втілено. Бо втілювати, опановувати — це теж уміння бачити. Я спробую ще раз, зроблю все інакше. А ти як гадаєш?

Від Макса-Людвіга Хансена можна було почути й таке, щоправда не завжди, а в ті хвилини, коли він шукав і міркував уголос. Відповідати тоді на його прямі запитання зовсім не було потреби — він звертався скоріше до самого себе, ніж до співрозмовника. Тобто до мене. А взагалі причиною його балакучості була, мабуть, хлібна горілка, яку він пив із мінеральною водою або розводив гарбузовим соком. «Пересохло в горлі,— казав він,— треба промочити...» Пляшки й глек із гарбузовим соком він ставив не в шафу, а зверху на неї, як колись джин, очевидно, щоб не так зручно було раз по раз підливати. Або ж хотів, щоб кожна чарка коштувала йому певних зусиль. Або ж просто, щоб не перебрати. Бо, дістаючи з шафи пляшку чи глек, він щоразу ризикував вилити собі на голову принаймні гарбузовий сік; і що більше він пив, то більшою ставала ця небезпека. Щоразу, наливши собі чарку, він прибирав заклопотаного вигляду і, обернувшись до мене, співчутливо знижував плечима: мовляв, шкода, що не можу почастиувати й тебе... Всі, хто мав бажання побалакати з Хансеном, мусили спершу цокнутися з ним: Тео Бусбек, Окко Бродерсен, два англійських офіцери, гості, що приїздили в авто з закордонними номерами,— «пересохло в горлі...» Тільки одному він не запропонував випити — Бернтові Мальтцану.

Я сидів на обтягнутому парусиною ящику, коли той увійшов у майстерню: височенний чолов'яга з запалими щокрами, в потертому і, як на мене, бахматому костюмі. Художник саме пом'якшував синювату тінь, що розділяла його обличчя надвоє. Мальтцан нібито їздив у справах до Гамбурга й дорогою заскочив сюди; під пахвою він тримав книжку «Колір і опозиція».

— Та-ак,— протяг художник, не кидаючи працювати; він так і не запросив гостя сісти.

А Мальтцан розповідав, що давно вже збирався заїхати сюди, хотів і написати, ще кілька років тому; їм є про що поговорити, треба дещо з'ясувати — «пролити правильне світло».

Він стояв у художника за спиною, тер пальцем підборіддя й час від часу незграбно відступав убік. Передовсім

він, мовляв, хоче звернутися з одним проханням. Чи Нансен чув про новий мюнхенський журнал?

— Про «Націю і мистецтво»? — холодно спитав господар.

Гість, анітрохи не збентежившись, поправив:

— Про «Неминуще». Журнал називається «Неминуще». Сам Мальтцан, щоправда, до редколегії не належить, але в нього є шанси стати постійним нештатним співробітником; а виходить журнал щомісячно.

— Не чув,— буркнув художник, не відриваючись від роботи,— про такий журнал я нічого не чув.

Мальтцан зиркнув на двері. «Краще було б сюди не приїздити»,— подумав, мабуть, він. Але як тепер викрутитись, коли вже приїхав та ще так іздалеку почав розмову? Тепер одне чіпляється за одне, тож треба покінчити з усім якомога швидше. Одне слово, журнал виходитиме щомісячно й буде орієнтуватись на масового читача. Та Мальтцан знав іще дещо. Він чув про одну серію — цикл робіт під інтригуючою назвою «Невидимі картини». Чи не можна поглянути на них? Він був би дуже вдячний. А може, Нансен навіть дозволить надрукувати — на певних умовах, звичайно,— один чи й кілька цих малюнків на сторінках журналу? Редколегія вважала б за велику честь... Ну, і таке інше.

Неспокійні маленькі очиці прикипіли до художника; від цієї першої відповіді залежало дуже багато. Художник похитав головою. Мовляв, цикл не повний, його конфіскували; він пройшов через багато рук, і кілька аркушів — якраз найцінніших для нього — зникли. Тепер, правда, малюнки в нього, але показувати неповний цикл нема сенсу.

Ця відповідь виявилася явно сприятливішою, ніж Мальтцан сподівався. Він ступив кілька кроків уперед, щоб перехопити художників погляд, але той, ніби звертаючись до автопортрета, заговорив знов.

А чи не робить редколегія журналу «Нація і мистецтво» помилки, приділяючи стільки уваги саме йому, Нансенові? Може, це якесь непорозуміння?

Тоді Мальтцан, відступивши назад, вимучено посміхнувся:

— Але ж ідеться про новий журнал, про «Неминуще». Він відкритий для всіх і для всього; редколегія сповнена рішучості надолужити те, що було прогаяне в роки загального засліплення, тепер це найневідкладніше завдання. Ось так.

Художник кивнув головою; загалом він начебто не мав нічого проти, однак щодо себе самого сумнівався: куточок, у якому звилло собі гніздо «Неминуще», для нього, мовляв, не дуже затишний, там надто багато світла, тож йому краще зостатися в «кімнаті жахів», куди його колись вислала ред-колегія «Нації і мистецтва»; там, у «кімнаті жахів», він почуває себе вдома, друзів у нього багато, і взагалі це саме те місце особисто для нього й для його картин, про яке він усе життя мріяв: з усього, що є в світі вартого відображення, жахливе не найостанніше, а оскільки він, Нансен, так часто намагався по-своєму відтворити жахливе, то його місце якраз у тій «кімнаті». Якщо пан Мальтцан дозволить сказати кілька слів приватно, то хотілося б подякувати за теперішнє місце; всі ці роки він не міг натішитися ним і тепер просто благає лишити його в цій «кімнаті жахів».

Мальтцан зітхнув, його всього наче зсудомило, і він кивнув головою — гірко, прсте не безнадійно: авжеж, мовляв, авжеж, я знаю, що було, те було; тепер це просто в голові не вкладається. Але добре, що про це зайшла мова — він, Мальтцан, навіть сподівався про це побалакати, адже це теж одна з причин його візиту: він має на меті дещо з'ясувати, зробити хоч щось для того, аби люди «правильно побачили все».

— Правильно побачили? — перепитав художник.

А Мальтцан запально:

— Авжеж, побачили, і то так, як це змогли досі лише одиниці...

Гість торохтів би й далі — він, видно, все обміркував задалегідь, — якби його знов не перебив рівний художників голос. Він, Нансен, нічого не може з собою вдіяти, хоч і сам бачить у своїх роботах те, що в них побачив Мальтцан: якийсь чортовиння й дегенеративні пики. Адже це думка самого Мальтцана, це ж він так висловився? А що б воно вийшло, якби люди спробували все те побачити «правильно»? Він, Нансен, таки гадає, що в світі повно всякої нечисті; і якщо художник захоче випередити час, то він неминуче стане виродженцем. Он Адольф Ціглер з Будинку німецького мистецтва так цього і не збагнув, тому й лишився співцем арійських фігових листків. Виродженцем він ніколи не був, де там! Ні, хай Мальтцан і далі називає його, Нансена, так, як назвав колись, — він з самого початку побачив художника «правильно».

Мальтцан скривив губи в посмішці — до такої відповіді він, видно, був готовий. Він, мовляв, радий, що художник згадав це двозначне формулювання, бо саме на ньому

легко показати те, що колись зрозуміли, на жаль, тільки одиниці; авжеж, про картини Макса-Людвіга Хансена він писав і казав, що то «мальоване чортовиння», й не збирається цього заперечувати. Але хіба тепер не ясно, кого він мав тоді на оці, на кого натякав? Він писав дослівно таке: «З усіх боків вас оточує мальоване чортовиння». А хіба ні? «З усіх боків вас оточує...» — що ж тут розуміти?! Для нього, Мальтцана, чортовинням було все, що діялося навкруги, на кожному кроці; і художник по-своєму передав це політичне чортовиння. А він, Мальтцан, бачив своє завдання в тому, щоб завуальовано, двозначними натяками вказати на зв'язок між реальним світом і світом художніх образів. Він ще й досі дивується, що тоді майже ніхто цього не помітив.

Мальтцан торохтів без упину, аж захлинався, силкуючись довести, що, можливо, все ж таки існують різні способи бачити, і йому було вельми прикро, коли нараз рипнули двері і його слововилив урвався.

— Це ти, Тео? — гукнув художник.

Доктор Бусбек не озвався, він неквапно підійшов ближче й, здивовано вгледівши гостя, повернувся, щоб піти.

— Я спакувався, Максе, — мовив він, ніби вибачаючись. — Так що я готовий, щоб ти знав.

— У мене тут гість, — сказав художник і аж тепер обернувся до Бусбека.

Тоді доктор уважно подивився на височенного чоловіка в поношеному костюмі, звів брови — видно було, що він намагається пригадати, хто це, — й нарешті спитав:

— Бернт Мальтцан?

Той відповів коротеньким поклоном.

— Бернт Мальтцан із журналу «Нація і мистецтво»? — не вірячи своїм очам, перепитав Тео Бусбек.

— От-от, — підтвердив художник. — Мій покровитель і невідомий захисник, якщо ти цього й досі не знав. Він стільки ризикував, а ми, як тепер з'ясувалось, і не здогадувалися про це. Ми просто не зуміли це правильно побачити.

Мальтцан ощирих зуби, підняв руку, немовби просячи слова, похитав головою і відкашлявся. Тоді перевів погляд з одного на другого. Розвів руками і сказав:

— Прошу вас, дайте ж мені висловитись.

Але художник більш не хотів його слухати; він спокійно з байдужим виглядом, не показуючи ні злості, ні зневаги, підійшов до нього, кивнув на двері й, не підвищуючи голосу, мовив:

— Геть!

Мальтцан оторопіло витріщив очі.

— Геть! — повторив художник.

Не беруся сказати, як би вимівся за двері після такої лаконічної вимоги я, але Мальтцан психитнувся, тоді рвучко випроставсь і з притиском проказав:

— Бувайте здорові.

І вийшов.

— Невже таки Мальтцан? — спитав Бусбек.

— Швидко ж вони, — озвався художник, — швидко ж вони повилазили зі своїх нір. Я думав, вони хоч на якийсь час поховаються, принишкнуть, замруть десь у темному кутку наодинці зі своїм соромом. Де там! Не встигли ми й дух перевести, а вони вже знов тут як тут. Але щоб отак скоро, Тео, щоб так скоро, — я й у голові не покладав. От і спробуй тепер сказати, чого в них менше — пам'яті чи сорому.

Він поклав Бусбекові на плече руку й підвів його до автопортрета; я теж підійшов ближче. Вони розглядали незакінчену картину не так, як завжди, — спокійніше й майже не розмовляючи. А коли відчули, що їхня мовчанка надто затяглася, художник промовив:

— Ну, а твоя кімната лишається за тобою, я туди нікого не пущу. Все буде так, як є.

— Я покину у вас одну коробку, Максе, — сказав Бусбек, — сподіваюсь, вона вам не заважатиме.

Він усе дивився на картину й не повертав до художника обличчя. Нансен по-дружньому нагадав йому про їхню умову й додав:

— Так буде завжди; якщо матимеш бажання пожити тут, приїзди, навіть попереджувати не треба. А я одноково не розумію, чому ти їдеш.

— Тепер усе позаду, — відказав Бусбек. — Я тобі більш не потрібен, а сам хочу ще раз спробувати спочатку. Адже ти знаєш.

— Ну звісно. Такі вже ми вдалися. Авжеж, Тео, такі. Але ж ти час од часу навідуватимешся до нас?

— Щоліта, Максе, можеш не сумніватись.

— Ну, а оця картина? Як вона? Чи вийшов у мене автопортрет?

— Не знаю ще, Максе. Треба добре придивитися.

— Отже, не вийшов.

— Я не про те; треба спершу зрозуміти, що ти хочеш сказати. Ну, мені, мабуть, пора.

— Ми тебе проведемо, Тео. Проведемо до Глюзерупа — Зіггі і я. Посадимо в поїзд. Нам буде приємно, правда ж, Віт-Віте?

Я кивнув головою.

— Де б нам узяти палицю? Валізу ми почепимо на палицю і візьмемо на плечі — так і дійдемо до станції. Якщо Зіггі сам донесе акушерський саквояж, нам і спинятись не доведеться.

Я взяв шкіряну сумку з залізним замком, що її художник прозвав «акушерським саквояжем», а Нансен з Бусбеком несли на плечах палицю з валізою; вона гойдалася і спершу їздила сюди-туди, але потім палиця прогнулася, й валіза повисла якраз посередині. Так ми дійшли звивистою стежкою вздовж заболочених, геть укритих ряскою ровів до греблі. Мальтцана й слід загув. Видався погожий день для сінокосу — теплий, сухий, неначе оздоблений голубими прапорцями; в бік Тімменштедта роздягнені до пояса чоловіки й справді ворушили сіно, вони то нахилилися, то випростувались, і низько над землею поблискували довгі зубці вил.

Коли ми вибралися зі своїми ношами на греблю, художник спитав востаннє:

— То все-таки їдеш, Тео?

Бусбек, повернувшись обличчям до моря, відповів:

— Я ще вернуся, Максе, але тепер мені краще поїхати, повір.

Я тюпав попереду. Того дня ластівки ніби справляли своє свято — вони пурхали над самісінькою землею, робили круті віражі, черкали крилами гарячий пісок, зі здавленим криком по кілька зліталися до купи, а потім ураз розсипалися врізнобіч. Вони ширяли над лугами, знов і знов проносилися низько над греблею, а потім, підхоплені поривом вітру, круто здіймалися над морем у небо і зі свистом падали стрілами вниз.

— Ми якраз устигаємо, Тео, — промовив художник, — можеш не поглядати раз у раз на годинника.

Раптом вони зупинились, поставили на землю валізу й, позираючи в бік коси, про щось заговорили.

— Невже не бачиш? Он там, лівіше, у ямці над водою. Невже таки не бачиш?

— Ютта?

— Та вже ж, Ютта! А знаєш, хто ото лежить коло дівчини?

— Клаас?

— А то ж хто!

Отже, нарешті Клаас прокинувся і зважився вийти зі своєї схованки в Блєєкенварфі. Він лежав долілиць на піску, а Ютта сиділа коло нього навпочіпки в своєму тісному й вицвілому купальнику, залатаному під пахвами і на її невеличких, міцних сідницях. Сорочку Клаас скинув, а штани разом з підштаниками підкотив так високо, що здавалося, ніби на литках у нього сірувато-білі манжети. Коротка кошлата чуприна виглядала з ямки в піску, а поруч, мовби дві дивовижні, вкрай стомлені істоти, стояли з обвислими в різні боки халявами його чоботи. Ютта робила йому масаж, натирала спину якоюсь маззю і час від часу поплескувала по лопатках. Коли Клаас задирав ногу, вона втокмачувала її в пісок, а коли він пробував підвести голову, жартома хапала його ззаду за шию, наче хотіла задушити.

— Покликати їх? — спитав я. — Чи збігати по них?

— Не треба, — сказав доктор Бусбек, — я з обома вже попрощався, в садку. Хай собі лежать.

Тепер і Ютта кинулась долілиць на пісок, спритно постягала з плечей бретельки купальника, а Клаас якось зніяковіло підвівся і спершу довго не міг знайти пляшечку з маззю. Потім поляпав Ютті всю спину, витер руки і вже хотів був починати, та раптом завмер і, схиливши набік голову, задивився згори вниз на Ютту. А вона покійно лежала перед ним і, мабуть, питала: «Ну? Чого ж ти?» Тоді він заходився втирати мазь їй у шкіру — досить машинально, навіть якось байдуже, бо, не кидаючи роботи, все поглядав то на море, то на розпечений піщаний берег; певна річ, він просто не міг не помітити нас.

Клаас махнув нам рукою, штовхнув Ютту під бік і показав на нас. Обоє замахали руками. Ми й собі замахали. Але ні ми, ні вони не зрушили з місця. Потім ми взяли речі, і я пустив чоловіків попереду; їм доводилося раз у раз міняти ногу, щоб не розгойдувалась на палиці валіза.

— Слава богу, що хлопець лишився живий.

— Так, слава богу.

Показався Глюзеруп — і не один, а цілих два: в мареві того мерехтливого дня другий Глюзеруп з припорошеними будівлями цементного заводу, з водонапірною вежею й іржавими цистернами газового заводу здіймався міражем над першим.

— Невесела картина, Максе.

— Ти про що?

— Про цей край. Про твій край. Невеселий він, навіть сьогодні, в такий день. Визирнуло сонце, а він однаково поважний, суворий.

— Тобі було тяжко тут?

— Весь час не полишає відчуття, Максе, ніби над тобою тяжіє якийсь обов'язок.

— Що ж то за обов'язок?

— Не знаю, можливо, бути поважним. Поважним і замкнутим. Тут навіть ясного дня людині незатишно. Іноді мені здається, ніби цей край не має поверхні, а тільки... Ну, як би тобі сказати? Тільки страшну глибину, і все в ній таке лиховісне, загрозливе...

— І це тебе так лякає, Тео?

— Я хочу тільки сказати, що на поверхні стільки людського...

— Я тебе розумію, Тео. Але коли вже так склалося, то чи не спробувати нам обжити його, цей край? Звичайно, він не може не викликати тривоги, хоча її викликають, власне, тільки настрої; може, весь цей край — то самі настрої, а коли вони тобі відомі, відчуваєш себе впевненіше.

— Очевидно, нам треба навчитись його бачити.

Така розмова відбувалася між ними на греблі, й складалося враження, неначе вони боялися на прощання лишити щось невисловленим. Захоплені розмовою, вони, видно, й досі не помітили, що перед «Припливом», руки в боки й широко розставивши ноги, стоїть Гіннерк Тімсен і дивиться нам назустріч. Всі вікна заїзду були розчинені й на защіпках; на побіленій щоглі маяв особистий Тімсенів вимпел — схрещені ключі, до яких, мабуть, не існувало замків. Дерев'яні сходи й місточки були вимиті, начищені й аж блищали на сонці. Гадаєте, господар ступив нам назустріч бодай крок? Вищиривши зуби, він діждався, поки ми підійдемо ближче, й заступив нам дорогу — тобто не заступив дорогу, а вирішив повернути нас у «Приплив»; але художник з Бусбеком тільки поставили на землю валізу, і доктор, дістаючи годинника, промовив:

— Нам треба встигнути на поїзд, Гіннерку, тут лиш один прямий поїзд до Гамбурга.

— То хоч ковточок, — сказав Тімсен. — На прощання. Стільки ж років... А у вас усе ж готово.

Він перекинувся до пояса у розчинене вікно й плеснув у долоні, і відразу Йоганна у білому фартусі винесла піднос із високими келихами, що в них плавали кружальця лимона.

— А це що таке?

— Спершу спробуйте.

— А для Зіггі?

— І то правда. Йоганно, принеси-но лимонаду!

Ми цокнулися на прощання й за Бусбекове повернення; чоловікам напій сподобався, й вони запитали:

— Звідки в тебе джин, Гіннерку?

— А як по-вашому, на біса ми тут так провітрюємо? — заявив Тімсен.— У нас щодня святкують перемогу; приїздять з Глюзерупа на власних машинах і гуляють. Наше діло тільки надати приміщення та провітрити його. Вам теж не завадило б подивитись на це,— сказав він і надпив зі свого келиха, ніби смакуючи за нас усіх.— А скоро я матиму для вас ще й не таке! До речі, Максе, сьогодні вранці тут тобою знов цікавилися. Приїздили джипом. Вони сяк-так по-німецькому, я — сяк-так по-англійському, але дещо таки розшолопав; вони хочуть, щоб ти їх намалював — портрет абощо,— як отого майора. Що я мав робити? Я їм пояснив, як проїхати в Блеекенварф.

— Знайдуть, чого ж,— мовив художник і поставив порожній келих на підвіконня, показуючи поглядом, щоб і ми зробили те саме; тоді подякував господареві, поплескавши його по плечу, й, коли Бусбек із Тімсеном подали один одному руку, сказав: — Ну, не тягніть, не навіки ж прощаєтесь.

— То не хочете й на хвилинку зайти? — ще раз спитав господар «Припливу».

— Боюся, ми не встигнемо, якщо й далі так піде,— відповів Бусбек.

І вони знов почали прощатися — мовляв, скоріше вертайся, не втрачай надій, не зникай надовго, сподіватимось... Ну, і таке інше. Одне слово, все, що кажуть у таких випадках. Нарешті ми взяли речі й рушили. Тімсен махав нам зі стежки, а Йоганна з тераси.

— Ще кілька таких проводів,— сказав художник,— і тобі, Тео, доведеться зостатися тут.

— Та встигнемо ще,— озвався доктор Бусбек.

Я запропонував піти навпростець — спершу до залізничного насипу, а далі вздовж колії і через металевий міст; вони погодились, і ми обережно спустилися з греблі й попростували зігрітими лугами.

— Не забудь про квіти,— нагадав доктор Бусбек.— На її іменини, восьмого вересня.

— Та невже я не знаю, коли Діттині іменини?

— Ну гаразд, я ж тільки так.

Ми вибралися на залізничний насип і пішли втоптанною стежкою — нею користувався в нас не тільки колійний сторож, а й усі, кому треба було до поїзда. По дорозі я жбурляв щебенем у темний, широкий рів, над яким висіла спека,

й бив палицею по перилах металевого мосту. Показався станційний годинник, навхрест заклеєний лейкопластирем, — скло тріснуло.

— От бачиш, — сказав художник, — ми якраз устигли. Є час навіть квиток купити.

— Сподіваюся, — кинув Бусбек.

Отже, станція Глюзеруп: чотири колії, дві платформи, закопчене депо, схожа на коробку головна будівля з червоної цегли, численні глухі колії, що на них стоять і справді загнані в глухий кут більш або менш обгорілі, побиті вагони; на декотрих із них ще можна прочитати напис: «Колеса крутяться для перемоги». У головній будівлі квиткова каса, службові приміщення, камера схову, туалети, а також зала для пасажирів — така простора і світла, що якби повиносити всі столи, стільці та лави, то в ній можна було б улаштувати спортивну залу, а дванадцятиметрова висота дозволила б навіть грати в м'яча.

Вихід на перон перетято ланцюгом, що провис на рівні колін, і переступати його вільно тільки особам у залізничній формі. Ходити по коліях заборонено; щоб потрапити з однієї платформи на другу, треба перейти обшитий дошками місток, на поручнях якого знуджені пасажирів позапустили непристойні малюнки й свої ініціали. За вікном сидять службовці у формі, вони заклопотані роботою; коли у шибці висить картонка з написом «Зачинено», стукати нема рації. Емальована табличка «Просимо пльовати тільки в урну» втратила всякий сенс — ніде не видно жодної урни; очевидно, тут не було кому ними користуватись, і їх просто забрали. Підлога в головній будівлі викладена рифленими кахлями, на одній з плиток дата спорудження: «1904».

Коли ми дісталися до станції, квитки вже продавали й пасажирів пропускали на перон; у нас була друга платформа, і ми збентежено стояли на сонці в натовпі глюзерупців, які, мабуть, вирішили всі гуртом покинути місто. Люди сиділи на кошиках, ранцях, коробках, чемоданах, тягли мішки, настінні годинники, ковдри, умивальники, вішалки з оленячих рогів, непомітно, проте вперто пробиралися ближче до краю платформи, щоб зайняти вигіднішу позицію для штурму поїзда.

— Як бачиш, Тео, ти від'їздиш не сам, — зауважив художник.

— Та начебто, — відказав Бусбек.

Люди чекали поїзда навдивовижу терпляче; дехто, здавалося, навіть задрімав на своїх клунках. Мені впало в око те, що тут було багато колишніх солдатів, озброєних при-

крашеними майстерним різбленням палицями; більшість із солдатів не везла з собою нічого, крім туго набитого речового мішка. Помітив я й бородатого літнього чоловіка, що, викрутивши шию, присмоктався до крапа бачка з питною водою і, пирхаючи та кидаючи навкруги люті погляди, захищався від зграйки дітлахів, яким теж хотілося пити. Я побачив жінку в тісному костюмі, яка безцеремонно проштовхувалася крізь натовп, час від часу грубо повертала до себе чоловіків, що стояли до неї спиною, і, не знаходячи того, кого шукала, щоразу розчаровано, майже брутально відштовхувала їх від себе. Звичайно, впала мені в око й жінка з білою кліткою для птахів, де замість птаха був ув'язнений старосвітський будильник з величезним дзвінком. І ще Гільда Ізенбюттель: її, певна річ, я вгледів одразу, як тільки вона зупинилась на сходах пішохідного містка, звідки їй було видно всю платформу, та й вона була у всіх на очах.

— А он Гільда,— показав я.

Художник, кинувши в її бік коротенький погляд, мовив до Бусбека:

— Ти диви, Тео, так стоять тільки вагітні: отой живіт, оте природне почуття переваги...

— Місце їй запропонує кожен,— докинув Бусбек.

З дверей одного зі службових приміщень вийшов чоловік у формі залізничника і з жезлом у руці; він перейшов через колію на нашу платформу й почав невблаганно відтісняти пасажирів — задля їхньої-таки безпеки — від краю платформи; посуваючись уперед, він кожному пояснював, де треба стояти, щоб не зачепив поїзд. Чоловік звертався до подорожніх, апелюючи до їхнього здорового глузду, із завченими, не раз повтореними фразами: «Відійдіть від краю платформи, не скупчуйтеся!»

— Мабуть, пора, Максе.

— Так, уже чути поїзд.

— Чим я тобі віддячу?

— Не треба про це.

— За всі ці роки...

— Облиш, Тео.

— У мене таке відчуття, ніби я їду з рідного дому.

— Хочу сподіватися, що це так. Напиши, як там у Кельні. А ось і твій поїзд.

Стишуючи хід, усе рідше постукуючи на стиках рейок, поїзд підходив до станції; розпашіла гора, гаряча хвиля, що аж обпікала обличчя, підкотилася до платформи і, здригаючись та смикаючись, зупинилася; залізо налетіло на

залізо, нагріта пара вдарила в усі боки, під її тиском заклацали клапани, й на буферах, на дахах, на приступках вагонів люди переводили дух, послаблювали заціпенілі від напруги руки й ноги, розтискали пальці, якими утримували не тільки самих себе, а й — принаймні так мені здавалося — весь поїзд, обліпивши його своїми тілами й заволодівши ним, як ото водорості заволодівають судном, дедалі дужче обплітаючи його й уповільнюючи хід; поїзд і справді був до того забитий людьми, що складалося враження, ніби вони здолали його вже самим величезним числом своїх тіл та одноставним прагненням їхати далі. І коли вже вони дісталися сюди, то ніхто з них не збирався поступитися відвойованим місцем пасажирам, що напірали з платформи; але під тим могутнім натиском їм довелося все ж таки податись усередину, потіснитися і впустити новеньких, що відразу починали обживати життєвий простір; і, незважаючи на всі ці крики, гвалт, пересварки й штовханину, на диво чітко було чути голос чоловіка з жезлом, що раз у раз вигукував: «Глю-зе-руп! Станція Глю-зе-руп!»

Як нам пощастило посадити доктора Бусбека? Художник держав нас за рукава і все заспокоював: стривайте, мовляв, стривайте, нехай собі б'ються. Він стежив за поїздом збоку і раптом показав рукою: он вона, гальмова будка! І ми кинулися вперед; трьом сестрам-жалібницям, що вже сиділи в будці, це прийшлося не до вподоби, і, коли ми увіпхнули до них Бусбекові речі, а тоді ще й підсадили самого доктора, одна з них, сива жінка, затуливши обома руками свої надміру великі груди, перемінилася на виду й слабеньким голосом покликала на допомогу. Але художник гукнув їй у відчинене вікно:

— Цей добродій, пані, в дорозі буде вас підгодовувати й частувати лимонадом, тож не ображайте його!

І Нансен, щоб двері на ходу не відчинились, накинув на ручку кінець мотузка, прив'язаного до поручня.

За хвилину ми почули з гальмової будки сміх — отже, там уже знайшли спільну мову; тільки помахати нам Тео Бусбек не зміг — це зробила за нього одна із сестер-жалібниць, коли поїзд, кілька разів свиснувши і стільки ж разів діставши відповідь, нарешті, хоч і з запізненням, рушив, весь оброслий тілами, що лежали покотом на дахах вагонів чи погойдувались на буферах улад перестуку коліс на стиках; я ще пригадую, як люди цілими гронами відпадали або самі зіскакували на землю, ледве поїзд почав набирати швидкість, а дехто, розмахуючи руками й щось вигукуючи, біг за ним аж до кінця платформи, а там, перехилившись

через поручні, послав услід йому поцілунки, що на них уже ніхто не відповідав.

Але й після того, як поїзд зник, лишивши по собі блискучу стрічку колії, перон не спорожнів: люди займали звільнені лавки і вмоцувались на своїх пожитках, доводячи, що можна чекати й просто так, сподіваючись на щастя. Розімлілі на передполудневій спеці, вони знов почали дрімати. Ми вже зібралися були додому, аж раптом побачили Гільду Ізенбюттель — вона бігла туди, де щойно стояв багажний вагон. «Що там таке? Куди це вона?» — спитали ми водночас один в одного. Нічого не розуміючи, ми дивилися їй услід і бачили, що й інші вже звернули на неї увагу — на цю завжди веселу жінку в хустині з глобусами, циркулями та логарифмічними лінійками; а Гільда, завзято розмахуючи руками, все пробиралася вперед між купами речей та людьми, що сиділи й лежали просто на платформі.

Вона бігла до чоловіка в солдатській формі, що сидів на землі. Поруч нього стояв низенький саморобний возик з коліщатками від дитячої коляски. Чоловік сидів рівно. У нього не було обох ніг. Він був простоволосий і мав ще молоде, але огрубіле обличчя. Він напружено дивився на зустріч жінці й, коли вона, обережно несучи живіт, опустилася перед ним на коліна, міцно вхопив її за руку; тепер вони дивились одне одному в очі, але їхні обличчя не наблизились, як можна було сподіватися.

— Та це ж Альбрехт! — вигукнув художник. — Альбрехт Ізенбюттель! Виходить, усе-таки вибрався звідти, з-під Ленінграда.

Жінка вивільнила свою руку і раптом обняла чоловіка; обоє вони ледь похитнулись. Тоді вона встала, нахилилася над ним і спершу примірялась, а потім рішуче підняла його й посадила на той низенький возик. Хвилю вона задумливо дивилась на кукси ніг, далі підгорнула під них захисного кольору штани, розплутала мотузяну шлейку, перекинула її через голову і, всунувши в неї одну руку, потягла возик за собою.

Гільда Ізенбюттель сама тягла платформою квадратного дерев'яного возика, а чоловік, випроставшись і тримаючись обома руками за його краї, здавалося, безперестанку легенько кивав головою в лад крокам дружини. Альбрехт не дивився на боки, нікому нічого не відповідав, і навіть коли ми їх спинили й запропонували свої послуги, не глянув на нас, але не так з байдужості, як через те, що тепер він, очевидно, цілком покладався на дружину і погоджу-

вався з нею в усьому, що вона для нього приймала чи відхиляла. Гільда подякувала, але від допомоги відмовилась.

— Ні, Максе, не треба, я сама. Хіба що східцями вгору...

Вона з художником понесла безногого чоловіка східцями вгору, а я потяг слідом за ними возика; нагорі вони знов посадили Альбрехта на його невеличкий особистий транспорт.

— Нарешті,— промовила вона,— нарешті він удома.

На нерівній пристанційній площі, у затінку під липами, Нансен і я ще раз запропонували їм допомогу, однак Гільда знову відмовилась. Художник кивнув на її живіт, але вона, відкинувши назад голову, сказала:

— Яюсь уже впораюся, треба впоратись.— Розв'язавши хустину, витерла нею спітнілу потилицю й засунула хустину чоловікові під кукси.— Велике вам спасибі, не турбуйтеся.

Ми пропустили їх уперед і рушили слідом за ними в бік гавані, а потім звернули на небруковану дорогу понад берегом; тверді гумові коліщатка возика здіймали легеньку куряву, а ми змушені були бездіяльно дивитись, як жінка час від часу спиняється, щоб витерти піт чи відпочити від шлейки, яка врзалася в тіло. Тоді ми теж затримувались, уповільнювали ходу, й художник казав:

— І досі мовчать, жодного слова не скажуть одне одному.

— А чому?

— Вони й так усе бачать,— відповів він.

Коліщатка вищали й виписували зигзаги, та Гільда на те не зважала, вона простувала звивистою дорогою до греблі, а ми йшли позаду.

У повітрі пахло курявою і сіном. Чоловік на возику весь час дивився поперед себе, він жодного разу не повернув голови ні до моря, ні до рівнини з розкиданими на ній садибами, за якою, мабуть, так нудьгував усі ці роки; лиш один раз, коли вони спускалися з греблі й Гільда, задкуючи майже навколішки, притримувала возика, а Альбрехт, чіпляючись руками за землю, помагав їй, він глянув у наш бік, неначе сподіваючись допомоги, проте не покликав нас, і ми не підійшли. Та вони й без нас спустилися крутим схилом, і ми аж поставали з подиву, коли жінка раптом з несподіваною силою потягла возика бурою торф'яною стежкою до тополь, геть чорних від ішпаків. Бо таки варто було — а втім, у нас завжди варто — подивитися вслід постатям, що віддалялися на тлі чистого неба; тут уже

мимоволі зупинитесь і зосередите увагу на співвідношенні простору й руху, і щоразу вас знов і знов вражає гнітюча велич обр'ю.

Ми ще довго стояли на греблі спиною до моря, спостереігаючи, як та пара у нас на очах усе меншає й меншає, як вона злилася в невелику пляму, що від неї кінець кінцем не лишилося нічого, крім ледве помітної рухомої цятки.

— Як ти гадаєш,— озвався художник,— сьогодні нам треба ще попрацювати?

— А чом би й ні,— відказав я.

Він поклав руку мені на потилицю й, легенько стискаючи пальцями шию, повів поперед себе плавним вигином греблі вниз, але не повз «Приплив», а на схід, до Гузумського шосе — видно, йому не хотілося зустрічатися з Гіннерком Тімсенем. Навіть коли Нансен замикався в собі й мовчав, мені добре було тюпати поруч — не тому, що я любив ходити з ним у ногу, ні; просто приємно було відчувати поряд цю привітну й загадкову людину, яка завжди змушувала бути готовим до чогось незвичайного — до якого-небудь запитання чи навіть самого погляду. Йти отак поруч із художником означало бути цілком захопленим думками й напружено чогось чекати; про радість я вже й не кажу.

15

*

ПРОДОВЖЕННЯ

Сьогодні, 25 вересня 1954 року, мені сповнився двадцять один рік. Гілька ошчасливила мене пакуночком цукерок, маті — кусючим пуловером, директор Гімпель — традиційною в нас свічкою, що танула просто на очах, а Карл Йозвіг, наш улюблений наглядч, розщедрився на дюжину сигарет і на додачу добрі дві години втішав мене розмовою. Так у колонії скрасили день мого повноліття. Якби не штрафний твір, я б не сидів у цій затишній камері, а був би разом з усіма, в їдальні переді мною стояли б квіти — коротко зрізані айстри в банці з-під повидла, всій братії довелося б прогугнявити на мою честь неодмінний у таких випадках Гімпелів іменинний хорал, мені дісталоя б по зайвому шматку пирога та м'яса, й мене, звичайно, звільнили б від роботи, а ввечері дозволили б палити світло на годину довше, ніж решті. Якби це штрафний твір...

Отже, з сьогоднішнього дня я дорослий і змушений буду терпіти, що мені колотимуть очі моїм повноліттям; а втім, голячись уранці над умивальником, я не помітив

у собі жодних змін. Перечитуючи штрафний твір, я гриз цукерки, бавився свічкою, що танула на очах і на всі мої запитання відповідала загадковим мовчанням, і скупив цілу сигарету з запасів, принесених Вольфгангом Макенротом. Кінець кінцем та триклята свічка мене доконала, і я, хоч і навчений гірким досвідом свого діда, краєзнавця і взагалі мудрої людини, почав питати себе й шукати відповіді на запитання: хто ти є? До чого прагнеш? У чому сенс твого існування? Ну, і таке інше. На мене знов наринували спогади: морське зборисько на шістдесятиліття доктора Бусбека, вся ряба в тіні від гілок Ютта на гойдалці, мої морські битви, та хвилина, коли ми знайшли на торфовищі Клааса, Діттин похорон...

Я все думав, думав, але не придумав нічого путнього й тому навіть не розсердився, коли до мене прийшов Йозвіг; несміливо, але бадьоро він побажав мені доброго ранку і сказав:

— Вітаю, Зіггі, вітаю тебе, так би мовити, зі вступом у повноліття.

Усміхаючись, він витрусив із рукава сигарети просто на мої зошити і сів скраю на ліжку. Потім зацікавлено вступився в мене і дививсь довго й мовчки, а за вікном на осінній Ельбі з гуркотом повзли вгору і вниз один за одним гострозубі черпаки заякореної драги — вже кілька днів вони вгризалися в дно фарватеру, потім, здригаючись і виплескуючи воду, вигулькували на поверхню і, ніби сякаючись через голову, викидали на баржу синюватий мул.

Може, промовив Йозвіг, робота піде веселіше, коли я, Зіггі, взнаю, що всі хлопці за мною знудьгувались? Навіть Едді!

— Ні, від цього робота веселіше не піде,— відказав я.

— То, може, вся заковика в тій Корб'юновій темі: «Радість від виконаного обов'язку»? Ти став якийсь змучений, роздратований, нервовий.

— Може, й у темі.

— А чи не кинути тобі просто оці зошити Гімпелеві на стіл — мовляв, баста, і все?

— Ні, радість від виконаного обов'язку ще не вичерпана, і, якщо я покінчу з усім одним махом, тема лишитьсь нерозкритою.

Карл Йозвіг підпер руками підборіддя, вступив погляд у підлогу й, кивнувши головою, погодився зі мною, більше того: він вочевидь схвалював мою наполегливість і впертість. Своїми запитаннями, пояснив нагладач, він хотів тільки перевірити мою стійкість.

— Штрафний твір, Зіггі,— це штрафний твір. А радощі від виконаного обов'язку такі багатогранні, що колись таки треба показати їх у правильному світлі.

— Багатогранні? — перепитав я.

А Йозвіг на те:

— Авжеж, якщо ти розумієш, про що я кажу.

Я нічого не зрозумів, і тоді він сказав:

— Ну, тоді слухай.

І розповів одну історію, дозволивши використати її в творі на мій розсуд.

— Якщо, звісно, вона тобі допоможе,— додав він,— бо в ній ідеться і про радість від виконаного обов'язку. А стала ця історія з одним таким Нефом у Гамбургу, в морському клубі на Альстері. Так ось.

Була колись у гамбурзькому товаристві веслярів «нуль два» добра вісімка, загрибного звали Фіте Пфаф, але він був такий популярний, що всі називали його просто «Фіте». Газети часто друкували знімки, де він стягував через голову майку, щоб комусь подарувати її. Фіте був чесний спортсмен, але мав одну слабкість: коли вже якісь гроші — на жаль, навіть чужі — попадали йому в руки, то наче прилипали до них, і він не міг нічого з собою вдіяти, а лишатися це таємницею теж довіку не могло. Одного разу на Альстері проходили великі відбіркові запливи на першість країни, і всі сподівалися, що Фіте, як завжди, здобуде перемогу Гамбургу; в околицях Альстера панувала атмосфера такого собі невеличкого народного свята, річкова поліція пильно охороняла дистанцію,— навіть у колах поліцейських усі добре знали Фіте. Між легкими човнами точилася запекла боротьба, але її спостерігали без особливого інтересу, всі чекали кульмінаційного моменту — запливу вісімок. Так, був колись дужий і чесний загрибний на ім'я Фіте Пфаф... Перед відбірковим запливом прийшов до нього один чемний, проте наполегливий добродій; той добродій, виявляється, знав схильності й звички Фіте, і, коли прощався, Фіте пообіцяв йому, що під час запливу йому раптом стане погано,— комусь маловідомому такого не пробачать, зате кумир публіки запевне може розраховувати на співчуття.

І ось вісімки нарешті вийшли на старт. Звичайна картина: лежачи на животі, помічники стартера притримують човни, і по сигналу елегантні, легкі, блискучі від свіжого лаку суденця, під могутні й дружні удари весел та вигуки стернових, а також крики натовпу вилітають на ледь побрижену хвильками дистанцію, де в першому ривку довго мчать на одному рівні, але потім, коли човен суперників —

бач, я вже кажу «човен суперників» — пришвидшує гребки, Фіте Пфаф зі своєю командою, як шалені працюючи веслами, виходять на півкорпуса вперед, явно прагнучи прийти першими. Худорляві стернові кричать у підв'язані мегафони на спортсменів, а ті, рвучко відкидаючись на своїх рухомих сидіннях, розтинають довжелезними веслами воду; від руху веслярів у човні, кажуть, багато залежить, а ніхто не відкидався так майстерно і впевнено, як Фіте Пфаф, — це в нього було не тільки від тренувань.

Вісімсот метрів, тисячу двісті метрів... Загрібному ось-ось має зробитись недобре, і тоді вирішиться доля запливу. Але що це? Замість того, щоб забаритися, збити всю команду з темпу й, покинувши весла, впасти головою собі на руки, Фіте ніби відчув приплив свіжих сил. Він гріб з якоюсь незбагненою радістю й люттю; принаймні він забув про все, що обіцяв отому чемному, проте наполегливому добродієві, і був, як завжди, прикладом для всієї команди. Якщо ти спитаєш, що ж його спонукало, всупереч даній обіцянці, так самовіддано, натхненно домагатися перемоги своєї вісімки, то змушений будеш визнати: то була радість від виконаного обов'язку. Ось так. Тієї миті все відступило, все зникло: ледве-но він опинився на рухомому сидінні, взявся за весла, почув за спиною важке дихання товаришів, гомін голосів на березі Альстеру, як уже не годен був нічого вибирати, він мусив підкоритися загальному ритму, мусив чинити, як того, так би мовити, вимагав від нього обов'язок.

Був колись такий загрібний Фіте Пфаф, велетень з ніжною душею, який під тиском авантюриста згодився у відбірковому запливі симулювати напад нудоти, однак почуття обов'язку підхопило його й понесло вперед — принаймні майже до самого фінішу; залишалось якихось дві сотні метрів, і тоді сталося таке, від чого глядачі ахнули, а судді посхоплювалися з місць; Фіте по-справжньому зробилося погано, він упав наперед, човен зійшов з дистанції, й вісімка суперників перемогла. Чи йому повірили? Переважна більшість керівників товариства повірила; навіть після того, як дізналися про розмову між Фіте і отим чемним добродієм, зовсім йому не перестали довіряти й хотіли навіть лишити його й далі у вісімці, але він сам відмовився. Фіте не міг лишатися і не хотів: він вважав за свій обов'язок піти — і пішов.

Йозвіг помовчав, чекаючи, що я скажу, але я теж мовчав — я й досі бачив перед очима його історію, немов на екрані: вона була для мене просто фільмом.

— Тепер ти бачиш,— мовив він,— до чого доводить людину радість від виконаного обов'язку? Ти бачиш, що вона робить з людиною? — І, показавши широким жестом на мій зошит, додав: — Можеш використати це в своєму творі, якщо хочеш.

— Це радість від виконаного обов'язку, яка потрібна Корб'юнові, — зауважив я, — але зовсім інша річ — жертви обов'язку; про них чомусь мовчать.

Йозвіг підвівся з ліжка, поклав мені на плече руку, тоді поблажливо-прихильно поплескав по плечу і сказав:

— Ось тепер з твоїх слів видно, що ти вже повнолітній.

І він офіційно дозволив мені до вечора курити, а на прощання жартома дав запотиличника.

— А сам ти не збираєшся відкласти сьогодні роботу? — спитав він уже біля дверей.

— Навіщо?

— Ну, як не є, двадцять один сповнилось,— відповів Йозвіг.— У такому віці починаєш визначати своє місце в житті, ставити собі всілякі запитання, розмірковувати. У двадцять один я, Зіггі, вже ходив кандидатом у наглядачі. Це саме той вік, коли пускаються по світу. В двадцять один із багатьох задумів вибираєш якийсь один, вирішуєш чимось стати — ну, скажімо, сторожем у музеї... Ти розумієш, що я маю на увазі? У двадцять один людина вже в боргу перед собою, з неї питають про її внесок у загальний казан. Як тільки іменинні свічки догоріли — ти вже дорослий, так і знай.

Я б ніколи не подумав, що Йозвіг може прочитати мені таку проповідь, але, знаючи, що за тією проповіддю ховається, я не став драгувати старого запитаннями про його власне життя. Я покійно кивав головою, вдаючи, що замислився і ладен стати зовсім іншим, а сам усе дивився на свічку, яка швидко скапувала і гнала дим від моєї сигарети до стелі, й не перебивав Йозвіга, коли той, відчуваючи, певно, що ось-ось наставить мене на добру путь, відвалив цілу купу порад та застережень, ще раз обійшов навколо столу й стільця і нарешті вимівся за двері.

Але чим то від Йозвіга так несло? Нічого не можу з собою вдіяти: щоразу, як він приходить до мене в камеру, після нього лишається різкий дух дезинфекції. А може, перед обходом він справді нишком чим-небудь кропиться? Хай там як, а мені довелося відчинити вікно й провітрити камеру.

Ельба! Як тьмяно несе вона свої осінні води! Другого берега й не видно — заволокло туманом. Верхівки дерев

виступають з нього, немов у затопленому лісі; десь глухо, ніби пульс у руці, постукують дизельні двигуни, на гуркіт верфей луна вже не відгукується, навіть скрегіт драги, що без упину гризе черпаками дно, майже не долинає в камеру. Бліді вогники, що повільно плывуть повз моє вікно, неначе вибиваються з останніх сил. Зовсім поруч пропливають труби та щогли суден, і мені здається, що вони не торкаються води. Для мене такі хвилини на Ельбі якщо не найбільш хвилюючі, то принаймні найпривабливіші: коли проти ночі над річкою опускається білувата мла і все на воді робиться якимсь непевним, примарним.

Я вже помічаю, що груди мені так і розпирає іменинний настрій, так і тягне зануритись у глибокомудре самоспоглядання, але треба вертатись назад, на дно моєї власної Атлантиди, шматок по шматку підіймати її на поверхню, а час квапить, квапить обов'язок; велике діло — двадцять один рік, як згадати, що капітан Андерсен минулої весни відгуляв свій сто другий рік народження, а на другий день, тобто на сто третьому році життя, трохи похмелившись, уже знімався в науково-популярному фільмі, що недавно вийшов на екрани під назвою «Морська стихія і люди». Та яке мені діло до Ельби з усім отим мотлохом і туманом на ній?! Спортсмени-водники давно вже причалили до берега і сховалися десь під напівголими кущами верболозу. Останній баркас, перемелюючи гвинтом воду, поплив навскоси проти течії. Мене все це не обходить. Мене не обходить, хто що матиме з наслідків науково-дослідної експедиції, коли повернеться з плавання оте океанологічне судно, яке саме виходить у море. З мене досить проб ругбюльського ґрунту й води — саме тут, над цією похмурою рівниною, я розіпну свою блукаючу сіть і виловлю все, що попадеться.

Як завжди, коли я витрушую сіть, першим на світ божий вигулькує мій батько, ругбюльський дільничний поліцейський; після того, як його випустили з табору для інтернованих, він знову став тим самим, ким був раніше, анітрохи не здивувавши цим жодної людини на території від Глюзерупа до Гузумського шосе. Всього три місяці в Ругбюльській дільниці не було поліцейського, а потім він з'явився знов — з тим самим незворушним сухим обличчям, у тих же мішкуватих штанях — і, ніби нічого й не сталося, почав виконувати свої обов'язки, так наче побував не в примусовому, а в добровільному від'їзді; йому довелося тільки підкачати шини службового велосипеда — поки його не було, вони попускали. Мати спорола з поліцейської

форми отого невеличкого орла, а кокарду з кашкета батько зняв сам, проте обидві ті цяцьки — орла й кокарду — не викинув, а поклав у бляшану коробку, а коробку сховав у свій стіл і того ж таки дня, не чекаючи офіційного відновлення на посаді, закинув ногу на велосипед і поїхав униз греблею, охоче спиняючись побалакати з кожним зустрічним, щоб тими самими зневажливими жестами, тими самими словами відгукнутися про недавню свою відлучку: атож, у Нойгаммі... та так собі... годували пристойно, нема чого казати, обходилися загалом теж... та ні, на голову не сідали... І таке інше.

Жодного разу батько не завдав собі клопоту дібрати якесь нове слово чи бодай випустити обридле: хоч би кому він розповів про свої пригоди, ніхто не залишався обділений — батько щоразу переказував усе слово в слово. Він просто повернувся до своїх колишніх справ, які змушений був тимчасово перервати, — знов так само і з тією ж послідовністю, якої він додержував у всьому. Замкнув службовий журнал, наколов дров, поїхав у Глюзеруп, щоб здати службовий пістолет, перекопав грядку в саду, де збирався посіяти тютюн і таки посіяв його, силоміць забрав додому Гільку з якоїсь вечірки в «Припливі», вивихнувши притому їй руку, кілька разів побував у Гузумі, звідки одного разу привіз «Нову поліцейську інструкцію» і зразу, не читаючи, замкнув її в стіл, об'їздив на велосипеді всю дільницю, поки одного дня, після сніданку, дійшла черга й до «справи Клааса».

Навряд чи цього разу варто розповідати, що в нас було тоді на сніданок, — мабуть, знов вівсяна каша, хліб зі сливовим повидлом і ячмінна кава; ми мовчки уминали ту їжу — хто швидше, хто повільніше, і кожне нишком лічило, хто скільки шматків узяв, і ніхто ні про що не думав, принаймні ні про що особливе, коли батько раптом сказав Гільці:

— Принеси-но його фотокартку.

Він повторив свій наказ ще раз, і Гілька, що взагалі не вмiла їсти, щоб не клацати ложкою в роті, раптом так учепилася в неї зубами, що, певно, аж прокусила дірку, й, дивлячись на батька якимсь коров'ячим поглядом, ніяк не могла витягти ту ложку з рота; сестра наче не розуміла, чого від неї хочуть.

— Клаасову, — додав батько. — Принеси Клаасову фотокартку.

Гілька пустила ложку, але з рота її не вийняла, а розгублено підвелася, очима питаючи про те, про що не могла

смитати губами; нарешті вона вийшла з кухні й за кілька хвилин повернулася з братовою фотокарткою в рамці, що до цього дня була на вигнанні в темній шухляді комода.

Батько взяв у Гільки з рук фотокартку й поклав її лицем донизу поруч з будильником на мисник; поснідавши, він терпляче зачекав, поки й ми доїмо, а тоді попросив прибрати зі столу. Зі столу прибрави. Пам'ятаю, я ще полічив ложки; їх було чотири. Ми посклали тарілки в раковину, і я витер стіл. Дільничний поліцейський усе ворушив губами — видно, добирав слова — і час від часу позирав на матір, яка, однак, не звертала на його погляди ніякої уваги, а замислено й зосереджено колупалася кінчиком язика в щербатих зубах. Батько зробив нам знак сісти — Гільці й мені, а сам підвівся, поставив фотокартку на підвіконня і втупився в неї очима — не стільки докірливо, скільки благально, — так, наче хотів, щоб Клаас вийшов із рамки і став перед ним наяву.

— Він повинен усе чути, — сказав батько, — повинен, в усякому разі, бути присутнім, хоч би так.

Я не зводив погляду з фотокартки.

Батько схопився руками за спинку стільця, випроставсь, відкинув назад голову, вп'явся очима в Клааса на фотокартці й заговорив до нього:

— Пора кінчати і з тобою, пора; не довіку ж нам приховувати свої думки, треба сказати все, як є, — колись та треба це сказати. Ось ми зібрались тут усі і хочемо порахуватися. Всі ми добре знаємо, чого ти накоїв; правда, часи тепер інші, це так, але що ти зробив, те зробив.

Він замовк і поклав два пальці — великий та середній — на свої заплющені повіки. Цією паузою скористалася мати — вона ще ближче присунулася до столу і ще дужче прогнула попереk. Гілька нишком почухала свої повні жижки. Дільничний поліцейський видихнув крізь зуби повітря, опустив руку, знов утупився у фотокартку й, похитавши головою, повів далі:

— Треба покласти край усій цій історії і зробити висновок. Там, де я був, я цілі дні тільки й думав про те, що він з нами зробив. Я думав про те, що, вернувшись, він не побажав переступити поріг батьківського дому. Де вже там просити прощення! Спершу зганьбив нас, а потім навіть не попросив пробачення. Жив весь час під боком, у того, в Блеекенварфі, а тоді подався в Гамбург. І ні слова тобі! Ні, тут треба сказати все, що треба сказати. Пора покласти цьому кінець.

Так батько говорив ще довго, перелічував усі Клаасові гріхи перед нами, жодним словом не згадуючи про обставини, що пом'якшують провину,— очевидно, він їх просто не бачив; звертався він безпосередньо до фотокартки, заявляючи їй, що і родина може чинити правосуддя й ухвалювати вирок. Я нашорошив вуха і спробував наперед угадати, який же буде вирок: може, батько замкне Клааса на кілька років у погребі? Чи накаже йому випити при нас якийсь отрутохімікат для оббризування фруктових дерев? Мені спало також на думку, що в покару за все він може змусити Клааса стрибнути з вітряка або зажадати, щоб той без чужої допомоги повісився на стовпі з табличкою «Ругбюльська поліцейська дільниця». Чи батько так далеко не зайде? Може, вдовольниться тим, що Клаас до самої смерті митиме на кухні посуд? Або п'ять років підряд щоліта різатиме торф?

Ні для кого не буде новиною, коли я скажу, що батько не поспішав оголошувати свій вирок, хоч говорив він явно неохоче, ніби через силу, детально перелічуючи нам — а разом і собі — Клаасові гріхи: як той прострелив собі руку й дезертирував; як його видали властям, як він потім відмовився повернутись додому. Та кінець кінцем дільничний поліцейський дійшов до головного; він звелів Гільці подати йому фотокартку, вийняв її з рамки, поклав на стіл і оголосив вирок.

Батьків вирок мене здивував; після такої звинувувальної промови він здався мені просто надто м'яким: Клаас більш не мав права вернутися додому.

— Затямте собі добре: поки я живий, ноги його не буде в моєму домі!

Нам було заборонено навіть думати про Клааса, не те що згадувати його ім'я.

— Ви повинні просто викреслити його зі своєї пам'яті.

Після цього батько порвав фотокартку, а клаптики кинув у плиту.

Мати підвелася з-за столу, вона, мабуть, усе знала наперед; може, вони з батьком навіть обговорили все заздалегідь,— очевидно, так воно й було. Мати струсила зі спідниці кришки й, ніби нічого не сталося, пішла в комору, вдаючи дуже заклопотану: накрила пергаментним папером банку з повидлом, відіткнула пляшку соку... Ми з Гількою лишилися за столом, але не важилися не тільки заговорити, а й подивитись одне на одного. Дільничний поліцейський? Той саме чи то заводив будильника, чи то лише збирався завести оте хоч і старосвітське, зате надійне одоробло зі

страховинним дзвоном; зненацька він, дедалі повільніше й повільніше накручуючи пружину, весь насторожився і став прислухатись, охоплений такою ж незвичайною тривоگو, яка вперше так вразила нас у Кюлькенварфі — на вечорі, присвяченому чи то рідному краєві, чи то морю, — в усякому разі, вітчизняному морю.

Батько справді прислухався, він щось почув, і руки в нього тремтіли. Поставивши будильник назад на мисник, він заклав великі пальці під підтяжки й почав нервово відтягувати їх. До чого він прислухався? Схиливши набік голову, батько наставив вухо кудись угору, до моєї кімнати; але ж там нікого не було. Від напруження він немов аж знесилів і мусив спертися на стіл. Що це? Ну, його, звичайно, кинуло в піт, губа відвисла, а очі, хоч і затуманені, виричилились, — одне слово, ясновидець, та й годі. Він проти чогось упирався, але в нього нічого не виходило, а зарадити йому теж ніхто не міг. Потім губи в нього заворушилися, він уривано заговорив сам до себе, гарячково закивав головою, наче з усім погоджувався, а тоді, похитуючись, рушив у коридор, квапливо одяг мундир, застібнув пояс, надів кашкета, і ми, ошелешено сидючи в кухні за столом, почули, як він вискочив надвір, кинувся в сарай і рвучко схопив велосипед.

Цього разу він виїхав з двору, не попрощавшись. Не подумайте тільки, нібито мати, вийшовши з комори, помітила, що батько зник. А коли Гілька сама сказала: «Йому, видно, знов щось привиділося або що», мати лише коротко на неї глипнула, спокійно ввімкнула радіо й під «Світлячки, світлячки» заходилася мити посуд.

Оце й усе. Я чекав іще якихось подій, але більш нічого не сталося, і я боком вислизнув з кухні й піднявся в свою кімнату, що тепер, коли Клааса вигнали з дому остаточно, переходила назавжди в мою власність.

У кутку на етажерці зберігалися його речі. Я відсмикнув убік тоненьку завіску й побачив на нижній полиці обв'язану шпагатом картонну коробку, яку я дав слово ніколи не відкривати. Весь час, поки брата не було, я додержував своєї обіцянки; щоправда, разів три-чотири мені кортіло зазирнути в неї, але я брав себе в руки, а тепер мене раптом обсіпало жаром, коробка сама опинилась у моїх руках, шпагат розв'язався, й мені нічого, чи майже нічого, не лишилося зробити: кришка сама піднялась, і я, поставивши коробку на ліжко — так, щоб її можна було зразу сховати, — почав викладати все, що брат назбирав

і довірив мені зберігати. Мати з Гількою поралися на кухні. Батька вдома не було.

Хіба Клаас не чекав від мене, що тепер, коли йому заборонили переступати поріг батьківського дому, я відкрию коробку й сховаю в надійне місце те, що в нього було найдорожчого? Певна річ, він на це сподівається. Отож я почав виймати з коробки речі, оглядати їх і обмацувати. Ще й досі пригадую баночку з колекцією вицвілих черепашок, рогатку і книжку «Юний садівник»; брудну, всю в плямах крові хусточку, зошити з творами, шнурок, ще один шнурок; пригадую ще паперовий кульок з «громовими стрілами», коробочку олов'яних солдатиків — усі до одного цілі-цілісінькі, і невисокий саморобний свічник — очевидно, його подарував Клаасові художник; групова фотокартка однокласників — вісімнадцять молодих «дідів» і п'ять «бабусь» із кісками; далі — Нансенів ескіз до «Збирача яблук», якого я відразу засунув собі під подушку, і складаний ніжик з перламутровою колодочкою. Пам'ятаю ще перев'язану паку листів — я б їх ніколи не розпечатав, якби вони були чужі; але вони були підписані братовою рукою і всі адресовані Гільці. Що лист — то скарга й погроза: Клаас скаржився, що сестра знов не прийшла — то на торфовище, то на берег, то до маяка, — й кожного разу погрожував їй, що «всьому край», якщо вона не прийде і на другий раз. Часом він натякав на якісь спільні їхні спогади, на пригоду, що сталася з ними якогось літа на березі; я вже добре не пригадую, що то була за пригода, здається, вони разом когось побачили — чоловіка й жінку серед дюн на косі, зовсім чужих людей, яких спершу просто байдуже спостерігали, а потім пішли за ними назирці.

Я виклав на ліжку все, що було в коробці, і дещо вирішив лишити собі — передусім ескіз до «Збирача яблук». Зненацька внизу задзвонив телефон. Я прислухався. Гілька взяла трубку і відповіла, як мала моду відповідати завжди: «Гілька Єпсен слухає. Хто дзвонить?» Після цього я чув лише «Ні», «Так», «Так», знов «Ні», а коли вона покvapно вернулася в кухню, я вже знав, що хтось питає батька. Ледве-но я встиг закрити, перев'язати і сховати коробку, як знизу пролунало:

— Зіггі, ходи сюди, та скоріше, Зіггі!

Тож мені не лишалось нічого іншого, як знов зійти вниз; Гілька мене вже чекала. Вона мимоволі відступила назад — може, через мій запитливий, нетерплячий погляд? — і, забувши, нащо я їй здався, спершу промовила:

— Чого ти на мене витріщився? Ану перестань витріщатися, наче я тобі щось зробила.

— Як хочу, так і дивлюся,— відрубав я.

А вона мені:

— Але ж не так, ніби я в тебе гроші вкрала.

— Та годі-бо, кажи, чого треба.

Як виявилось, у Блеекенварфі має щось відбутися: чи то зараз, чи то через дві години приїдять високі гості — чи не сам окружний комісар, у всякому разі, якийсь велике цабе,— і щось вони мають до Нансена, а без дільничного поліцейського обійтися не можуть.

— Так що, Зіггі, мерщій по батька. Скажи, що йому дзвонили, хай негайно їде у Блеекенварф. Та не світи на мене очима, кажу тобі, терпіти не можу.

Проте мій погляд так збив її з пантелику, що вона підійшла до дзеркала в коридорі, оглянула себе, повернулася боком і підозріло обдивилася кофту й спідницю; нічого такого не побачивши, Гілька сердито гримнула на мене:

— Чого ж ти стоїш? Люди ждуть!

Отже, на греблю, спочатку на греблю. Похмурий, проте тихий осінній день. Північне море спокійно котить невеличкі хвилі, два рибалки ловлять з човна скумбрію. У небі — жодної чайки, зате на воді цілий пташиний базар; ледве помітна течія несе його вздовж берега. Навкруги — жодного велосипедиста, ні в напрямку «Припливу», ні в напрямку маяка. На самому обрії два тральщики виловлюють міни. Під греблею — джип, що їде в бік Глюзерупа. Я вирішив спершу зайти в «Приплив», там майже завжди все знають, можна буде розпитати. І що тільки знаходять у мені оті кошлаті вівці — тільки-но я з'являюсь, як вони враз мене оточують, товчуться довкола, біжать за мною, аж доводиться відбиватись ногами. Від їхньої вовни, що поприлипала до боків, несе смородом.

Якби не той сморід, я б раніше відчув запах горілого і помітив би батька за його роботою; а так я, відбиваючись від овець, поспішав повз косу і, лиш випадково озирнувшись, угледів під художниковою хатиною біля підніжжя дюни велосипед — він міг бути батьків, а міг і не бути батьків. Я поточився до краю греблі, збіг схилом униз і так урятувався від овець, від їхнього мекання й смороду; а вони стояли вгорі, витрішкуватого дивилися мені вслід і не переставали жувати жуйку.

У хатині художника хтось був. У повітрі пахло горілим. Ні вогню, ні диму не видно було, та, коли я почав підійматися на дюну, запах подужчав, а опинившись на гребені,

я нарешті побачив тоненьку цівку диму, що вилася з-за хатини; просто не знаю, як пояснити той страх, що охопив мене й раптом погнав, поніс уперед,— якийсь досі не знайомий мені страх, від якого я весь аж затрусився. Це все, що я тоді відчув, принаймні спочатку.

Велосипед, що стояв збоку під хатиною, належав таки батькові; двері були розчинені навстіж, але батька всередині не виявилось — він стояв надворі, за хатиною, курив і дивився на багаття, тобто на залишки багаття, ретельно підсовуючи ногою туди, де ще тліло, недогорілий папір. Розлютився він чи здивувався, побачивши мене? Батько мене наче й не впізнав — стояв знесилений перед багаттям і дивився на нього невидючим поглядом. Не поворухнувся він і тоді, коли я схопив палицю й заходився гарячково розгрібати біля його ніг залишки багаття. Та було вже пізно. Мої зусилля виявились марними. Вцілів тільки один клаптик паперу, манюсінський шматочок блакитної обкладинки альбома для ескізів. Мій батько спалив художників альбом з ескізами до циклу «Портрети на березі».

Я випростався і тільки повними жаху очима подивився на батька. На його обличчі лежав вираз тупого тваринного задоволення; нарешті він зробив своє діло і може спокійно постояти й покурити, як після виконаного завдання. Саме там, на косі, стоячи перед догорілим багаттям, я вперше відчув страх, але не перед батьковою силою, підступністю чи впертістю, а перед його непохитним фанатизмом; і страх той був дужчий за ненависть, що зненацька спалахнула в мені і трохи не змусила мене кинутись на батька з кулаками й бити його, дряпати... О, оте тупе тваринне задоволення! Отой лиховісний спокій! Я більш не міг на батька дивитися, я сів навпочіпки й почав засипати багаття піском; дрібний пісок, ніби дощ, сівся на обвуглені рештки паперу, поки їх не стало видно й ніщо вже не нагадувало про багаття.

А йому, ругбюльському дільничному поліцейському, до всього того ніби й не було діла, він мовчки стежив за мною, кілька разів глибоко зітхав, немов прокидався зі сну, однак, не прочумавшись як слід, знову впадав у своє тупе тваринне задоволення. Ні, тоді я ще не здивувався, несподівано відчувши у скронях терпкий біль, а в голові ніби потьмарення свідомості й пульсуючий страх, який уперше наштовхнув мене на думку: тепер уже ніщо, абсолютно ніщо не може бути в безпеці там, куди сягає батькова влада. Від його страхітливого фанатизму, промайнуло в мене, тепер уже

ніщо не сховається, і я відразу згадав про свою колекцію у вітряку і про те, що треба її перенести. Але куди?

— Чого це ти тремтиш? — спитав він. — У твої роки ще нема чого тремтіти.

Завтра-таки, міркував я, або ще краще сьогодні ввечері треба все звідти забрати.

— Ну? — правив своєї батько. — То в чім річ?

Можна в Блеекенварф, міркував я, художник, мабуть, допоможе мені підшукати там нову схованку.

— Ти будеш відповідати? — гримнув батько.

І я відповів:

— Ти не маєш права, ти більш не маєш права конфісковувати, не маєш права розкладати багаття, ти більш не маєш права нічого палити!

— Хто це тобі сказав?

— Усі, всі так кажуть; заборону малювати скасовано, і тобі більш нема чого тут робити. Я розповім художникові, що ти тут зробив, і він цього тобі не подарує. Що було раніше, те минуло й не вернеться, всі так кажуть, а я сам чув і бачив усе, що ти витворяв раніше, але тепер ти більш не маєш права. Тепер тобі нема чого вказувати дядькові Нансену, тепер він може робити, що хоче, я знаю.

Батько вдарив мене. Я впав ницьма на пісок і лишився лежати, підбравши під себе коліна. Він попав мені в підборіддя. Другий удар тільки зачепив щоку.

— Вставай! — наказав батько.

Я не поворухнувся. Тоді він схопив мене за комір сорочки, підняв і притяг моє обличчя впритул до свого, так що мені довелося стати навшпиньки й доторкнутися до нього всім тілом. Дільничний поліцейський довго й пильно дивився мені в очі — а на це він був мастак, — мовби вивчав мою сітківку, але цього разу я витримав його погляд і дивився, не опускаючи очей, в його звужені чоловічки. Так близько мені рідко випадало бачити батька. Скільки ж у нього було зморщок, скільки тої жовчі, що ніби аж личила йому, — вона всім показувала, що дільничному поліцейському не до смаку цей світ.

— То, виходить, — промовив він, — ти також щось знаєш. Наслухався! Тобі відомо, що можна, а що ні. Добре розумієш, де щось починається, а де воно кінчається. І те, що сьогодні все не так, як було раніше, від тебе теж не сховалося. — Батько трохи попустив мій комір і відштовхнув мене, але не дуже, не так, щоб я перечепився і впав. — Наслухався ти багато чого, — провадив він, — тільки одного не чув: що треба бути вірним самому собі, що виконувати

свій обов'язок — я маю на увазі усвідомлений — слід незалежно від зміни обставин. А ти, значить, хочеш роздзвонити всім, що батько, мовляв, робить те й те, бо так йому велить його усвідомлений обов'язок? Що ж, розповідай кожному стрічному, можеш і йому донести — отому, що в Блеекенварфі, адже ти там тільки й виснеш. Можеш спокійнісінько робити мені все на зло. Клаасові я вкрутив роги, а тобі й поготів укручу.— Він підвів голову: стиснуті, аж побілілі вуста, зціплені зуби, зневажливий — не глузливий, а лише зневажливий — погляд. Повільні, непевні жести, як у людини, що розмовляє сама з собою.— Може, хочеш іще щось сказати?

Я вже зібрався був захитати головою, проте, на власний подив, передумав і вирішив дещо сказати: я ще раз повторив, що наглядати йому більш нема за чим, нема чого конфісковувати і знищувати. Я заявив, що заборони малювати вже не існує, і ніхто не зобов'язує його втручатися в чужі справи. Але погрожувати йому я не став і не сказав також, як я його ненавиджу, та він, певно, й сам це відчув, як відчув мій страх, бо підступив ближче й промовив:

— Не лізь не в своє діло, і ми знов ладнатимемо один з одним, тільки не лізь не в своє діло.

Потім він ще раз глянув на засипане піском багаття, кивнув головою, підійшов до велосипеда, взяв його і повернув у бік греблі; на мене він не звертав уваги — очевидно, гадав, що я побіжу за ним, принаймні я чув, як він щось бубонів собі під ніс і згадував моє ім'я; я таки рушив за ним, дійшов до берега, а там, звертаючись до його спини, переказав, чого мене послали з дому до нього. Не подумайте, ніби Єнс-Оле Єпсен зупинився, почувши, що його ждуть у Блеекенварфі і йому негайно слід з'явитися туди, бо сам окружний комісар та інші великі цабе... Ні, він мовчки вислухав моє повідомлення, обминув дюну й доїхав попід греблею з боку моря аж до того місця, де досить було тільки перетнути насип, щоб зразу потрапити на обсажену вільшинами алею до Блеекенварфа. Батько з розгону штовхнув переднім колесом двійчасті ворога, в'їхав у подвір'я, зліз з велосипеда і, як і я, подивився в бік Гумзумського шосе; обидві оливково-зелені машини, що рушили до Блеекенварфа, ми помітили одночасно.

Батько спершу поставив велосипед під будинком, потім відвів його далі, до стосу дров, але в дім не пішов, а розчинив обидві половинки воріт і став чекати на машини; там я приєднався до нього, і ми, притримуючи спиною кожен по ворітниці, утворили таку собі жалюгідну почесну

варту для зустрічі машин, що повільно підїздили до садиби, а в цю мить узагалі сховалися за Гольмсеновим живоплотом. Відколи батько повернувся з табору для інтернованих, він жодного разу не навідався в Блеекенварф, не зайшов і привітатися з його господарем чи побалакати і навіть ні в кого не поцікавився, як там справи. Змін він не любив, тож або не питав про них зовсім, або не поспішав цього зробити. Тепер він стояв зі мною у воротах спокійно, без напруження, хоч і не байдуже. Він звелів мені перевірити, як сидить на ньому мундир — спереду і ззаду, а потім віхтем із трави почистити йому черевики — якщо не до блиску, то хоча б змести з них пилуку.

Вже й не знаю, чого я підпирав спиною ті ворота, зате батько, ще не розрізняючи за склом облич, уже приклав руку до кашкета, і ми, виструнчившись, пропустили машини, що одна за одною вїхали на подвір'я.

Ну ось, а тепер я дам змогу отим чотирьом добродіям — різним на зріст, по-різному вдягненим і з різними фізіономіями — вийти з машин, дозволю їм спершу роззирнутися, поглянути на ставок, сарай, майстерню, садок, а також навколишній краєвид, що виднів місцями з-за дерев; причому в усіх чотирьох мимоволі й майже водночас зрине в голові та сама думка, яку вони прочитають один в одного в очах: «То ось, виходить, де він живе, ось його світ...»

Четверо добродіїв закивали головами один до одного, й кожен зрозумів, що то воно означає. Водії обїхали навколо ставка й поставили важкі оливково-зелені машини поруч. Як же мені описати тих чотирьох добродіїв? Найпростіше почати з ошкіреного, бо тільки він був у мундирі: простоволосий, збоку в зубах крива люлька, злиплі вуса, на грудях ціла палітра з орденських стрічок, обличчя й руки в ластовинні, на погонах — корона й кілька зірок, трохи припадає на ногу, — одне слово, якийсь упертий ошкірений тюлень, та й годі. Окружний комісар — тобто один із тих чотирьох, що згодом виявився окружним комісаром, — поряд з ошкіреним справляв куди непримітніше, навіть убоге враження: на голову нижчий за «тюленя», вузькі плечі, навдивовижу згорблений, руки в кишенях, наче змерз, костюм поношений... Звали його містер Гейнс. Наймолодший з-поміж усіх вирізнявся не стільки вугластим маслакуватим обличчям, сигаретою, що безперестану диміла в зубах, і, як на мене, аж надміру великими замшевими черевиками, скільки своїм голосом: ледве-но чоловік розтуляв рота — а він був за перекладача й тому говорив удвічі більше, ніж решта, — як починало здаватися, ніби по

сусідству в Зельрінгів запустили всі тріскачки й торохкали, щоб прогнати з вишняка шпаків. Четвертий? Той був у капелюсі з широкими крисами, в окулярах у залізній оправі, а в руці — напханий портфель.

Немає жодних сумнівів у тому, що в Блеекенварфі не тільки знали про цей візит, а вже й давно помітили з вікна гостей. Однак двері не відчинялися, ніхто не виходив привітати чотирьох добродіїв, і вони мовчки розглядали на клумбах осінні квіти, — певно, силкувалися пригадати, як ті квіти називаються. На обличчях у всіх чотирьох була написана цікавість, розуміння і навіть захоплення. Вони трохи пройшлися садком, оглянули знадвору майстерню, вернулись на подвір'я і стали показувати один одному на качок, що сполохано кружляли посеред ставка. Нарешті гості рушили до нас. Тепер ми з батьком стояли обабіч входу в будинок — я б знову сказав: як жалюгідна почесна варта, батько — обличчям до чотирьох, я — позад нього. Ми не зводили з гостей поглядів і стояли, мов два стовпи; мабуть, саме ця обставина змусила їх кінець кінцем звернути на нас увагу. Вони відразу ніби згадали про нас і змінили свою поведінку, перейшовши від неквапної, майже приємної прогулянки до енергійної, розгонистої ходи.

Батько віддав честь. Потиски рук. Короткі, поблажливі запитання. Такі самі короткі, ухильні відповіді поліцейського. Ошкірений з перекладачем подали руку й мені, що правда, навіть не глянувши на мене, — зразкова неухважність! Перекладач спитав мене своїм тріскучим голосом: — Ну, як справи?

На такі запитання я не відповідаю принципово. Батько — не так послужливо, як зі службового обов'язку, — запитав, чи не постукатися йому, так би мовити, замість гостей; комісар усміхнувся і, не складаючи пальці в кулак, сам двічі стукнув у двері. Приготувавшись чекати, він уже хотів був обернутися до свого почту, аж раптом двері, чого він явно не сподівався, розчинилися.

Звичайно, тій холері не слід було так квапитись, полічила б до десяти або що, перше ніж відмикати; але вона, очевидно, й так довгенько вже простовбичила під дверима, й нерви в неї не витримали. Одне слово, економка Катріна, або Трінхен, як її називав художник, уродженка Фленсбурга, Діттина родичка через дорогу навприсідки, з'явилася на порозі, надміру поквапно привітала нас і запросила в дім, ввічливо відступивши набік. Чотири добродії зникли в сутінку передпокою.

А ми з батьком лишилися надворі і вже почали були міркувати, чим би його згаяти час, але вернувся окружний комісар і не тільки покликав нас, а й пропустив поперед себе й сам причинив двері.

З величезної вітальні в передпокій падало денне світло. Ми втрюх один за одним переступили поріг. Я зразу пропхався наперед і побачив художника. Він скоріше лежав, ніж сидів, на довжелезному дивані, де всі ці роки любив сидіти Тео Бусбек; з-під синього пальта виглядала нічна сорочка з цупкого полотна, на босих ногах, помережаних синюватими жилками, були пантофлі. На голові капелюх, певна річ. До дивана був присунений стіл, на ньому — люлька, тютюн, стосик нерозпечатаних листів. Сірий вовняний плед сповз на підлогу — та холера, докірливо глипнувши на художника, покwapно підняла плед, склала вдвоє і вкрила Хансенові ноги.

— Він оце тільки встав після грипу, — сказала вона.

А художник, ніби бажаючи спекатись її:

— Краще приготуй нам кави, та долий у неї чого-небудь, а поки що не завадило б принести сюди кілька стільців.

Жінка люто зиркнула на нього, а він засміявся й простяг окружному комісарові руку; той з розмаху потис її, а потім Хансен привітався з рештою — із ошкіреним, перекладачем, ширококрисим капелюхом, зі мною й наостанку з ругбюльським дільничним поліцейським, що зовсім не прагнув подати руки і навіть намагався уникнути цього, але ж він стояв у ряду з усіма і таки мусив простягти руку.

— Єнс?

— Макс?

Але почути цих слів ніхто не почув. Ми присунули стільці ближче і повсідалися біля дивана, вдивляючись в обличчя художника, що й не сидів, і не лежав; на чолі в нього виступив нездоровий піт, але його хитрі сірі очі розглядали нас уважно й досить добродушно.

Як почати розмову, що в певному місці має прибрати офіційного характеру, коли головна дійова особа лежить перед вами в нічній сорочці і в пальті та ще й після хвороби? Певна річ, спершу побалакали про грип — про сезонний і несезонний, — про те, як його лікують у Шлезвіг-Гольштейні і в Англії, — виявилось, по-різному. Окружний комісар, наприклад, ще зроду не хворів на грип, а ось дружина в нього підхоплює застуду щовесни; ну, і таке інше. Художник сказав:

— Від такого грипу дуба не вріжеш — подержить трохи й відпустить, треба тільки частіше прикладатися до кави з чимось міцненьким. Де ж це та Катріна з кавою?

Поговорили й про художників садок, про осінні квіти й про те, як осінь змішує барви; тут найбільше мав що сказати добродій у мундирі, заразом він погломонів з художником і про форми квітів — переважно губоцвітих та метеликових. Нарешті ота холера принесла каву, й ні від чийого ока не уникло те, як вона, накриваючи на стіл та наливаючи каву, поглядами весь час приструнчувала художника, а під кінець уже відверто виказала своє обурення й поставила на стіл пляшку горілки; художник одразу схопив її й відкоркував.

— В цьому домі пісної кави не п'ють! — проголосив він.

Всі, крім мене, засмачили каву. Перекладач підняв чашку і сказав:

— Будьмо здорові!

А художник на те:

— От-от, п'ючи каву, ми маємо право бажати один одному здоров'я.

Окружний комісар, що, як йому треба було, й сам переходив на німецьку, попросив не тільки перекласти цю фразу, а й пояснити її зміст, а потім узяв поданий йому портфель, підвівся, відімкнув обидва металеві замки, дістав щось блакитне, чимале, тверде, я б навіть сказав, презентабельне, потримав його в руках, зважив і підступив до дивана. Я побачив обтягнену коленкором папку. Комісар простяг її художникові — хоч і не святобливо, але все ж таки з жартівливою церемонністю — й делікатно спинив Хансена, тільки-но той хотів узяти папку: тут годилося ще сказати кілька слів, і комісар збирався зробити це сам. А поки він готувавсь, ми всі повставали.

То була найтихіша з промов, які мені випадало чути. Йшлося в ній про Королівську академію в Лондоні, яка... Беручи до уваги виняткові заслуги перед європейським живописом, колегія одностайно ухвалила... Оскільки Макс-Людвіг Хансен виявив академії високу честь, давши згоду на обрання його, то цим... Художник знову простяг руку за папкою, та окружний комісар і цього разу делікатно відвів її вбік — він хотів ще додати кілька слів від себе особисто; він заявив, що в його обов'язки не входить виконувати доручення Королівської академії, але в цьому випадку йому особливо приємно і відповідає його заповітному бажанню... До того ж він однаково мав справи тут поблизу, а його товариш, генерал Тейт, неодмінно хотів поїхати разом із

ним; ось вони й прибули — щоб не тільки передати містерові Хансену диплом почесного члена академії, а й своєю присутністю засвідчити, як високо вони цінують видатну особу, що показала зразок вільного служіння мистецтву... Ну, і таке інше.

Після цього художник урешті одержав свій диплом, а окружний комісар підняв чашку з кавою і промовив:

— Отже, цим можна цокатись?

І ми всі випили за художника, й батько теж. Тримаючи чашку на рівні грудей, відставивши мізинець і скосивши одне око на високого гостя, він також привітав художника, а той лише мимохідь глянув на диплом, поклав його на стіл поруч із нерозпечатаними листами й, кивнувши на пляшку, запропонував усім наливати собі ще. Гості поналивали собі ще. Закурили. Не курил тільки батько.

Добродій у мундирі по-дружньому ошкірився і повідомив, що в нього вдома, у Ноттінгемі, висить кілька Хансенових картин — він сказав, як вони називаються й коли намальовані. Художник ошелешено підвів голову. Але ж ті картини — «Жінка, що рве маки» то вже напевне! — були в музеях у Дрездені й Гейдельберзі, пізніше їх конфіскували й відіслали в Берлін, а там знищили! Ба ні, заперечив генерал, саме ці картини він купив у Швейцарії.

Виходить, чутки, які час від часу доходили сюди і яким він, художник, відмовлявся вірити, — таки правдиві: що оті божевільні в Берліні, потребуючи валюти, продавали через посередників конфісковані картини? Генерал придбав їх у Швейцарії, отже, вони цілі, й він знає, що багато полотен сучасних художників не знищено, а переправлено за кордон. А він, Хансен, гадав, що його картин уже немає — всіх восьмисот. О ні, він, генерал, може його заспокоїти, якщо в цьому зв'язку взагалі доречне таке слово. Відомо навіть, на яку приблизно суму продано картин, а настане час — і, слід сподіватися, можна буде назвати точні цифри.

Розмови, розмови... Заговорять про одне, покинуть і перескочать до іншого. Запитання перебивають одне одне. Коли мова зайшла про так звану «заборону малювати», окружний комісар спитав:

— Як же ви тут узагалі жили? Невже все це правда? Я просто не можу собі такого уявити.

— Бувало й гірше, — відказав художник. — Просто треба звикнути, пристосуватися до нових умов, про всяк випадок бути завжди насторожі. А взагалі я не пам'ятаю в історії такого випадку, коли художник суворо дотримував заборони малювати. Адже малюєш не тільки тоді, як стоїш

із фарбами перед мольбертом,— або ти малюєш завжди, або взагалі не малюєш. Хіба можна заборонити щось сновиді?

Він не зовсім точно висловився, сказав про себе окружний комісар, його цікавить, як та заборона здійснювалась практично. Поліцейський нагляд? Обшуки? Коли так, то хто ж їх провадив?

Чи не збирався батько часом відповісти? Він завовтузився на високому стільці, притиснувся плечима до різьбленої спинки й, покрутивши в руках кашкета, шкребнув великим пальцем щоку, що почала смикатись.

— Наглядати за виконанням заборони було доручено, як і все інше, місцевій поліції,— спокійно пояснив художник.— Але в цієї палиці виявилось два кінці — адже тут усі люди свої; зрештою, все обійшлося щасливо.

— А втрати були?

— Були, звичайно, й деякі втрати. Адже без цього не можна.

— Але щось і створено?

— Певна річ, дещо створено і в часи заборони.

— А що з конфіскованими картинами?

Художник знизав плечима і раптом сказав:

— А що лишається робити людині, яка знає тільки свій обов'язок та й годі? Йй і самій часом не з медом, одне слово, у неї свої труднощі.

Розмови, розмови... То одне щось навернеться, то інше вирине з потоку життя, затримається й попливе далі. Куди тільки не занесе той потік людей, що оце сидять і гомонять про се, про те, чого лишень вони не згадають...

Чи ж улаштують коли-небудь велику виставку Тернера, спитав художник; щоб побачити її, він ладен вирушити хоч на край світу, навіть із задавненим грипом. Генерал відповів, що в його зібранні є кілька Тернерових речей і якщо Нансен завітає до нього в Ноттінгем, то матиме змогу побачити їх. Але чому його цікавить саме Тернер? Бо в Тернера все лишається невирішеним, недомовленим; звичайно, так роблять і інші, майже всі, але Тернер досягає цього тільки світлом, і йому, Нансенові, хотілося б побачити це в сукупності.

— Тоді чом би не в Ноттінгемі? — запропонував генерал.

Окружний комісар поцікавився в художника, чи доводилось тому бувати в Лондоні. Ні, в Лондоні Нансен ніколи не був і має сумнів, чи коли-небудь поїде туди; раніше він любив подорожувати, але тепер... І взагалі у великих

містах він почуває себе незатишно ще й досі. А крім того, і тут, між Глюзерупом і Гузумським шосе, йому стільки ще треба відкрити, і нехай він до кінця й не пізнає цей куточок землі та його людей, зате бодай трішечки свої знання поглибить. Тоді генералові закортіло дізнатись: а чи не кращі умови для роботи десь у столиці, в центрі? На це художник — повік не забуду його слів — заявив:

— Столиці, потрібні нам для роботи,— в нас самих. Моя столиця тут. Тут я маю все, що мені треба, і навіть більше; тих кількох років, які мені ще лишилися, мало, щоб розповісти про цей куточок землі все, що про нього варто розповісти. Взяти хоча б оті загадкові істоти, що населяють цю землю, чи саме повітря, а яке розмаїте життя вирує вночі по болотах і на морському березі, а що вчувається нашим людям, коли, бува, чорніє небо, а їхній страх, їхні обличчя, а як неквапно вони все обмірковують, як уміють нехтувати закони, правда ж, Єнсе?

Батько здригнувся і, нічого не розуміючи, вступився в художника.

— Я хочу сказати, Єнсе,— додав художник, звертаючись до батька,— що якби ти взяв та розповів щось із своєї практики про тутешніх людей... Такого, мабуть, у жодній столиці не почувеш. Адже немає в світі такого випадку, щоб він не стався в нас. Чи, може, я помиляюсь?

Запала пауза, всі дивилися на дільничного поліцейського і ждали, що він пояснить чи принаймні підтвердить те, що сказав Нансен; але батько не промовив жодного слова. Він лише кивнув головою — і все.

Художник знову запропонував гостям наливати собі ще, але всі вдали, що не почули. Генерал зауважив, що, звісно, охоче оглянув би майстерню і взагалі краще було б посидіти там, але це, мабуть, неможливо. Художник з удаваним жалем показав на кухню, де товклася ота холера, й вирішив, що цього пояснення досить. Ну, а коли-небудь іншим разом? Іншим разом — неодмінно, тільки не сьогодні; якби її воля — отієї, що на кухні,— вона б узагалі не дозволила йому встати з постелі; сувора жінка, тож воювати з нею немає рації. Ну що ж, тоді вони зайдуть іншим разом, так і домовимось, може, трапиться нагода наступного місяця. Це було б так приємно...

— Іще раз прийміть наші найщиріші вітання, до яких приєднуюсь і я особисто...

— Спасибі й вам за візит...

— Ні-ні, це ми повинні вам дякувати. А головне — скоріше видужуйте від свого грипу.

Четверо добродіїв, що займали в суспільстві різне становище й брали більш або менш активну участь у розмові, почали прощатися: висовували з рукавів долоні, показували в усмішці зуби, від чого шкіра на обличчі в них де натягалась, а де морщилась, по черзі підступали на крок до дивана, відступали назад, а потім, не відводячи погляду від хворого, боком посувалися до дверей. Батько прощався останній; спочатку він — це я добре бачив — довго зважував, чи не скористатися загальною метушнею і чкурнути за поріг просто так, не попрощавшись. Потім усе ж таки підійшов до художника — поважно, замкнено, хоч і не вороже, видовживши обличчя так, як тільки вмів, — простяг порослу білястим волоссям руку, в'яло поклав її в художникову долоню й чи то потис її, чи й ні.

— Там ще є що долити в каву, — кивнув Нансен на пляшку.

А батько на те:

— Справ у мене до дідька.

— То не хочеш? Шкода.

Батько вийшов з кімнати, не дивлячись, як інші, на господаря. Що він зробив, опинившись надворі? Узяв велосипед, став біля воріт і зачекав, поки під'їдуть обидві важкі машини; він заздалегідь приклав руку до козирка і, хоч між першою і другою машинами була чимала відстань, так і стояв, опустивши руку аж тоді, коли машини, давши газу й натужно заревівши, проминули дерев'яний місток.

З одного боку, глүзерупська гімназія імені Теодора Шторма була з тих, що їх називають солідними, з другого — дорога до школи стала втричі довша. З одного боку, тепер мені не треба було втікати від усяких там Йостів та Гайні Бунье, з другого — доводилось до самого вечора чипіти над силою-силенною домашніх завдань. З одного боку, нові вчителі не мали права й пальцем нас зачепити, з другого — мені бракувало Пльонніса, хоч він і не шкодував для нас дошкульних запотиличників, — так званих «сливок». З одного боку, я погоджувався з матір'ю, яка безнастанно втовкмачувала мені, що вчення — то сила і що середня освіта буде для мене добрим «трампліном у життя»; з другого боку, я питав себе: навіщо ж зубрити грецькі вокабули, коли я не збираюся в Грецію? З одного

боку, я усвідомлював, що не всім щастить дістати безплатне місце в гімназії; а з другого боку, просто не розумів, чому батько так хвалиться повсюди, що я пішов учитися в ту гімназію.

Те, що моє ставлення до гімназії імені Теодора Шторма було й лишилося суперечливе, нічого мені не допомогло: вони присилювали мене одержати стипендію, подарували новенький портфель, дістали десь майже новий велосипед, всіляко намагалися розворушити в мені нібито приспаний потяг до науки, клали в дорогу на два бутерброди більше, ніж звичайно, й, виряджаючи з дому, оглядали сорочку, шкарпетки та нігті, а коли я, пригнувшись над кермом, натискав на педалі, часом довго махали мені вслід — навіть мати. І я котив греблею вгору: ліворуч — Північне море, праворуч — рівнина; а потім греблею вниз: праворуч — Північне море, ліворуч — рівнина, одне слово, тим самим шляхом, що його колись так часто міряв ругбюльський дільничний поліцейський і що ним він і тепер іноді їздив разом зі мною. («Гайда, я візьму тебе на буксир, тільки тримайся в кільватері»). Отже, довелося сказати «амінь» і згодитися з усім, чого вони від мене хотіли; за це я діставав відшкодування: цукерки, бутерброди, зайві кишенькові гроші й — що було найважливіше — кілька спокійних годин у своїй кімнаті. Цілком можливо, що батько почав так балувати мене після того, як вичитав у «Довіднику поліцейського», нібито середня освіта відкриває високу кар'єру в поліції. Я мав стати начальником поліції в якому-небудь великому чи принаймні в меншому місті, і тому до вечора Гільці не дозволяли ні співати, ні вмикати радіо, й за це вона була на мене люта — та воно й зрозуміло.

Хоч маршрут свій я знав уже напам'ять і міг би з заплющеними очима повернути на будь-яку стежку, поїздки в Глюзеруп і назад ніколи мені не набридали, навіть коли дужий зустрічний вітер знесилював до краю. Все було те саме, але щоразу мало інший вигляд, бо мінялося освітлення, мінялося небо; а скільки несподіваного ховало в собі саме лиш море: коли я їхав у школу, воно — широке, ще майже сонне — лизало берег, а коли вертався додому — підіймало й кидало на буни неспокійні, ніби з синьо-зеленого чорнила хвилі. Або садиби: то принишклі, ніби приречені мокнути під безконечною завісою дощу, загублені в сірій сльоті; то поважні й бундючні, з пропахлими супом пасмами диму над коминами — коли на них полетіться молочно-біле світло або коли луги довкола спалахнуть на сонці. Чи вітер: то він свистить у шпицях, бавиться й аж

заходиться сміхом, коли йому щастить збити мене зі стежки; то люто б'є по обличчю дощовою накидкою або полоще і рве її за плечима, силкуючись зіпхнути мене з греблі. Як швидко тут усе міняється — щодня, щогодини, і як часто замислюєшся над цими перемінами, а то й гніваєшся на них, коли є охота.

Я саме їду додому. Осінь. Близько другої години дня. Морські птахи, безлюдний берег. Вітер північно-західний, дме збоку і в спину, напинає пальто, й воно тріпоче, як мокре вітрило. На піщаному березі — сліди. Хто ж це пройшов? Вітер вологий. Пахне сіллю і йодом. Притиснутий до багажника портфель мокрий від бризок і блищить. На обрії — шлейф диму, але корабля не видно. Чути, як кричать уліти: «Віт-Віт». Корови на пасовищі знов накриті попонами — вночі прохолодно, мрячить дощукульний дощ. Знов якийсь чоловік копає дренажну канаву. Попереду замаячили обриси «Припливу», з якого пооблуплювалася фарба, відколи Гіннерк Тімсен, захопившись перспективами нової справи — оптової торгівлі паливом (він у якійсь статистиці вичитав, нібито зими стають дедалі холодніші), — продав заїзд державі, що, доклавши трохи коштів, зробила з нього притулок для недоумкуватих дітей. Флагшток тріснув і похилився, але ніхто його не поправив. А де ж вимпел зі схрещеними ключами? Четверо, ні п'ятеро няньок обступили на терасі під вітром мого батька і, перебиваючи одна одну, щось йому розповідали, а він стояв, похиливши голову, й по-своєму брав те собі до уваги. Були там і пташиний сторож Кольшмідт та доглядач греблі Бультйоганн, який тепер на лацкані пальта й куртки носив мініатюрний бронзовий значок німецької спортивної спілки. Я звівся над сідлом, натис на педалі, але все-таки не встиг: перше ніж я підїхав до тераси, всі няньки й чоловіки спустилися вузенькими сходами в бік моря, розійшлися, утворивши ніби військовий цеп, і, розмовляючи на мигах, рушили в напрямку коси. У них вийшла така собі рідка сіть: не сходячись, усі посувалися навпростець до коси, потім один фланг відстав, і весь цеп, не міняючи відстані, поповз так уперед через виярки, горби, вздовж берега й через дюни до кінця коси, де зустрічалися дві протилежні течії, закручуючи воду і все, що на ній було.

Вони чогось шукали. Здавалося, вони ось-ось щось знайдуть. Ну хто б міг спокійно встояти на місці! Хутчіш за ними! Я випхав велосипед на терасу й побіг спершу за всім цепом, а потім по слідах тільки пташиного сторожа; на горбах, де вітер куйовдив порість дикого вівса, я догнав

Кольшмідта, замість привітатись усміхнувся до нього і спробував узяти ногу. Питати, що вони шукають, мені не хотілося, та й не треба було: пройшовши кілька кроків, Кольшмідт сам сказав уголос, чого побоюється, і я все зрозумів.

Зникло двоє дітей, очевидно, ще вдосвіта, до сніданку,— хлопчик і дівчинка. Спочатку няньки шукали їх лише в будинку і, на думку Кольшмідта, надто довго. Коли діти зникли, був саме відплив, і годилося, мовляв, подивитися їх і на обміліні. Кольшмідт боявся, що діти подалися саме туди, й він, пташиний сторож, чекав найстрашнішого. Він раз у раз зупинявся і позирав з горба на берег, вдивлявся в прибії і в морську далечінь, вочевидь припускаючи, що хлопчик і дівчинка скоріше там, ніж на косі. Нашу увагу привернули ріденькі зарості верболозу, й ми оглянули всі кущі: ніде жодного сліду, анічогісінько. Одна з няньок, висока, кістлява, в грубому лоденовому плащі, покликала до себе батька й показала на щось у піску; батько колупнув носакон черевика й вирішив, що то не сліди. Вони розійшлися й рушили далі. Ми переходили з дюни на дюну, але слідів не знаходили; не було їх і біля художникової хатини, яку ми обійшли кругом, не зазираючи всередину. Побачивши клаптик обгорілого паперу, я присипав його піском. Що ж до нашого цепу, то лише спочатку ми бачили одне одного, але чим довше шукали, чим далі заглиблювались у дюни, тим важче ставало нам упізнавати одне одного, коли хтось натрапляв на очі; інколи зовсім зникало ліве крило, інколи — праве, потім ніби крізь землю провалювалася середина, або не було видно окремих ланок цепу, а часом я бачив тільки краї обох крил — доглядача греблі Бультьоганна і старшу няньку.

Але чому ругбюльський дільничний поліцейський раптом звернув убік? Чому відстав? Кольшмідт теж помітив це й послав мене на батькове місце; я відшукав батькові сліди і пішов далі, заповнивши таким чином прогалину в цепу. Однак ненадовго. Зненацька старша нянька зупинилася, замахала руками, щось гукнула, знов замахала руками, скликаючи всіх до себе; всі повернули на дев'яносто градусів і рушили до неї. А старша нянька стояла і все показувала на два сліди, що виходили з моря й вели поруч далі, до кінця коси; вона не опускала руки доти, доки ми всі зібралися й кожне визнало, що сліди на піску дитячі: вони були неглибокі й бігли дуже близько один від одного — мабуть, діти трималися за руки, коли спершу простували обміліною, а потім піднялися сюди.

— Це вони,— вирішила старша нянька і, не сказавши більше жодного слова, пішла по слідах.

Ми, звичайно, подалися за нею. Море накочувалось на майже затонуті рештки судна і здіймало такі високі й могутні буруни, що нас аж обсипало бризками. Піщані валки на березі, що були немов продовженням хвиль Північного моря, тяглися тут упоперек коси до самої халупи пташиного сторожа, до тичок і рибальських сітей. Швидше, швидше! Усі поспішали. У халупі — ані душі, під лавкою й під столом — порожньо, на березі теж нікого, а сліди вели все далі й далі, але в рибальських сітях...

У довгому неводі, що кінчався матнею — вона була натягнена не дуже, а мотузки поприв'язувані до кілочків,— серед сполоханих птахів і так само, як і птахи, в рябій тіні від сіті сиділи навпочіпки обоє дітей; побачивши нас, вони не злякалися й не зраділи, а тільки подивились коротко і байдуже. Вони сиділи в самій матні, притулившись одне до одного спинами; дівчинка бгала в руках заяложену ганчір'яну ляльку, а хлопчик усе хукав на мертву чайку. Дівчинка мала старече, отупіле личко й куці кіски, що стирчали в різні боки й скидалися на щурячі хвости; на ній було картате платтячко. Хлопчик був босий, важка голова з дуже опуклою потилицею ніби нахиляла все його тіло до землі. Коли малий хукав на мертву птаху, притискаючи її до товстих губів, голова в нього хиталася з боку на бік, і я чув, як він наче аж рохкає — видно, від нетерплячки чи від задоволення. Дівчинка, розставивши засмаглі ніжки, все товкмачила ляльку обличчям у пісок і крутила сюди-туди, наче намагаючись її задушити.

Над голозою в дівчинки й довкола неї кружляли і злякано пурхали птахи, але вона їх не відганяла, навіть не звертала на них уваги. Хлопчик поклав мертву чайку за пазуху, засміявся й почав розгойдуватись усім тілом. Із губ у нього стікала слина; він учепився розчепіреними пальцями за сіть і намагався встати, але це йому не вдавалося. Дівчинка заспівала різким, пронизливим голосом і повернула до нас обличчя. Але старша нянька вже нагледіла звернений у бік моря вхід до невода, рушила помацки вздовж його крил, залізла в матню, схопила дівчинку й винесла; ця кістлява жінка з непривітним поглядом тримала дівчинку на руках і притискала до себе, а дівчинка біла її ганчір'яною лялькою по голові доги, доки накрохмалений білий чепчик упав на землю, а потім посипалися й шпильки. Навіть після того, як нянька поцілувала дівчинку, та й далі тупо лупцювала її своєю лялькою.

А хлопчик? Його довелося витягати з невода двом нянькам і Кольшмідтові; малий не впирався, але їй не розумів, чого від нього хочуть; низько нахиливши голову, ніби збирався когось буцнути, весь обм'який, нічого не тямлячи, замкнутий і байдужий до всього на світі, він дав виволокти себе з невода їй, важко дихаючи, стояв перед нами.

— Все гаразд, Йохене,— сказала одна з няньок,— зараз підемо додому, нап'єшся гарячого какао, тільки спершу віддай мені пташку.

Хлопчик машинально витер об штани руки.

— Віддай же мені пташку,— лагідно повторила нянька, сягнула рукою хлопчикові за пазуху, а потім засунула руку ще далі; хлопчик рохкнув, а няньчина рука помацала в нього навколо живота, загрималась і нарешті витягла за хвіст мертву чайку. Хлопчик хотів був схопити птаху, але схибив.

— Ну, а тепер гайда всі додому,— мовила нянька,— вип'ємо чогось гаряченького і — спати!

Хлопчик склав долоню черпачком, приклав до вуха їй, почувши, видно, щось доступне тільки йому самому, не став опиратися, а пішов доброхіть, тільки час від часу зупинявся їй зосереджено до чогось прислухавсь.

Отже, вертаємося до «Припливу». Няньки, діти, економка і навіть обидві кухарки вже стояли на терасі їй очікували нас; радісні вигуки, полегшені зітхання, пестоші. Знайшлися-таки! Знайшлися! Я зазирнув у прочинені двері, але батька ніде не побачив, зате несподівано вгледів дівчинку, яка щоранку незграбно махала мені рукою, коли я їхав до школи, а іноді, сидячи в голубому халатику на підвіконні, махала мені їй пополудні, коли я простував додому. Я навіть придумав для неї ім'я — Ніна. Вона ступила через поріг і, якимось невпевнено переставляючи ноги, вийшла на терасу.

Я зробив їй знак, але вона не побачила мене. Тоді я, кивнувши головою, привітався з нею, і вона це помітила, проте не відповіла. Якогога непомітніше я проштовхався до неї ближче, усміхнувся, знов кивнув головою і, щоб нагадати, хто я, незграбно, як вона, помахав рукою, але дівчинка або знов не помітила мене, або ж помітила, та не пригадала. Тоді я вирішив підступити ще ближче, і коли вже міг дістати до неї рукою, вона раптом перелякано скрикнула і обхопила руками няньку, шукаючи захисту. Мені не лишалось більш нічого, як мовчки вшитися. Я пропхався крізь гурт збуджених дітей і дорослих, відчуваючи на собі здивований погляд няньки, що неуважно гладила

дівчинку по голівці і втішала її. Я взяв велосипед і повів його до греблі, там поставив ліву ногу на педаль, правою підпхнувся, як це робив батько, закинув ногу й, усією вагою натискаючи на педаль, рушив до Ругбюля.

— Ми тебе коли-небудь діждемося додому чи ні? — крикнула з ганку Гілька. — Мені вже набридло підігрівати для тебе рис.

Отже, рис із цукром і корицею. А може, ще й фруктовий суп.

— Нема чого здійсмати гвалт, — відрубав я.

Тоді Гілька додала вже тихіше й примирливіше:

— Та я вже двічі ставила його на плиту, Зіггі. Де це ти вештався?

Пам'ятаючи про вказівку обходитися зі мною якщо не з повагою, то принаймні ввічливо, сестра взяла з моєї руки портфель, підморгнула і легенько провела рукою по моїй потилиці. Вона хотіла була ще й узяти мене за руку, проте я вирішив, що це вже зайве, й рушив слідом за нею на кухню.

— Батько вдома?

— Ні, нема, викликали в «Приплив». Там знов щось скоїлося — нібито двоє втекли, а може, і втопилися...

— Не патякай, чого не знаєш. Краще дай мені поїсти.

Отже, все-таки рис і фруктовий суп. Тарілку, що з'явилася у мене перед носом, я зневажливо відсунув убік. Сестра образилась.

— Просто двоє дітей заблукали; я сам там був, помагав шукати. Уявляєш: позалазили в Кольшмідтів невід.

— Он воно що! А ми вже потерпали, чи не сталося чого з тобою.

— То як там сьогодні в школі?

— Так, нічого.

Останнє запитання поставила вже не Гілька, а мати, що непомітно зайшла до кухні; волосся в неї було розпущене, на плечі накинута хустка — мати саме зібралася мити голову. Мені не треба було озиратися, щоб знати, як вона виглядає і що робить; я й так знав, що на ній блідо-зелена комбінація, на ногах — стоптані, всі в засохлих мильних бризках шкіряні капці. Ось мати взяла з мисника шампунь, сполоснула велику миску і спустила з м'ясистих, всіяних ластовинням та родимками плечей вузенькі бретельки комбінації. Потім налила в миску теплої води.

— Не подобається мені, Зіггі, що ти ходиш у той «Приплив». Ти мене зрозумів?

— А я зовсім і не заходив туди.

Вода, видно, була надто гаряча, й мати заходилася її охолоджувати, перебовтуючи руками.

— Досить уже, що сюди понавозили отих дітей, хоч ти туди не бігай.

— Двоє заблукали,— пояснив я,— я тільки помагав шукати їх.

Широко розставивши ноги, мати нахилила голову, розпустила над мискою волосся і здавленим голосом заговорила:

— Тепер там щодня тільки й жди чогось, спокою ніхто вже не матиме. Виродки нещасні, нічого, крім клопоту, ми з них не бачитимемо. І нащо їх сюди навезли!

— А де ж їм дітися?

Відповіді я не дістав. Мати зачерпнула пригорщами води, спершу помочила волосся, а потім, сопучи від напруження, опустила його все в миску.

— Якби ж вони були хоч хворі, а то — виродки, тільки морока нам усім. Як же до них добре ставитись, коли вони нічогісінько не тямлять? Ти мене розумієш, Зіггі? Я не хочу, щоб ти ходив туди, дивився на них та ще й, чого доброго, грався з ними.

Вода стікала з волосся й капала в миску; мати вилила трохи густого, яєчного кольору шампуню собі на потилицю й почала втирати його в шкіру, збиваючи спершу рідку, а далі все густішу й густішу піну, що, тремтячи, лежала в неї на шиї, клубками сповзала на вуха й на обличчя і, видно, зайшла в очі, бо мати зціпила зуби й засичала. Гільці довелося допомогти їй.

— Навіть якщо дивитись на них, Зіггі, і це може довести до біди; нічого собі не думаєш, не гадаєш, а лихо вже тут як тут. Враження, то така штука, що як запосяде, то й розум страшиш.

Я мовчки жував і слухав; тсді посидів нишком ще трохи, поки Гілька полоскала, віджимала, а потім витирала рушником рудувате материне волосся.

— А тепер можна мені йти нагору робити уроки?

— Можна. Але подумай про те, що я тобі сказала, Зіггі.

— Гаразд.

— А що вам на сьогодні задали?

— Що задали? Математику, історію і твір.

— Твір? Який саме?

— «Мій ідеал людини».

— Ну, це, мабуть, не дуже важко.

— Та не важко.

— Я вже згоряю від нетерплячки почитати, що ти напишеш.

Блідо-зелена комбінація туго напнулася на її широких сідницях. Шкіра на шиї почервоніла. Мати важко дихала в рушник. У місці хиталася темна вода, на поверхні якої ще плавали клапті піни; але просто на очах ті клапті танули, осідали й розходилися. Я був радий, що зрештою втік із кухні в свою кімнату, й сів за уроки.

До історії в мене ніколи не лежала душа, і я почав із твору. Й цього разу сталося так, як було завжди. Спочатку тема видалася мені не дуже складною, навіть вдячною й ніби навмисне створеною для мене; коли нам задавали такі теми, як, скажімо, «Найцікавіше враження з моїх канікул», «У краєзнавчому музеї» або «Мій ідеал людини», я спершу не бачив у них нічого важкого і брався за роботу без особливих сумнівів. Однак усі ці прості теми виявлялися мені не до снаги відразу, ледве-но я починав складати план — а цього від нас вимагали. Жодного твору без плану. Вступ, зав'язка, головна частина, висновки; всі думки мали котитися по цьому конвейєру, і вважалося, що той, хто не додержав такої схеми, з темою не впорався. Хоч мені майже завжди вдавалося «вжитись» у тему, до пуття я жодної не доводив, і то щоразу через мою нерішучість. Я ніяк не міг визначити, що ж має бути головною проблемою, а що — другорядною; у мене не вистачало духу зробити одних персонажів головними, а інших — другорядними. На заваді мені щоразу ставали то ввічливість, то співчуття, то підозріливість; але найгірше було те, що я ніяк не міг дати власної оцінки, а саме на цьому доктор Треплін, наш глюзерупський учитель німецької, був просто схиблений. Він вимагав, щоб ми всьому давали власну оцінку: хитрощам Одиссея і вдачі Валленштейна, мріям якогось дармоїда й поведінці магдебуржців під час пожежі в місті. Про те, що не підлягало оцінці, не варто було й говорити. Оцінка! Ще й тепер мені перехоплює дух і млоїть під грудьми, коли я згадую про це.

Того разу, отже, тема називалася «Мій ідеал людини». Кого б його взяти за ідеал? Батька, ругбюльського дільничного поліцейського? Художника Макса-Людвіга Нансена? А може, доктора Бусбека, цей взірець терпіння? Чи мого брата Клааса, ім'я якого вдома нам заборонили вимовляти не те що вголос, а й подумки? На кого ж я бажав бути схожим, з кого хотів брати приклад, чийого я не був варт і нігтя? Якщо це не батько, то чому? А якщо художник, то чому саме він? Я вже відчував, що і в цій темі все

впирається в оцінку, залежить від оцінки, й, оскільки мені не вдавалося і ніколи не вдасться оцінити знайомих людей — оцінити так, як вимагав Треплін,— треба було шукати свій ідеал десь-інде, в іншій епосі; найкраще було б, вирішив я, відбутися ідеалом вигаданим, зліпленим з клаптів, а не живим взірцем. Але яким же він має бути, щоб я хотів наслідувати його? Пригадую, спершу я вигдав прізвище — Мартенс, потім ім'я — Гайнц, і зробив того Гайнца Мартенса одноруким, наділив довжелезним шарфом, узув у рибальські гумові чоботи й послав на похмурій островець Кааге, що його після війни чомусь уподобали не тільки дикі гуси для своїх виводків, а й ще недосвідчені пілоти-бомбардувальники британських військово-повітряних сил для навчань.

Гайнц Мартенс одержав лопатку з коротким держакон, якою він міг вирити собі сховище, а також провізію і кілька сорочок для переміни; наділив я його й жувальним тютюном та ракетницею — нею він мав попереджувати і диких гусей на яйцях, і пілотів. Першого разу бомбардувальники його не помітили, але потім стало-таки відомо, що на Кааге хтось сидить, щоб зберегти гусям гнізда; про це заговорили повсюди, дізналися в Гамбургу, у Лондоні, а голубне — чутка поширилася серед членів англійського товариства захисту тварин, менше, правда, серед пілотів британських військово-повітряних сил, яким Гайнц Мартенс давав сигнали червоними ракетами. Але ті ракети нічого не помагали: після кожного нападу хлопцеві доводилося збирати цілі купи більш або менш придатних на печеню птахів.

Зачувши монотонне гудіння авіаційних моторів, Гайнц Мартенс мерщій вискакував зі свого сховища й спершу випускав кілька ракет низько над заповідником; і тоді над островцем панічно здіймалися хмари диких гусей, які відразу починали кружляти ключами, після чого хлопець стріляв прямо вгору, назустріч літакам — і то до тієї миті, коли вибухали перші бомби. Лопотали й свистіли крила. Високо в небі співуче гули мотори літаків. Тремтливо спалахували і згорали ракети. Червонястий відблиск засвітився в моєму вікні, впав мені на руки, на зошит, затанцював на стіні, й раптом почулися крики та гупання ніг, внизу зчинилася метушня, загроюкали двері і пролунав голос моєї сестри Гільки:

- Пожежа, Зіггі, скоріше, пожежа!
- Де?
- А он! Спускайся!

Горіла моя схованка! Горіло моє лігво! Моя виставка, моя колекція замків і ключів! Горіли мої вершники і «Чоловік у червоній накидці». На пагорбі над ставком горів мій старий, безкрилий, мій улюблений вітряк. То завила сирена пожежної машини? Сирену я чув, але машини не було видно, вона, мабуть, ще й не виїхала. Горів дах. Язики полум'я вихоплювалися з горішніх отворів та розбитих вікон і, палахкаючи, шугали в небо. А внизу, в ставку, горіла ще одна пожежа, тільки не так несамовито. Вгорі й унизу дощем сипалися іскри, букетами спалахували жовті й червоні омахи, що їх вітер — вітер пожежі — підхоплював і гнав над рівниною в бік Гольмсенварфа. Горів князь Юсупов, королева Ізабелла Бурбонська й імператор Карл V, що об'їздив бойовище під Мюльбергом. Горіли дві невидимі картини і «Збирачі яблук» з Клаасової коробки. Над дахом вогненні язики зливалися, і їх відносило вбік. Справжня вогняна хурделиця! На тлі блякло-сірого неба кружляли сніжинки попелу. А дах усе не падав.

Я зірвався з місця й, поки біг, бачив, як звідусіль — через луги, попід греблею — поспішають люди; вони теж бігли на пожежу, й ніхто не хотів спізнитися. О, як вони квапились! Як гарячково пролазили крізь огорожі з колючого дроту, перескакували рови, випереджали одне одного — аби лиш захопити вигідне місце!

Я стрімголов збіг з ганку. Гілька гукала, щоб я вернувся. Мати теж не пускала мене. Я промчав подвір'ям, цегляною доріжкою, поминув шлюз; у рівчаку, понад яким я біг, віддзеркалювалась пожежа. Далі я подався навпростець, крізь зарості очерету навколо ставка, і вискочив на дорогу якраз тієї миті, коли завалився дах. Охоплений полум'ям, він провалився всередину, впав на підлогу, розсипався, і вгору метнувся цілий вихор іскор; тепер полум'я, підхоплене могутньою тягою, палахкотіло, неначе з широченного димаря. Я стояв і дививсь, як старається вогонь, як його язики лижуть стіни, розбігаються й шугають угору, сповнюючи повітря сухим тріском, так ніби на вітрі полоще вітрило. Червона головешка вилетіла з розчинених дверей і впала, засичавши, у вогку траву просто переді мною; я її не затоптав. Сніжинками кружляв і падав на мене попіл. А я дивився на вогонь. Два чоловіки намагалися вибити колодою двері, але в них нічого не виходило; від ударів двері лише знялися з завісок і застрягли навкосо в одвірку. Пожежі ніхто не гасив, хоча всі про це тільки й галасували. Ось язики полум'я вирвалися вже й з нижніх вікон і побігли по стінах вітряка вгору.

Коли ж це я востаннє бачив пожежу? Здається, ще на початку війни, коли в Гольмсена загорілися хліви, і чоловіки, що позбігалися, тільки й встигали відганяти від вогню врятованих свиней, що все поривалися у свої стійла.

Задумавшись, я не помітив, як гурт роззяв відступив назад, далі від спеки. Я раптом опинився перед вітряком сам і заплющив очі; не відчував нічого, крім усе тривожнішого болю. Моє тіло щось здавило, різнуло, закололо, мене кидало то в жар, то в холод, але я не хотів, я ще не хотів, я щосили опирався тискові, що дедалі дужчав; усе довкола захиталося — охопленій полум'ям вітряк, постаті людей, — і моя схованка закрутилася, а разом із нею оберталося й лігво, коробки з замками, стіни з картинами, все те чимраз швидше оберталося круг мене, картинки злилися водно, в суцільний диск, і я простяг уперед руки й кинувся до дверей, до стіни вогню, до тієї колихкої завіси полум'я. Пірнувши під зняті з завіс двері, я подався широченними стоптаними сходами нагору: там уже горіли корита, й драбина, й грубо обтесані балки.

Яке яскраве світло, господи, яке ж воно яскраве! Мене просто засліпило, і я затулив рукою очі; задихаючись, я згадав про талі, але нараз мене схопили й поволокли сходами вниз, на свіже повітря, навіть не знаю хто, якісь два чоловіки. Я пручався, падав, звивавсь, але ніщо не помагало — вони тримали мене міцно. Один сказав:

— Гляди, щоб не вирвався, а то знов туди чкурне.

І вони так затисли мене з двох боків, що я аж звівся навшпиньки й почав хапати ротом повітря. Гурт роззяв неохоче розступився, і чоловіки потягли мене дорогою до ставка й аж там відпустили; я впав на землю, а вони наказали мені змочити водою обличчя, шию та руки.

Коли я підвів голову, обидва засміялись:

— А тебе добре обсмалило, малий!

Після цього вони відвернулися й задивились на пожежу.

Я теж дивився на пожежу чи то пак на її нечітке відзеркалення, у ставку, але недовго: незабаром з Глюзерупа приїхали пожежники, розмотали шланг і підтягли до ставка помпу. Я встав і, не оглядаючись, пішов геть, лишивши їм свій вітряк і пожежу, що прогнала з рівнини темряву. Весь час, поки я йшов над ставком, через луг, мимо корів, що непорушно стояли на пасовищі, колючий біль не вщухав; він підіймався вгору по хребту, стріляв у скроні, пронизував тіло то холодом, то жаром. Один раз я зупинився, почувши батьків голос, — отже, він уже там,

командує; але потім знов стало тихо. Стовпці тинів, корови і я сам — все кидало на землю тремтливі тіні; а я простував до Блеекенварфа — так наче це було зрозуміло само собою, наче мене там чекали. Вітер подужчав. Позаду, на пожежі, хтось закричав — видно, щось сталось; я навіть не озирнувся. Наді мною пливло пасмо диму, стелилося від вітру майже по самій землі й чіплялося за блеекенварфський живопліт; очевидно, вогонь уже почали гасити. Дорога пішла трохи вгору, ось уже й дерев'яний місток.

Я зупинився, але художник давно вже мене помітив: він мовчки стояв на другому кінці містка — погасла люлька звисала на підборіддя, руки були глибоко засунуті в кишені пальта, поли якого легенько били по ногах. Художник стояв так непорушно, що майже зливався з живоплотом.

— Іди сюди, — мовив він, — іди, не бійся.

І я підійшов, а Нансен поклав мені руку на плече, й ми разом стали дивитися на охоплений полум'ям вітряк. Чи він уже падав? Я згадав «Вірного друга вітряка», згадав дідугана з величезним коричневим пальцем, що виростав з глибини картини й відсвічував вогнем; хіба не в такій самій темряві, як оце, він намагався черкнути пальцем по крилах і повернути старому вітрякові життя? Ось один бік вітряка відколовся і впав, снопи іскор бризнули врізнобіч. Що ж вийшло з його, дідуганової, доброти, з його простосердої віри?

— Та стій же спокійно, Віт-Віте! — мовив художник. — Чого це тобі не стоїть? Хочеш мені щось сказати? Не крутись, хлопче.

Сам він стояв нерухомо й дивився, як горить безкрилий вітряк, що і йому самому був зовсім не байдужий. У нього таки ставало терпцю стояти тут, на дерев'яному містку; може, він і ходив поглянути на пожежу зблизька, а потім вернувся сюди, хтозна, я тільки можу це припускати.

Над нами плив довгий шлейф чорного диму, немов із труби пароплава. Художник стояв, міцно впираючись ногами в бруси, примруживши очі, й невідривно дивився на пожежу. Нарешті весь вітряк здригнувся, надломивсь по середині, нахилився і, впавши на дорогу, розсипався; угору і в усі боки полетіли вогненні ядра й просто клубки полум'я; червоні головешки покотилися, підскакуючи, зі схилу, деякі шубовснули в ставок і, засичавши, погасли, а решта, раз у раз підстрибуючи, розкидали цілі снопи іскор. Шлейф диму тепер змінив свій колір — став сірчисто-жовтий, змінив і свій запах — зробився їдкий, задушливий;

вітер гнав дим просто нам в обличчя, і трохи згодом художник промовив:

— От і все, Віт-Віте, а тепер ходімо.

І він підштовхнув мене до дірки в живоплоті й повів садком до майстерні.

Там він запалив світло, надів окуляри й, узявши мене за підборіддя, спитав:

— Тебе що, понесло у вітряк? Брови обсмалені, чуб обсмалений — їй-богу, ти був у вогні. Тебе лихоманить?

Я знизав плечима, а він, усе ще стурбовано зазираючи мені в обличчя, провадив:

— Ляж, Зіггі, полеж хвилинку, я принесу тобі чогось випити. Чашка маслянки тобі не завадить.

І він дбайливо підвів мене до одного з численних лежаків, якими була заставлена вся майстерня; колись я гадав, що на них сплять уночі персонажі Нансенових картин: словенці, пляжні танцюристи, жовті пророки, згорблені од вітру селяни, а також зеленкуваті лукаві гендлярі. Одного разу розвеселений художник і сам підтвердив мені, що на тих лежаках таки справді ночує вся ота фосфоруєча братія; яка заселяє його картини, і Нансен не любив, коли хтось недовірко кривився, — якщо вже він сказав, значить, так воно і є.

Отож художник відгорнув в одного лежака покривало: зверху — запрапа парусина, під нею — солома. Я сів на те лігво, а Макс-Людвіг Нансен обережно підняв і поклав на нього мої ноги, тоді вкрив і з удаваною суворістю глянув на мене згори вниз.

— Отут і лежатимеш — подобається це тобі чи ні. Зрозумів? Лежи й не писни, поки я не вернуся. Я скоро.

— А світло? Світла ти ж не погасиш?

Він хитнув головою:

— Авжеж ні, а то ти ще втечеш.

Нансен підбив подушку в полотняній наволочці, і я знов ліг, заспокоєний його турботою і словами. Пішов він дуже серйозний, і я прислухався до його нерішучої ходи, що віддалялася до дверей; різкий протяг майнув по кімнаті й поперекидав складені стосом аркушки на столі, а деякі злетіли на підлогу. Я не бачив художника, але відчував, що надворі він спинився під вікном і ще раз поглянув на мене, перше ніж рушити до будинку. І раптом...

Я мушу добре поміркувати, відновити в пам'яті все, що сталося потім, бо то було, власне, перший раз. Я ні про що не думав, а тільки лежав, чекав і весь тремтів під ковдрою;

доги я міг майже все пояснити собі, вдаючись до порівняння. Світла в майстерні було досить, обстановка знайома, часу я мав небагато — принаймні не важко було прикинути, коли художник повернеться з чашкою маслянки. Я не відчував себе тут у гостях. До тієї миті все як тепер бачу: лежу на лежку, до самого підборіддя вкритий ковдрою, серед добре знайомих картин. Але що було потім, коли ж стався отой перехід? Чи для мене взагалі не було переходу?

Мабуть, усе почалося так: я відчув, що на мене хтось дивиться і не просто дивиться, а немов на знайомого. То були словенці — вони сиділи за круглим столом із задоволеними, посоловілими від випивки очима. Гендлярів не цікавило нічого, крім старої жінки, що байдуже проходила повз них; а згорбленим од вітру селянам було не до мене — наближалася гроза. Пляжні танцюристи? Пророки? Ті розмовляли тільки самі між собою.

Очевидно, за мною стежили оті двоє міняйлів з зеленкувато-золотавими руками і схожими на маски обличчями: вони дивилися просто на мене. Міняйла вже не переморгувалися через голову згорбленого чоловіка, що сидів перед ними, — їх не обходив його відчай, а лихо старого їх тільки втішало. По-моєму, вони звели брови, і в їхніх крижаних сірих очах не прозирала вже ніяка зверхність. Я не міг цього собі пояснити, та й не бажав ніяких пояснень; картина раптом збіглася, скроні мені щось боляче стисло, а в глибині картини спалахнув якийсь мерехтливий світлячок і почав напливати на передній план. Міняйла немов затамували дух, а я схопився руками за ковдру; тепер мені стало ясно: звідти, з заднього плану, посувається іскра, невеличкий язичок полум'я — неспинно, невблаганно. Що заглушило мій страх? Розгублення? Слабкість? Переляк? Якийсь час я, завмерши від жаху, нишком лежав і дивився на той світлячок. Пам'ятаю тільки одне: картина. Невеличкий язичок полум'я. І страх! А більш, здається, нічого. І несподівано я, недовго думаючи, скинув із себе ковдру й скочив на ноги; я просто мусив зірвати зі стіни картину, повернути її, відігнути картон і вийняти міняйлів з рамки. Куди б їх сховати? Під подушку? В шафу?

Я висмикнув сорочку із штанів, обгорнув картину навколо себе — як колись зробив з «Хмаротворцем», — знов запхав сорочку в штани, ліг і вирішив нікому нічого не казати, навіть художникові. Я лише хотів винести звідси картину і сховати її в надійному місці, але де — поки що й сам не знав, тільки якнайдалі від майстерні, бо тут вона щохвилини могла спалахнути.

Картина приємно холодила моє тіло. «Як надійно вона схована в мене!» — подумав я і заплющив очі, щоб не бачити інших полотен. Розповісти художникові чи ні? Та чи повірить він мені, якщо розповім? Чи не краще втекти звідси? Адже я не собі взяв картину — так само, як і потім брав картини не для себе, а тільки хотів тимчасово переховати їх, коли бачив, що їм загрожує небезпека. Не міг же я після всього цього допустити, щоб вони, лишившись без нагляду, загорілися. Я повинен був щось зробити. Повинен був прислухатися до голосу свого страху. Моє лихо було в тому, що я надто рано здогадувався про небезпеку й надто рано рятував картини.

Одне слово, я не втік. Я лежав і чекав на художника. Він обережно причинив двері і сів на край лежка.
— На, випий.

Я пив, позираючи на нього поверх чашки. Чи не змінилася його поведінка? Він тільки ходив по маслянку чи й ще щось робив?

— Що з тобою, Зіггі? — спитав він. — Тут тобі нема чого боятися. В тебе часом не гарячка? Полеж трохи, а тоді я відведу тебе додому.

Він узяв пляшку, що стояла на одній із шаф, витяг пожовтілими міцними зубами корок, налив собі чарку й випив, потім налив ще і припалив люльку. Подивився у вікно.

— Пожежі майже не видно, Віт-Віте, погасили. А завтра вранці нам його дуже бракуватиме — нашого старого вітряка. Ти ж там частенько бував, еге? Я не раз бачив, як ти звідти виходив. А чого ти пішов з пожежі?

Мені хотілося у вбиральню, однак я лежав тихо, боячись поворухнутись, — я відчував на собі картину, й тепер мене сковував уже новий страх. Ану ж художник помітить, що картина зникла, ану ж він знайде її в мене під сорочкою — що тоді буде? — питав я сам себе, поглядаючи скося на порожню рамку, яку почепив на місце. Заборонить мені раз і назавжди переступати поріг майстерні? І тоді всьому край? Рамка висіла косо — я квапився, коли вішав її, а груба коричнева ковдра облягала мене так щільно, наче хотіла виказати. А тут ще й жар, оті гарячі хвили, що раз у раз обдавали все моє тіло; я просто задихався, до того ж треба було бігти в убиральню.

— Два брандспойти, — промовив художник, дивлячись у вікно. — Тепер гасять двома брандспойтами, наче там є що гасити й рятувати. Вночі буде дощ, могли б решту роботи полишити йому. А ти як гадаєш, Зіггі?

— Угу.

Нансен відвернувся від вікна й поволі, короткими кроками рушив до мене, а я лежав і дивився в стелю. Господи, скільки ж можна дибцяти від вікна до лежака? Нарешті він таки підійшов. Поставив чарку на підлогу і сів біля мене, ледь посапуючи. «Ну, годі тобі мовчати,— подумки промовив я,— кажи вже, що знаєш чи що помітив».

Він дістав свою величезну, пропахлу тютюном хустину й витер мені чоло та скроні.

— Ну, заспокойся, Віт-Віте, заспокойся,— сказав.— Колись ти сам зрозумієш: не так легко прощається з життям те, що ми тут зробили й надбали. Наші сліди довговічніші, ніж ми собі гадаємо; ніщо так швидко не зникає. Візьми хоч би старого Фредеріксена, що жив тут до мене: я про нього небагато знаю, але кожних півроку він міряв зріст свого сина і робив ножем на одвірку зарубки; наче й не велике діло — зарубки, а щось та лишається.— Він поплескав мене по коліну.— Щоб щось лишилося,— провадив далі,— не конче побачити його знов; а дещо взагалі треба спершу втратити, щоб спокійно володіти ним. От я собі й думаю: що таке сімсот картин? Чи навіть вісімсот? Адже вони не перестануть бути моїми через те, що я їх уже ніколи не побачу. А твої? Авжеж, я знаю, в тебе їх було дуже багато.

— Ти про що? — спитав я.

Художник анітрохи не образився за таке запитання:

— У тебе ж була добра схованка й чимало гарних речей — там, нагорі; часом я аж дивувався, а часом радів і ладен був подарувати тобі щось своє!

— Ти був там нагорі? І все бачив?

— Ну звісно, я був там, і не раз. І все бачив.

— І «Чоловіка в червоній накидці»?

— Звичайно, і «Чоловіка в червоній накидці», і ще багато чого.

* — Як же ти здогадався?

— Та лежи спокійно. Адже ти бачиш: я все тобі залишив, навіть обидва невидимі малюнки, які ти в мене поцупив. Я вже збирався був повісити тобі нишком ще щось.

— То все він,— сказав я,— хто ж іще? Тепер він весь час так робитиме, він тільки про це й думає, тільки й жде нагоди.

— Вгамуйся, хлопче, ти сам не знаєш, що кажеш.

— То його робота, він і перед сараєм палив, і на березі, й тепер ось; я знаю, він усе знайде, від нього нічого не сховаєш, так воно довіку буде.

— Ми підшукаємо тобі нову схованку.

— Він і її знайде, напевно.

— Тоді ми доберемо кілька схованок і будемо їх міняти. А тепер заспокойся й відпусти мою руку.

— Ти повинен щось зробити, дядьку Нансен,— сказав я,— тільки ти можеш щось зробити; у нього щось в голові той... мабуть, потьмарення розуму. Мене аж страх бере, коли бачу, як він отак стане й починає ніби прислухатися сам до себе.

— Я знаю твого батька довше, ніж ти,— відповів художник,— то не він підпалив вітряк, я певен; не треба так думати. Хочеш іще маслянки?

— А я тобі кажу, що від нього треба ховати все!

Художник силоміць поклав мене знов на подушку, і в цю хвилину я, поглянувши на нього, зрозумів, що він знає більше, ніж я собі гадав; у його голосі не вчувалося ні розчарування, ні гіркоти, ні тим більш обурення, коли він повільно проказав:

— За «Міняйлами» я вже якось сам нагляну, давай їх сюди.— Він, мабуть, вирішив, що я сховав картину під лежак, бо нахилився й заглянув туди, потім стурбовано подивився на мене і додав: — Давай, у мене буде надійніше.

— А язичок полум'я? — заперечив я.— Такий маленький язичок полум'я підкрадався до картини.

— Гаразд, гаразд.

— Я сам його бачив, як оце тебе!

— Та я вірю тобі, вірю, а тепер давай картину сюди.

Він стяг з мене ковдру, намацав під сорочкою картину, витяг сорочку з штанів, а коли я хотів був йому допомогти, спокійно наказав:

— Забери руки, я сам!

І, як я вже казав, ні розчарування, ні гніву.

Нансен зняв рамку; його руки в широких рукавах пальта здавалися на диво тонкими і блідими; мовчки вставив він картину в рамку й повісив на місце.

— Істи хочеш?

— Не хочу.

— Тоді з тобою справді щось не гаразд,— усміхнувся він і, помовчавши трохи, додав: — Пора вже тобі звикати до того, Віт-Віте, що в житті бувають і втрати. Може, воно й на краще: адже не можна спинятися на тому, чого домігся. Треба знов і знов починати спочатку. Доки ти на це здатний, доти можеш від себе чогось сподіватися. Я ще ніколи не був собою вдоволений, Зіггі, і тобі раджу: намагайся собою не вдовольнитись.— Він злякався мого

вигляду й укрити мене.— Господи боже, та що ж це з тобою, хлопче? Вставай, я відведу тебе додому.

— Я залишуся тут.

— Нічого не вийде.

— А я хочу.

— Гаразд, повечеряєш із нами, і я відведу тебе додому.

Перестрівати Окко Бродерсена, зупиняти його й питати, чи немає нам листа, а коли є, то чи не передасть він того листа мною, щоб не їздити сюди-туди й не гаяти час і таке інше,— все це було марне діло: наш однорукий листоноша, що сидів на своєму велосипеді, немов проковтнувши палицю, вважав за свій обов'язок вручати пошту якщо не в домі, то, в усякому разі, перед домом і неодмінно з нятяками, а то й з порадами, так, наче знав про лист більше, ніж сам адресат. Дивлячись, як Бродерсен вручає конверт, можна було подумати, що коли він і не сам пише кожен лист, то принаймні заглядає через плече, коли його пишуть. Як він умів постукати пальцем по конверту! Як умів обережливо помахати ним перед вашим носом! Ні, той, хто знав Окко Бродерсена, не став би зупиняти його на дорозі й питати листа, а тільки подивився б йому вслід або подався б за ним додому і біг аж до самого порога, як оце я.

— Нам що-небудь є?

Поставивши сумку на сідло велосипеда, Окко відкрив її, провів великим пальцем по тугій пачці конвертів, що відгналися, показуючи адресу.

— Що, немає?

Знайшовся-таки лист — у великому бурому конверті, надписаний друкованими літерами, від кого — не вказано.

— Без зворотної адреси,— мовив Окко Бродерсен, підозріливо хитнув головою, ніби зважував, чи не притримати листа, однак зрештою тицьнув його мені й показав на двері: — Мерщій віднеси старому й перекажи, хай надалі приймає кореспонденцію тільки із зворотною адресою.

— Гаразд.

І листоноша, не попрощавшись, рушив цегляною доріжкою в бік Гольмсенварфа.

— Тут тобі лист.

Батько саме чистив черевики. Раз на тиждень він ваксував усе взуття, яке тільки міг знайти в домі: зносив його

на кухню, ставив у досить рівну шеренгу й тричі пропускав через руки — витирав, ваксував і начищав до блиску. Листа мені довелося покласти на стіл. Наводячи шматиною глянець на халяві чобота, дільничний поліцейський кинув погляд на лист, здвигнув плечима і відвернувся, потім кинув ще один погляд, наче його все-таки щось насторожило, — і тепер подивився довше, ніж першого разу; батько хотів був уже знову відвернутися, але цікавість, що вочевидь уже прокинулася в ньому, кінець кінцем узяла гору. Він пошукав очима ім'я відправника, покинув чобота й шматину, надірвав конверт і почав читати листа стоячи, але спершу, мабуть, нічого не зрозумів, тоді сів на лавку й далі читав уже сидячи; покрутивши аркуш так і сяк, батько подивився його проти світла, однак знов начебто нічого не втямив, глипнув розгублено на мене і гаркнув:

— Ану поклич сюди матір, та живо мені!

Я постукав у спальню, викликав Гудрун Єпсен за двері і пропустив її вперед, але на сходах випередив і бачив, як вона увійшла в кухню й невдоволено, хоч і терпляче, зупинилася біля столу, зіщулившись у халаті від холоду. Батько її не помічав. А може, й помічав, та хотів іще раз переконатися в тому, що було написано в листі, перше ніж передати його дружині. Батько читав, а мати ждала. Вона бачила, що він ніяк не може чогось зрозуміти. Батько повертав той аркуш на столі так і сяк і, схиливши набік голову, все читав. Раптом він посунув листа разом із конвертом до матері, скочив на ноги, схопив її за плечі, обережно, але рішуче посадив, а сам, як тільки вона почала читати, став позад неї.

Чи батько заспокоївся? Де там!

— Читай, читай, — приказував він. Або: — Ти тільки поглянь! — Або: — Ну, ти бачиш? — Або: — Тут очі рогом полізуть!

Мати на нього не зважала і спокійно читала собі далі. Вона теж повертала листа так і сяк, потім звела брови, вступила погляд у плиту, зібралась була щось сказати, але слова наче застрягли у неї в горлі.

А тепер я облишу розгублених чи скоріше ошелешених своїх батьків і, поки вони хапатимуть ротом повітря, намагаючись прийти до мови, нарешті розповім, яку новину приніс у наш дім той лист. Зворотної адреси, як я вже сказав, на ньому не було. У великому бурому конверті виявилася сторінка, вирвана з журналу. Майже на всю сторінку була репродукція картини під назвою «Та, що танцює на хвилях». Скраю, на вузькому полі, хтось написав друко-

ваними літерами: «Зверніть увагу на схожість, не пошкодуєте». Автор картини був Макс-Людвіг Нансен. А танцювала моя сестра Гілька. Вона танцювала серед невеличких хвиль, що перекочувались одна через одну понад сліпучим берегом, під червоним небом; Гілька була в самій коротенькій смугастій спідничці і з розпущеним волоссям; груди ніби заважали їй танцювати, і вона вже опустила одну руку, щоб притримати їх, а на закинутому назад обличчі лежав вираз досади й знемоги. Гілька танцювала разом з хвилями і проти хвиль; їхній ритм визначав ритм її танцю, що, як можна було здогадатися, заводив сестру все далі в море і там мав скінчитися. Отже, «та, що танцює на хвилях», була Гілька, моя сестра. Ім'я адресанта? Ніякого імені, звичайно, вказано не було — ні на конверті, ні на журнальній сторінці. Поштовий штемпель? Листа вкинули в Глюзерупі.

— Що ти тепер скажеш? — спитав батько, суворо поплескавши другим боком долоні по картинці.— Адже це вона, мене не обдуриш, це Гілька. А що це означає, всім ясно.

— Так, це вона,— сказала мати.

— Авжеж, це й дурному видно,— сказав батько.

— Роздягалася перед ним,— сказала мати.

— Набивалася йому,— сказав батько.

— Ні тобі гордості,— сказала мати.

— Ні тобі сорому,— сказав батько.

Вони ще багато чого казали й перелічували, дивлячись на ту картинку, але найтяжче їх приголомшила образа, що її Гілька завдала їм самим, як батькам; вони одне поперед одного співчували самі собі, жаліли себе, і чим більше звинувачували дочку, тим дужче оплакували себе. Мовляв, і як вона могла так знеславити батька-матір! Як могла виставити їх на посміх! А де ж вона сама?

Батько вийшов у коридор, гукнув Гільку, прислухався, гукнув ще раз, а коли двері в її кімнаті відчинилися, мерщій вернувся в кухню, шукаючи очима вигіднішого місця,— найкраще якомога вище,— але, нічого такого не знайшовши, вирішив стати в кінці кухонного столу: випроставшись на весь зріст, розставивши ноги, напружено задерши вгору сухе обличчя. Так він її й чекав.

— Що таке? — спитала Гілька, але, побачивши всіх нас, уже тихіше додала: — Що тут у вас сталося?

Вона нерішуче підійшла ближче, розгублена, аж налякана, і все зазірала нам в очі, але не могла нічого там прочитати. Тоді стулила долоні й потерла їх одна об одну.

— Чого ви так дивитесь на мене? Що я вам зробила?

Вона зібрала волосся на потилиці і зв'язала його вузлом. Потім облизнула пересохлі губи. Ругбюльський дільничний поліцейський спокійно спостерігав, як дочка нервується, так він робив з усіма, він ніколи не поспішав пояснити, в чому річ, утішаючись муками, до яких доводив людей своєю умисною непевною мовчанкою; інколи мені навіть здавалося — чи принаймні тепер здається, — що в отій його умисній мовчанці — вже добра половина покари: не висловлюючи звинувачення, він просто позбавляв свою жертву можливості захищатися.

Гілька підступила до батька і благально розвела руками. Він мовчав.

— Та скажіть же хоч слово!

Цієї миті Гілька зустрілась очима зі мною, і я показав поглядом на стіл, де лежав лист. Гілька довго, надто довго, як мені здалося, дивилась із-за матеріної спини на картинку — взяти її в руки вона не важилась.

— Он воно що! Тепер я розумію.— Сестра непевно махнула рукою і спробувала усміхнутись, ніби все це дрібниці.— То ось чого ви мене покликали.— Вона полегшено зітхнула й відвернулася від столу.— Це ж було хтозна й коли — торік навесні чи й ще раніше, — сказала вона, щиро сподіваючись, що настрої у всіх зміняться чи хоч спаде загальна напруга.

Мати не зводила очей з блакитного візерунка клейонки на кухонному столі. Батько дивився на лист.

— Ну, коли це все...— промовила Гілька й додала: — «Та, що танцює на хвилях»... Господи, що ж тут такого? Йому була потрібна натура, і я для неї підійшла. А більш нічого. Всього один раз. «Та, що танцює на хвилях»... І чого ви так сполошилися? Це ж як у лікаря, — сказала вона й вирішила, що остаточно виправдалась; рухи в неї стали спокійніші.

— Виходить, усе це правда, — ледве чутно промовив батько.— Як тут, так воно й було: ти перед ним роздягалася, позувала йому; тепер видно, чого варта твоя гордість.

Гілька обернулася і здивовано глянула на батька.

— Гордість? До чого тут гордість?

— Ти що, з неба впала? — провадив той, примруживши очі.— Хіба ти не помічала, що діялося між мною і ним останні роки?

— Але ж тепер усе позаду, — відказала Гілька, — тепер не ті часи.

На що батько, зневажливо звівши губи:

— Коли щось так далеко заходить, кінця йому вже не буде. Але тут зовсім інша річ: ідеться про тебе — про те, як ти тут намальована. Невже не розумієш, що сталося?

— Вона схожа на мене, — відказала Гілька, — авжеж, та, що танцює на хвилях, схожа на мене.

А батько:

— Еге ж, тебе тут неважко впізнати, і не тільки нам. Ось уже один прислав нам картинку, без зворотної адреси, і так може зробити кожен, кому вона попаде на очі. А що люди думатимуть, побачивши тебе отакою, не важко здогадатися. Та якби це намалював ще хтось інший, а то ж — він! Він, зі своїми особливими законами! Зі своєю самовпевненістю! Зневагою до всіх, хто тільки виконує свій обов'язок. Ти ж, мабуть, не знаєш, що кажуть про нас із ним за кордоном?

Гілька поволі відійшла до вікна і стала там, похнюпивши голову; було видно, що вона не видушить з себе більше ні слова. А батько й не глянув у її бік, він і далі говорив до того місця, де вона щойно стояла:

— Подумай, як нам з матір'ю тепер людям в очі дивитися?

Я перевів погляд на матір, що саме поворухнулася, ніби прокинувшись від сонного заціпеніння, сіла рівніше і прошепотіла:

— Який жах! — Потім знов: — Який жах! Що тільки він тут із тебе зробив — все не твоє, все чуже... Оця несамоовитість, оцей хміль в очах... А тіло? Стегна аж горять, литки криві. А обличчя? Невже тобі подобається те, що він зробив з твоїм обличчям?

— Це просто образа, — заявив батько, а мати:

— Та він завжди ображав усіх, кого малював, а тепер і тебе. Хто так танцює? Хіба що циганки.

— От-от, — притакнув батько, — тільки циганки. Він з тебе й зробив циганку.

— Яка ганьба, — зітхнула мати.

А дільничний поліцейський:

— Сподіваюся, тепер ти розумієш, що тобі слід зробити?

— Тут одна рада, — сказала мати, — ця картина, така картина не має права існувати — задля твоєї честі, задля нашої честі.

— Це з твоєї ласки він її намалював, — докинув батько, — тепер постарайся, щоб її не стало. Воно, либонь, не таке вже й важке діло.

Гілька підтягла ногою табуретку, якимось незграбно, наче в гостях, сіла, подивилася на свої руки і раптом, затуливши долонями обличчя, простогнала й почала схлипувати. Хтось чужий подумав би, що вона просто гикає; та ми знали, що Гілька плаче.

— То ти нас зрозуміла? — спитав батько. — Зрозуміла чи ні? Щоб від картини й сліду не лишилося.

Гілька мовчала, і неясно було — зрозуміла вона батька чи ні; сестра розгойдувалась уперед-назад, мовби хотіла щось відштовхнути від себе або до чогось прихилитися.

— Ти можеш цього зажадати від нього, — сказала мати, — ти маєш право. Людям нема чого дивитися на цю картину.

— Він тебе знеславив, — мовив батько. — І залагодиш справу ти сама.

Вони клювали Гільку дружно й упевнено; одне починало, друге підхоплювало й пояснювало слова першого, так наче ця сцена була добре підготована; батько й мати, власне, й не зверталися безпосередньо до Гільки, а просто висловлювали вголос свої думки, звинувачення, вимоги, ніби дочки тут і не було, й складалося враження, що вони давно вже про все домовились і тепер дбають не стільки про Гільку та її долю, скільки про свої власні інтереси. Вони говорили як по писаному. Кидали одне одному репліки. Підігривали одне одного. А моя сестра тим часом, так би мовити, вплакувалась у цю сцену, і її плач переходив у безсиле, монотонне скигління, що його час від часу переривали тільки випадкові схлипи. Ніхто не просив її вгамуватися. Ніхто не перепитував, чи ж вона таки зрозуміла, чого від неї чекають. Батько з матір'ю просто без угаву втовкмачували їй своє, аж поки телефонний дзвінок покликав дільничного поліцейського до кабінету. Мати підвелася і теж вийшла з кухні, а втім, ні, — перше ніж піти до себе нагору, вона підступила до Гільки, поклала їй на плече руку, легенько натисла, а вже потім пішла.

Як же заспокоїти Гільку? Я вирішив зробити, як мати, і, поклавши руку сестрі на плече, трохи пом'яв його, поплескав по ньому й відбив пальцями на ключиці ритм «Зі мною ти гарна»; сказати щиро, робив я те не дуже уважно, бо всю мою увагу приковувала, звичайно, телефонна розмова. Спершу батько на все горло крикнув, що це телефон ругбюльського дільничного поліцейського, що номер справді два-нуль-два, а потім трубним голосом запевнив, що біля апарата він особисто.

Нещасливий випадок? Ага, отже, нещасливий випадок... Нещасливий випадок на Гузумському шосе... Молоковоз на велосипедиста?.. Ага, «мерседес», підвода і тридцять вісім жертв... А, модель тридцять восьмого року... Може, глюзерупські колеги?.. Ага, двох поранено, це вже інша річ... На перехресті, де поворот до садиби Зельрінг, так-так... Все ясно, так.

Батько поклав трубку, одяг у коридорі мундир і підперезався поясом. Я бачив у дзеркалі, як він начепив світлий шкіряний планшет, натяг кашкета й позастібав кишені мундира. Потім спинився біля дверей, глянув на нас без докору чи застереження, прислухався до того, що діється нагорі, й, гукнувши: «Ну, бувайте»,— пішов. І більш ні слова, ні прощального жесту.

То що ж його робити з Гількою? Я спробував підвести її з табуретки, але в мене нічого не вийшло. Спробував відірвати її руки від обличчя — і знов нічого не вийшло. Тоді я сказав:

— Ходімо, Гілько, я відведу тебе в твою кімнату, там ти ляжеш і спокійно все обміркуєш.

Вона замотала головою і прошепотіла:

— Не йди, Зіггі, посидь трохи зі мною.

А я їй:

— Тільки щоб потім ти пішла до себе в кімнату.

Через хвилину Гілька рвучко підвелася, подала мені руку, і я повів сестру, що й далі плакала, затуляючи другою рукою обличчя, спершу в коридор, а тоді в її невеличку кімнатку. Я відчував, як усе її тіло ледь здригається від схлипів.

— Не плач, Гілько,— сказав я,— перестань нарешті рюмсаги, не варто.

Вона сіла на ліжку, я — біля неї, і кінець кінцем мені пощастило обережно відвести її руку від заплаканого й почервонілого обличчя.

І тоді сестра спитала, чи мені й досі хочеться втекти з цього дому, а я відповів:

— Аякже.

Тоді вона сказала, що вже стільки разів ладна була піти звідси світ за очі й тільки через мене терпіла все.

— Краще мені накласти на себе руки,— каже.

А я на те:

— Гаразд, я тобі на похорон квіти принесу — диких маків.

Потім Гілька спитала, чому цей дім такий чужий нам, такий осоружний, і чи мене тут хто-небудь розуміє.

І я відповів:

— Ні.

А тоді сам спитав її:

— І хто тільки їх вигидав?

А вона перепитала:

— Кого?

А я:

— Ругбюльського дільничного поліцейського та його жінку.

Сестра сказала ще, чи не поїхати нам удвох куди-небудь, наприклад, у Гамбург; місто вона знає, та й для мене щось знайдеться. А я їй:

— Чом би й ні?

А вона мені:

— Як же зробити так, щоб отієї картини ніхто не бачив?

— Нічого не вийде,— кажу.

Тоді вона й питає:

— Що ж тут такого, коли тебе хтось побачить?

— Авжеж, нічого такого тут немає,— відповідаю.

Тоді вона знов за своє:

— То що ж мені тепер робити?

— Не знаю,— кажу. Потім спитав, чи вона чула вже новину.

— Яку новину? — здивувалась вона.

— Що Клаас одержав за фотографії премію.

А Гілька:

— Ні, не чула.

І раптом сестра впала на ліжко, повернулася на бік і підбгала коліна; здавалося, вона завмерла й до чогось прислухається. Я потяг стрічку, що нею було зв'язане її волосся. І тоді вона промовила:

— Адді знов у Гамбургу.

— Еге,— кивнув я головою.

Гілька запитала, чи вийшов би я, будши нею, за Адді.

Я відповів:

— Ну, якщо треба...

А вона:

— Все було б інакше, якби не вони...

— Давай їх поміняємо,— запропонував я.

— Кого? — перепитала вона.

— А ругбюльського дільничного поліцейського та його жінку.

А Гілька мені:

— Гріх такє казати.

Я її питаю:

— То не хочеш?

— Хочу,— зітхнула вона.

Отак ми й гомоніли в Гільчиній кімнаті про се про те; сестра помалу заспокоїлась, зручніше вмостилася в ліжку, принаймні випросталась, і я поскидав з неї черевики й сяк-так укрити її ковдрою. Та лежати в постелі, тим більш під ковдрою, Гілька не схотіла; їй заманулося хліба — скибку хліба, намазаного сливовим повидлом. Я вирішив, що це добра ознака, й пообіцяв піти в комору і все принести.

Але до комори я не дійшов — унизу, засунувши руки глибоко в кишені й дивлячись на мене з-під крилатого капелюха суворим, гарячим поглядом, стояв Макс-Людвіг Нансен; він був помітно збуджений, і по ньому зразу було видно, яких зусиль коштувало йому прийти сюди. Ні звичної усмішки, ні підбадьорливого штурхана мені під бік; натомість — стулені губи, випнуте підборіддя, зведені плечі. Отже, чекай біди. Головне — витримати його погляд і цю очікувальну, вимогливу позу. І ось запитання:

— Де картина? Винеси, я хочу її забрати.

— Картина? — здивувався я.— Яка картина?

— Не забивай мені баки й не прикидайся, давай картину — і квит; ти знаєш, яку я маю на увазі — «Ту, що танцює на хвилях».

— Хіба вона пропала?

— Отож-бо й воно, що пропала, і я прийшов по неї, щоб між нами не було ніяких непорозумінь. Ну?!

— Не брав я картини.

— То мені що, зробити трус?

— Можеш перетрусити все — картини тут немає.

— Слухай сюди, Зіггі, якщо ти не віддаси мені картини, більш я тебе й близько не підпущу до Блеекенварфа; я знаю, чому ти її поцупив, але без картини я не піду.

— Але ж її тут нема, їй-богу, нема!

— Побачимо,— сказав художник і, схопивши мене за рукав, потяг нагору в мою кімнату.

— Це твої двері?

— Мої.

— Ану відчиняй!

Господи, він перевернув у мене все догори дном! Вдершись у кімнату, художник утяг голову в плечі й обнищпорив усі кутки, шукаючи схованки. А я стояв біля вікна й дивився, як він обстукує полицю, зазирає під морську карту на столі, підозріливо обмацує постіль; я мовчки спостерігав, як він силкувався знайти в бідному моєму ящику

те, чого там і не могло бути,— вже хоча б через його розміри, а під кінець навіть став навколішки й заглянув під зшитий з клаптів килимок. Нансен не міг заспокоїтись. Він був такий певний свого, що, обшукавши всю кімнату, підійшов до мене і почав обмацувати, приказуючи влад:

— Де, де, де картина?

На що я йому так само влад відповідав:

— Не знаю, не знаю, не знаю.

— Вона в тебе!

— Нема її в мене!

— Ти побачив, що їй загрожує небезпека, й вирішив сховати її!

— Ні, цієї я не ховав, не ховав я «Ту, що танцює на хвилях».

— Тоді хтось із вас. Коли не ти, значить, хтось із вас поцупив картину.

Він схопив мене за барки, зібрав жужмом у кулаку сорочку, крутнув, підняв мене великою дужою рукою і, дивлячись просто в очі, повторив своє звинувачення, але й тепер не почув нічого, крім мого «Ні». Я витримав і його хватку, і погляд; висячи в повітрі під його поглядом, я навіть подумав: «Хто це там коле дрова?» — бо нашу суперечку якраз перебило цюкання сокири, що долидало десь від сарая. Звичайно, то був батько! На місце аварії він прибув пізно — «жертви» вже, так би мовити, розійшлися хто куди, а той стос дров (відходи глүзерупської лісопильні) муляв його вже давно, тож сьогодні у поліцейського таки дійшли до нього руки.

Побачивши поверх моєї голови у вікно батька, художник поволі одпустив мене, відсторонив убік і рушив до дверей. Спустившись униз, він спершу розпалив люльку, тоді вийшов на ганок, поважно зійшов кам'яними східцями на подвір'я і, раз за разом попахкуючи димом, попростував до сарая. Батько ще нічого не помітив або вдавав, що нічого не помітив, і зосереджено, навіть затято колов дрова. Він ретельно ставив на дровітню куценькі кругляки, відступав назад, примірявся, водночас заносючи сокиру, а потім, не вкладаючи в удар багато сили — атож, наче тільки спрямовував сокиру, — опускав її на кругляк так вправно, що той, уже розколений, часом навіть не падав на землю, і батько скидав його другим боком долоні. Та підведи ж нарешті голову! Він, звичайно, давно вже помітив художника, що спинився перед купою наколених дров; у всякому разі, нахилиючись за новим кругляком, не міг не вгледіти Нансенових черевиків і поли пальта, проте й досі поводився так,

ніби на подвір'ї, крім нього самого, нікого не було. Ну, думаю, побачимо, скільки батько змусить художника дожити, побачимо, скільки в художника стане терпцю стояти. Що-що, а це в нас уміють — удавати, що не помічають одне одного; а про того, хто не витримає, поступиться, кажуть: «Ну, цей програв».

Батько заносив сокиру, й вона вганялася в кругляки — наша стара сокира з темними слідами голуб'ячої крові. Художник мовчки попахкував люлькою і примруженими очима дивився на батька. Невже в їхній поведінці нічого не змінилося? Та ні, батько замахувався сокирою чимдалі швидше, все з більшим запалом, тепер він майже не примірявся і цим трохи виказував себе.

Я міг би протримати їх один проти одного добрий тиждень, і вийшла б цілком умотивована історія, але кінець кінцем мені однаково довелося б визнати, що перший мовчанку порушив художник, — він підбрав поліняку, що відлетіла вбік, кинув її на купу і промовив:

— Не поспішай, я зачекаю, поки ти доколеш.

Батько нічого не сказав, а лише послинив великого пальця, зосереджено провів ним по лезу сокири і, ніби впевнившись, що воно ще гостре, знов узявся за роботу: загнав сокиру в сучкуватий кругляк, який не тільки не розколовся з першого разу, а й підскочив разом з сокирою — вперше і вдруге — й защемив її; отоді дільничному поліцейському довелося докласти всю силу, щоб розкологі той кругляк. І знову під ноги художнику відлетіла поліняка, знову він підбрав її, кинув на купу і сказав:

— Всьому своє місце.

Відповіді художник не дістав і стояв далі — терпляче, хоч і досить безпорадно, ніби почував себе зайвим і заважав. Нансен це зрозумів так само, мабуть, як і те, що знов доведеться починати розмову першому, якщо він хоче домогтися свого; отож він обійшов купу дров, відтягуючи великими пальцями кишені пальта, підступив до батька впритул і спогорда промовив:

— Спитати тут дещо можна чи ні?

Дільничний поліцейський розколов пересохлий і потрісканий кругляк, увігнав у дровітню сокиру, але зразу ж висмикнув її і сперся на топорище; не дивлячись на художника, він, отже, чекав запитання.

Нансен без зайвих балачок зажадав повернути картину, на що поліцейський спершу здивовано витріщив очі, а потім стенив плечима і зневажливо відповів, що не розуміє, чого від нього хочуть, і взагалі, він, конфіскуючи

картини, завжди видає квитанцію, отож нехай йому покажуть її. Сказавши це, він уперше глянув на художника, а той терпляче і настійливо ще раз пояснив, що в нього пропала картина, котра називається «Та, що танцює на хвилях», і він прийшов сюди, в Ругбюль, з твердим наміром забрати її.

Батько спершу замислився, потім спитав, чи усвідомлює він, Нансен, що його претензії — справжнє звинувачення, і так далі; адже як послухати художника, то виходить, нібито він, дільничний поліцейський, украв картину! Тоді художник ввічливо нагадав моєму батькові, що ще зовсім недавно в обов'язки ругбюльського дільничного поліцейського входило конфісковувати всі картини, намальовані всупереч забороні, й той таки конфісковував і навіть після того, як автори заборони поховалися в кущі, й далі діяв за їхніми вказівками — відбирав, знищував, палив, одне слово, сліпо й бездумно виконував те, що йому колись наказали. Чи батько це пригадує? Хіба він уже забув, як часто никав по Блеекенварфу, «виконуючи службові обов'язки»? То невже ж він, Нансен, після всього цього не має права запитувати?

Батько вислухав художника, підняв руку з сокирою і цією простягнутою рукою з притиснутим уздовж неї топорщем несхибно показав на цегляну доріжку: може, Нансен уже скінчив і нарешті зникне з його очей? Все, що вони мали сказати один одному, за останні роки уже, мовляв, сказано, а хвіртка он там.

Йому не дивно, відказав художник, що в ругбюльського поліцейського така ледача пам'ять, та він і сам не від того, щоб піти звідси, але є одна обставина, про яку все ж таки хотілося б нагадати: часи, коли забороняли малювати, хоч не-хоч, а минули, і те, що раніше йому, дільничному поліцейському, може, здавалося обов'язком, тепер слід, очевидно, назвати зовсім інакше. Це єдине, що він, Нансен, хотів зауважити і передусім заявити — цілком недвозначно, раз і назавжди: тепер уже не те, що було колись, йому не треба сидіти мовчки й ждати, і він таки більш не має наміру сидіти мовчки і ждати.

Батько ввігнав сокиру в дровітню й, намагаючись надати голосові глузливого відтінку, поцікавився, чи це, бува, не погроза і чи не збирається Нансен при нагоді розправитися з ним (він сказав «пристрелити»). Художник відповів, що просто не зважатиме більш на поліцейського, все, досить; минули часи, коли він змушений був церемонитися з ним.

Ті часи, власне, і для нього самого минули, відказав батько, тепер і йому помалу стає очевидно, що він, всупереч наказу, іноді надто церемонився з *деким*, принаймні настільки, що тепер *дехто* дозволяє собі прийти сюди й розводити балачки. А якби він виконував був свій обов'язок буква в букву, не задумуючись, вони б тепер, мабуть, поруч не стояли, цього художник, як видно, і не збагнув.

— Я все добре збагнув,— заперечив Нансен,— в усякому разі, переконався, яка це страшна хвороба — отой твій обов'язок, і я буду боротися з нею, як зможу. Цього чекають жертви — жертви твого обов'язку.

— Ти все сказав? — поцікавився батько.— У мене робота.

І його рот скривився в зневажливій гримасі, що її мав помітити й художник. Нахилившись за новим кругляком, батько старанно поклав його на дровітню, підняв сокиру, але зразу й опустив її.

— Нема в мене ніякої картини,— сказав він,— а якби й була, то я б тричі подумав — віддавати її тобі чи ні. Кінець кінцем, вона й до мене має певне відношення.

І він, схопивши сокиру обіруч, так рубонув по кругляку, що поліна розлетілися в різні боки, а сокира застрягла в дровітні.

Нарешті художник, здається, дізнався те, що йому було потрібно, однак іти не збирався — він ще раз хотів упевнитись, чи не лишилося між ними чогось нез'ясованого. Чи розуміє ругбюльський дільничний поліцейський, що його чекає, коли?.. Чи треба ще раз повторити, що відтепер?..

Може, художник того й не хотів, але в кожному його слові вчувалася погроза, і я вже не міг слухати, як він розмовляє таким тоном з дільничним поліцейським, що знов несамовито орудував сокирою; я позадкував до будинку й побачив, як батько вдруге підняв руку з сокирою і показав на цегляну доріжку. Так само задки я зійшов на ганок, відчуваючи, що мене кидає то в холод, то в жар,— у скронях гуло, стукотіло, тисло, і ледве-но дістався до своєї кімнати, як мене замлоїло і я заходився розтирати живіт. Цікаво, чи вони й досі стоять перед сараєм? Так, вони ще стояли перед сараєм — художник уже повернувся до батька боком, збираючись іти, та коли вже він почав цю розмову, йому, видно, хотілося висловити все, що накіпіло на душі за багато років,— розчарування, досаду, злість — сказати, що він думає про поліцейського й разом його попередити. Час від часу батько щось відповідав чи сам ставив запитання або просто дивився на свого візаві з якимось

ледве помітним подивом, проте гідно і навіть, я б сказав, звисока. Відчував свою перевагу? Важко сказати, на чиему боці була перевага в цій суперечці перед сараєм.

Нарешті Макс-Людвіг Хансен пішов; я й сам ледве цього дочекався і подумки підганяв його, квапив, а коли він нерішуче спинився на цегляній доріжці, в мене трохи не вихопилося: «Та йди вже, йди!»

Внизу стояла тиша. Гілька не давала про себе знати — певно, принесла собі бутерброд із сливовим повидлом сама; з-за дверей спальні долидало монотонне голосіння — не тільки добре знайома, але й заспокійлива музика, яку наша мати могла завести на цілі години. Я взяв шворку, другий кінець якої був прив'язаний до ляди горища, смикнув — лядя відчинилася, смикнув ще раз — і «патентована» драбинка, що її дістав нам Гіннерк Тімсен, спустилася вниз; я виліз на горище і, як і на вітряку, витяг драбинку за собою, а потім причинив ляду. «Спокійно! — сказав я собі. — Головне — не хвилюватися. Тут можна так сховатись!.. Одному тут місця задосить! Тут мене ніхто не знайде!»

На горище вони взагалі вилазили раз на рік — зносили сюди всякий мотлох, що з ним ніяк не могли розлучитися. А Єпсени, треба сказати, не могли розлучитися навіть із драною ганчіркою. Старі матраци, просиджені канапи, кошики на білизну, кухонні столи, стільці з порозхитуваними ніжками, стоси викройок, та книжки, та чемодани з поламаними замками — все це стягали на горище і полишали на ласку мороку й безмовного тліну. Ні складу, ні ладу — винесли, скидали на купу, і все. Там пічка у бурих патьоках, тут незачинена шафа, поруч перекошене віконце, що його ніколи ніхто не відчиняв.

Я роззувсь і пробрався до перекошеного віконця. Чути було, як на подвір'ї цюкає сокира і коляться кругляки. Ось і мій ящик, накритий папером та старими мішками й замаскований поламаними стільцями. Я прибрав усе додолу, скинув кілька аркушів проолієного паперу, підняв кришку і сів поруч; як тільки я побачив цілою мою нову колекцію, недугу в мене мов рукою зняло і в скронях уже не тисло.

Я вийняв «Ту, що танцює на хвилях» і поставив на край ящика; вузька смужка світла впала згори на картину, й серед маленьких пінястих хвиль Гілька затанцювала для мене. І враз вона стала мені така рідна під отим червоним небом, зі своїм розпущеним волоссям, враз зробилось так радісно на душі від того, що я знаю її, знаю оту смугасту спідничку, оті випнуті груди — оцю Гільку, що, незважаючи

на знемогу, все танцює й танцює сама біля сліпучого берега... Ніхто на цілому світі ніколи не побачить цієї картини, вирішив я, і решта картин тут — також лише для мене, тепер я багато чого навчився, я знаю, що мені потрібно, щоб жити у злагоді з самим собою.

Почувся стук. Спершу в мене промайнуло: це може бути тільки ругбюльський дільничний поліцейський — б'є топором по дровітні, щоб міцніше насадити сокиру; ба ні, стукали в двері моєї камери, й не те щоб несміливо, як робив Йозвіг, а різко й нетерпляче. Той стук повідомляв не лише про візит Вольфганга Макенрота, а й про те, що цього разу справи його кепські. Я б сказав, так стукає людина, яка гадає, що має право звалити на ближнього всі свої клопоти.

Я неквапно обернувся до дверей і побачив, що він уже стоїть на порозі в розхристаному макінтоші; не чекаючи, поки за ним замкнуться двері, Макенрот кинувся до мене, анітрохи не задумуючись про те, як треба поводитися з важковиховуваним підлітком та ще й досліджуваною особою своєї дипломної роботи.

— Паскудство, — вилаявся він, — от паскудство, Зіггі, ти такого ще не бачив. Можна сісти?

Недбало плеснувши мене по плечу, молодий психолог сів на ліжку; хвилину він сидів з виглядом не тільки нещасної, а й убитої своїм нещастям людини. Що там у нього знов скоїлось? Але спершу сигарети — сьогодні п'ять пачок, дві з них від Гільки. Одну пачку він кинув мені, решту засунув під ковдру й розпачливо махнув рукою, що могло означати: кінець, усьому кінець; або: світ ніколи не стане таким, яким ми його намагаємося зробити. Він спритно витрусив із маленької бляшаної коробочки на другий бік долоні дві жовтенькі пілюлі, злизнув їх і відразу проковтнув.

— Щось із роботою? — спитав я.

— Хазяйка! — вигукнув він.

Потім схопився, швидко забігав по камері від вікна до дверей і назад, стулив долоні над головою, зробив кілька широких рухів, ніби плив стилем «краль», — очевидно, щоб розслабитись, — далі зітхнув і гупнув спиною в двері — я вже сподівався побачити у вічку Йозвігове око, — і врешті зупинився біля столу.

Йшлося, отже, про Макенротову хазяйку, чемпіонку Північної Німеччини з вправ на колоді. Вольфганг гірко посміхнувся. Як з'ясувалося, вона жде дитини — чи то від нього, чи від свого чоловіка, кранівника; ця непевність при-

гнічувала не так чемпіонку, як його, Макенрота: їй просто хотілося мати дитину, а він наполягав, щоб дитина була неодмінно його. От і спробуй добрати що й до чого! Вольфганг зажадав, щоб хазяйка все добре пригадала; вона пригадувала, пригадувала та зрештою лише похитала головою. Тоді він сказав, щоб жінка все вирахувала; вона рахувала, рахувала та кінець кінцем тільки нерішуче здвигнула плечима.

— Подумай лишень, Зіггі: чи то батько — чи то не батько, в найкращому разі — напівбатько!

Я йому поспівчував і запропонував пожити в тій сім'ї доти, доки дитина підросте й сама зможе вибрати собі батька з двох претендентів.

— Ет, ти й сам у це не віриш! — Макенрот не міг спокійно всидіти і весь час крутив головою, наче хотів викрутити її з плечей, та дмухав собі на лівий зап'ясток, немов остуджуючи його. — Спробував би ти, Зіггі, писати дипломну за таких обставин! На ось.

І поклав на стіл кілька списаних, покреслених вздовж і впоперек аркушів — ще один розділ до своєї дипломної роботи.

— Це, звичайно, всього лиш начерк, май на увазі, але мені все ж таки хотілося б, щоб ти його переглянув. — Він розгладив зім'яті, всі в плямах, місцями навіть надірвані сторінки й, посовуючи їх до мене, заявив: — Просто не знаю, що діяти. Адже, щоб писати таку роботу, треба бути вільним або хоч не обтяженим такими клопатами. Ну, а в тебе ж як?

— У мене все по-іншому, — відказав я. — Чим більше клопотів, тим краще; а мріяти про здоров'я, свободу, боятися клопотів — то тільки розчаровуватись.

Макенрот узяв зі столу свій рукопис.

— Може, почитати вголос?

— Не треба.

— Хоч кілька сторіночок.

— Не треба.

— А коли читатимеш сам, то пам'ятатимеш, в якому гідному становищі я опинився?

— Ні.

— Але чому?

— Не визнаю ніяких виправдань, — заявив я, і якусь хвилину в мені жевріла надія, що, може, він забере недописаний розділ назад.

Та молодий психолог несподівано — а власне, цього від нього й слід було сподіватися — тицьнув мені свій рукопис і видав якусь цитату про те, що, мовляв, тільки на помилках

можна чогось навчитися чи щось таке. Він, мабуть, чекав від мене більшого — співчуття, поради, підтримки; але я не міг нічого з собою вдіяти та й узагалі ніколи не зможу, поки на шії в нього теліпатиметься отой тонюсінький золотий ланцюжок — чого доброго, на ньому ще й висить медальйон, а в медальйоні фотокарточка Вольфгангової хазяйки, що сидить на колоді й усміхається. Терпіти не можу чоловіків, які носять на шії тоненькі золоті ланцюжки. Єдине, що я міг зробити для Макенрота, — це дати згоду прочитати рукопис; потім я знов узявся за ручку, й психологові не лишилося нічого іншого, як попрощатись. Він пішов з таким пригніченим виглядом, на який тільки був здатний.

Читати його писанину не хотілося — принаймні до вечері. Мене тягло назад, у Ругбюль, на горище, до мого ящика, до колекції, яку я почав збирати з новою надією; та що далі я відсовував ті аркуші, то настирніше вони лізли мені на очі — вони просто заступили мені шлях назад, затьмарили спогади, і я мимоволі підтяг рукопис до себе, прикурив сигарету й почав читати.

Ану ж, побачимо, під яким соусом він мене зварив цього разу? В якому кутку він мене пришпилів? Яке опудало вийшло з мене, так би мовити, у випатраному, висушеному, одне слово, науково препарованому вигляді?

Отже, «Мистецтво і злочинність». Це ми вже чули. Який там розділ? Ага, четвертий. І як же він називається? «4. Форми вияву і розвиток нав'язливої ідеї». Внизу олівцем: «Назва умовна».

Далі Вольфганг Макенрот писав:

«Ранні прикрі враження Зіггі Є., а також порушення контакту з довколишнім середовищем треба розглядати лише в зв'язку з розвитком взаємин, що склалися між художником Максом-Людвігом Нансеном та батьком досліджуваного — сільським поліцейським Єнсом-Оле Єпсеном. Те, що спочатку було для поліцейського звичайним службовим завданням, хоча й особливого характеру — наглядати за дотриманням заборони малювати, — внаслідок незвичайних обставин, а також, безперечно, особливих рис його характеру, перетворилось у нього в манію; нагляд за дотриманням згаданої вище заборони став для поліцейського особистою справою і залишався таким навіть після того, як заборона з часом сама по собі втратила силу».

Ну й ну, невинніше і не скажеш!

«Манія батька, наділеного хистом ясновидіння — «віщим оком», як кажуть у цьому зв'язку місцеві жителі, — призвела до виникнення в хлопчика на ґрунті страху нав'язливої ідеї; дату зародження її не важко з'ясувати. Про незвичайну пристрасть Зіггі Є. до колекціонування, для якої не існує моральних табу і до якої ми ще вернемося, детально говорилося вище; до неї додалася нав'язлива ідея особливого роду. Вперше її ознаки виявились того дня, коли згорів старий вітряк, де Зіггі Є. зберігав свою колекцію. Болісно переживаючи втрату, а головне — підозрюючи, що вітряка підпалив батько і що він, виконуючи наказ про заборону малювати, іще може вдатися до підпалів, хлопчик, розглядаючи в художниковій майстерні декотрі картини, раптом почав бачити галюцинації. Йому здавалося, ніби в глибині картини спалахують язички полум'я. Перекоаний, що картинам загрожує небезпека і їх треба рятувати, він мимоволі вирішував переховати їх у надійне місце, проте ще не відчував ніякого власницького бажання. Тут ідеться скоріше про своєрідний страх, який трапляється так рідко і так пов'язаний з цілком певною особою, що надалі я принагідно послуговуватимусь терміном «епсе-нофобія». Слід також нагадати, що свого часу батько досліджуваного намагався використати сина для наглядку за художником, тоді як той, зі свого боку, неодноразово звертався до хлопчика з проханням допомогти йому врятувати картини; протилежних почуттів, породжених цією дилемою, Зіггі Є. так і не зміг перебороти. Виявляючись спочатку випадково, спонтанно, ознаки нав'язливої ідеї згодом стали повторюватися все частіше й частіше, і незабаром їх можна було передбачати майже з певністю — вони давали про себе знати щоразу, як тільки ставав очевидним зв'язок між певною картиною і Зіггі Є. Такий стан у нього незмінно супроводило почуття болю, і це дає підставу говорити про нервові галюцинації.

Однак нав'язлива ідея ховати картини в надійному місці оволодівала хлопчиком не тільки в художниковому домі, вона могла прокинутися будь-де — в школі, в ощадній касі, в музеї. По суті, досліджуваний згодом ставав її жертвою скрізь — спочатку в Глюзерупі, а потім і в інших містах — Гузумі, Шлезвігу, Кілі й нарешті в Гамбургу. Зіггі Є. крав картини справді тільки для того, щоб урятувати їх від гаданої небезпеки, і про це свідчить той факт, що він ніколи й ніде не намагався

їх продати. Старанно упаковані картини мали зберігатися в надійних схованках доти, доки мине небезпека. Цікавим і повчальним матеріалом для оцінки продиктованих нав'язливою ідеєю вчинків можуть послужити протоколи шлезвізької та гамбурзької кримінальної поліції. Схоплений на місці злочину, Зіггі Є. на своє виправдання заявив, що вважає своїм обов'язком рятувати картини, яким загрожує небезпека; його поведінка під час допитів нашоувхує на думку про психічну ненормальність».

Ого, то ось до чого він гне!

«Цікаво, що в обох протоколах вжито слово «дилетантство» і «фанатизм», окремо підкреслено, що в даному випадку йдеться не про крадіжки в звичайному розумінні слова і що затриманий справляє враження порядної, інтелігентної людини; можливо, саме через це проти нього не порушили судової справи вже тоді.

Однак слід відзначити, що викликаний нав'язливою ідеєю страх за картини був не єдиним мотивом вчинків досліджуваного: важливу роль відіграла і його рання пристрасть до колекціонування, яка з часом дедалі дужчала, розпалювалася. Згідно з дослідженнями Бенгш-Гізе («Пороги злочину», Дармштадт, 1924), колекціонування належить до захоплень, що «сприяють розвиткові потягів», а фактор задоволення може досягти такого ступеня, що призведе до порушення норм законності. Вище вже згадувалося про те, що Зіггі Є. задля поповнення своєї колекції замків та ключів ішов на крадіжки; на запитання, чи дозволені такі вчинки юридично, він визнав, що це — непрощений злочин проти права власності.

Що ж до викрадання картин, то Зіггі Є., навпаки, не усвідомлює чітко своєї провини; він навіть вигадав собі якесь особливе «призначення», тобто покликання «рятувати і збирати те, чому загрожує небезпека». Саме так він пояснює і свою пристрасть до колекціонування; погляду, нібито колекціонування — це своєрідний, за певних умов естетичний порядок, протиставлений непорядкові світу, він не поділяє. При оцінці даного випадку вирішальну роль має відігравати поняття «призначення». Винятковий випадок має право на виняткову оцінку. Слід зауважити, що нав'язливі ідеї та вчинки у хлопчика дуже пізно були кваліфіковані як хвороба. Коли батькам Зіггі Є. стало відомо, в чому звинува-

чують сина, вони вирішили, що найефективнішим виправним заходом буде фізичне покарання. Хлопчика на цілі дні замикали самого в кімнаті, не розмовляли з ним і при ньому; неодноразово його карали тим, що лишали без обіду. Йому заборонили їздити в сусідні містечка. У школі його успішність дуже впала; але як тільки ці заходи пом'якшувались і Зіггі Є. знов діставав можливість «рятувати і збирати те, чому загрозувала небезпека», успішність відразу підвищувалась. Ту обставину, що серед «врятованих» картин опинились і дорогоцінні твори, слід розглядати як випадковість. Істотні зміни у взаєминах між батьком та сином настали після того, як ругбюльському дільничному поліцейському доручили розшукати акварель М.-Л. Нансена, що зникла з глужерупської ощадної каси. Всі непрямі докази свідчили проти Зіггі Є., і сільський поліцейський Єпсен кілька разів пробував ставити синові пастки; однак всі його зусилля зазнали невдачі, і однієї ночі після бурхливої сутички з сином батько просто вигнав його з дому».

Якби ж то просто вигнав! Батько мало не спровадив мене на той світ; він так і сказав: «Я не заспокоюся доти, доки не спроваджу тебе на той світ».

«Дійшло до того, що з певного часу всі зусилля і заходи ругбюльського дільничного поліцейського зосередились тільки на Зіггі Є. Єдиною людиною, що усвідомлювала хворобливий характер вчинків хлопчика, був художник М.-Л. Нансен. Хоч він і змушений був заборонити Зіггі Є. переступати поріг своєї майстерні, однак і далі ставився до нього тепло й прихильно, і це ще дужче підбурювало поліцейського переслідувати сина».

Ні, Вольфгангу Макенрот, все це було і так, і не так. Я не міг читати далі — надто багато він замовчував, надто багато зводив до такої невинної антитези; мою провину Макенрот визнавав лише для того, щоб знайти обставини, які її пом'якшують, а мені ті обставини потрібні якраз найменше. Я вирішив повернути Макенротові його розділ і порадити переписати його наново — так, щоб він відповідав моїм поглядам. Я чекав від психолога історії своєї хвороби, а не якихось натужних виправдань. Адже ми з ним про це стільки балакали-перебалакали. Я обіцяв йому допомогти. І я йому допоможу.

І знов я прийшов надто рано. Скільки й пам'ятаю себе, ніколи мені не щастило прийти в умовлений чи в призначений час — ні в школу, ні на обід, ні в Блеекенварф, ні на станцію; я завжди приходив надто рано. Тож мене зовсім не здивувало те, що двері гамбурзької галереї Шондорфа були ще замкнені, а оті вбрані в сіру уніформу і в рукавичках мавпи, що регулюють потік відвідувачів та наглядають за ними, і не глянули в мій бік; стоячи по кутках до блиску начищеного вестибюля, вони й далі перемовлялися між собою. Навіть коли я, так би мовити, ввічливо поторгав про всяк випадок ручку скляних дверей центрального входу, вони не звернули на мене ніякої уваги. Завжди і скрізь надто рано. Вольфгангові Макенроту можна було б використати це в своїй дипломній.

Позируючи крізь скляні двері у вестибюль, я походжав під мжичкою на очах у служителів сюди-туди і раз у раз смикав за ручку. Вже вкотре перечитував афішу, що сповіщала, коли відкривається і скільки триватиме велика виставка робіт Нансена. Служителі не бачили мене або просто не хотіли бачити. Коли внизу, між трамвайними рейками, пробігли, важко дихаючи, промоклі до рубця, в задрипаних трусах і майках учасники альстерської естафети, що саме стартували цієї неділі, служителі підійшли до скляних дверей і не без зацікавлення повтуплювалися в бігунів, а ті, хапаючи ротом повітря й розмахуючи руками, тьопали по мокрій бруківці в напрямку Гусячого базару. Я помахав служителям, але вони знов не помітили мене; позакладавши за спину руки, повільно, ніби сонні, вернулися на середину вестибюля і поставали під величезною люстрою, немов на взаємні оглядини. Те, про що вони розмовляли, стосувалося тільки їх самих. Може, вони оцінювали один одного, прикидали, чи досить суворе, пильне й авторитетне враження кожен справляє або мусить справляти. Який же натовп має зібратися перед скляними дверима, щоб служителі відчинили їх завчасу?

Другим прийшов старий, згорблений чоловік; переступивши паличкою мокрі від дощу, темні мармурові сходи, він торгнув плечем скляні двері, потім, коли вони не відчинилися, глипнув із-під кущастих брів на служителів і зрештою затарабанив головою палиці по склу. Та це йому не допомогло. Тоді він підступив до афіші, рвучко задер голову й докірливо, ніби скаржився, подививсь на автопортрет

Макса-Людвіга Нансена з різнокольоровими половинами обличчя. Тицьнувши залізним наконечником палиці в сине перенісся автопортрета, старий прочитав уголос, коли відкривається і скільки триватиме велика виставка робіт Нансена, оглянувся на електричний годинник на трамвайній зупинці — було ще тільки чверть до одинадцятої, кинув короткий погляд у мій бік і, ввібравши голову в плечі, приготувався чекати — ну геть індик, що настобурчив пір'я і нікуди не поспішає.

Хто прийшов далі? Далі попід будинком притюпала парочка: гладкий, неголений і сердитий хлопець у полатаних гумових чоботях, простоволосий, у довжелезному, з великим коміром светрі з нефарбованої овечої вовни — та одежина сягала йому трохи не до колін і, видно, замінювала й нічну сорочку. Ріденькі пасомця попелясто-русявого волосся спадали хлопцеві на лоб, а в губах, що, певно, звикли глузливо кривитися, стирчав погаслий недокурок. Усім своїм виглядом хлопець показував, що прийшов сюди неохоче, не з власної волі, а мабуть, піддавшись на умовляння своєї супутниці — довгоногої і довгокосої дівчини в блискучому чорному дощовику. Одна її рука лежала на його безформному стані, друга тримала пошарпану саморобну ляльку, що, здавалося, була схожа на свою власницю — і то не тільки куценьким дощовиком. Дівчина була в сандалях на босу ногу, мала дуже світлі заплакані очі й широке, з правильними рисами обличчя; свою ніжність вона ділила нарівно між супутником і своєю обшарпаною лялькою. Дівчина змерзла.

Обоє зразу підійшли до афіші й розглядали її довше, ніж звичайно розглядають афіші; гладкий хлопець здвигнув плечима і спитав у подруги, чи вона ще не шкодує, що так рано розбуркала його цієї ні в чому не винуватої неділі; дівчина, видно, не знала, що відповісти, і тільки ще дужче обхопила своєю рукою його безформний стан, а він кивнув головою на автопортрет і щось буркнув на адресу отого «квачомаза»... Мовляв, теж мені, розмальовує хмари та вітер; не картини, а космічні декорації, та й годі. Що ж, як ти так хочеш... Коли ми вже припхалися сюди вдосвіта... Та ти поглянь на його автопортрет: великий маляр, що тут іще скажеш!.. Хлопець усе бурчав, а дівчина мугикала собі під ніс колискову й колихала обшарпану ляльку.

Аж ось скляні двері посередині відчинилися, і ми всі кинулись до входу; одначе два старанно прилизані служителі перепинили нам дорогу і впустили тільки працівників радіо й телебачення, які, видно, чекати не звикли й

зразу посунули в двері зі своїми залізними скриньками, камерами і всіляким там звукозаписувальним та знімальним причандаллям. Та це було ще не все: ввалившись у вестибюль, вони враз завербували добрий десяток служителів і змусили їх тягати провід, шукати розетки, ставити прожектори — і таке інше. Ми попріпадали лобом до скляних дверей і спостерігали ту метушню. Час від часу я відступав назад і бачив у дзеркальній поверхні дверей тьмяні відображення все нових відвідувачів, які — кожне по-своєму — підіймалися мармуровими сходами; ті, що не припадали, як ми, лобом до дверей, поглядали на електричний годинник, або перемовлялися, або просто спокійно стояли і ждали.

Що ближче стрілка годинника посувалася до одинадцяті, то більше сходилося людей; вони прибували на таксі, в трамваях, у власних автомашинах і пішки, підіймалися мармуровими сходами й на всякий манір віталися одне з одним — від ледь помітного кивка головою до зтяжних поцілунків і довгих, церемонних обіймів. Можна було подумати, що тут збирається якщо не одна родина, то принаймні давні й добрі знайомі. Вони тисли руки, поплескували одне одного по плечу, цілували жінкам ручки, з уважним виглядом кидали навкруги байдужі погляди. Ці люди просто не могли натішитись нагодою побачитися. На обличчях блукали усмішки — від кисло-солодкої до ласкаво-доброчливої. Всі махали одне одному й робили знаки: потім, мовляв, побалакаємо згодом, неодмінно треба буде побалакати... Диміли сигарети і люльки. Звідусюди чулися вигуки. І хоч язики працювали без упину, швидкі пильні погляди встигали завважувати, хто вже прийшов, хто саме підходив, кого ще не було.

Побачив і я знайомих: Бернта Мальтцана в дощовику та гамбурзького художнього критика Ганса-Дітера Гюбшера, що двічі приїздив до Нансена у Блеекенварф: шовковиста чуприна хвилями, рогові окуляри, жовта, як віск, шкіра... Одне слово, хробак з колючим поглядом.

Кожне з тих, що товпилися на сходах шондорфської галереї, по-своєму заслуговувало на увагу: дама, вся в чорному і в ширококрисому чорному капелюшку, з конячими зубами і з сережками, на яких запросто могли б гойдатися по три іграшкові мавпочки; чи, скажімо, чоловік із розпороною холошею і з обличчям здивованого немовляти; або отой, що з розпашілими щоками й неоковирною люлькою в зубах — він усе попахкував клубами диму, стежив за ними і, здавалося, міг намалювати димом у повітрі портрет

свого співрозмовника; літня пара — обоє у верблюжих пальтах і з однаковим волоссям лілового відтінку; чоловік із сикозом бороди, в руці — тростинка слонової кістки; дівчина у шкіряній спідничці і в пуловері кольору морської хвилі — вона терпляче розтирала спину низькому куцоногому хлопцеві; пласкогруда рудоволоса дівуля, в якій всі ноги були в червоних прищах, — кожне з них заслуговувало на увагу і, так би мовити, наводило на думку про безмежні можливості людської природи.

Але не подумайте, що служителі все це зрозуміли й на радощах повідчиняли завчасу всі двері; де там — вони спокійно дочекались, поки стрілка електричного годинника дійшла до одинадцятої, тоді пустили відвідувачів і з єхидними посмішками поставали біля гардеробів, немовби дожидаючи подяки за те, що відімкнули двері. А втім, служителі посміхалися скоріш через те, що відкриття виставки знімали для телебачення й вони зразу дібрали, що обидві камери націлені переважно на них. Так чи так, а ми, штовхаючись і наступаючи одне одному на ноги, посунули повз них — мені так і не пощастило проскочити першим — у глибину шондорфської галереї, у світлу, прибрану залу, поділену тоненькими картонними перегородками на такі собі вузькі вулички і провулки, які згори, певно, мали вигляд іграшкового лабіринту. По цих вуличках та провулках і розлився потік відвідувачів, однак не заблукався в них: задалегідь розраховані маршрути привели людей, ніби на їхнє власне бажання, знов у велику залу, і вони поставали попід стінами, спиною до високих вікон, а обличчям до входу. Як невимушено вони стояли, перешіптуючись і розглядаючи одне одного! Як легко стримували бажання кинутися, не чекаючи вступного слова, до хронологічно розвішаних картин! А що хтось виступатиме, видно було з того, як усі вишикувалися попід стінами.

Знов пожвавішали розмови, тихий сміх, знов з усіх боків чулися привітання. «То ось де нам довелось...» — «Треба б частіше бачитись...» — «На тому тижні? Гаразд, але краще здзвонимось по телефону...» — «Авжеж, старий теж прийде — в газетах писали...» — «В «Талії»? Ні, це в Камерному театрі...» — «Радійте, що не попали на неї, на ту прем'єру...» — «Часом він здається мені пам'ятником самому собі...» — «А як він уміє стримувати силу кольорів...» — «Але бачення в нього таки надто патетичне...» — «Аж дивно, що Шондорфові вдалось витягти старого в місто...» — «У нього весь сенс, люба, в алегоричності барв...» — «Що не кажіть, а як на мене, то він про-

сто декоратор...» — «Бальдвін остаточно перейшов на телебачення, в театрі тепер на гостросучасному далеко не поїдеш...» — «Та й узагалі наш час — час зорових відчуттів, інші відчуття тепер не в моді...» — «Колір у нього набуває не тільки поетичного, а й метафоричного змісту...» — «Він більший німець, ніж семеро померанських гренадерів разом...» — «Після цього звіринця не завадило б де-небудь підкріпитися...» — «Але щодо сугестивності барв, то тут рівного йому нема...» — «А ото часом не Томас Штакельберг? Йй-богу, Штакельберг...» — «Ага, Штакельберг...»

Серед публіки й справді з'явився співак і актор Томас Штакельберг — довга грива, на губах безпорадна усмішка, розрахована на об'єктив камери, костюм а'ля король Едуард; ледь киваючи головою праворуч і ліворуч, ніби кожен із присутніх справді вітався з ним, він із завченою невимушеністю людини, що звикла до уваги й зацікавлених поглядів, перейшов залу і разом зі своєю невеличкою, ширококоротою супутницею зник у гурті відвідувачів.

«Викапаний батько...» — «Ні, ти тільки поглянь — як дві краплі води...» — «А над чим ви тепер працюєте?..» — «От чого вже не сподівався, то це зустріти вас тут, на виставці Нансена...»

— Чого ж, — заперечив Штакельберг. — Щоразу, як моя Габріела дарує мені нащадка, вона вимагає акварель Нансена і, певна річ, одержує її. Правда ж, золотко?

Два суб'єкти в розстебнутих плащах поставали навпроти й почали мене розглядати, — один молодий, другий старіший. З ними ніхто не вітався, і самі вони теж ні до кого не віталися. Вони й між собою не розмовляли. Ці двоє явно не належали до «сімейного кола»; а як телекамера подивилася в їхній бік, обидва, не змовляючись, відвернулися й сховалися за чужі спини. Але геть вони не пішли, а й далі розглядали мене; складалося навіть враження, що я цікавлю їх більше від самого Рудольфа Шондорфа — той якраз проніс через залу свою гладеньку самовпевнену фізіономію, підійшов до сходів і там не просто зупинився, а прибрав позу — владний, свідомий своєї гідності.

Всі погляди були звернені на Рудольфа Шондорфа. Він, видно, відчував на собі ті погляди, бо, зімкнувши руки на грудях, розминав пальці, ніби готував їх до надзвичайно важливого потиску. Обернувшись, зробив знак служителям. Розмови майже завмерли, не було чути сміху, ніхто не ворушився. Директор галереї випростав спину, опустив руки й переступив з ноги на ногу, мовби репетируючи перший крок. У дверях з'явився Макс-Людвіг Нансен.

Він прийшов з Тео Бусбеком. Такого костюма, в якому Нансен з'явився на свою велику виставку в Гамбургу, я ще зроду на ньому не бачив: гамаші, вузькі смугасті штани, столітній витертий сюртук, шовкова краватка із шпилькою, стоячий комірець, а на масивній важкій голові — старомодний твердий капелюх. У такому вигляді він міг би запропонувати свої послуги Альтонському краєзнавчому музею і оселитися живим експонатом у макеті фризької хатини тисяча вісімсот десятого року. Обличчя в нього було непроникне, владне, на ледь скривлених губах — невиразна зневага. А йшов він так, як і личило йти в такому костюмі: врочисто, неквапно, ніби даючи змогу всім розступитися, сходами підіймався рука об руку зі своїм товаришем Тео Бусбеком. Ні усмішки, ані привітного погляду у відповідь на теплі слова, з якими до нього звернувся Шондорф; художник байдуже вислухав привітання, ледь помітно кивнув головою, а коли гості заплескали в долоні, кивнув головою ще раз. Під ріденькі оплески він вийшов на середину зали, тримаючи за рукав доктора Бусбека, бо той спробував був непомітно вшитися. Там Нансен підвів голову й сердито глянув на яскраві прожектори та камеру, всім своїм виглядом виражаючи погорду і впертість. Шондорф уже вдруге простяг йому руку, але художник знов не звернув на неї уваги, а коли телережисер підійшов і попросив його ще раз, не поспішаючи, спеціально для глядачів, подякувати директорові галереї, Нансен тільки відмахнувся. Потім, схиливши голову, дав зрозуміти, що готовий вислухати вступну промову: мовляв, починай.

Отже, Шондорф на правах організатора виставки взяв слово; він говорив проникливо, часом підглядаючи в шпаргалку, яку крутив у руках, немов згорнуте в трубку послання. Художник слухав, думаючи про щось своє, але уважно і скептично, так наче тільки й ждав нагоди заперечити чи принаймні поправити оратора. Огож, іще раз шанобливе привітання, ласкаво просимо... Звичайно, це така честь... А скільки було труднощів, перешкод... Слід нагадати, що в особі Макса-Людвіга Нансена ми вітаємо одного з найбільших живих представників... Цитата: адресована Імперській палаті образотворчих мистецтв у Берліні телеграма, що вже ввійшла в історію... Згадка про унікальні, назавжди втрачені шедеври... Потім звернення до самого художника: «Те, що ви все ж таки прийняли наше запрошення...» Запевнення в тому, що всі надзвичайно вдячні... Рукостискання. Оплески.

Далі слово взяв Ганс-Дітер Гюбшер. Гамбурзький критик обійшовся без шпаргалки, він говорив вільно, короткими, енергійними фразами; не розплющуючи очей, весь час облизуючи губи й ніяково усміхаючись, ніби його слова безсилі виразити захоплення й не вдовольняють і його самого, він почав розводитися про все підряд, властиве творчості Нансена,— від «сприйняття стихійних сил природи» до «могутнього пафосу художньої виразності».

Нансен здивовано, але водночас і схвально підвів очі на критика, кивнув головою, коли мова зайшла про нове розуміння поверхні й символики, і не став заперечувати також, коли оратор торкнувся його пошуків «первісного в людині».

Перемовившись пошепки з Тео Бусбеком, художник відразу повернувся до критика, що саме перелічував незмінні компоненти живопису: перспектива, колір, світло й орнаментальне оформлення. Макс-Людвіг Нансен знов кивнув головою, і я зрозумів, що найдужче його дивує власна згода зі словами критика. Він навіть мимоволі підступив ближче до Ганса-Дітера Гюбшера, а той саме заговорив про гама кольорів, що їх Нансен нібито завжди і скрізь намагається злити у так званий «домінантний акорд», «напружений загальний фон», який панує над усім,— і таке інше; художник і проти цього не мав чого заперечити, а також не став протестувати, коли прагнення до такого «домінантного акорду» було назване центральною проблемою в нього самого і в Рембрандта. Він просто розгубився і не знав, що сказати. Під кінець Гюбшер заявив:

— Творчість цього художника являє нам взірць того, як символічний зміст завдяки поліфонії барв перетворюється у справжній живопис.

Після цього Гюбшер розплющив очі, коротко вклонився художникові, потім присутнім і вже хотів був відійти, але Макс-Людвіг Нансен притримав критика за рукав, під дедалі бурхливіші оплески взяв його руку, потяг до себе і довго дивився в обличчя людині, чиї слова викликали в нього таке схвалення. Він навіть щось сказав, але я нічого не розчув. Одне слово, виставку таким чином відкрили, кільце відвідувачів розпалося — хто рушив з великої зали в один бік, хто в другий,— знов спалахнули розмови й почувся сміх, а надто в гурті, що збився навколо Томаса Штакельберга. Відвідувачі знов рушили у вулички та провулки, розійшлися, тобто не розійшлися, а групками й поодинокі попливли повз картини, займаючи м'які лавки, що ніби запрошували посидіти, подивитися й поміркувати.

У головній групі — а було щось на зразок і такої — йшли Шондорф, сам художник, доктор Бусбек і Ганс-Дітер Гюбшер. Вони поспішали; Шондорф, не спиняючись, раз у раз давав пояснення, часом йому хотілося затриматись і звернути на щось загальну увагу, але ніхто не виявляв бажання його слухати, а найменше Нансен — це він крокував попереду й тяг за собою весь гурт. Час від часу він робив Гюбшерові знак не відставати — критик явно був йому потрібен. Може, художник хотів іще щось почути про себе, хтозна; але ясно було одне: що хтось стане отак говорити про нього, а він на кожне слово киватиме головою, — цього Нансен сподівався найменше.

Не знаю, що б він зробив, якби помітив був мене; але я весь час ховався за спинами відвідувачів, намагався не потрапляти йому на очі і взагалі був насторожі. Останнього разу художник прогнав мене з Блеекенварфа, заявивши, що більш не довіряє мені й не дозволяє приходити. «На тебе вже не можна покластися, Віт-Віте, — сказав він, — не можна тобі довіряти». І владно показав очима в бік Ругбюля. Тож тепер мені досить було хоч би здалеку дивитися на нього і потай іти слідом. Доктор Бусбек, той таки начебто впізнав мене, в усякому разі, вражено звів брови, але я не відповів на його погляд, і він вирішив, що помилився, — та й не дивно, адже минуло стільки років...

Саме Тео Бусбек був єдиний, хто бачив, як глузливо тут сприймали художників костюм: одні хитали головою, другі посміхалися, треті шкірили зуби; він щоразу опускав очі й швидко відвертався. Хтось кинув: «Такого ж не буває, то він сам навігадував».

Я не переказуватиму всього, що тоді чув, — насамперед тому, що пора вже звернути увагу на величезну картину, якої я ніколи доти не бачив і яка самітно висіла на одній із стін галереї.

Побачивши раптом перед собою «Сад із масками», я вже не міг зрушити з місця. Той сад аж очі збирав, мінився всіма барвами, що відчайдушно намагалися перевершити одна одну багатством обрисів і форм, і кожна існувала окремо, чітко відмежована від решти. А з одного дерева, з такої здоровенної гілляки, яку тільки можна собі уявити, на зелених шнурках звисали три маски — дві чоловічі й одна жіноча. Сонце світило збоку і до половини ніби розжарювало їх. Від масок віяло якимсь жахливим спокоєм, загадковою впевненістю. Дірки для очей зяяли землистокоричневими плямами, хоч небо позад них було ясне й безхмарне. Невже маски загрожували садові?

Я спробував уявити собі вітер — спершу легенький повів, що ледь розхитує маски, потім дужчий порив, який кидає їх одна на одну й закручує усе швидше й швидше. Кого вони нагадували? Я їх уже десь бачив, здавалося, їх поскидали з чиїхось облич, які мені колись траплялося бачити. Але на думку не спадало жодне ім'я. Мені ввижалось, як уночі маски розмножуються, ось вони вже зви-сають з усіх гілок і кущів, підіймаються на сухих стеблах з усіх клумб, і я рушив до картини, до того повного масок саду, і ще й тепер пам'ятаю, як хотілося взяти в руку замашного дубця й заходитися збивати ті маски зі стебел, кущів і гілок, як стинають головки будякам, а потім викинути хоч і на гноїще...

І раптом оті два опинилися позаду. Вони взяли мене по-під пахви і трохи підняли. Я не відводив очей від саду з масками і все ж таки зразу впізнав світлі прогумовані плащі. А сад тим часом почав маскуватися; аж тепер я помітив, як усе в нього прагне сховатися від розгойданих масок. Не грубо, однак настійливо мене відтісняли вбік, далі від картини. Уже самої присутності масок у саду, здавалося, було досить, щоб усе пустилось на хитрощі: цвітіння припинилося або ж тривало невидимо для ока, де роздмухуючи пожежу барв, а де пригашуючи її. Ліворуч і праворуч від себе я помітив двоє ледь знайомих облич — навіть цієї миті на них була написана службова ревність і професіональна недовіра.

У ребра мені вперлися чийсь лікоть і пухкий кулак, але поки що не боляче. Вже відриваючи погляд від картини, я вгледів сховані серед квітів двоє очей, що, мов зачаровані, дивилися на ті розгойдані маски. Навіщо обертатися, кричати, протестувати? Я добре знав, хто мене схопив у кліщі, хто й за віщо. Потім мене відпустили, але шарудіння плащів позаду не стихало ні на мить і не відставало ні на крок. І я, й вони розуміли, що зайвий шум нам ні до чого. Тільки не повертати уваги й не здіймати галасу. Я поводився так, як поводяться в таких ситуаціях персонажі кіно: покійно, спокійно, тихо; і тим двом це явно сподобалось.

Опустивши руки, я неквапно, ніби прогулюючись, ішов до виходу, розглядаючи дорогою то ту, то ту картину. Аж біля сходів я на мить зупинився, діждавсь, поки плащі підійдуть ближче, і, звертаючись до обох зразу, спитав:

— Це Ругбюль доклав руки?

Один відповів:

— Стули писок!

А другий:

— Чого став? Марш!

Я це й так зрозумів, і їм зовсім не треба було ще й штурхати мене в плечі, тим більш удруге, вже грубіше,— адже, спустившись зі сходів, я затримався лише тому, що не знав, якими дверима вони хочуть мене вивести.

Та щоб від того штурхана не дати сторчака, я зробив два швидкі кроки — й раптом кинувся бігти; я злетів стрімголов з довгих парадних сходів і з розгону помчав далі, відчуваючи приплив сили й бажання тікати, незважаючи ні на окрики «Стій!», ні на погрози; я чув тільки, як гупають мої власні кроки, як стукає і калатає серце, кваплячи мене все вперед і вперед — до мосту, через вулицю... Колію я перескочив перед самісіньким трамваєм, що змусив обох зупинитися й перечекати,— отих двох плащів, які відразу погналися навздогін за мною і які чим довше тривала погоня, тим рідше і рідше гукали «Стій!» та «Зупинись!», зате дедалі завзятіше і впертіше бігли за мною через будівельний майданчик, повз бараки, вантажні машини, застигли жовті крани, а потім один за одним промчали тією самою хисткою кладкою, яку щойно проминув я, далі вулицею вниз до світлофора — він ще посвітив мені зеленим, а тоді мимо затінених тентами вітрин — там вони вперше загубили мене з очей, і вже інші роззяви, недільні, почали показувати один одному на мене й здивовано та підозріливо обертатися, але я був уже далеко, я біг до залізничного мосту і вже бачив попереджувальний щит «Обережно — дим!», і вже уявляв собі клуби того диму — от якби на моє щастя зараз повалила густюща хмара! — але на другому боці колії вже добре виднілася бензоколонка, висунена з вікна автомашини рука, що подавала гроші, й заправник, який чіпляв на місце шланг; та відірватися від тих двох не вдавалося, отже, вперед, до повної-повнісінької стоянки перед вокзалом, нагинці поміж машинами, а сховатися в якому-небудь готелі шкода й думати, на театр Німецької драми теж надії мало, хоча, як я довідався вранці, сьогодні там один мій знайомий актор на денній виставі читає Гельдерліна, Гете і Шторма, а плащі вже також проминули міст, і заправник, послужливо кивнувши в мій бік, показав, куди я побіг, і єдине, що мені тепер лишалося, був головний вокзал з його залами, туалетами, касами, кіосками, а також пасажирами, які стояли, товпилися, поспішали мимо, і я чкурнув у прохолодну від протягів залу, оглядівся, шукаючи очима схованки, але, так нічого й не знайшовши, перетнув залу, подався на трам-

вайну зупинку, скочив у вагон, що саме підійшов — як вчасно він підійшов! — і, поки вокзал не сховався з очей, плащів не було видно.

Я роззирнувся у вагоні. Чи не дивляться на мене? Чи нічого не підозрюють? Може, пасажирів насторожує те, що я задихався? Але на мене ніхто не зважав. Усі поглядали — хто зацікавлено, хто байдуже — на контролера, який перевіряв квиток в огрядної літньої жінки.

— Чого ви мені баки забиваєте? — казав контролер. — Ваш квиток недійсний.

Жінка скинула з голови мокру хустку й промовила:

— Так зі мною ще ніхто не розмовляв.

І, піднявши з підлоги важку сумку, з якої виглядав букет квітів, демонстративно поставила її поруч на вільне сидіння.

Контролер покрутив у пальцях квиток, глянув на нього проти світла.

— Вам нічого не допоможе, — зауважив він. — Квиток недійсний.

Жінка досадливо відвернулася до сумки й тихо проказала:

— Я виростила чотирьох дітей, але так зі мною ще ніхто не розмовляв.

Контролер у задовгому форменому плащі гамбурзьких трамвайних службовців ступив до жінки ближче і, спершись мимоволі на її плече, коли вагон повертав, підніс їй квиток під самий ніс.

— Користуючись міським транспортом, — заявив він, — треба мати дійсні проїзні документи.

Жінка витерла хусткою спітнілу шибку.

— Ви спершу заберіть з мого плеча свою лапу, а тоді розмовляйте зі мною, — нагадала вона. — Звідки мені знати, що квиток недійсний?

— Ви зробили пересадку, а пересадочного талона не взяли. Згідно з інструкцією, пасажир, що зробив пересадку, повинен придбати пересадочний талон.

Жінка знизала плечима й відрубала:

— До мене ще ніхто не чіплявся з такими інструкціями.

Вони ще довго отак сперечалися, ні він, ні вона не хотіли поступитись, і я так і не дізнався, чим у них скінчилося — чи то контролер висадив з вагона жінку, чи то вона зацідила контролера сумкою межі очі, — бо за вікном раптом показалися будівлі оцтового заводу, і мені довелося зійти.

Занедбаним подвір'ям, повз гори порожніх бочок я дістався до старого приміщення контори, двері якої не зачинялись ні вдень ні вночі; кам'яні сходи були потріскані, під стелею висів абажур, але лампочку з нього хтось викрутив; стіни облуплені, подряпані й пообписувані ініціалами. На третьому поверсі тут жив Клаас. Хоч він жив тут не сам, на дверях стояло тільки його ім'я. Пришпилена кнопкою візитна карточка сповіщала: «К. Єпсен, фотограф». Дзвінка не було, тож я постукав у двері, потім ще раз, іще і стукав доти, доки з'явився мій брат — босоніж, у пом'ятих піжамних штанях. Він незадоволено поморщився:

— А, заходь!

У довгому коридорі висіли його фотографії з циклу «Мертві гамбуржці». То були знімки утоплеників, зарізаних, убитих, задушених, застрелених або тих, що попали під колеса, а то й мирно спочили вічним сном.

Клаас штовхнув непричинені двері. В кімнаті на столі стояли пляшки з-під червоного вина і п'ять склянок, постіль на широкій тахті була неприбрана, на плетеному кріслі валялася впереміж чоловіча й жіноча одежа; диск програвача крутився, але без пластинки.

— Ютто! — гукнув Клаас до ще одних дверей. Потім знов: — Ютто! Ти що, не чуєш?

Відразу по цьому з'явилася Ютта у заправаних джинсах, які щільно облягали її невеличкі сідниці, і в тоненькому пуловері, що не досягав навіть до пояса, й виднілася смужка живота. Обоє спершу презирнулися, потім Ютта привіталась, поцілувала мене, а Клаас перекидав одежу на тахту й підсунув мені крісло:

— Сідай. Ютта принесе тобі кави й бутерброд із шинкою.

Обоє закурили, а Клаас ще й відпив ковток вина.

— Ну, як ся маєш, малий? — спитала Ютта.

— Щось вони в Гамбургу затіяли проти мене, — відповів я. — За мною гналися двоє в плащах, на головному вокзалі я від них відірвався й ледве втік.

Поки я розповідав, Клаас узяв склянку з вином, примружив око і почав прицілюватися крізь її краї, ніби крізь візир, на уявні цілі по стінах та по стелі; він жодного разу не перебив мене та й узагалі слухав не дуже зацікавлено, а під кінець сказав:

— Кепські твої справи, малий. — Помовчавши трохи, додав: — До завтра можеш побути в нас, а там дивись.

— Хай ночує в глухій комірчині, — втрутилась Ютта, — в шезлонгу.

А Клаас на те:

— Зіггі може спати тут, де схоче, але завтра хай шукає собі щось інше; коли ті типи когось загублять з очей, то це ще не означає, що вони дадуть йому спокій.

Ютта принесла мені каву та бутерброд, поставила довгограючу пластинку (здається, сестер Ендрю) й почала тихенько підспівувати мелодію; вона час від часу попахкувала сигаретою і затягала англійською шпилькою нову резинку в свої старі трусики. Клаас підійшов до вікна й подивився на подвір'я, а тоді далі, на вулицю, наводячи свій візир-склянку на всілякі цілі — на вікна, дахи, а також, мабуть, на зелені літери реклами оцтового заводу.

— Чого вони від тебе хочуть, малий? — спитав він. — Чим ти не догодив їм?

— Не знаю, — кажу, а Клаас:

— Це не він часом капнув на тебе, наш старий із Ругбюля?

— Може, й він, — кажу, — атож, мабуть, гаки він. Видно, щось пронюхав.

— Про твою схованку?

— Угу.

— Звідси неважко втекти, — мовив брат. — Якщо вони сюди поткнуться, зразу чеши в кімнату Ганзі, звідти сходи ведуть нагору, я тобі покажу.

— Спершу я побуду тут.

— Ага, спершу побудь тут.

Клаас тицьнув мені в руку свою склянку й запропонував випити, а сам пішов на кухню і, не причиняючи дверей, почав митися під сильним струменем води.

— Ти танцюєш? — поцікавилась Ютта.

Я похитав головою.

— Тоді пий, — кинула вона.

І я пив, а Ютта доливала мені вино, прибирала в кімнаті, наспівувала собі під ніс і не випускала з рук сигарети, збиваючи попіл куди попало.

І раптом... Ми з Юттою вжахнулися, навіть Клаас у кухні, й той ніби злякався, коли в коридорі хтось двічі оглушливо проревів басом, — якась вимога, тріумф і, звичайно ж, передвістя чогось лихого чулися в тому реві; кроки наближались, перед дверима вони зупинились, ми всі троє завмерли й тільки дивились одне на одного. Не встиг Клаас зробити мені знак сховатися на кухні, як двері рвучко розчинились, і на порозі став отой товстун у пуловері з нефарбованої овечої вовни і в залатаних гумових чоботях, обома руками притискаючи до себе з півдесятка пля-

шок червоного вина. Він ще раз ревнув, але вже стриманіше й не так гучно, потім рев перейшов у бурмотіння, і хлопець мотнув головою на двері Ганзі.

Це й був сам Ганзі. І коли він, не промовивши ні слова й не причинивши за собою дверей, зник у своїй кімнаті, слідом за ним з'явилася довгокоса дівуля в блискучому плащі; розмахуючи над головою саморобною лялькою, вона весело запросила нас іти за нею.

— Зараз прийдемо! — гукнув Клаас.

Як мені описати кімнату Ганзі? Така собі похмура кишка з двома дверима — одні відчинялися просто на сходи, — і з трьома високими вікнами, що виходили на старе заводське подвір'я — оте звалище гнилих бочок; попід стінами в кімнаті стояли пофарбовані в голубе морські скрині — вкриті шкурами з кислуватим запахом, вони тут замінювали й стільці, й ліжка; замість попільниць — добрий десяток консервних бляшанок, мольберт, вузька полиця, заповнена ляльками — вони стояли, сиділи й лежали на купі або одна поруч одної; а під вікном — «кредо» самого Ганзі: виконаний вуглиною, срібним олівцем та аквареллю цикл «Бунт ляльок». За ширмою — гасова плита, раковина й батарея різноманітних бляшаних коробок. Позад мольберта, в кутку на шезлонгу, спав лисий молодик у розхристаній шкіряній куртці; здавалося, він спав тут хтозна-відколи і, мабуть, спатиме й далі, принаймні найближчі дні чи тижні. Ага, треба не забути ще столів, отих двох круглих садових столів із повідрізуваними ніжками, а також картонної коробки з велосипедними насосами — Ганзі збирав велосипедні насоси, фарбував їх лаком і нумерував.

Насамперед Ганзі випив. Доріс — так звали дівчину в плащі — відкорковувала пляшки, наливала і кожного, кому подавала склянку, смачно цілувала, а надто Ютту. Ганзі, що лежав, підібгавши ноги, горілиць на скрині, крикнув:

— Гей ви, розпусниці, ану заводьте музику!

Поставили пластинку; програвач стояв біля самого шезлонга, де спав отой лисий. Клаас сидів просто на підлозі, спершись ліктем на одну зі скринь, і балансував на правому коліні склянкою; Доріс уляглася теж на підлозі — що правда, підстеливши під себе смердючу шкуру. З пластинки чоловічий голос співав під гітару про чорне сонце і чорну річку, в якій хтось утопився, здається, дитина. Ганзі курив і кивав головою, але раптом схопився на ноги й, почухавшись під жижками, тицьнув мені свою склянку. Що це з ним?

— Панове,— проголосив він,— у мене на зубах рипить пісок, а в роті так, наче класю наївся; я все не міг збагнути, що це зі мною, і раптом здогадався: це ж від отих світоглядних декорацій — від виставки! Ми, щоб ви знали, бачили самого квачомаза — великий розфарбовувач хмар ушанував нас своєю присутністю!

Він підійшов до мольберта, пришилив аркуш паперу і, пошукавши коробку з олійною пастеллю, знайшов її за спиною в лисого. Доріс засміялась і засовала ногами.

— Отже, прошу уваги! Ми з вами вирушаємо на пошуки первісного в людині, й за давнім німецьким звичаєм ми всі, коли ваша ласка, дуже зворушені. Не дригай своїми тичками, Доріс, а ви перестаньте шкірити зуби.— Він накидав жовто-білу смужку з нерівними золотистими краями.— Ось вам берег Північного моря, той самий берег, якому море нашіптує свої рими. Безмовна велич природи — чи як там кажуть; одне слово, накладеш купу — завтра щось та виросте.

Ганзі взяв чорну та білу крейду, і на березі виникла чорна карлючка, втім, не карлючка, а скарлючений чоловік у чорному сюртуку і чорних штанях дудочкою; чоловік тримав у руках книжку і, йдучи берегом, читав її або тільки що закінчив читати — та книжка, видно, була дуже мудра.

— Від такої роботи,— провадив Ганзі,— крейда в руці, звісно, має аж пищати, але треба докладати всіх зусиль, щоб росла трава. Ви розумієте мою думку? Адже колір повинен давати відповідь на порухи душі людини, коли та споглядає світ; колір повинен давати нам уявлення про первісне в нас самих.

Він працював енергійно, стиснувши губи, широко й владно жестикулюючи, і сине спалахувало на жовтому тлі, біле вибухало в мерехтливій зелені, колір справді ставав зримим втіленням задуму: на папері ніби сам по собі виникав — я мушу це визнати — страх. Оце зелене обличчя чоловіка, який з розгорнутою книжкою в руках ішов берегом, виражало приголомшення і страх, хоч причини страху поки що й не було видно. Ось на папері з'явився коричневий колір — темно-коричнева пляма з трагічними чорними смугами; та пляма все більшала, розповзалася на піску, витягувалась у довжину з одного боку і різко відсікалася з другого.

— Ну ось, перед вами велетенський всесвітній птах, це всім ясно. Ці двоє впізнають один одного. Північнонімецький пророк охоплений страхом: це ж бо і є оте первісне!

Але тепер повинна заграти вся площина, потрібні хмари, а то ця зустріч буде не досить міфологічна. Отже, накидаємо в небі вітер і рух — насувається ніч. Бракує тільки криків переляканої звірини; але як їх намалювати?

Поки Ганзі малював хмари, згонив їх до купи й розривав, у кімнату, не постукавши, ввійшли гості: два хлопці й низенька чорнява дівчина; вони мовчки поскидали плащі, налили собі вина, так само мовчки посідали хто де й почали стежити за Ганзі, що, покінчивши з «міфологічними» хмарами, назвав свою картину так:

— «Пророк зустрічає на березі гігантського птаха». А тепер давайте всі разом шукати оте первісне в людині, як нас учить великий космічний декоратор Нансен.

Він уже підняв був руку з крейдою, зовсім не сподіваючись, що раптом утручусь я; а втім, я й сам цього, мабуть, не сподівався, бо несподівано почув власний голос:

— Все це добре, дуже добре й не позбавлене гумору, от тільки з перспективою в тебе не все гаразд.

А коли Ганзі вражено витріщив на мене очі, я встав, підійшов до мольберта і пояснив його прорахунки в перспективі. Очі у Ганзі примружились, але він стримався і не висловив того, що в нього явно крутилося на язичку; натомість хлопець підставив склянку, щоб йому налили вина, й відпив ковток.

— Бачиш,— провадив я,— у того «космічного декоратора» з перспективою все гаразд. Завжди.

— А ще що?

— Твій птах,— кажу,— просто не сприймається, а от у того «квачомаза» сприймається все. Я маю на увазі ось що: його фантастичні образи завжди переконливі, а по твоєму птахові зразу видно, що він нічого не висидить.

— Що ти ще скажеш?

— Порушення кольору,— кажу,— у того «декоратора» ніколи не буває випадкове, у нього все логічне й впливає одне з одного, а в тебе я не бачу ніякої логіки, внутрішньої необхідності.

— Ну гаразд, і що ж ти хочеш цим сказати? Та скоріш!

Я озирнувся на Клааса, але той дивився собі під ноги; тоді я обернувся до Ютти — вона явно уникала мого погляду, наче боялася мене.

— Я, бачиш, знаю його.

— Кого?

— Нансена, «великого декоратора природи». Я знаю майже всі його картини і сам бачив, як багато з них ство-

рювалися. Таке, як твій цикл, йому, звісно не до снаги, але він робить своє діло і робить як слід.

— Кажі ясніше,— урвав мене Ганзі й осушив склянку.

— До тебе йому, звісно, далеко,— казав далі я,— тільки коли вже ти так задаєш йому перцю, то треба й самому робити все як слід. Правду я кажу?

— А хлопець потішний! — вигукнула Доріс і задрігала своїми «тичками».

— Ти, бачу, корчиш із себе бозна-яке цабе,— озвався Ганзі.— Мабуть, він купляв тобі морозиво на паличці або давав носити папку. Воно й видно. Я тебе ще на виставці запримітив, і знаєш, що я зразу подумав? Оце, думаю, якраз Нансенова натура — звичайно, для окремих картин, як-от «Хлопчик на сінокосі»...

Нарешті й Клаас розтулив рота:

— Іди сюди, Зіггі, сідай.

Та не міг же я просто відвернутися від Ганзі й промовчати. Я сказав:

— Ти будеш сміятися, але я справді позував йому і знаю його прийоми. А якщо ти хочеш знищити Нансена його ж прийомами, то повинен уміти як слід ними користуватися.

— Не можу терпіти людей, які повторяються,— кинув Ганзі.

А Доріс знову весело вигукнула:

— Йй-богу, потішний хлопець! От із ким треба дивитися картинки в комірчині!

Я нічого не сказав і мовчки пройшов повз Ганзі; всі стежили, як я присів навпочіпки перед циклом «Бунт ляльок» і, зумисне не поспішаючи, став розглядати окремі роботи. Отже, ляльковий світ: трикутні фізіономії, сплюснуті й круглі, фізіономії «крапка, крапка, риска й кома». Руки, що гнуться так і сяк, ноги, з яких хоч вузли в'яжи. Еластичні, брудні і все-таки безсмертні тіла. Ляльки захопили заводську трубу й деруться на неї. Вони висадили в повітря водонапірну башту, зруйнували міст, пустили під укіс поїзд, зірвали з якоїсь будівлі прапор. Ось вони копають могилу для К. А. Ось ідуть проти вітру. Ляльки на полігоні. Ось вони закували в кайдани сонну дівчину — Доріс, звичайно. Ось ляльки втікають від дзиги, скачуть верхи на півневі, десятком ножиць водночас випускають тельбухи м'якому шкіряному кріслу...

Поки я розглядав картини, всі мовчки дивилися на мене, і я чув навіть, як вони дихають і тихенько прищмокують губами, потягуючи сигарети. Зрештою я підвівся,

повільно обернувся до Ганзі, що саме відкинув з лоба ріденький чубчик і насмішкувато поглядав на мене.

— Та сідай уже, Зіггі,— гукнув Клаас.

— Ну, що скажеш? — озвався Ганзі.

— Знаменито,— мовив я,— все це дуже знаменито.

— Невже? — кинув Ганзі.

— Я тільки дивуюся,— вів далі я,— всі ви дивитесь на старого поблажливо, звисока, зневажливо. Гадаєте собі, що дуже його переросли; ти диви, мовляв, а він ще тоді це розумів, бачив, усвідомлював.

— Тільки не розповідай, хто такий Нансен.

— А мені здається, ти знаєш іще не все.

— Ось що я тобі скажу, синашу,— промовив Ганзі.— Твій Нансен якраз із тих, кого я вважаю нашим нещастям. Аякже: патріот, такий собі пророк у політиці!

— Йому забороняли малювати,— відповів я,— ти, певно, й не чув, що вони забороняли йому малювати. Сотні його картин знищено.

— Ось у цьому й уся загадка в Нансені,— сказав Ганзі.

А я йому:

— Хіба це не говорить на його користь? Та ти, мабуть, і сам усе розумієш.

— От-от,— підхопив Ганзі,— я розумію все, що мені треба. Наприклад, щó мені в тобі не до смаку.

— І я так само,— відповів я.— Одного тільки не втямлю: як це у вас все легко виходить? Засуджуєте людину й навіть не завдаєте собі клопоту розібратися що й до чого.

Я міг і хотів сказати ще багато, але не встиг: я й не спам'ятався, як Ганзі садонув мені коліном у здухвину, й від раптового болю я скорчився, ніби отой його пророк на березі моря, а він, скориставшись моїм заціпенінням, ударив мене ще двічі — правда, не смертельно, проте досить влучно: спершу під щелепу, а тоді згори по шиї, після чого я, так би мовити, витягся на підлозі.

Пригадую тільки, як в очах, коли я падав, застрибали червоні плями — клапті червоні велосипедної камери, що ними були залатані гумові чоботи Ганзі. Здавалося, ті червоні клапті відриваються від чорних халяв і кружляють навколо мене; падаючи, я почув, як хтось зойкнув, але хто — не зрозумів. У всякому разі, суперечка припинилася, фільм урвався, а гостинність Ганзі також вичерпалась, бо коли я розплющив очі, то вже не побачив зжовтілого килима в його кімнаті — того килима, на якому підстрелені

качки падали в очерет; кругом стояла темінь, просякла хлором,— атож, по-моєму, хлором.

Я лежав у шезлонгу, ноги були вкутані в ковдру. Я чув, як Клаас сказав: «Спити», а Ютта відповіла: «Хай поспити». А потім знов Клаасів голос: «Ходімо знов до них». Обое якомога тихіше вийшли з кімнати і тихенько причинили за собою двері, однак я все чув. Я нишком лежав у глухій комірчині, очікуючи нагоди піти, не прощаючись. Котра година? Вже вечір? Куди тепер податися? Назад у Ругбюль? Чи найнятися на рибальське судно й попливти в Гренландію? А може, поїхати в Страсбург і записатися в іноземний легіон? Або краще знайти оті два плащі, добровільно віддатися їм до рук і таким чином спершу довідатися, що їм відомо і що вони збираються зі мною робити?

Я лежав, розмірковував і зважував свої можливості; особливо детально я продумував план, як дістатися «зайцем» до Америки, взяти там нове ім'я (щось на зразок Сіг О'Джепсен), заробити грошей, відкрити художню галерею, згуртувати навколо себе молодих американських художників, влаштувати з їхньою допомогою тижні національного живопису, де виступатиме спочатку президент, а потім я сам... Слава богу, що з цієї «кінохроніки» нічого не вийшло!

Так я перебрав десятки можливостей і варіантів, час минав, а я все лежав, не покидаючи ні тієї глухої комірчини, ані Клаасової квартири; натомість я намагався не прислухатися до крана, з якого крізь мою свідомість, крізь усі мої плани все капала і капала вода... Я долічив до вісімдесяти й заснув — глибоким і неспокійним сном, готовий до того, що Клаас або Ютта чи навіть Ганзі ось-ось прийдуть мене будити.

Ніколи не забуду сну, що приснився мені в тій глухій і темній комірчині. Начебто я плив сам у широкому дерев'яному човні до невеличкого острівця, що лежить далеко від нашої коси; я сидів у затінку під допоміжним вітрилом, а човен наближався до невисокого голубого острівця. Там була моя нова схованка. Я її спорудив з руїн кам'яної церкви — єдине, що знайшлося на тому безлюдному острівці.

У схованці було просторо і прохолодно, всі шви й щілини я позатикав. Приставши до берега, я витяг човна, увіткнув у пісок про всяк випадок невеличкого якоря й, підвівши погляд на схованку, виявив, що її оточили тюлені. Вони лежали півколом, і їхня шерсть блищала на сонці:

всі тварини — дорослі й молоді — попідіймали голови й розглядали мене. Я вирішив лягти й дістатися до них поповзом. Так і зробив. Тюлені не кинулися тікати. Пробравшись між ними, я заліз у свою схованку й ліг перепочити, але раптом пролунав постріл. Стріляли з боку моря; куля влучила в уламок муру й, скреготнувши об камінь, відскочила.

До острівця підпливали два човни — два невеличкі човни, на яких не видно було ні вітрила, ні мотора, ані стерна; мовби якісь невидимі линви підтягали їх прямо до берега, і складалося таке враження, наче ті човни рухаються по рейках. А в човнах, випроставшись на весь зріст і застигши в неприродних позах, стояли з прикладеними до плеча рушницями двоє: в першому мій батько, ругбюльський дільничний поліцейський, а в другому — художник Макс-Людвіг Нансен. Мені снилося, наче вони полювали на тюленів. Обидва стріляли, і з дул їхніх рушниць здіймалися химерні хмарки білуватого диму. Після першого пострілу тюлені важко посунули до води; табун то розпадався, то знов сполохано збивався в гурт. Повернувши на південь, тварини поволокли свої гладкі тіла попід самим входом до моєї схованки, і їхні ласти натужно били по піску, а вагажки гучно кричали й остережливо рикали. Тоді я вискочив зі схованки, але наступний постріл змусив мене припасти до землі, і я поповз разом з табуном, що втікав, до південного краю острівця. Я не встигав за тюленьми, навіть молоді переганяли мене, але я не здавався і вперто повз за табуном по піску крізь зарості дикого вівса, перелазив через тіла вбитих та поранених тварин і нарешті побачив, що передні вже досягли берега й пірнають у воду.

Я пересувався незграбно й надто повільно, щоб устигнути за табуном, і дедалі відставав; скоро я вибився з сил і вже не міг підвестися, а коли обидва човни підійшли до берега, не здужав навіть стати на ноги. Батько з художником — обидва в світлих плащах — одночасно посплигували на берег, порадилися, розгорнули невода й потягли його за крила просто на мене.

Працюючи руками й ногами, звиваючись вужем, я поповз геть, і мій слід на піску майже не відрізнявся від тюленьчих. Трохи натужившись, обидва чоловіки кількома стрибками наздогнали мене й розкинули кільцем невід; сміючись, вони все кружляли навколо мене й дедалі тісніше стягали невід, тримаючи його так, що матня весь час була переді мною. Тоненький дерев'яний обід підстрибував, перекочувався й ніби підбадьорював мене, припрошував

здатися: мовляв, стрибай, стрибай. Тоді ті двоє понахилилися, досить-таки привітно поплескали мене по плечу й заходилися показувати, немов терплячі дресирувальники, на матню, що сходила на конус: «Allez, allez, horrr!»

Стрибати я, звичайно, не став, але зрештою протиснувся крізь обруч, заліз у зв'язаний вузлом кінець магні й одразу відчув, що мене підсікли,— сіть врізалася в тіло, перед очима захитався й поплив пісок.

— Зіггі Єпсен?

— Так,— відповів я.

— Підете з нами.

Сонце впало просто на мене й засліпило очі.

— Присвіти.

Спалахнуло вузьке пасмо голубого світла, хтось відслонив ширму, й почувся голос:

— Цей добродій ще не зовсім прокинувся.

Хтось підняв мене, виплутав з ковдри мої ноги. Я простяг руку й відчув плащ.

— Тут і справді темно, як у фотолабораторії,— мовив чийсь голос, а інший відповів:

— Тоді гляди не засвіти малого.

Ген на пагорбі, навпроти голубого приміщення дирекції, й досі стоїть будівля, звана у нас «карантинником». Уявіть собі низький, схожий на барак дерев'яний будинок, поставте перед кожним вікном по ящику з квітами, почепіть на вікнах завіски в червону й білу клітинку, як у селі, двері навстіж, підлога в світлому коридорі щойно вимита — і ніякої вам наглядацької. Що ще? А ще уявіть собі вісім кімнат, і в усіх — «поповнення», тобто наші новенькі, привезені баркасом із Гамбурга. Я в кімнаті номер сім, разом із Куртхеном Нікелем, що напередодні в нападі люті перебив тут усе на друзки,— з ним таке буває. У нього чорна чуприна, а чорна сорочка завжди розхристана; тепер цей колишній артист — силовий акробат — лежить, наче мумія, на своєму ліжку. Чи прислухається? Чи він прислухається, як я, до голосу директора Гімпеля, що в супроводі делегації іноземних психологів завітав до карантинника й, показуючи кімнату за кімнатою, пояснює гостям переваги і вузькі місця нової системи виховання? Я стою біля свого ліжка і, спершись на дощану стіну, курю. Повз вікно, закинувши на плече вила й лопати, проходить команда важковихову-

ваних у робочій одежі; вони похмуро плентаються на городні роботи, дехто позирає на наш барак — перемовляються, сміються.

Директор Гімпель пояснює:

— Я б назвав це «шлюзом». Наш карантинник виконує роль своєрідного шлюзу.

Один із психологів (скептично). Якщо я зрозумів правильно, юний правопорушник проходить тут підготовку до ув'язнення?

Гімпель (тактовно покладає край такому панібратству). Це можна назвати й барокамерою чи таким собі спусковим жолобом. Щоб запобігти психологічній травмі підлітка від нової обстановки, ми допомагаємо йому поступово звикнути до тюремного режиму. Ми йому полегшуємо цей перехід. Як я вже казав, тут він позбавлений тих свобод, що їх мав на волі, однак декотрі, так би мовити, дрібні свободи, ми йому залишаємо: тут він може курити, слухати радіо, півдня використовувати на власний розсуд і, крім того, вільно пересуватись по острову.

Психолог. І скільки ж ви їх тут тримаєте?

Директор. Три місяці. Хлопці, засуджені до тюремного ув'язнення, живуть у карантиннику три місяці. Досі ця система поступової акліматизації виправдувала себе як найкраще.

Куртхен (раптом прокидається, зіскакує з ліжка і з ненавистю вступлюється в мене). Де вони? Де ті паскуди?

Я. Ти що, сам не чуєш? У п'ятій.

Куртхен (підходить до мене, пошепки). Привітай себе! Чуєш, можеш себе привітати!

Я. З чим?

Куртхен (підступає до вікна, швидко обертається і, схопившись обіруч за підвіконня, прихиляється до нього спиною). Ти побачиш на власні очі, малий, як я одного з них відправляю на той світ. Застосування сили — ось за що вони запроторили мене сюди. «Застосування сили в двадцяти семи випадках»! Ось я їм зараз покажу, як я застосовую силу!

Директор Гімпель (у сусідній кімнаті). Так що не всі хлопці затримуються у карантиннику довго. Ми розробили особливу систему, за якою визначаємо, скільки кому тут лишатися.

(Куртхен розстібає штани, запускає руку під ліве стегно, розв'язує щось і нарешті витягує невеличку фінку в шкіряних піхвах).

Я. Не роби дурниць.

Куртхен (з ненавистю). Якщо не прокурора, то котрогось із них. Всі вони добрі штучки, розумієш? Вони нас ненавидять, заздять нам, бо ми молоді.

Я (заспокійливо). Сховай фінку. Хтозна, може, вона тобі тут іще знадобиться.

Куртхен (мовби пояснюючи свою ненависть). Вони перед нами в штани накладають і не хочуть нас зрозуміти.

Директор Гімпель (у сусідній кімнаті). В легких випадках хлопцям досить пожити в нашому «шлюзі» тижнів зо два. Як я вже казав, тривалість перебування тут залежить від психічної сприйнятливості кожного. Переводячи врешті підлітків на тюремний режим, ми майже не маємо ускладнень. Ми просто запобігаємо цим ускладненням. А коли вони й трапляються, то переважно тут, у карантиннику.

Куртхен (мотивуючи свою ненависть далі). Жоден собака навіть не спробує зрозуміти мене. А я вже такий, як є. Коли на мою дівчину ніхто не витріщається, не липне до неї, то йому нема чого мене боятись. Ну, а коли хто на неї вилупить баньки та ще дасть волю рукам, у мене всередині все закипає. Я такого не стерплю, розумієш? Тоді я підходжу до такого типчика і ввічливо прошу не цікавитись моєю дівчиною, а то я з його писка зроблю крашанку. Хто розуміє, а хто й ні. Виходить, я просто захищаюсь, а ті падлюки шиють мені статтю.

Директор Гімпель. А тепер перейдемо в кімнату номер шість, там я покажу вам рідкісний випадок: неповнолітній викрадач картин, який до того ж непогано розуміється в живопису.

Йозвігів голос (ледь чутно). Номер сім, пане директор.

Директор Гімпель. Ага, значить, через кімнату. А хто в нас у шостій?

Йозвіг. Організатор замаху і Росбах.

Я (неквапно підходжу до Куртхена). Сховай фінку.

Куртхен (з погрозою). Не підходь!

Я (спиняюсь). Якщо ти це зробиш, тобі звідси вже не вибратись.

Куртхен (сміється). А я звідси й не хочу, зрозумів? Я їм тільки ще раз доведу, а що буде потім — мені начхати.

Я. А якщо ти штрикнеш не того?

Куртхен. Серед них «не того» нема, всі вони добрі падлюки... Замість посадити нас, як годиться, і дати спо-

кій, вони влаштовують на цьому острові якийсь цирк, а нас показують, наче коней на манежі... Вони й з тебе, малий, зроблять циркового коника. *(Підозріливо)*. То скільки вони тобі дали?

Я *(підступаючи до нього)*. Три роки як неповнолітньому.

К у р т х е н. Крав машини?

Я. Чого це раптом?

К у р т х е н *(зневажливо махнувши рукою)*. То не твоя фізія була в газеті?

Я. Не машини, а картини. Я ховав у надійне місце картини, оце й усе.

К у р т х е н *(нічого не розуміючи)*. Картини?

Д и р е к т о р Г і м п е л ь *(виходячи разом з делегацією в коридор)*. Звичайно, ми навіть у самих камерах запровадили перехідні ступені. Скажімо, перший ступінь в ув'язненні мало чим відрізняється від режиму в карантиннику, де ми оце з вами перебуваємо.

О д и н і з п с и х о л о г і в. Якщо я зрозумів правильно, вся ваша програма виховання нагадує систему шлюзів?

Д и р е к т о р Г і м п е л ь *(радий, що його так добре зрозуміли)*. Ну звісно! Увесь свій заклад ми розглядаємо як перехідний етап; неповнолітній злочинець з самого початку звикає до думки, що нинішнє його становище має тимчасовий, перехідний характер.

К у р т х е н *(проходить навшпиньки повз мене до дверей, нахилиється і починає прислухатися, стежачи за мною краєм ока; свігло падає на його чуприну, зблискує на короткому лезі фінки, чорні штани туго обтягують хлопчачі стегна, на високих підборах черевиків поблискують срібні декоративні цвяшки; вільною рукою Куртхен ніби щось хапає в повітрі)*. Йдуть у шосту.

Я. Сховай фінку, кажу!

К у р т х е н. Не лізь не в своє діло, зрозумів? Не подобається, можеш пересидіти в нужнику, момент підходящий.

Я. Та вони ж тебе на порох зітруть, якщо ти спробуєш підняти руку. Скрутять так, що більш і не писнеш. Май клепку в голові!

К у р т х е н *(ненависно)*. А вони й так уже скрутили мене, падлюки; розлучили мене з дівчиною. Після суду вона мені й руки не подала.

(Директор Гімпель з делегацією зникає в кімнаті номер шість; голоси змовкають).

Я (вмикаючи радіо). Зустрінемо їх музикою?

Куртхен (різко). Заткни тому ящикові пельку!

Я (вимикаючи радіо). Ти ж сам собі все спаскудиш.

Куртхен. Хіба ти ще не втямив, малий, що вони нам уже давно все спаскудили. Послухав би ти прокурора: хотів, бач, захистити від мене суспільство! В інтересах суспільства зажадав мене ізолювати! Виходить, він запроторив мене сюди заради тітоньки Луїзи й дядечка Вільгельма.

(Куртхен починає гратися фінкою, підкидає її над головою і спритно ловить, потім запускає пропелером майже під саму стелю й, відступивши назад, спостерігає, як вона застрягає в підлозі).

Я. Подумай, що скаже твоя стара.

Куртхен. Якщо ти маєш на увазі мою матінку, то вона в плаванні. Вона стала другою жінкою-радистом на німецькому флоті.

Я. А батько?

Куртхен. Я ж не липну до тебе з такими запитаннями, тож і ти не лізь мені в душу, зрозумів? (Підходить до відчиненого вікна, за яким у ящиках росте герань, і короткими влучними ударами фінки збиває на кількох стеблах усі листки й квіти. Дивиться надвір). І що ж то були за картини? З музею? Чи, може, фотокарточки дівчат?

Я. То були такі картини, що на одну ти міг би цілий рік жити; а я тільки ховав їх у надійне місце.

Куртхен (підскакує до дверей, зазирає в дірку). Ідуть!

Я. Не роби дурниць!

Директор Гімпель (із коридора). Саме завдяки карантинникові кількість спроб утекти в нас значно зменшилась — тепер їх не більше восьми на рік. Тікати пробують переважно ті самі неповнолітні.

(До наших дверей наближаються повільні кроки; Куртхен відступає, насторожується, опускає руку з ножем і кидає на мене остережливий погляд).

Я (стоячи біля відчиненого вікна). Отямся, ти збожеволів!

Куртхен (розлючено). Ану цить!

(Двері обережно прочиняються. Куртхен поволі відходить назад, готуючись стрибнути. З'являється Йозвіг і підносить до губів палець — тихо, мовляв; він хоче нас попередити, підготувати, застерегти, погляд його падає на мене, але я відразу показую очима туди, де стоїть Куртхен, може, навіть щось гукаю, — тепер уже не пригадую, — але якийсь

здушений крик, якого в коридорі не чути, змушує Йозвіга насторожитись; він наче вростає в землю, в кожному разі, пригинається, про всяк випадок виставляє наперед довгі руки, ніби грає в піжмурки, і цієї миті Куртхен кидається на Йозвіга й замахується фінкою, але я миттю підскакую до хлопця, ні, брешу, я й далі стою біля вікна, готовий допомогти наглядачеві — стрибок-два, і я буду коло нього...

Ні крику, ні стогону. Обидва змушені діяти мовчки: Куртхен нападає, Йозвіг захищається. Витягнене в стрибку Куртхенове тіло... Напружена постать Йозвіга... Кадр зупиняється: Йозвіг ребром долоні б'є Куртхена знизу по зап'ястку, зараз рука підлетить угору, пальці розтиснуться й фінка вдариться у стелю. Отже, Йозвіг б'є, Куртхенова рука підлітає, сам він обертається навколо себе, а фінка падає на підлогу, наглядачеві під ноги. Не розгинаючись, Куртхен із ненавистю дивиться на Йозвіга і хоче підібрати фінку, але Йозвіг наступає на неї ногою).

Йозвіг (з прикрістю). Тобі ще мало? Чи ти взагалі нічого не збагнув?

Куртхен (притискаючи до себе забиту руку, крізь зуби). Ну, стривай же, я тобі на другий раз покажу!

Йозвіг (приймає з фінки ногу). Бери. Чого ж стоїш? Спробуй іще раз. (Відступає вбік, ніби запрошуючи хлопця взяти фінку. Куртхен попадається на цей гачок, простягає руку за фінкою, але Йозвіг вчасно наступає йому на долоню. Куртхен пробує вирватись. Йозвіг підіймає фінку й ховає її. Куртхен, похитуючись, доплентується до ліжка, падає і починає дмухати на руку та розтирати її). Ну, тепер з тебе, мабуть, досить?

Куртхен (крізь зуби). Стривай-но, сволота!

(В кімнату входять сім психологів з п'яти країн, за ними, випромінюючи бадьорість і педагогічний оптимізм, — директор Гімпель у спортивній куртці з капюшоном і в бриджах. Гості озираються на всі боки, розглядаючи нас, ніби меблі).

Йозвіг (до Куртхена, доброзичливо). Ти не бажаєш устати?

Куртхен. Поцілуй мене в гузно!

Йозвіг. Тут директор.

Куртхен. А той нехай поцілує туди двічі.

(Директор Гімпель і психологи презираються, їхні очі захоплено спалахують, на обличчях замість прикрого здивування проступає жвавий науковий інтерес).

Гімпель (до Йозвіга). Тут щось сталося? Щось надзвичайне?

Йозвіг. По-моєму, нічого такого. (Киває на Куртхена). Поставити його на ноги? Якщо хочете, він у мене зараз буде як шовковий.

Гімпель (махає рукою). Спасибі, любий Йозвігу, не треба. Ми самі дамо йому раду. (Підходить до Куртхенового ліжка, психологи обступають директора півколом). Ми вас розуміємо, пане Нікель, в кожного з нас буває поганий настрій, та що вдієш — ми з вами мусимо працювати разом, я б навіть сказав, повинні допомагати один одному.

Куртхен (розтираючи руку). Вимітайтеся звідси й не розпускайте тут слини.

Один із психологів. По-моєму, це Юсупівський синдром антипатії.

Гімпель (так само привітно). Певна річ, ми вас довго не затримаємо. Та, може, ви спершу зробите мені одну ласку? Оці панове, що приїхали з-за кордону, хочуть знати, чому вас сюди привезли.

Куртхен. Ви самі добре знаєте. Прочитайте тільки цим типам протоколи — і з них досить.

Гімпель. Так, але панове бажають почути це від вас, пане Нікель, від вас особисто. До речі, я можу звертатися до вас на «ти», я туг усіх хлопців називаю на «ти».

Куртхен. Називайте мене як хочете — мені це до заднього місця.

Гімпель (уперто). То чому ж усе-таки ти опинився тут, як на твою думку?

Куртхен (перекидається на спину, дивиться в стелю й дмухає на руку). Річ у тім, що я страх як люблю дитяче м'ясо, буває, вже на сніданок з'їдаю таку малесеньку дитинку...

Гімпель (не роздратовано, а скоріше так, ніби й ця відповідь задовольнила його). Ну, а крім того? Адже це — не єдина причина.

Куртхен (спокійно). А ще мене аж верне від старих шкарбунів і старих відьом, і я навіть заснував товариство.

Гімпель. Товариство? Яке?

Куртхен. «Товариство знищення старих шкарбунів і старих відьом».

Один із психологів. Підвищений коефіцієнт агресивності.

Інший психолог (схиляється над Куртхеном). Ти хлопець нівроку, правда? Всі перед тобою тремтять, еге? Якщо ти справді такий дужий, приходь завтра в спортзал, візьмемо боксерські рукавиці, а там буде видно, хто кому розмалює писок.

Куртхен. Катай звідси, старе барахло! Та гляди, щоб із штанів нічого не випало!

Гімпель. Любий мій Курте Нікелю, адже ми тобі не вороги. Ми хочемо тобі добра. Але для цього нам треба спершу зрозуміти тебе.

Йозвіг. Ви не хочете, пане директор, щоб я його поставив на ноги?

Гімпель. Ні, хай відпочиває.

Куртхен. У мене запас слів вичерпався, баста. Більш ви од мене нічого не почуєте. Як хочете, зверніться он до того. (Показує пальцем через плече на мене).

Гімпель. Ну гаразд, ми ще не раз матимем нагоду побалакати.

(Він підступає до мене, а психологи тим часом жваво перешіптуються по-англійському; їхні думки про Куртхена Нікеля, очевидно, розходяться, кожному, як видно, кортить іще про щось запитати в хлопця, але директор майже подружньому тисне мені руку, і всі обертаються й зацікавлено підходять ближче).

Гімпель (звергаючись до мене). А ти, виходить, наш мистецтвознавець?

Йозвіг (запобігливо). Це Зіггі Єпсен, пане директор.

Гімпель. Я знаю, о, я знаю і пана Єпсена, і його історію. Та, може, він сам схоче пояснити нашим гостям, чому він опинився тут, у нас?

Йозвіг (пошепки). Роззяв рота, або я тебе більше знати не хочу.

Я (знижуючи плечима). А що вас, власне, цікавить?

Гімпель. Я ж уже сказав: чому ти попав до нас. Ми хочемо почути це від тебе самого.

Я. Через картини. Я ховав у надійне місце картини, що за ними ганявся мій старий. От і все.

(Психологи нашорошили вуха, закивали один до одного головою, а котрийсь навіть дістав записника й олівця).

Гімпель (терпляче). А як ти гадаєш, чому твій батько ганявся за тими картинами?

Я (кинувши погляд на Куртхена, що байдуже лежав на ліжку). Спершу зі службового обов'язку. З Берліна прийшла заборона малювати художникові Нансену, а батько

мав передати йому той наказ і стежити, щоб Нансен його додержував. Батько був сільський поліцейський, ругбюльський дільничний поліцейський. А потім він уже не міг зупинитися. Решту ви знаєте.

Один з психологів (*бажаючи впевнитись*). Ідеться про Макса-Людвіга Нансена?

Інший психолог. Експресіоніста?

Гімпель. Отже, Зіггі, твій батько, дільничний поліцейський, із службового обов'язку мав стежити за додержанням заборони малювати. А коли наказ утратив силу, він, як ти кажеш, і далі стежив за художником?

Я. Врешті з ним щось поробилось, як трапляється з тими, хто тільки й думає про свій обов'язок. Кінчилося це хворобою, а може, ще й гіршим.

Один із психологів. Гіршим?

Гімпель. Батько конфісковував картини?

Я. Конфісковував, знищував, палив — усе, що завгодно. Нічого не можна було від нього сховати.

Гімпель. А тепер давай, мабуть, перейдемо до тебе. Ти, кажеш, ховав од батька картини в надійне місце. Як ти це робив? Розкажи нам.

Я. Почалося все після пожежі на вітряку. В мене там була схованка, а коли він згорів, усе пішло нанівець. Такі колекції — картини, замки, ключі... Отоді воно й почалося. Я й сам не знаю: подивився якимось на картину, а в ній раптом щось поворухнулось, і на задньому плані спалахнув невеличкий язичок полум'я — справжній вогник, і я просто мусив щось робити.

Перший психолог. Спрямована нав'язлива ідея, чи не так?

Другий психолог. По-моєму, галюцинативна захисна реакція.

Я. Отак воно й виходило: я помічав, коли якій-небудь картині загрожувала небезпека, й ховав ту картину від батька в надійне місце. Ви б і самі, певно, так учинили. А після пожежі на вітряку я завів собі нову схованку — вдома на горищі. Туди й зносив картини. Але він і її знайшов. Батько шпигував за мною доти, доки одного дня таки виявив картини. Там він і застав мене.

Куртхен (*із ліжка*). От йолоп, треба ж було їх пожерти!

Гімпель (*заспокійливо*). Але ж твій батько тільки виконував свій обов'язок.

Я. Він хотів обламати мені крила й сам про це заявляв. І таки домігся свого. А як хочете знати, чого я тут...

Директор Гімпель (жваво). От-от, саме про це ми тебе й просимо.

Я (повільно підходжу до Куртхена й сідаю на його ліжко). На це я можу дати вам відповідь, навіть дуже вичерпну. Я сиджу за свого старого, ругбюльського дільничного поліцейського. І мені здається, що й Куртхен відбуває тут не свої гріхи, а якої-небудь тітоньки Луїзи чи дядечка Вільгельма. Мені здається, що й решта хлопців відсиджують теж не за себе. «Важковиховувані підлітки» — адже такий ярлик нам приліпили на суді, і тут нам утовкмачують це щодня. Може, дехто з нас і справді важко піддається вихованню, сперечайсь не буду. Але дозвольте і вас запитати: чому не влаштують такого самого острова з таким самим закладом для важковиховуваних старих? Хіба їм це не потрібно?

Куртхен (похмуро). Жодного острова не вистачило б.

Я. Та й коли, власне, завершується виховання? У вісімнадцять? У двадцять п'ять?

Гімпель (гаряче киває головою). Доречне запитання, нічого не скажеш.

Я. Адже нам тут пускають туман у вічі, а може, не тільки тут, а й скрізь люди пускають самі собі туман у вічі. Я вже не питаю, скільки людей з нечистим сумлінням ходять тут на волі.

Один із психологів. Відхилена агресивність, еге?

Я. Але ж не можуть вони засуджувати самі себе, отож і запаковують сюди інших — молодих. Аякже, хоч якесь полегшення! Та й камінь із серця. Ніякого тобі клопоту: нечисте сумління на баркас і — на острів. І знов можна зі спокійною душею вранці снідати, а ввечері дудлити свій грог.

Гімпель (гаряче, але вже скептично). Це вже ти, Зіггі, збився на загальні фрази.

Я. Ну гаразд, тоді я вам розповім, чого попав на острів. Я попав сюди тому, що ні в кого не вистачає духу вилікувати ругбюльського дільничного поліцейського від його хвороби; він користується правом бути фанатиком і фанатично чіпляється за свій триклятий обов'язок. А я тут, бо він дожив до свого віку, і ніхто вже не має права відпровадити його в такому віці на перевиховання. Атож, я, коли хочете знати, відсиджую тут за нього. Та хтозна, може, колись йому підуть на користь успіхи, які я тут роблю.

Слід сподіватися. Але це й усе, на що можна сподіватися. А вірити в це я не вірю.

(Пауза).

Г і м п е л ь *(прокашлюючись)*. Гірки твої слова, але я тебе можу зрозуміти. Авжеж, я розумію твоє розчарування. Мені подобаються такі відверті слова — щирі, від серця.

К у р т х е н. Ні, ви тільки його послухайте: він не годен відрізнити серця від печінки! І геть усе розуміє! Люблю людей, які все розуміють і нічого не роблять.

Й о з в і г *(До Куртхена)*. Ти розмовляєш із директором!

К у р т х е н. Ну то й що? Я сам собі директор! Якби я тобі розказав, за кого відбуваю, за кого терплю оці муки...

Й о з в і г *(з ледь відчутною погрозою)*. Ми з тобою ще не раз зустрінемося.

К у р т х е н *(дивлячись у стелю)*. Що ще раз — це вже напевно.

Г і м п е л ь *(до Йозвіга)*. Не сваріться. Не треба передчасно дратувати його. *(До психологів)*. Має ще хтось запитання?

(Кожен має запитання, але всі тільки ввічливо презираються, пропонуючи один одному запитувати першим, і роблять відповідно галантні жести в бік ліжка, де лежить Куртхен і сиджу я).

П е р ш и й п с и х о л о г *(до Куртхена)*. Дозвольте поцікавитись, ви росли в самоті чи мали в дитинстві товаришів?

К у р т х е н *(хвилину мовчить, тоді похмуро)*. Якщо це вас так цікавить, будь ласка. Я ріс у сусідстві з богадільнею, і моїми товаришами були старці. Наймолодший мав сімдесят шість років. Ми грали з ним у пісочку, і я пристукнув його лопаточкою.

П е р ш и й п с и х о л о г *(з кисло-солоденькою посмішкою на вустах)*. О, це вже цікаво!

К у р т х е н. Ще б пак! Але я стомився. Та й однаково поки що більш нічого не пригадую.

П с и х о л о г і з з а п и с н и к о м *(до мене)*. Дещо мені не ясно. Ви сказали, що рятували картини, яким загрожувала небезпека, тобто вогонь. Чи це не означає, що слово «крадіжка», по-вашому, непридатне для кваліфікації таких вчинків?

Я (до Куртхена). Ти не знаєш, чого це мене раптом так зморило? Може, тут душно?

Куртхен (спершись на лікогь, звертається до психолога із записником). Вам що, й досі мало? Ви ж бачите, малий стомився. Що ж вам іще треба знати? Йди сюди, Зіггі, лягай поряд. (Тягне мене на ліжку). Я тебе погладжу, і ти заснеш.

Я. Тут же люди стоять, Куртхене!

Куртхен (глузливо). А ти не бійся, малий, вони тільки цього й учились.

Гімпель (силкуючись врятувати становище). Я гадаю, панове, що головне ви побачили й маєте загальне враження. А тепер, з вашого дозволу, ми оглянемо кімнату номер вісім.

(Директор і психологи, попрощавшись кожен більш або менш тепло, йдуть; Йозвіг явно намагається затриматись і вийти останній).

Йозвіг (прикро вражений). Від вас я чекав більшого. З вашої комедії нічого не вийшло. Та стривайте, ми вас іще переробимо.

Куртхен. Заткай пельку, а то прохолонуть кишки, та ще й протягне печінку.

(Йозвіг ушивається й замикає за собою двері, Куртхен схоплюється з ліжка, підходить до дверей і прислухається).

Куртхен. Ох і зададуть вони нам жару! Але довго я тут не затримаюсь — наживаю п'ятами.

Я. Тиждень карцеру. Спіймають — тиждень карцеру. Такий порядок.

Куртхен. Тоді двічі на місяць можна пробувати. Маєш закурити?

(Даю йому сигарету, вогонь, обидва закурюємо).

Куртхен. Слухай сюди, малий, нам треба пробратися на баркас. Пробратися на баркас і сховатись.

Я. Тільки без мене.

Куртхен. У тебе що, не всі вдома?

Я. А чого я там не бачив, на волі? Ні тобі сховатися, ні прилаштуватись. А жиги на вокзалі кому охота.

Куртхен. Залишишся в мене. У нас на околиці Лангенгорна такий садок! Там в альтанці нас ніхто не знайде.

Я. Тільки без мене. З мене поки що вистачить, хочу трохи перепочити.

К у р т х е н. Ти, видно, й справді з-за рогу мішком прибитий.

Я. Може, пізніше. Пізніше я б з тобою пішов. Але тепер... Надто вже вони допекли мене. Спробував би ти пожити в Ругбюлі, серед отих...

К у р т х е н. А твій старий справді лягавий?

Я. Він усіх нас укоськав, усіх. Навів лад від Глюзерупа до Ругбюля. І в сім'ї теж. Такому не треба раз у раз указувати, що він має робити. Коли вже дістав завдання — держатиметься за нього до смерті.

К у р т х е н (підходить до вікна, виглядає надвір). Подивишся на оце кладовище — жити не хочеться: майстерні, бараки... А оті піщані городи! А Ельба? Такої дохлої Ельби я ніде не бачив. Як усе це витерпіти?

Я. Спробуй порівнювати — що було і що є.

К у р т х е н. Ні, ти таки справді тютя, я тебе вже розкусив. (Задумливо). І як я його не штрикнув?

Я. Радій, що так вийшло.

(Наближаються кроки, двері відчиняються, входить директор Гімпель).

Г і м п е л ь. О, як добре, що ви не спите, а то я вже вагався — йти чи не йти. У мене є до вас пропозиція. Ви живете в карантиннику і маєте право ходити на острові куди завгодно. Якщо хочете прогулятися — в мене якраз є час.

К у р т х е н. Красенько дякую за квіточки! Мені досить помилуватися краєвидом і з вікна. (До мене). Чи, може, ти маєш бажання поглянути на острів зблизька?

Я. Потім. Устигну ще.

Г і м п е л ь (сідає на стіл). До речі, сьогодні в нас день музики, можете слухати радіо скільки завгодно.

К у р т х е н. Он як, це називають тут «день музики»!

Г і м п е л ь (бадьоро й весело). Ви в нас звикнете. На нашому острові кожен день тижня має свою назву: понеділок — день тиші, всі читають; вівторок — день гігієни, всі чистять черевики й одягу; сьогодні — день музики; четвер ми називаємо днем бадьорості — всі займаються спортом; п'ятниця в нас день виховання — хлопці пишуть твори з німецької; субота... о, субота на острові — день розваг, коли збирається наш хор — до речі, хором керую я і сподіваюся й вас побачити в ньому. І нарешті неділя — день спокою і роздумів: написати листа, поцерувати шкарпетки, погомоніти... (Пильно дивиться нам в очі, ніби чекаючи, що зараз ми радісно і схвально закиваємо головами).

Куртхен. Що ж, хоч дня нужнику немає, і то добре!
Гімпель (незворушно). Той, кого приймають у наш хор, має деякі переваги: двічі на тиждень його звільняють на дві години від роботи.

Куртхен (до мене). Ну, малий, зтягуй!

Гімпель (терпляче). Ви вже вибрали собі роботу? Живете ви разом, тож, певно, і працювати захочете разом?

Куртхен. Працювати? А що ви можете запропонувати?

Я. У вироку про роботу нічого не сказано.

Гімпель (багатообіцяльним тоном). У наших майстернях можна навчитися будь-якого ремесла, працювати в них — просто насолода. Хто хоче, може стати теслярем, слюсарем, маляром, садівником — ким завгодно. Кравцем теж. І електрозварювальником. Можна навіть одержати посвідку підмайстра.

Куртхен. З такою собі гарненькою тюремною печаткою!

Гімпель. З печаткою та підписом майстра. Адже іспит приймає весь цех.

Куртхен (до мене). А ти що скажеш, малий? Яку ж нам професію обрати? Коли вже іншої ради немає...

Гімпель. Ми, звичайно, нікого не силуємо вчитися ремесла. Але працювати на острові мусить кожен, і можливостей для цього досить.

Куртхен. А артисти вам часом не потрібні? Силові акробати.

Гімпель (злазить зі столу й, заклавши руки за спину, походить туди-сюди по кімнаті). Вам ще вчитися та вчитися... Багато чого ви ще не розумієте. (У задумі). Острів розкриває перед вами такі можливості... А зміни даються не легко... Ви, здається, ще навіть не знаєте, як тісно пов'язані між собою хліб і робота. Дарма! Тут вам пояснять. Ви зрозумієте необхідність дисципліни, а з часом, сподіваюся, і радощі від виконаного обов'язку. Все, що нам потрібно, ми створюємо на острові самі: будівлі, знаряддя праці, ідеали — авжеж, ідеали також! Ми — одна сім'я, сім'я острів'ян, які самі вирішують, що їм потрібно. Головне — мати бажання і бути готовим. Якщо ви готові підкоритися законам острова, ви знайдете тут для себе нові можливості. Найважче — почати. (Спиняється перед Куртхеном, розглядає його, тоді поволі засовує руку в кишеню, щось намагає, обережно дістає Куртхенову фінку й, трохи витягнувши руку, роздивляється фінку на долоні. Куртхен весь напружується). Це твоя фінка, чи не так?

(Куртхен хоче її взяти, але директор забирає свою руку).

Адже ти знаєш, що в інструкції написано: «Носити зброю заборонено. В разі, якщо її привезли з собою, не знаючи про цю заборону, зброю слід негайно здати дирекції, кімната номер чотири». *(Пауза. Обидва мовчки дивляться один на одного. Гімпель віддає Куртхенові фінку і ступає крок назад).* Підеш туди сам, зараз. Негайно. Здаси фінку в кімнаті номер чотири й покажеш мені квитанцію. Іди. *(Куртхен вагається, крутить у руках фінку).* Може, пояснити тобі дорогу?

(Куртхен з ненавистю дивиться на Гімпеля, повільно рушає до нього, обминає і підходить до дверей. Там він обертається).

К у р т х е н. Щоб між нами не було непорозумінь: мене ви не вкоськаєте, мене ні. *(Виходить).*

Г і м п е л ь *(Заступає собою все вікно і стежить за хлопцем доти, доки той зникає в будівлі дирекції; потім через плече).* Розумієш, треба тільки почати. Ось тобі, Зіггі, я можу запропонувати для початку таке: як ти дивишся на нашу бібліотеку? Там треба дати лад, завести каталоги. Книжки при тобі будуть у надійних руках.

Я. І це все?

Г і м п е л ь *(тоном, що обертає наступну пропозицію нанівець).* Можеш піти, звісно, в майстерню, де в'яжуть віники. У нас роблять віники найрізноманітніших гатунків.

Я. Тоді я спершу піду в'язати віники.

Г і м п е л ь. Але чому?

Я. Не знаю, віники мені тепер ближче до душі.

Г і м п е л ь. Все ж таки ти ще подумай. У нас можна міняти роботу. Як хочеш, починай з віників, потім перейдеш до книжок.

(Двері розчахнулися, і в кімнату влетів худючий, заляканий чоловік, розмахуючи побитими окулярами. Це доктор Корб'юн. Важко дихаючи, він зупиняється посеред кімнати; від нього тхне якоюсь маззю).

Г і м п е л ь. Любий докторе Корб'юн, що там у вас знову скоїлося?

К о р б ' ю н. Я вас шукаю, пане директор. Я повинен неодмінно сповістити вас про те, що сталося.

Г і м п е л ь. На уроці державознавства?

К о р б ' ю н. Ні, на уроці німецької. Як завжди. Я завдав їм писати твір...

Гімпель (розглядаючи окуляри). Вони що, розбились?

Корб'юн. Одного учня раптом почали бити конвульсії, і він звалився з парти. Оле Пльоц. Я хотів йому допомогти. І в класі зчинився цілий бунт.

Гімпель. Оле Пльоц...

Корб'юн. Вони всі кричали, щоб я не чіпав його. Вони погрожували мені. Але ж треба було допомогти йому. І ось у тій колотнечі... (Показує окуляри). Злетіли. А хтось наступив. І я маю підозру, що зумисне.

Гімпель. Ми все з'ясуємо. Яка була тема?

Корб'юн. Твору? Тема була дуже загальна, кожен міг писати, що хотів... «Наказувати може тільки той, хто вміє підкорятися».

Гімпель. Корисна тема.

Корб'юн. Двоє здали в кінці уроку чисті зошити. Я послав їх у канцелярію.

Гімпель. Зараз я за них візьмуся, негайно. (Подає мені руку). Ну що ж, Зіггі, скоро й ти писатимеш тут свій перший твір. Ти зробиш це краще за них, я певен. Скажи мені тільки, яку роботу вибереш.

Я. А все й так ясно, спершу віники.

Гімпель. (Забирає назад руку, розчепірює пальці й уважно роздивляється їх). Бажаю, щоб острів сподобався тобі, а ти — йому.

Я. Побачимо.

(Обидва йдуть. Я припалюю недокурок, підходжу до вікна і дивлюся їм услід. Потім умикаю радіо. Передають дані про рівень води в Ельбі і у Везері. Вимикаю радіо й причиняю вікно. Тоді лягаю на ліжко, розкидаю ноги й закладаю під голову руки).

Спершу я сховав штрафний твір. Ось уже п'ять днів темно-сірі зошити лежать ретельно складені в лівому кутку залізної тумбочки, тумбочка замкнена на ключ, ключ покладено у плескатий футлярчик, а футлярчик теліпається на шнурку і третється об мої груди. Йозвіг кинув питати в мене про твір, він не знає, чи я його вже дописав, чи тільки влаштував сам собі перерву; а може, старого це зовсім не цікавить, бо того ранку, побачивши у вічко, що я не пишу, стіл прибрано, а вкриту зарубками табуретку

підсунено під стіл, він, відхилившись усім тілом назад, вніс у камеру цілу гору білих коробок з-під взуття, притримуючи їх підборіддям. Поставивши ті коробки на порожній стіл, наглядач нагадав мені про обіцянку допомогти йому впорядкувати його колекцію давніх грошей.

Отож ми вирівнювали, підклеювали, сортували і розкладали давні гроші по коробках, обписували ті коробки синім олівцем, і жирні друковані літери робили їх тюрмою цілих епох, валютних періодів, державців та банківських президентів, що поставали на монетах і банкнотах перед зором людей здебільшого з бородою, але завжди впевнених і з гарантією в погляді. Для Йозвігових активів із часів імперії, Веймарської республіки та дванадцяти років після неї вистачило по коробці, зате інфляційні марки зайняли дві з половиною коробки. Вдячний за допомогу, він подарував мені п'ятдесят мільйонів.

Минуло п'ять днів, а твору я все не здавав. Тільки один раз я відімкнув тумбочку й вийняв зошити — то було на «день розваг», коли до мене знов пустили відвідувачів і прийшла Гілька. Як коротко вона підстриглася! Як глибоко в куточках її губ залягла гірка зморшка! Який байдужий і похмурий у неї погляд — похмурий, мов день на ругбюльському узбережжі. Сестра ввійшла, простягла мені цукерки, в'яло потисла руку й опустилася на табуретку, зітхнувши так, як часто зітхала мати, коли сідала; повільно блукаючи поглядом по камері, Гілька роздивилася обстановку, а тоді ще й поцікавилася, чи ніщо не змінилось — їй, мовляв, здається, наче щось не так. Я промовчав, а вона підвела очі — видно, відчула, що я розчарований чи невдоволений, — і спитала, як у мене з штрафним твором, чи я здав його і яку одержав оцінку.

Тоді я відімкнув тумбочку, дістав зошити й поклав увесь стос перед Гількою. Сестра лягла на нього плечем. Вирівняла другою рукою кілька загнутих ріжків. Провела своїми повними пальцями по наклейці одного з зошитів і ще доєго мовчки й замріяно усміхалася, поки нарешті таки взяла один зошит — аж ніяк не верхній, розгорнула його й почала читати — не знехотя, а вся напружившись, уважно, так ніби вирішила зробити мені приємність і почитати сторінку-дві як слід. Вона зібрала на чолі зморшки і раптом, наштотхнувшись на щось знайоме і щось пригадавши, відразу заходилася безладно доповнювати, кивати головою чи просто повторювати:

— Ага, так-так, чайки, гроза... Іменини доктора Бусбека, звичайно... Гольмсени — вони обоє вже померли...

«Чоловік у червоній накидці», авжеж... І як тільки ти запам'ятав усі імена?.. Художник у грозу на греблі... А Асмус Асмуссен тепер живе у Глюзерупі... Аддина хвороба — ти й цього не забув... І протоки на обміліні... І твоя схованка у вітряку... А старого візка вже нема... Гайні Бунье виїхав... Далися ж тобі мої ноги! Ах так, Окко Бродерсен, отой однорукий листоноша... На пенсії вже... Ого, скільки ти знаєш про ругбюльського дільничного поліцейського!.. Та чи він був і справді такий? Пригадуєш, інколи він розповідав нам усілякі історії?.. А пам'ятаєш оте сухе сонячне літо? Мати теж була інакша — катала нас у молочному фургончику по березі... А художник? Згадай, як він цілі дні не розмовляв!.. А Ругбюль узимку, коли замерзали рови й на лугах лежав іній... Або восени, коли ми лежали під яблунями і слухали, як падають яблука! А пам'ятаєш, як теплими вечорами над греблею гули хрущі?.. Але я неодмінно все прочитаю, Зіггі, тільки не сьогодні, може, навіть дуже скоро.

Гілька подала мені всі зошити і, поки я ховав їх у тумбочку, пообіцяла, що тепер приходитиме частіше — адже є можливість: вона виїхала назавжди з Ругбюля і має намір сьогодні ж таки спробувати влаштуватися кельнеркою в ресторан «Німеччина» — пополудні там виступає вар'єте, а вечорами грає тріо «Альстер» під керуванням Адді. Гілька поспішала.

Минуло п'ять днів, а я ніяк не можу розлучитися зі своїм штрафним твором. Іноді, коли за вікном цілими тижнями сонно хляпав дощ і з майстерень не долинало жодного звуку, коли баркас причалював без психологів і ні свистки, ні команди, ані безперервне тупотіння не нагадувало про розпорядок дня, — в такі дні мені часом здавалося, що про мене забули; вони махнули на острів рукою, гадав я, віддали його на поталу чайкам та воронам.

Проте одного чудового дня мені все ж таки нагадали, що я не сам і що навіть іздалеку мене з очей не спускають.

Одне слово, сьогодні вранці я ждав чого завгодно, тільки не того, що мене викличе директор Гімпель.

— Ану вставай, — сказав Йозвіг, — зачешись і вдягни парадну форму: начальство за тобою скучило. Та візьми все, що ти там настарався.

Він провів мене до наглядацької, а далі відпустив самого. Я не поспішав з'явитися перед директором з пачкою зв'язаних зошитів і дорогою ласкаво поплескав бюст сенатора Рібензама, довго підглядав у глибокі й заграбовані

вікна кухні, поки мене прогнала куховарка — свою ненависть до нас вона зганяла на їжі, яку нам готувала, — а коли побачив, що директорів пес з іще однією невідомою мені собакою, не поспішаючи, ніби поринувши у філософську розмову, трюхикають до берега, я поквапив їх, обстрілявши битою черепицею, що валялася довкола.

Я рушив не втрамбованим плацом, а поза майстернями, далі повз грядки кормової, червонокачанної, білокачанної і брюссельської капусти й вийшов на звивисту стежку, що вела до будівлі дирекції, а також до припнутої ланцюгами плавучої пристані.

Хвилі набігали на берег, і, зійшовши на пристань, я відчув, як вона підіймається й опускається, немов не тільки Ельба дихала під нею, а й дихала вона сама, пристань; незакріплена кладка їздила туди-сюди, скреготали ланцюги. Раз у раз хлюпала хвиля. Вітер шугав над очеретом, прочісував його, але нічого не знаходив. На великому піщаному полі палили картоплиння, вітер стелив сизі та ядучо-зелені пасма диму над самою річкою, і звідси, з пристані, здавалося, наче то ми самі тягнемо за собою течію; цілий острів пропливав повз осінні береги — його рухало багаття на картопляному полі й наше бажання покинути цю місцевість і поплисти в тепліші, кращі краї.

Мене помітила Гімпелева секретарка: вона відчинила вікно, свиснула, помахала мені, і я теж помахав їй, а потім подався до будівлі дирекції. На сходах, у коридорах і в туалетах хазяїнували малярі. Тут мили підлоги, там випалювали паяльною лампою численні шари олійної фарби, там підводили плінтуси. Малярі стояли на риштуванні, метушилися біля підвіконь, колінкували на порогах — душ сорок, не менш, важковиховуваних, яких тут умовили стати малярами. Едді Зілус теж був серед них, а більш я майже нікого не знав, зате хлопці нібито знали мене: вони зацитькали один на одного, почали перешіптуватись, подавати стуком сигнали, і той стук супроводив мене всю дорогу, поки я підіймався сходами, — шпатель, пензлі й мітлища створювали мені щось на зразок шумового салюту. Так, то був салют, свідчення поваги до мене, і це було видно по хлопчачих фізіономіях.

Кого вони, власне, вітали? Старшого товариша? Бідолаху, що його посадили писати штрафний твір? Чи взірець непохитної впертості? «Ти для всіх, — сказав якимсь Йозвіг у камері, — така собі доісторична тварина, легенда, а може, навіть символ: коли хлопці геть скисають, їх підбадьорює твій приклад». Так чи ні, а малярі вистукували

свій салют доти, доки я сам постукав у Гімпелеві двері, й, аж переступивши поріг директорового кабінету, я почув, що шпателі, пензлі та мітли взялися за роботу, яку вони, власне, й мали виконувати.

Гімпель чекав на мене в сорочці і в бриджах; обидві секретарки чистили його замшеву куртку, орудуючи щіткою і не шкодуючи скипидару. Однією рукою директор махнув у бік дверей, а другою скрушно показав на куртку:

— Це все малярі, Зіггі. Ти ж сам бачив, у нас сьогодні працюють малярі.

До лацкана куртки був пришпилений значок із прізвиськом: «Директор Гімпель», і я зробив висновок, що коли не зараз, то, в кожному разі, дуже скоро наш директор поїде на який-небудь конгрес у Гамбург. Чи не маю я бажання сісти, випити з ним чашечку чаю і, як виняток, скурити сигарету? Таке бажання я мав. Я поклав пачку зошитів на стіл і сів, спостерігаючи, як він короткими й неуважними жестами, а передусім нетерпляче цмокаючи язиком, почав підганяти секретарок; ті все не могли розстатися з курткою, щиро прагнучи вивести навіть найнепомітніші плямочки. Тоді директор заходився ритмічно ляскати ступнею по підлозі, показуючи, що часу в нього обмаль, а тоді вирвав куртку в секретарок із рук і накинув собі на плечі.

— Ну, Зіггі, поки нам принесуть чай — його вже заварили, — давай трохи поговоримо.

Ми подивилися довгим поглядом один на одного. Гімпель обійшов навколо мене, потім навколо столу. Швидко, але енергійно пробіг пальцями по клавішах рояля — пампа-па — і спитав, чи я не помітив чогось незвичайного. Чи зрозумів я, чому дирекція дозволила мені так довго писати штрафний твір? Ні? Що ж, тоді він пояснить. Дирекція, сказав Гімпель, хотіла показати приклад того — і це головне, — що до певної міри вона визнає і підтримує добровільну ініціативу молоді в самоудосконаленні й самовиправленні. Мені дозволили писати стільки тому, що зрозуміли: я хочу якомога глибше розкрити тему й використати всі її можливості. А він, Гімпель, помітив, крім того, ще дещо: йому впало в око, що мої спогади стали для мене пасткою, і він вирішив дати мені нагоду вибратися з тієї пастки самому. Атож, від нього не уникло, що його покарання просто ніщо порівняно з тим, яке я прийняв на себе сам, зажадавши довести штрафний твір до кінця. Та зроблено вже досить багато. Далі тривати так не може. Отої «певної межі» досягнуто — раз і назавжди.

Чи не бажаю я висловитися з цього приводу? Ні? Тоді він хотів би спитати, як я подивлюся на те, щоб через десять днів покинути острів — назавжди. Пам-па-па. Мені виклопотали амністію, і я можу їхати куди хочу; щоправда, я не навчився ніякого ремесла — і він особисто про це дуже шкодує, але успіхи, яких я досяг у віников'язальній майстерні, а також у нашій бібліотеці, такі переконливі, що директор з чистим сумлінням видасть мені відповідні посвідки.

— Це вирішено остаточно?

— Так, переглянути рішення чи відкласти звільнення вже неможливо.

— Навіть на тиждень-два?

— Навіть на тиждень-два.

— Але ж роботу ще не закінчено.

— Це не має значення, таку роботу можна закінчити однаково лиш умовно. Досить і того, що є.

— І коли ж її здавати?

— Завтра вранці.

— Отже, це остаточно?

— Остаточно. Жду тебе завтра о восьмій. (Пам-па-па). Тут усі зошити?

— Усі, але я хотів би поки що взяти їх з собою, адже можна?

— Звичайно. Отже, завтра о восьмій. І подумай, яку відповідь даси невеличкій комісії.

— Відповідь?

— Тебе запитують, що ти збираєшся робити після звільнення. А тепер вибач, будь ласка, мені треба в місто.

Звичайно, де вже його затримувати: адже в нього конгрес — міжнародний, певна річ. Хто б тут зважився нагадувати про обіцяний чай, сигарету...

Я взяв свою пачку зошитів, уклонився, шаснув у двері й, не звертаючи тепер уваги на салют сорока важковиховуваних малярів — звичайно, це було невдячно з мого боку, — подався надвір.

Отже, я вийду на волю. Здам штрафний твір і вийду на волю. А потім? Що жде мене потім? На що я можу сподіватися? Я вибіг з будівлі дирекції, але рушив не до камери, а, хоч це й загрожувало моєму достроковому звільненню, перетнув утрамбований плац, поминув слюсарну майстерню, потім карцер — з вікна услід мені непорушно дивилися очі Оле Пльоца (хлопець відсиджував не звичайний тиждень за спробу втекти, а цілих три тижні: йому таки вдалося спорожнити сумочку в однієї дипломованої

психологині, що прибула на острів із науковою метою), — прослизнув до віникової майстерні й відчинив двері.

Машини не працювали, була обідня перерва. Я відчув знайомі запахи — соснових дощок і клею. Он циркулярка, що підіймається й опускається, он штампувальний прес, он фрезерний верстат, он свердлувальний... І раптом у мене саянула думка: ретельно порівнявши зошити, я поклав увесь стос під штампувальний прес, увімкнув електромотор, перевів важіль і пробив крізь усі зошити у верхньому лівому ріжку дірку, що в неї якраз міг увійти держак від віника; тоді протяг у дірку шпагат, зв'язав його кінці, й мої зошити почали скидатися на постріляних і нанизаних куріпок. Я закинув шпагат за плече, вийшов з майстерні й поплентав, мов безтурботний мисливець, понад піщаним картопляним полем униз до берега; там я сів під вигорілим на сонці стовпом, до якого був прибитий підписаний виховним комітетом попереджувальний щит, повернений написом до річки.

Я сидів, курив і спостерігав, як з боку Гамбурга до острова наближається кабельне судно з обрубаним носом. Що я робитиму, коли вони випустять мене, куди подамся, де шукатиму пристанища? Хіба я можу вернутися в Ругбюль, коли там нема ні Клааса, ні Гільки? Та навіть якщо залишуся в Гамбургу — хіба я врятуюсь від Ругбюля?

Судно було англійське, воно глибоко сиділо у воді, вщерть завантажене великими чорними катушками. У які моря воно опустить свій вантаж, які країни з'єднає одна з одною? Мій кабель, я знаю, ніколи не проляже далі Ругбюля — в усякому разі, один його кінець завжди приводить мене до нетинькованого цегляного будинку, в якому — ледве-но я підключуся до другого кінця — громовий голос напевне гаркне: «Ругбюльський дільничний поліцейський слухає!» Ніщо в цілому світі — ні землетрус, ані виверження вулкана з надр морських — не порушить того зв'язку: віднині і на віки вічні я підключений до цього місця. Скільки не заплющуй очей і не затикай вух — нічого не допоможе, а втікати тим більш марно. Досить мені лише прислухатись — і вже чую гудок, у трубці клацає, а як тільки озветься голос, десь далі лунає жалібне кигикання чайок, і простір ширшає й видовжується, під вітром збираються на рівнині садиби, і море з шумом котить хвилі на буни.

Ругбюль скрізь і завжди зі мною — клопоть землі, до якого я так уперто волав і який, однак, стільки моїх запитань лишив без відповіді. Все це просто так не покинеш. І, слухаючи безтямні крики чайок, монотонний рокіт хвиль

та шелест вітру-нишпорки в наших живоплотах, я все питаю себе й питаю.

Я питаю, хто в грозу стукає до нас у двері й видуває з плити клуби диму, питаю, чому в нас люди такі байдужі до хворих і так насторожено, трохи не з жахом ставляться до тих, у кого «віще око». Хто огортає рівнину сутінками і журбою, хто «варить кашу» на болоті й випускає на волю туман, хто порипує на кроквах і бантинах, тарабанить горщиками, хапає ворон на льоту й кидає на землю, — все мені хочеться знати. І я питаю себе, чому люди не пускають на поріг мандрівників і нехтують їхньою допомогою. Питаю себе, чому вони не можуть спинитися напівдорозі й отямитись. Хто одягає в чорне кущі верболозу на ніч, хто виламує двері сараїв? А ще я питаю, чому в присмерках люди бачать у нас краще й проникливіше, ніж удень, і чому вони так пнуться й зариваються, виконуючи завдання. Ота їхня ненажерливість — мовчать і все жеруть, жеруть — їхня самовпевненість, захоплення історією рідного краю, хоч натомість краще прополоскати б чимось свої мізки, — я й до цього всього звертаюся з запитаннями. Я приглядаюсь, як вони ходять, як стоять і як дивляться, прислухаюсь до їхніх слів, але довідаюсь мало.

Одне слово, я викурих під стовпом сигарету, закопав недопалок і, перше ніж піти, написав підбором на вологому піску слово «Лайно». Вздовж берега, попід очеретом, що в нього падають на ніч знесилені перелітні птахи, я обійшов півострова, й мене ніхто не побачив і не гукнув, і навіть не помітили обидві собаки: вони дружно сиділи одне побіля одного на задніх лапах і дивилися вниз за течією, ніби виглядали свого корабля.

А тепер — назад. Я поплентався до нашої «домівки»; Йозвіга в наглядацькій не було — очевидно, обідав. У шухлядах його стола не виявилось нічого нового: той самий скручений, місцями закам'янілий бутерброд із сиром, конверт із давніми грішми — видно, призначеними на обмін; щоправда, вперше я знайшов тут скумбрію десь двадцятирічної давності — вона поволі гнила, виділяючи фосфор і сповнюючи цей скляний барліг таким духом, що його несила було витерпіти навіть при всій повазі до нашого улюбленого наглядача. Ага, я не повинен забути ще про лист — недописаний лист, що був адресований, на превеликий подив, мені й починався в характерній для Йозвіга манері:

«Любий Зіггі! Ось ти скоро й поїдеш із нашого острова, і на волі тебе чекає нове життя. Мабуть, ти швидко про нас забудеш. Але нам тяжко тебе відпускати — не

тому, що ти не заслужив звільнення, а тому, що ми полюбили тебе. Та, видно, так воно й має бути. Я завжди казав, що в нас, на острові, як у школі: тільки вчитель ледве-ледве звикне до учнів, а вже треба з ними прощатися».

Більш Йозвігові нічого не спало на думку. Проте й він, виходить, знав про моє звільнення. Отже, рішення таки остаточне. Штрафний твір доведеться здати. Чи прочитає його Гімпель? Чи прочитає Корб'юн і яку поставить оцінку? А потім? Зошити перекочують у шафу й помруть там тихою архівною смертю? Чи їх пустять під ніж? Або Корб'юн віддасть гратися онукові — то́му завжди не вистачає паперу для своєї пастелі? Або їх передадуть у виховний комітет? Та яке мені діло! Я сказав уже все, в мене лишилися тільки запитання, на які ніхто не дає відповіді, — навіть художник. Навіть він.

Цього разу Йозвіг підійшов нечутно — він з'явився раптово — за шибкою, постукав, вишкірив зуби і сказав у віконце:

— Прошу на своє місце, камера номер два. Я зачиняю. Я вийшов до нього в коридор.

— От було б здорово, Зіггі, якби ти залишився тут наглядачем. Ти тільки уяви собі: на тобі форма, в руках в'язка ключів, а в кишені — диплом про спеціальну освіту. Тебе всі слухаються. А після роботи — заслужений відпочинок. У нашому ділі молодь має такі шанси! Ти подумай!

— Та ну вас! — сказав я, закинув за плече пачку зошитів на шпагаті й мовчки рушив поперед Йозвіга до своєї камери.

Він відімкнув двері, пропустив мене, а потім зайшов і сам. Йозвіг підтяг собі табуретку, а я став край вікна й побачив біля плавучої пристані Гімпеля — той махав назустріч баркасові, що підходив навкосої проти течії.

— Отже, час настав?

— Який час?

— Прощатися з островом.

— Та начебто.

— Ти радий?

— Чому?

— Що їдеш звідси, виходиш на волю, щоб почати нове життя.

— Нове життя? Яке ж?

— Ну, те, мабуть, що людина буде власними силами...

— Такого не буває: хоч би яку кашу ми заварили, в неї хтось уже плюнув.

Йозвіг, човгаючи ногами, підійшов до мене, і я відчув, що він хоче сказати щось приємне, втішне, навіть не зовсім педагогічне, але в нього нічого не вийшло: старий тільки спромігся повідомити, що на прощання мені належиться обід на замовлення і що він, буди мною, замовив би камбалу по-фінкенвердерському¹, смажену на салі,— це, мовляв, «реально». Я обіцяв подумати над його пропозицією. Несміливий доторк — і я лишився сам. Як обережно й делікатно він умів замикати камеру, коли хотів, і з яким почуттям умів відходити, коли хоч трохи старався!

Уже п'ять днів, як я дописав штрафний твір, і завтра мушу його здати. Мушу? Як сказав одного разу Гімпель, справа не в наслідку, а в наполегливості й терпінні, що приводять до бажаних наслідків. Моїм терпінням директор задоволений. Тоді навіщо ж йому зошити? Я міг би подарувати їх Гільці, чи Вольфгангові Макенроту, чи повільній, байдужій Ельбі. Міг би кинути на купу палаючого картоплиння або, вийшовши на волю, здати в утиль. Стільки можливостей. Стільки ще можливостей. Та чи скористаюсь я ними?

Мене щільно оточує коло моїх земляків, я в полоні спогадів, захиляюся від повені пережитого, я пригнічений усвідомленням того, що час нічого, абсолютно нічого не виліковує, і знаю, що мені робити й за що візьмуся з завтрашнього ранку. Знов і знов зазнавати невдачі у сутичках із Ругбюлем? Мабуть, це можна назвати й так.

У всякому разі, завтра я встану о шостій, коли скажені свистки наглядців розітнуть у коридорах тишу, коли в усіх приміщеннях спалахне світло, а в кожному вічку у дверях з'явиться пильне око. Перше ніж підійти до раковини, щоб поголитися й умитись, я, як завжди, не знати навіщо окину поглядом Ельбу, подивлюся хвилю на тьмяні вогники бакенів у досвітній імлі, на їхнє рівномірне, майже врочисте погойдування й викурю першу сигарету, від якої трохи запаморочиться в голові. Тоді одягну парадну форму і впушу Йозвіга, що принесе мені на підносі сніданок: ріденьку каву і дві скибочки хліба з фруктовим повидлом, звареним на острові; як завжди, спершу я з'їм тільки одну скибочку — правда, з другої відразу злижу повидло. Снідаючи, я слухатиму пісню, що нею важковиховувані внизу в ідаль-

¹ Фінкенвердер — острів на Ельбі.

ні зустрічають ранок,— та пісня, певна річ, народилася теж на острові.

А потім? Потім я вирушу на перекличку, якщо тоді саме буде перекличка, і, пославшись, як уже сотні разів доти, на свій штрафний твір, вернуся в камеру, звідки видно годинника на будівлі дирекції. Зошити? Зошити я дістану із залізної тумбочки, сяду за стіл, закурю й почну читати — а може, й не почну; може, поки по мене прийде Йозвіг, я розважатимуся головоломкою, яку мені принесла Гілька, і, може, мені пощастить загнати в пастки зразу три мишки. Я ні про що не міркуватиму, нічого не вирішуватиму й не плануватиму, не буду придумувати наперед зворушливих слів і красномовних жестів; коли настане час, я закину за плече в'язку зошитів, зійду вниз і мовчки попростую поруч з Йозвігом, а той, я вже знаю, осмикає на мені куртку й прилиже на маківці чуб, перше ніж вести до директора.

Гімпель? Той удасть, ніби вельми вдоволений, веселий, поведеться зі мною по-дружньому, поплескає по плечу і, якщо йому саме вдалася ще одна пісенька, може, пригостить чашечкою чаю. Я покладу штрафний твір на стіл, а він почне в задумі гортати його, схвально киваючи головою, але ніде не вчитуючись. Жест руки — і ми сядемо один навпроти одного й незворушно сидітимемо, обидва вдоволені собою, бо кожен думатиме, що вийшов переможцем.

ЗМІСТ

1.	Штрафний твір	3
2.	Заборона малювати	14
3.	Чайки	29
4.	Іменини	49
5.	Схованки	72
6.	Ясновидіння	100
7.	Затримка	122
8.	Образ страху	143
9.	Повернення	165
10.	Півгодини	185
11.	Невидимі картини	204
12.	Під лупою	227
13.	Біологія	250
14.	Бачити	279
15.	Продовження	302
16.	Страх	324
17.	Хвороба	342
18.	Візити	362
19.	Острів	383
20.	Прощання	398

ЗИГФРИД ЛЕНЦ

УРОК НЕМЕЦЬКОГО

Роман

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор Н. Ф. Сморшко. Художник Б. В. Розанов. Художній редактор М. П. Вуек. Технічний редактор С. І. Пимченко. Коректори Г. В. Плачинда, А. О. Холоша. Здано на виробництво 22/ІХ 1975 р. Підписано до друку 12/І 1976 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папір № 3. 12³/₄ фіз.-друк. арк., 21,42 ум.-друк. арк., 24,44 обл.-вид. арк. Тираж 115 000. Зам. № 5-447. Ціна в оправі 1 крб. 36 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР. Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

**ЗІГФРІД ЛЕНЦ
УРОК
НІМЕЦЬКОЇ**

Книжка

27

III

СИМОН ПЕТР

УРОК ИМЕНЬКО